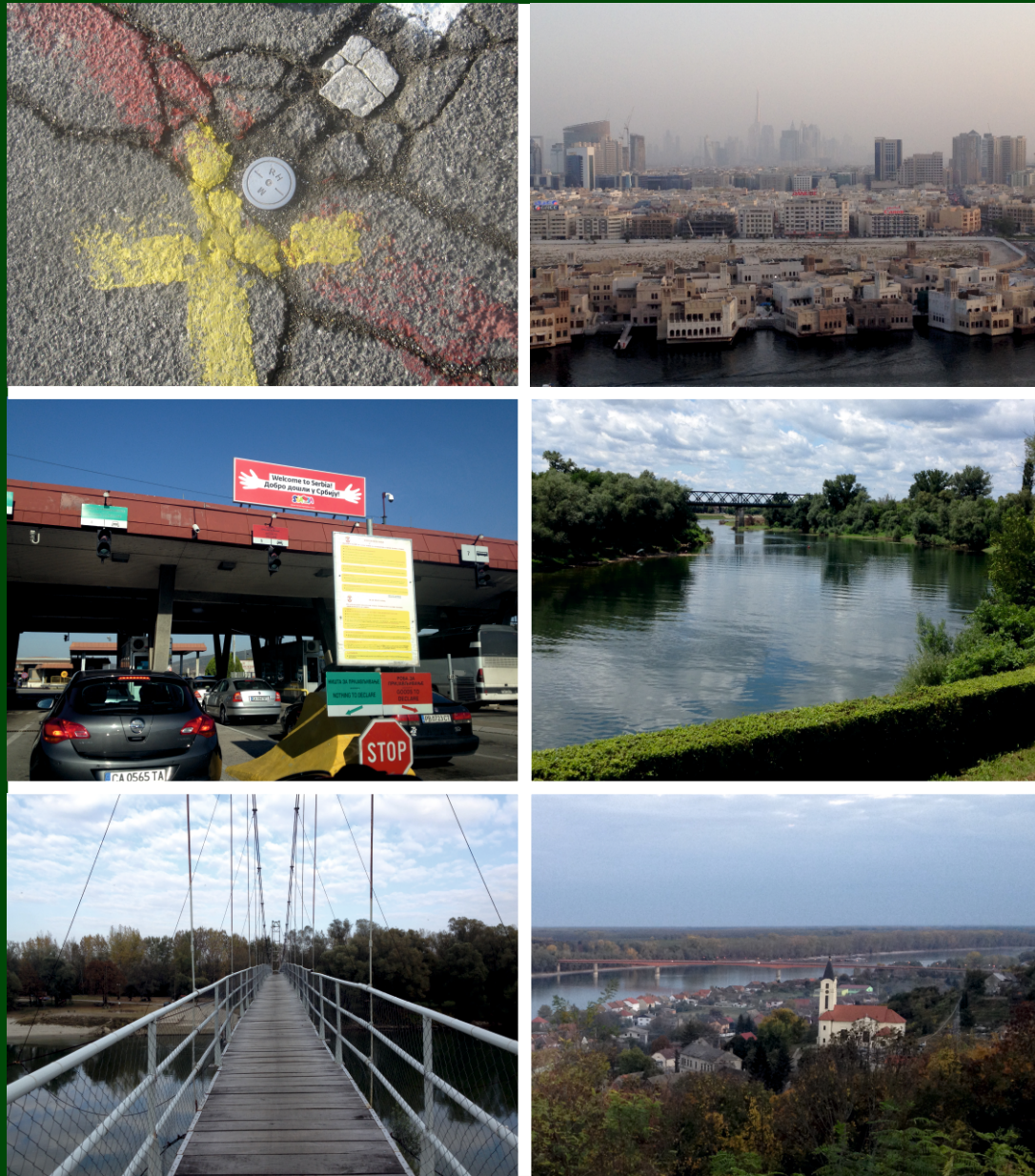

A környezet és a határok kutatója

Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából

Gál – Ricz (szerk.) A környezet és a határok kutatója

A KÖRNYEZET ÉS A HATÁROK KUTATÓJA

Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából

A KÖRNYEZET ÉS A HATÁROK KUTATÓJA

Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából

Szerkesztette:
Gál Zoltán – Ricz András

Regionális Tudományi Társaság
Szabadka, 2019

Kiadó: Regionális Tudományi Társaság Szabadka
RTT, Szabadka 24000, Corvin Mátyás 9.
A kiadásért felel: Ricz András, az RTT elnöke
ISBN 978-86-86929-07-5

A környezet és a határok kutatója
Tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából
Lektorált tanulmánykötet

© Gál Zoltán (szerk.), 2019
© Ricz András (szerk.), 2019
© Szerzők, 2019

Szakmai lektorok: Hajdú Zoltán, Hardi Tamás és Somogyi Sándor
Nyelvi lektor: Novák Anikó
Tördelés és számítógépes előkészítés: Novák Anikó
Borítóterv: Szabó Tamás
Borítófotók: Fleischer Tamás, Pámer Zoltán, Rácz Szilárd
Nyomdai munkálatok: Bagidesign Kft., Tóthfalu
Példányszám: 300

A kötet megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia

TARTALOM

	Szerkesztői köszöntő	9
	<i>Környezetpolitikai kitekintés</i>	
Kerekes Sándor	A környezetpolitika, a potyautasság és a regressziós diszkontinuitás	13
Mezei Cecília Kovács Sándor Zsolt Varjú Viktor	A megújuló energiaforrásokra fókuszáló, helyierőforrás-alapú modellezés lokális lehetősége	27
Fodor István Gálosi-Kovács Bernadett	A Kárpát-medence határokon átnyúló természeti értékei	39
Duray Balázs	A Körösök-völgye zöld infrastruktúra-hálózata	53
Velkey Gábor	Környezet- és természetvédelmi dilemmák a szentesi energetikai célú termálvíz-hasznosítás példáján	67
	<i>Területfejlesztés a Kárpát-medencében</i>	
Baranyi Béla	Változások a határmentiség jellegében Trianon után Magyarországon	85
Molnár Tamás Molnárné Barna Katalin	A konvergenciafolyamatok vizsgálata a hazai NUTS 3 szintű területi egységekben	95
Rácz Szilárd	Délkelet-Európa térszerkezetének alakulásáról	123
Péti Márton Mozga Gábor	A Kárpát-medencei külhoni magyar fejlesztési tervdokumentumok gazdaságfejlesztési és nemzetstratégiai üzenetei	137
Pámer Zoltán	Horvátország területfejlesztési eszköz- és intézményrendszerének rövid áttekintése a függetlenségtől napjainkig	157

	<i>A vidékfejlesztés elméleti és gyakorlati lehetőségei</i>	
Fertő Imre	Érvényes-e a Gibrat-törvény a magyar mezőgazdaságban? – Egy felülvizsgálat	177
Szerb Boglárka	Globális mezőgazdasági felelősségvállalás:	
Szerb András Bence	agrárerdészeti rendszerek szerepe	187
Csonka Arnold	a fenntartható élelmiszer-termelésben	
Koponiczné Györke	A (különböző) Brexit(szcenáriók) hatása	
Diána	a vidékfejlesztés költségvetésére	201
Szabó Kinga		
	A megyei szint szerepe a településszintű vidék-	
Csata Andrea	fejlesztési pályázatok fenntarthatóságának biztosításában a romániai Hargita megyében	213
	Odstrelu prstenovanih (obeleženihi-markiranihi)	
Zoran A. Ristić	fazanskih pilića u lovištima Vojvodine za lovnu	
Imre Nadj	2014/15; 2015/16; 2016/17; 2017/18; i 2018/19. godinu	231
	<i>Geopolitikai dilemmák a Duna régióban</i>	
Gulyás László	Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 7.	
Csüllög Gábor	A magyar államkísérlet a visszatért délvidék (1941–1944) etnikai képének átalakítására	243
	Szerb (dél-szláv?) álom –	
Hajdú Zoltán	beteljesülés – kiábrándulás, 1918–1921	253
	Ausztria–Magyarország mint birodalom a hosszú	
Szávai Ferenc	XIX. században	263
	Történelem és geopolitika a dunai fejlesztések	
Hardi Tamás	hátterében	279
	<i>Kihívások a XXI. században</i>	
Gál Zoltán	A nemzetközi pénzügyi rendszer	
Kovács Sándor Zsolt	fenntarthatósági kihívásai	293
	Megállítható-e a tömeges értelmiségi	
Gábrity Molnár Irén	elvándorlás a Vajdaságból?	309

Somogyi Sándor	Gondolatok néhány romboló hatású társadalmi-gazdasági jelenségről	321
Víg Szalma Stella	Ipar és innováció Észak-Bácskában	333
Varga József	A felsőoktatási helyi pénz bevezetésének egyes kérdései	349
Bakó Tamás	A szerb gazdaságpolitika kettőssége – pénzügyi stabilitás, de nem elég gyors növekedés	359
Schwertner János	Köszöntő	371
	Nagy Imre munkássága	373
	Content	377

SZERKESZTŐI KÖSZÖNTŐ

Nagy Imre tudományos pályája Újvidékről indulva, Szolnok, Békéscsaba, Kecskemét érintésével újra Újvidéken és Kaposváron folytatódott, miközben sohasem volt hűtlen szülővárosához, Temerinhez. Tudományos munkásságát a földrajztudomány és annak határtudományai jellemzik, ezek közül is kiemelkedik a környezettudomány, a regionális és környezetpolitika, a határon átnyúló együttműködés földrajza, illetve a városi területek ökológiája, amelyek kutatása a folyamatosan végigkísérték eddigi munkásságát. Intézményi kötődései közül az MTA Regionális Kutatások Központja, az Újvidéki Egyetem és a Kaposvári Egyetem emelhetők ki. E két utóbbi felsőoktatási intézményben egyetemi professzorként dolgozik. Mi, kollégái, tanítványai, barátai – akik e kötetet megálmodtuk, és összeállítottuk – nagy tisztelettel adózunk munkássága előtt.

Igazi földrajztudósként nemcsak az intézeti irodából végzi kutatásait, hanem „földközlelől”, rengeteg terepmunka és utazás eredményeként. A világ négy kontinensének számos országában megfordult, hogy „testközlelől” megismerkedjen egy-egy térséggel, s egy-egy kutatási témára vonatkozóan helyi információkat, adatokat gyűjtson, szakmai és egyben baráti kapcsolatokat építsen ki külföldi szakemberekkel.

Kutatómunkája mellett számos társadalmi feladatot is felvállal, mind Magyarországon, mind Vajdaságban. Hídépítőként munkálkodik két hazája felvirágoztatásában. Fejlesztéspolitikai tapasztalatait a vajdasági magyar közösség nagyra értékeli, de az anyaországi közösség is elismeri. Alelnöke a Magyar Regionális Tudományi Társaságnak. Nagy Imre 2017-ben Magyar Érdemrend Lovagkeresztje állami kitüntetésben részesült.

Az MTA Regionális Kutatások Központja Kárpát-medence régiói sorozata két kötetének is szerkesztője (Vajdaság, 2007, Dél-Pannónia, 2013). Városökológia címmel önálló monográfiája jelent meg, s számos nívós nemzetközi folyóiratban publikál. Nagy Imre 65. születésnapja apropóján e kötettel tisztelgünk eddigi munkássága előtt. Azokat a kollégákat, kutatótársakat, egyetemi oktatókat, pályatársakat és egyben barátokat kértük fel egy-egy rövid tanulmány megírására, akik az elmúlt évtizedekben együtt dolgoztak az ünneppelttel Magyarországon és a Vajdaságban.

A kötet öt tematikus egységben közli a szerzők kutatásait. Az első fejezet a Környezetpolitikai kitekintés, melyben a téma számos vetületét elemzik a szerzők, a megújuló energiaforrásoktól kezdve a Kárpát-medence természeti értékein át, a termálvíz-hasznosítás dilemmájáig.

A második rész a területfejlesztés Kárpát-medencei eredményeire fókuszál a magyarországi, a határ menti és a térséghez szorosan kapcsolódó délkelet-európai eredményeket vizsgálva

Mind Magyarország, mind pedig a Vajdaság szempontjából a vidékpolitika kiemelt jelentőségű, ezért a harmadik témakört ennek szenteltük. Magyarországi, erdélyi és vajdasági vonatkozású mezőgazdasági és vidékfejlesztési munkák alkotják e fejezetet.

A Duna régió meghatározó a mind a tágabb, mind pedig a szűkebb térség történelmi fejlődése és geopolitikai kihívásai szempontjából. A következő fejezet írásait e téma köré csoportosulnak.

Az utolsó fejezet a 21. század globális kihívásait elemzi, rámutatva az európai perifériákat, így a Vajdaságot is érintő legnagyobb jelenlegi és jövőbeli kihívásokra, amelyek jelentős hatással lesznek mind a gazdasági, mind a társadalmi viszonyokra. Szerzőink feltérképezik a nemzetközi pénzügyi rendszer fenntarthatóságát, az elvándorlást, a digitalizáció árnyoldalait, valamint az ipari innováció területén jelentkező fejlődést, a robotizációt és annak következményeit.

Kedves Imre, ezzel a kötettel szeretnénk kollégáinkkal együtt tisztelni az eddigi eredményes munkásságod előtt. Fogadd szeretettel ezt a kis ajándékot tőlünk. Kívánjuk, hogy még sok alkalmunk legyen a közös ünneplésre, hasonló jubileumokra. Ehhez és a további eredményes munkához kitartást és jó egészséget kívánunk!

Boldog születésnapot Professzor Úr!

A szerkesztők

KÖRNYEZETPOLITIKAI KITEKINTÉS

Kedves Imre, fiatal Barátom!

A környezetben Tanítóbácsinak hívnak, és köztisztelőt vívótál ki földrajzusként, tanárként és helyi politikusként is. Jó volt ezt látni és érezni Temerinben az önkormányzati vezetők társaságában. Túl a hatvanon Kaposváron egy üzleti iskola környezetgazdász professzora lettél, ehhez is gratulálok. Idősebb pályatársként engedd meg, hogy 65. születésnapod okán figyelmedbe ajánljam egy amerikai író bölcs intését, amire nemcsak Neked, de az általad oktatott hallgatóknak is biztosan szükségük lehet: „A demokrácia és a szabad vállalkozás kéz a kézben járnak, de nem barátai egymásnak. Kéz a kézben járnak, de halálos ellenségek, mert az üzlet egyetlen szabadsággal törődik, az üzletelés szabadságával.”

Kerekes Sándor

Emeritus Professzor

Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi és Nemzetközi
Kapcsolatok Kar, Budapest

A KÖRNYEZETPOLITIKA, A POTYAUTASSÁG ÉS A REGRESSZIÓS DISZKONTINUITÁS

ABSZTRAKT

A klímaváltozás és az energiaprobléma végre elérte a gazdasági közgondolkodás ingerküszöbét. Miként a megújuló energia, a klímagazdaságtan is mainstreammé vált. 2018-ban végre egy klímaközgazdász, William Nordhaus kapott Nobel-díjat, de örömkünk nem lehet felhőtlen. A Nordhaus-féle DICE-modell eredményei és az ENSZ által kitűzött 1,5 °C-os cél köszönőviszonyban sincsenek egymással. A „magas” tudomány birkózik a feladattal, de vannak problémák, amelyek másfajta gondolkodásmódot igényelnének. A nemzetközi környezetpolitikai tárgyalások gyakran szembesülnek a potyautasság jelenségével. A kutatók meggyőző bizonyítékokat keresnek a helyes fejlődési irányok kijelöléséhez, ebbéli törekvéseik közben sokszor megfelelnek az alapvető módszertani követelmények figyelembevételéről. Az egyik leggyakoribb tévedést a „regressziós diszkontinuitás” figyelmen kívül hagyása okozza. A tanulmányban erre a jelenségre találunk néhány példát.

KULCSSZAVAK: klímagazdaságtan, regressziós diszkontinuitás, környezetpolitika, fenntarthatóság, ökoadó, energiaadó

Bevezetés

A klímaváltozás a közbeszéd részévé vált, látható jelei következtében a zöld pártok jelentősen megerősödtek Európában. A klímaváltozás tényét egyre kevesebben tagadják, de nagyon megoszlanak a vélemények arról, hogyan kellene kezelni a problémát, sőt, sokak szerint értelmetlen bármely erőfeszítés, hiszen a következő ötven évre a jelen erőfeszítéseink alig lennének hatással. A közgazdaság-tudomány és a gyakorlati szakemberek is vissza-visszatérnek a problémához, és új fejezetekkel gazdagítják a téma szakirodalmát (Carter–Turnock–Nagy, 2002). Az akadémiai világban az egyik visszatérő probléma a potyautasság feloldása, a másik a kívánatos mértékű társadalmi diszkontláb kérdése. A gazdasági szakemberek ennél már tovább jutottak. A Bank of England kormányzója, Mark Carney azzal riogatja a gazdasági befektetőket, hogy vagyoniuk jelentős része elértéktelenedik, mert a fosszilis energiahordozók nagy részét nem szabad elégetni, ha teljesíteni akarjuk a klímapolitikai célokat (Financial Times Pilita Clark, 2015. szeptember 19.).

Becslések szerint a légkör CO₂-elnyelő képessége (kb 230 Gt szén) körülbelül ötvenede annak a szénmennyiségnek, ami kibányászható volna (12 000 Gt szén) (Ottmar Edenhofer, 2013).

A befektetők azonnal reagáltak: „Mr Carney jobb, ha megmarad a saját mandátumánál. A szénpolitika, a kormányzat és a törvényhozás dolga és nem a bank of England kormányzójé” (Financial Times Madison Marriage, Richard Slovin-Bradford, 2015. október 5.).

A tudományos elismerés és a társadalmi hasznosság ellentmondása

1992-ben a közgazdasági Nobel-díjak körül kirobbant vitában Stiglitz egy interjúban meglepő állítással állt elő: „a 90-es évek öt chicagói Nobel-díjasának munkáiban nincs olyan megállapítás, ami áttörő jelentőségű volna bármely alapvető tekintetben” (Joseph Stiglitz-interjú, International Herald Tribune Cohen, 1992). Stiglitz arra próbált rámutatni, hogy a közgazdasági Nobel-díjasok nem azzal foglalkoznak, hogyan lehetne megmenteni a Földet a szegénységtől, az analfabetizmustól vagy éppen a környezetpusztítástól, hanem olyan dolgokkal, amelyek legfeljebb a pénzvilág számára érdekesek. A vitában pozitív példaként került fel Ken Galbraith (1958) neve, aki számos, a világ gondjaival foglalkozó művet publikált, köztük 1958-ban a *The Affluent Society*-t. Galbraith a könyvben arról írt, hogy a háború utáni Amerikában hogyan válik gazdaggá a magánszektor, és hogyan szegényedik el a közszféra. Galbraith magát pragmatikusnak tartotta: „Ahol a piac működik, én kiállok érte. Ahol szükség van az

állami beavatkozásra, én amelletl vagyok. Kétkelkedem azokban, akik kijelentik, én támogatom a privatizációt, vagy akik azt mondják, hogy mélyen hisznek a társadalmi tulajdonban.” A világ közgondolkodását meghatározó, máig érvényes műveket alkotott Galbraith. Közülük néhány például az Új ipari állam, magyarul is megjelent (Galbraith, 1970). Kenneth Galbraith nem szerepelt eddig a Nobel-díjra jelöltek sorában. Nem tudni, hogy Stiglitz kritikája hatott, vagy más az oka, de Amartiya Sen 1998-ben, Stiglitz 2001-ben megkapta a közgazdasági Nobel-díjat, és a múlt évben 2018-ban ismét annak örülhettünk, hogy megint olyan közgazdász kapott Nobel-díjat, aki az emberiség égető problémáinak egyikével, a klímaváltozással foglalkozik.

A klímagazdaságtan színe és visszája

A Svéd Központi Bank Alfred Nobel Közgazdaságtudományi Emlékdíját 2018-ban két amerikai közgazdász, William D. Nordhaus és Paul M. Romer kapta. Közülük William D. Nordhaus a környezet-gazdaságtan egyik klaszszikusának tekinthető. Kutatásai középpontjában a társadalom és a természet kölcsönhatásai állnak. A témával az 1970-es években kezdett foglalkozni, amikor a fosszilis energiahordozók felmelegedést okozó hatása először merült fel a tudományos közbeszédben. 1994-ben jelent meg Nordhaus (1994) könyve: *Managing the Global Commons: The Economics of Climate Change* címmel. Nordhaus DICE-modelljének (Dinamic Integrated Climate-Economy Model) első változata az energiagazdasággal foglalkozott 1977-ben, és 1991-re készült el az a változat, amelynek egyik legfrissebb változatát 2016-ban friss adatokkal is lefuttatták. A modellt napjainkban széles körben alkalmazzák klímapolitikai intézkedések, mint például a szénadó hatásainak a vizsgálatára is. Van tehát egy közgazdász, aki azért kapott Nobel-díjat, mert életét a klímagazdaságtan megalapozásának szentelte. Az akadémiai világ ezzel hivatalosan elismeri, hogy a klímaváltozás létezik, és elismeri azt is, hogy a közgazdaságtannak vannak olyan új irányai, amelyek a természet, a gazdaság és a társadalom viszonyát vizsgálják, és ezek fontos új ismeretekkel gazdagítják a közgazdaságtudományt. Heuréka!

Felhőtlen örömünk nem tarthatott sokáig. Az Egyesült Államokban a szénadókat ellenző lobbiz azonnal reagált a hírrre. Robert P. Murphy (2019) megállapítja: „Azon a napon, amikor a Nobel-díjat bejelentették, az UN IPCC megjelentette speciális jelentését, amelyben különféle lépéseknek a megtételét javasolja a világ kormányainak, annak érdekében, hogy az emberiség elkerülhesse, hogy a kumulált globális felmelegedés 1,5 °C fölé menjen. A média a két eseményt egymás kiegészítéseként interpretálta. Valójában, a két esemény

inkompatibilis, mondja Murphy. Bár Nordhaus a klímaváltozás lassítását szolgáló szenádó alkalmazásának a pártján áll, éppen az Ö modellje mutatja meg, hogy az ENSZ által kitűzött cél az emberiséget szegényebbé tenné annál, mintha semmit sem tenne a klímaváltozást illetően.”

1. táblázat: A klímapolitika jóléti következményei W. Nordhaus szerint Nordhaus (2017) alapján

Klímapolitika	A diszkontált jelenérték eltérése a nincs beavatkozás esettől	A környezeti károk diszkontált jelenértéke	A szennyezés-elhárítási költségek diszkontált jelenértéke	A károk és költségek összege
Nincs beavatkozás, bázis	0,00	22,55	0,04	22,59
Optimális adó	3,07	17,31	2,20	19,52
A CO ₂ -koncentráció nem megy 560 ppm fölé	2,67	15,97	3,95	19,92
A Stern-jelentés diszkontálása	-14,18	9,02	27,74	36,77
A hőmérséklet-emelkedés határa 1,5 °C	-14,44	9,95	27,08	37,03
A CO ₂ -koncentráció nem megy 420 ppm fölé	-14,60	9,95	27,24	37,19

Murphy szerint Nordhaus és mások modelljeit inkább annak bizonyítására használhatnánk, hogy az 1,5 °C-os cél elérése elképzelhetetlen mértékben terhelné meg az emberiséget. Ez lehet az oka annak, hogy az ENSZ-dokumentum meg sem kísérli költség–haszon elemzéssel alátámasztani javaslatait. Az ENSZ-dokumentum az 1,5 °C-os célt politikai kényszerként kezeli, és az ennek elérését leginkább szolgáló eszközök mellett és ellen sorol fel érveket, mellőzve a költség–haszon elemzés módszereit.

Nordhaus (2017) híres modelljét 2016-ban újrafuttatta, a számok változtak, de az üzenetek nem. Nyilván nem a szenádóval van a probléma, a szenádó jó, de nem elég hatásos. A közgazdasági gondolkodás elvileg nem tud mit kezdeni a klímaváltozással. Léteznek modellek, amikkel kiszámíthatjuk, hogy mennyi a szén társadalmi költsége (Social Cost of Carbon), de a modellek eltérő számokhoz vezetnek. Mindegyik modell nagyon érzékeny arra, hogy milyen társadalmi diszkontrátát választ a „szakértő” közgazdász/diplomata. A magas diszkontlábak „felértékelik” a közeljövő történéseit. A fura ellentmondás, hogy a klímaváltozás kedvezőtlen következményei nem a közeli jövőben

elviselhetetlenek. 7% körüli vagy feletti diszkontlábnál a „szén társadalmi költsége” 0 közeli érték lenne, ha ki mernénk számítani, sőt lehet, hogy negatív értéket kapnánk. Egyes 2008-ban elvégzett számítások szerint, 3%-os diszkontlábbal 2015-ben minden kibocsátott tonna szén 36 dollárba került volna. Ha a diszkontláb 2,5%, akkor az SCC 56 \$/tonna kellett volna, hogy legyen, de ha 5%, akkor csak 11 \$/tonna lett volna. 2015 már elmúlt, és persze egyik érték sem állt elő a gyakorlatban. Mint látjuk, a hagyományos közgazdasági gondolkodással nem jutottunk túl messzire. Írhatunk esetleg néhány bekezdést arról, hogy milyen volna a kívánatos társadalmi diszkontláb, de ennek körülbelül annyi értelme, mint azoknak a gazdaságpolitikai vitáknak, amelyeket a kormány növekedési prognózisa visszatérően kivált. A „tudósok” tudják, amit nem tudhatnak előre, hogy legalább fél-egy százalékkal kisebb lesz a gazdasági növekedés, mint amit a kormány prognosztizál.

Bajba kerülünk, ha azt várjuk a közgazdaság-tudománytól, hogy megmondja, mit tegyünk a világgal, és most a világot tágan értelmezhetjük. A természetet a természet törvényei uralják, de az élő természetet illetően alig tudjuk megmondani, hogy ez mit jelent. A társadalom a kapcsolatok hálózatát jelenti, ennek működéséről is csak sejtéseink vannak. Miért pont a közgazdaságtan lógna ki a sorból, és adna egyértelmű válaszokat a feltett kérdésekre. Baj volna, ha elhinnénk, hogy a modellek a társadalmi jólétet képesek maximálni. Ha az elosztási viszonyok egyenletesebbek, akkor talán, ha nem, akkor hiába gondoljuk, hogy tízezer dollár per fő felett már nem szabadna, hogy létezzen az analfabetizmus, és mindenkinek hozzá kellene jutni az egészséges ivóvízhez is. A modellek és az átlagok sok mindent segítenek megmutatni és megérteni, de meghagyják a felelősségünket a döntéseinkért. Nordhaus modellje is a probléma megértését segíti, de nem dönthet helyettünk. Csak a felelőtlen ostobák gondolhatják, hogy azt az eredményt adja a modell, hogy „nem éri” meg az emberiségnek az az erőfeszítés, amivel a Föld átlaghőmérsékletének emelkedését a kritikusként tekintett 1,5 °C-os határon belül tartjuk, akkor nincs gondunk a problémával. Mint láttuk, a modell „eredménye” a választott diszkontlábon múlik. A diszkontlábat meg aszerint választjuk, hogy mennyire mohó az emberiségnek a gazdagabb fele. Mohóság, uzsora és még sorolhatnám azokat a negatív konnotációval rendelkező kifejezéseket, amelyek a közgazdasági gondolkodást – a fenntartó innovációkat – áthatják. Ne legyünk mohók és ne akarjunk csak a következő húsz évre gondolni. Legyünk nagylelkűek a jövő generációk iránt és hozzuk meg a szükséges áldozatot ükunokáink ükunokáinak a jövőjéért is.

*A potyautasság felszámolása Weitzman szerint
(A klímaklub és a klímaközgyűlés)*

Weitzman, akit szintén jelöltek a 2018. évi Nobel-díjra, szintén fontosnak tartja a „potyautas” probléma megoldását, de ő a mennyiségi szabályozás helyett az árszabályozásban látja a megoldást (Weitzman, 2014). Amennyiben a résztvevők elkötelezik magukat egy megfelelő mértékű szénadó mellett, amit az egyes országok maguk szednek be és használnak fel a céljaik elérése érdekében, a „potyautasság” problémája inkább megoldódna, mintha a felek a mennyiségi szabályozás melletti elkötelezettséget választanák (Weitzman, 2015a). Weitzmannt egy 1974-ben megjelent cikke (Prices vs quantities) tette világszerte ismertté a környezetgazdasággal foglalkozó kutatók között (Weitzman, 1974). Weitzman a közjavak megfelelő értékelése érdekében javasolja a csökkenő diszkontláb használatát is (Weitzman, 1998; 2014).

Weitzman javaslatát természetesen az üzleti világ képviselői még jobban támadják, mint Nordhaus javaslatát. Nordhaus (2007) szerint a Stern-jelentésben alkalmazott diszkontláb (0% körüli) irreális közgazdasági szempontból, és szerinte a párizsi klímaegyezmény végrehajtása is túl nagy terhet róna a gazdaságra és indokolatlanul csökkentené a jólétet. A Weitzman-féle javaslat viszont mindenkit érintene. Weitzman (2017) a World Climate Assemblyt javasolja, míg Nordhaus a Climate Clubot (2015). A kettő közti lényegi különbség, hogy a Climate Club a nagy kibocsátó országok klubja, míg Weitzman World Climate Assembly-je egy demokratikus, többségi szavazáson alapuló közakarát megtestesítője, amelyik az „Én megteszem, ha te is megteszed!” logikáján alapszik. A két megoldás rokon, de mégis nagyon különbözik. A kiotói megállapodással szemben, ami felülről lefelé haladva határozta meg a csökkentés mennyiségét a fejlett és a fejlődő országokra külön, a párizsi megállapodás alulról felfelé haladva, de szintén kibocsátáscsökkentési mennyiségeket határoz meg önkéntes vállalásokként. A Weitzman-féle (2015b) javaslat alulról felfelé, de nem mennyiségeket, hanem karbonárminimumokat akar meghatározni, kvázi „népszavazással”. A népességszám szerinti súlyokkal mindenkinek van egy szavazata, és a többség szavazata a meghatározó. Weitzman azt állítja, hogy miután a befolyó adó az adott országokban maradna, az államok, amelyek a saját országukban a közjó letéteményesei, saját érdeküknek megfelelően behajtanák az adót, és ezáltal nagyrészt internalizálnák a széndioxid-kibocsátásból származó externáliát. Mindenkinek érdeke volna a magasabb árat fizetni, mert azáltal, hogy a másik is fizet, mindenkinek a haszna nőne. Nekem ez olyannak tűnik, mint egy bomlasztó innováció. Nincs szükség az ENSZ-bürokráciára, -ellenőrökre és

egyéb hivatalnokokra. Megállapodunk egy minimális szénárban és mindenki teszi a maga dolgát. A kormányok szeretik behajtani az adót, ha maguk költhetik el. Meglepődnék, ha Weitzman is megkapná a Nobel-díjat. És ez nem azt jelenti, hogy Nordhaus nem érdemelte meg a Nobel-díjat, hiszen generációk tanulták a közgazdaságtant a kiváló Samuelson–Nordhaus (1987) könyvből.

Az alábbi táblázat három kiváló közgazdász: Stern, Nordhaus és Weitzman álláspontját szemlélteti tömören. Önkényesen emelek ki egy-egy gondolatot a méltán világhírű szerzők életművéből. Nyilván egyikük sem vállalná ezt az explicit leegyszerűsítést.

2. táblázat: Stern, Nordhaus és Weitzman fő üzenete

A szaktekintély	A szaktekintély fő üzenete
William Nordhaus	Ne kapkodjunk a globális felmelegedés lelassításával, mert nem akarjuk feláldozni a növekedést
Nicholas Stern	A diszkontálás értékes a marginális projektek értékelésére, de alkalmatlan a nem marginális fejlődési utak, mint a klímaváltozás összehasonlítására. Aki csak egy kicsit is aggódik a jövő generációkért, annak egy kicsit aggódnia kell a klímaváltozásért is.
Martin Weitzman	A „világ klímaközgyűlése” egy univerzális áralapú nemzetközi tárgyalás vagy szavazási mechanizmus, ami elűzheti a potyautas magatartást a klímaváltozási problémából, megerősítve az „Én is teszek valamit, ha te is teszel” hozzáállást.

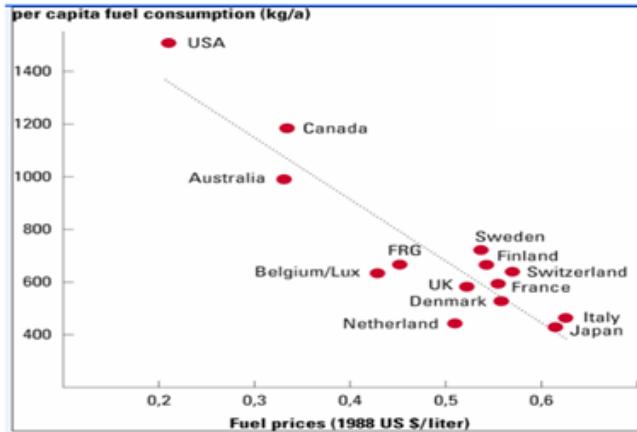
Az a fránya regressziós diszkontinuitás

A környezetgazdászok álma, hogy bizonyítani lehessen az ökoadó hatásosságát és hatékonyságát. A Nordhaus által javasolt energiaadó és a Weitzman által javasolt minimális energiaár legitimációja is azon a feltételezésen alapszik, hogy amennyiben drágább lenne az energia, például magasabb volna az üzemanyagár, akkor az emberek kevesebbet fogyasztának belőle. Ismeretes azonban, hogy vannak áruk, amelyeknek az árrugalmassága nagyon alacsony, és ezek közé tartozik az energia is, és pláne idetartozik az üzemanyag. Amikor bizonyítani szeretnénk, hogy a pigovianus adóztatásnak van értelme, efelett a jól ismert összefüggés felett hajlamosak vagyunk szemet hunyni. A környezet-gazdaságtani irodalom két meggyőzőnek tűnő és mára már világhírűvé vált ábrát használ az energiaadók hasznosságának a bizonyítására. Az egyik Jesinghaus és Weitzsaker 1992-ből, a másik Newman és Kenworthy 1989-ből származó ábrája.

1. ábra: „A hosszú távú ár rugalmasság magas még az üzemanyagokra is”

Long term price elasticity is high even with petrol

Source J.Jesinghaus, in Weizsäcker & Jesinghaus 1992

A szerzők (von Weizsäcker és mtsai., 1992) azt akarják bizonyítani, hogy ha magasabbak az üzemanyagárak, akkor kisebb az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás. Az ábra jól mutatja, hogy az USA-ban olcsó az üzemanyag, és magas az egy főre jutó fogyasztás, míg Japánban drága, és épp ezért alacsony az egy lakosra jutó fogyasztás. Minden környezetgazdász vágya, hogy ilyen látványos összefüggést találjon. A szerzők nem kevesebbet állítanak a fenti adatokra támaszkodva, mint azt, hogy hosszú távon még az üzemanyagok ár rugalmassága is magas.

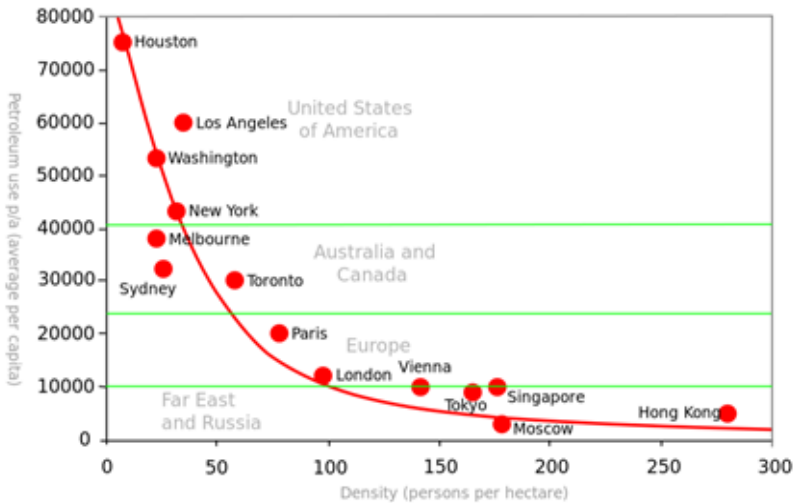
Hol követtek el hibát az eredeti „összefüggés” feltalálói? Az 1. ábrával az a baj, hogy az adatok ránézésre is legalább két csoportra szakadnak. Az USA, Kanada és Ausztrália nagyon kilóg a mezőnyből. Nemcsak azért, mert mind-egyikben olcsó az üzemanyag, és igen magas az 1000 lakosra jutó autósűrűség, hanem azért is, mert mindegyik igen nagy területű ország és viszonylag alacsony a népsűrűségük, valamint általában gyengén fejlett a közösségi közlekedésük is. Az adatokkal baj van, mert nem bizonyítanak oksági összefüggést az üzemanyagárak és az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás között. (Ennek részletes tárgyalásától most terjedelmi korlátok miatt eltekintek.)

A szakma jobban szereti a 2. ábrát, nemcsak azért mert régebbi, hanem azért is, mert még meggyőzőbbnek tűnik. A 2. ábra mintha azt igazolná, hogy az egy lakosra jutó üzemanyag-felhasználás, és a hektáronkénti lakossűrűség kapcsolata jól leírható az alábbi görbével.

2. ábra: A városűrűség és a közlekedési energiafelhasználás kapcsolata a világ nagyvárosaiban (Newman & Kenworthy, 1989)

A commonly used study of 32 cities by Newman & Kenworthy in 1989 concluded that there was a strong link between urban development densities and petroleum consumption.

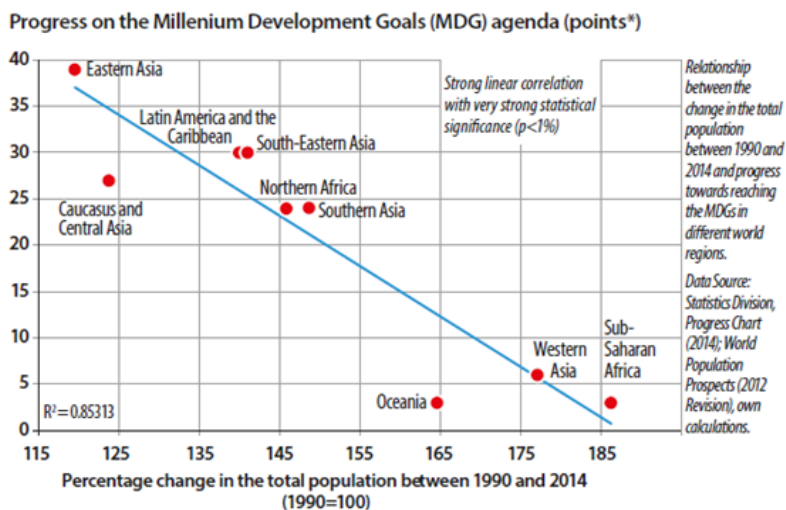
A környezetgazdász szakma a 2. ábrát is nagyon kedveli. Ez sem azt bizonyítja azonban, amit a szerzők szeretnének. A 2. ábrán látszik, hogy a kisebb lakossűrűségű amerikai városokban magas az egy lakosra jutó fogyasztás. Azután jönnek sorban az ausztrál városok, ahol egy kicsit alacsonyabb, de még mindig igen magas az egy főre jutó fogyasztás. Ausztrália is ritkán lakott és területe kisebb, mint Amerikáé. A következő klaszter Európai városokból áll. És van egy város, Hong Kong, ami ránézésre is kiugró adatnak (outliernek) tekinthető. Félek, ennek az ábrának sincs sok köze a magas tudományhoz, bár visszatérően megjelenik a szakirodalomban, és különböző előadásokban is. Inkább arról van szó, hogy örülünk, ha valami olyasmi jön ki, amit szeretnénk, ha kijönne. A különféle kontinenseken lévő városok a koordináta-rendszerben elkülönült klaszterekben találhatók. Nincs közöttük keveredés, ezért nem szabadna használni az adatokat a „feltételezett” összefüggés bizonyítására. Majdnem biztosan nem csak azért magas az amerikai városokban az egy lakosra jutó üzemanyag-fogyasztás, mert kicsi bennük a lakossűrűség, de ez nem zárja ki, hogy a lakossűrűségnek is lehet hatása. Nyilván sok más tényező miatt ennyire eltérők az értékek. Az egyik, de nem egyedüli magyarázat, hogy Európában van városi tömegközlekedés, míg az Egyesült Államokban a tömegközlekedés ritka, mint a fekete hattyú, bár Ausztráliában az is előfordul.

Sokak számára, a fenti ábrák kritikája tűnhet szakmai fanyalgásnak is, de nem erről van szó. Vannak, akik a fenti ábra alapján, eljutnak odáig, hogy a közlekedési, szállítási emissziók csökkentése érdekében célszerű az embereknek sűrűn lakott városokban élni, mert azok fenntarthatóbbak. Én ennek az ellenkezőjét tanácsolnám inkább az embereknek, mert a fenntartható fejlődésnek van egy társadalmi pillére is, amelyik az életminőségért felelős. A ritkábban lakott városokban általában jobb az emberek életminősége.

A környezetvédelmi szakirodalomból még sok ábrát hozhatnánk, ami ugyanezzel a fogyatékossgal bír. Az egyik legutóbbi nemrégiben jelent meg és nem kisebb problémát igyekszik megmagyarázni, mint azt, hogy a népesség gyorsabb növekedése miatt maradnak le az egyes régiók a millenniumi fejlődési célok teljesítésében. Az ábra az alábbi, és alatta található az angol nyelvű magyarázata is.

3. ábra: Az erős népességnövekedés korrelál a gyenge fejlődéssel (Herrmann, 2015)

* Progress on the MDG agenda based on the official progress chart for 16 targets by the United Nations Statistics Division. Countries received 3 points for every target already reached, 0 points if the progress made was insufficient to reach the target or if the data was missing and -3 points if no progress or deterioration was measured. The sum of points reflects the progress made on the MDG agenda.

A tanulmányt széles körben idézik, bekerült a Római Klub legújabb 2018-as jubileumi jelentésébe is. A pontok eloszlása itt is érdekes. Néhány régió mintha kilógna a sorból. A determinációs együttható igen magas és nagyon akkurátusan meghatározott (5 tizedes pontosság). A feltételezett összefüggést, nevezetesen az oksági kapcsolatot természetesen ez sem bizonyítja. A

statisztika család tudomány, de azt nem gondoltam, hogy ennyire. Mi tehát a magyarázata a sorozatos tévedéseknek, esetleg csalásoknak? Eddig azt gondoltam csak, hogy nem illene az outliereket figyelembe venni a számításoknál, de ennél is egyszerűbb a magyarázat.

A regressziós diszkontinuitás csapdája

Kaposvárról Budapestre utazva a vonaton, Fertő Imre professzor felhívta a figyelmemet egy kiváló könyvre, amit hamarosan elküldött nekem: Angrist, J. D., & Pischke, J.-S. (2014): *Mastering metrics: The path from cause to effect*. Ebben aztán megtaláltam a választ a kérdéseimre, kétségeimre. Angrist és Pischke az amerikai fiatalok életkorát és elhalálozásuk gyakoriságát vizsgálva azt tapasztalták, hogy 21 éves korban (a születésnapkor) többen halnak meg, mint akár a 20., akár a 22. születésnapkor (4. ábra). Önként adódik, az egyébként nem létező összefüggés, hogy az alkoholfogyasztási tilalom törvényi feloldásához köthető a halálozási arányszám jelentős megugrása. Miután a szerzők kiváló matematikusok, nem hagyták magukat félrevezetni az adatok által. A gyakorlatból tudták, hogy a fiatalok Amerikában sem várják ki a törvényben rögzített dátumot, isznak már korábban is és nem csak a születésük napján. A részletesebb elemzés kimutatta, hogy a 20–21 év közötti korosztályból kevesebb, mint 95 személy hal meg, míg a 21–22 éves korosztályból minimum 99 fő minden 100 000 fiatalból, az összes halálokot figyelembe véve. Szerencsére 22 év felett már csökkenő tendenciát mutat a halálozási arányszám.

A jelenséget regressziós diszkontinuitásnak nevezik, és ez az a jelenség, amelyik a fenti három példa mindegyikben fennáll. Lehet, hogy van, sőt biztosan van összefüggés a fenti három ábrában szereplő változók:

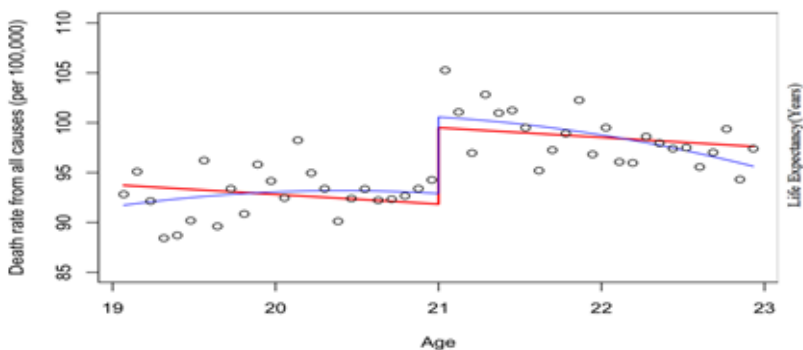
- az üzemanyagár és az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás;
- a város lakossűrűsége és az egy főre jutó üzemanyag-fogyasztás,
- és a milleniumi fejlődési célok teljesítése és a régió népességszám-növekedése között.

Ma már tudjuk, hogy ami az üzemanyagok hosszú távú árrugalmasságát illeti, a szerzőknek valószínűleg igazuk volt. Ezt azonban nem az ábrájuk bizonyítja, hanem az a tény, hogy az első olajárrobbanás óta az autóipar szerkezete teljesen megváltozott. Az európai és a japán autógyártók kisebb fogyasztású autói kiszorították a nagy fogyasztású amerikai autókat, még az USA piacáról is. Az vitathatatlan, hogy ebben az üzemanyagárak emelkedése, és még inkább az üzemanyaghiánytól, az áremelkedéstől, és a klímaváltozástól való félelem, valamint a kormányok erőfeszítései is szerepet játszottak.

Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a műszaki haladás hatását sem. Valószínű, hogy a sűrűbben lakott városokban kisebb az egy lakosra jutó üzemanyag-használat, mint a ritkábban benépesült városokban. Ettől még az ábra hamis következtetésekhez vezet. Kár lenne feladni az élhető városokat, a nagy zöldterületeket azért, mert a modell mintha ezt bizonyítaná. Soktényezős problémáról van szó, amiben az ábra túlértékelhetővé tesz egy nyilván nem teljesen elhanyagolható, de nem feltétlenül meghatározó tényezőt. A harmadik ábra üzenetét jobb nem végiggondolni. Egy afrikai hallgatóm elmondta, hogy az afrikai kultúrában a sok gyerek nem szegénységet jelent, mint ahogy azt a magát civilizálni tartó nyugat gondolja, hanem gazdagságot. Én vele értek egyet.

4. ábra A halálozási ráta (jobb oldali tengely) a legális alkoholfogyasztás életkori határának (21 év) a környezetében (Angrist, J. D.–Pischke, J.-S., 2014, 175).

Záró gondolatok

A matematika nagyszerű dolog, de nagyon veszélyes is lehet, ha olyanok kezébe kerül, akik a dolgot magát nem értik, vagy éppen nagyon is értik, de szándékaik nem tiszták. A környezetpolitikai szakirodalomban igen gyakoriak az olyan ábrák, mint amilyenekről ebben a cikkben említést tettem. A hibás módszertan annyira elterjedt, hogy szinte már fel sem tűnik. Az 1990-es World Development Report (Staff, 1990) például a Kuznets-görbék segítségével mutatja be, hogy a GDP emelkedésével a gazdasági növekedés és a szennyezés szétválk. Az „összefüggés” valószínűleg létezik, de nem szabadna úgy bizonyítani, mint ahogyan szokták. Az elterjedt módszer szerint egy adott évben megnézik a különböző országok egy főre jutó GDP-jét, és az adott évben az adott országban valamelyik

szennyező anyag emisszióját. A görbén általában az látszik, hogy a szennyezés kezdetben kisebb az alacsony GDP-jű országokban, aztán a közepesen gazdagoknál viszonylag magas, míg az egészen gazdag országokban az egy főre jutó szennyezés újra alacsonyabb. Ez nevezi a szakirodalom „szétválásnak” (decoupling). Bizonyos szennyezőkre az összefüggés jól látszik, de valószínűsíthető, hogy nem azért csökken a szennyezés, mert nő a GDP. Valószínűbb, hogy a szennyezés azért csökken, mert a magasabb GDP-vel rendelkező országokban nagyobb a szolgáltató szektor, és kisebb a nehézipar részaránya. Vagyis a gazdasági szerkezet inkább okozza a különbségeket, mint a GDP növekedése. Elképzelhető, hogy egy rossz gazdasági szerkezetben végrehajtott gazdasági növekedés esetén nem csökken a szennyezés az elvárt mértékben. Akkor járnánk el helyesen, ha a Kuznets-görbét (Kerekes–Marjainé Szerényi–Kocsis, 2018) egy-egy országra rajzolnánk fel idősorok alapján. Erre rendszerint nem találunk megfelelő adatokat, és nincs is elegendő türelmünk az adatbázis összegyűjtésére. Ami még ennél is rosszabb, hogy politikailag kifizetődőbb azt állítani, hogy az egyik ország fejletlen, kicsi a GDP-je, és ezért szennyező a gazdasága. Ebből a gondolkodásból jön ki az a furcsa ellentmondás, hogy a fenntarthatósági célokat leginkább teljesítő országoknak az ökológiai lábnyoma sokkal nagyobb, mint az elmaradó szegény országoknak. Jogosan tehetjük fel a kérdést, mit is tekinthetünk fenntarthatónak. A kis ökológiai lábnyomú ázsiai-afrikai országokat vagy a tisztának tűnő, de nagy lábnyomú skandináv országokat. Azt hiszem abba kellene hagyni a számháborút, és ideje lenne a matematikai módszereket szakszerűen használni. A regressziós diszkontinuitás kiküszöbölhető volna, amit elveszíténénk, az a „meggyőző látszat”! A valóság sokkal bonyolultabb, mint amit a modellek képesek leírni, és ez nem a modellek hibája. A mi hibánk azonban, ha olyan eszközöket használunk mondanivalónk bizonyítására, amelyek félrevezetik a közpolitika szereplőit. A példákat még szaporíthatnám, de ettől most megkímélem a tisztelt olvasót. Talán ennyi is elegendő ahhoz, hogy megértsük, nem minden az, aminek látszik, akkor sem, ha a statisztikai próbák szignifikáns „összefüggéseket” valószínűsítenek.

Irodalomjegyzék

- CARTER, F.–TURNOCK, D.–NAGY, I. 2002: *Environmental Problems in East-Central Europe*. Routledge.
- GALBRAITH, J. K. 1958: *The Affluent Society*. London: Hamish Hamilton–Galbraith The Affluent Society.
- GALBRAITH, JOHN KENNETH-ÉVA, H. 1970: *Az új ipari állam*. Közgazdasági és Jogi K.
- HERRMANN, M. 2015: *Consequential omissions. How demography shapes*

- development—Lessons from the MDGs for the SDGs*. Berlin, Berlin Institute for Population and Development.
- KEREKES, S.–MARJAINÉ SZERÉNYI, Z.–KOC SIS, T. 2018: *Sustainability, environmental economics, welfare*. Corvinus University of Budapest.
- MURPHY, R. P. 2009: Rolling the DICE: William Nordhaus's Dubious Case for a Carbon Tax. – *The Independent Review*. 14(2), 197–217. o. Forrás: JSTOR.
- NEWMAN, P. W. G.–Kenworthy, J. R. 1989: Gasoline Consumption and Cities. – *Journal of the American Planning Association*. 55(1), 24–37. o. <https://doi.org/10.1080/01944368908975398>
- NORDHAUS, W. 2007: Critical assumptions in the Stern Review on climate change. – *Science*. 317(5835), 201–202. o.
- NORDHAUS, W. 2015: Climate clubs: Overcoming free-riding in international climate policy. – *American Economic Review*. 105(4), 1339–70. o.
- NORDHAUS, W. D. 1994: *Managing the global commons: the economics of climate change* (Köt. 31). Cambridge, MA: MIT press.
- NORDHAUS, W. D. 2017: Revisiting the social cost of carbon. – *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 114(7), 1518–1523. o.
- SAMUELSON, P. A.–NORDHAUS, W. D. 1987: *Közgazdaságtan*. Budapest, KJK.
- STAFF, W. B. 1990: *World Development Report, 1990*. Oxford University Press.
- VON WEIZSACKER, E. V.–JESINGHAUS, J.–BRZOVIC, P.–GUERRERO, C. A.–FLÓREZ MARTÍNEZ, A.–MOLANO, A.–CHIVILCHEZ CHAVEZ, J. 1992. *Ecological Tax Reform: A policy proposal for sustainable development*. Santiago (Chile), CEPAL.
- WEITZMAN, M. L. 1974: Prices vs. quantities. – *The review of economic studies*. 41(4), 477–491. o.
- WEITZMAN, M. L. 1998: Why the far-distant future should be discounted at its lowest possible rate. – *Journal of environmental economics and management*. 36(3), 201–208. o.
- WEITZMAN, M. L. 2014: Can negotiating a uniform carbon price help to internalize the global warming externality?. – *Journal of the Association of Environmental and Resource Economists*. 1(1/2), 29–49. o.
- WEITZMAN, M. L. 2015: Internalizing the climate externality: Can a uniform price commitment help?. – *Economics of Energy & Environmental Policy*, 4(2), 37–50. o.
- WEITZMAN, M. L. 2017: Voting on prices vs. voting on quantities in a World Climate Assembly. – *Research in Economics*. 71(2), 199–211. o.

Mezei Cecília

egyetemi docens, tudományos munkatárs

Kaposvári Egyetem, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Kaposvár, Pécs

Kovács Sándor Zsolt

tudományos segédmunkatárs

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

Varjú Viktor

tudományos főmunkatárs

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

A MEGÚJULÓ ENERGIAFORRÁSOKRA FÓKUSZÁLÓ, HELYIERŐFORRÁS-ALAPÚ MODELLEZÉS LOKÁLIS LEHETŐSÉGE¹

ABSZTRAKT

A helyierőforrás-alapú fejlesztési koncepció abból a kényszerből eredeztethető, amely a helyi önkormányzatokra nehezedik. A felhatalmazás az övék, a helyi igényekkel és problémákkal is ők szembesülnek először, de van-e olyan megközelítés a helyi döntéshozatalban, ami a helyi adottságokhoz való illeszkedést, a helyi értékek és sajátosságok fenntartható megőrzését elő tudná segíteni? A hazai helyi önkormányzatok fejlesztési kényszere és a forrásgazdák prioritásainak és preferenciáinak való kiszolgáltatottságuk jelentősen behatárolja a helyi fejlesztési mozgásteret. A helyi erőforrások feltérképezése, valamennyi helyi erőforrás átgondolása, felértékelése és az egész erőforráshalmaz összefüggéseiben való értékelése mint módszer éppen a projekt- és forrásvezérelt helyi fejlesztési gyakorlat meghonosodása miatt nem tudott kellően elterjedni a hazai helyi fejlesztési gyakorlatban. A pályázható és lehívható források teljes mértékben meghatározták a helyi önkormányzatok településfejlesztési irányait, miközben a településhierarchia különböző szintjein a forrásbőség és a forrásszűke akár egyszerre is jelentkezik. Jelen tanulmány a helyben elérhető, megújuló energiaforrásokra építkező erőforrás-felhasználás modellezhetőségének elvi feltételeit vázolja fel a helyi döntéshozás

1 A kutatás a KÖFOP-2.3.3- VEKOP-16-2016-00001 azonosító jelű „Helyi versenyképesség-fejlesztési kutatási program” c. kiemelt projekt, a RuRES, HUHR/1601/3.1.1/0033 „Renewable energy sources and energy efficiency in a function of rural development” című, valamint a Kaposvári Egyetem EFOP-3.6.1-16-2016-00007 számú Intelligens Szakosodási projektek keretében készültek. Jelen cikk a helyierőforrás-alapú fejlesztés kutatási projektsorozat eredményeiből egy rövid kivonat. A részletesebb kutatási beszámolók – többek között – a Mezei-Varjú (2018), valamint a Žnidarec et al. (2018) tanulmányokban találhatóak. Varjú Viktor munkáját az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíj programja támogatta.

elősegítése érdekében, így több szálon is kapcsolódik Nagy Imre munkásságához, akivel a szerzők több, a kutatás hátterét adó projektben is együtt dolgoztak.

KULCSSZAVAK: helyierőforrás-fejlesztés, megújuló energiaforrások, modellezés, döntéstámogatás, helyi önkormányzat, Horvátország, Magyarország

1. Helyierőforrás-alapú fejlesztési megközelítés

Az erőforrás-alapú helyi fejlesztési megközelítés olyan helyi gazdaságfejlesztési irányzat, amelyet sok településen és térségben alkalmaztak már sikeresen, ott is, ahol a külső befektetők számottevő fejlesztéseket indukáltak, de azokon a területeken is, amelyeket a külső befektetők messze elkerültek. A kulcs az adaptivitás, a helyi sajátosságok, adottságok ismerete és hatékony kihasználása lenne.

A helyi erőforrásokra alapozott helyi fejlesztés történhet külső erőforrásokra támaszkodva, vagy kizárólag a belső erőforrásokra alapozottan (endogén fejlesztési koncepció), ám leggyakrabban mégis e kettő valamilyen kombinációja valósul meg. Mindazonáltal ahány ország, fejlesztési elmélet, vagy éppen önkormányzati vezető, annyi fajta értelmezése, árnyalata lehet a fejlesztési megközelítéseknek, irányzatoknak. Mégis, valamennyi értelmezésnek vannak közös elemei. Az egyik alapvető jellegzetessége a helyierőforrás-alapú fejlesztési szemléletnek nem is a fejlesztések előfeltételeit, hanem azok célját érinti: a beavatkozások homlokterében az adott területegység (legyen az egy falu, egy mikrotérség vagy bármilyen más, helyi léptékű területi egység) helyi szereplőinek és helyi erőforrás-tulajdonosainak érdekei állnak, és minden más szereplő érdekei ez alá sorolódnak (Mezei–Varjú, 2018). A helyi szereplők bevonásával zajló tervezés ezért elengedhetetlen feltétele a helyi fejlődésnek: valahogy ezeknek a preferenciáknak, a mögöttük álló potenciális egyéni/közösségi aktivitásnak be kell csatornázódnia a közös fejlesztési elképzelésekbe.

Annak megítélése, hogy rövid és/vagy hosszú távon milyen beavatkozások szolgálják leginkább az adott területegység lakosainak és egyéb aktorainak érdekeit, hogy a mérleg két oldalán helyet foglaló szempontok közül melyeknek van nagyobb súlyuk, a területfejlesztés legnehezebb feladata. A helyierőforrás-alapú fejlesztések célja az adott területegységen (település) belül rendelkezésre álló helyi erőforrások legoptimálisabb felhasználása, amely egyszerre szolgálja a helyi közösség fejlődését, a helyi szereplők és a helyi közösség igényeinek kielégítését és a helyi erőforrás-tulajdonosok számára rendelkezésre álló tőke gyarapodását.

Az erőforrás-alapú megközelítés szerint erőforrásnak tekinthetők minden azon tényezők, amelyek egyfajta lehetőséghalmazt és egyben értéket képeznek a fejlesztők és a felhasználók, azaz az emberi szükségletek számára. Az erőforrás ilyen értelemben tehát mindig szubjektív fogalom, az adott felhasználási forma és a felhasználói közeg értékítélete dönti el a használhatóságot és a képviselt értéket. Az erőforrás-lista elkészítéséhez azonban kell egy objektív fogalom, definíció is, amely szerint számba kell venni minden olyan helyben rendelkezésre álló, a fejlesztésekhez felhasználható tényezőt, amelyek valahol, valamikor, valaki számára értéket, inputot képezhetnek, és a saját céljai érdekében fel tudja használni őket. Azaz elő lehet állítani egy helyierőforrás-listát, amelyből, mint egyfajta menüből válogatva a helyi szereplők tételesen fel tudják mérni a helyben rendelkezésre álló, a fejlesztésekhez felhasználható tényezők körét és azok mennyiségi, illetve minőségi jellemzőit. Ezen erőforrás-jellemzőket indikátorok számszerűsíthető értékei támasztják alá, ami lehetővé teszi az adott erőforrás értékelhetőségét. Emellett, ha egy településen rendelkezésre álló erőforrásokról beszélünk, a hasznosításnál a település érdekeit, azaz a helyi szereplők igényeit kell elsősorban figyelembe venni (Mezei, 2018).

Az a számbavételi mód, ami feltérképezi és minősíti, majd a jelenlegi felhasználási módokat és az erőforrásokhoz köthető potenciálokra alapuló felhasználási alternatívákat is hozzáadja a helyben fellelhető erőforrásokhoz, lényegében az erőforrás-térképezési modell. Ez, első verziójában Microsoft Excel felületekkel dolgozik, de a továbbfejlesztési irányok között szerepel az integrált térinformatikai alkalmazás létrehozása is. A modell célja a helyi döntéshozás támogatása az információnyújtás, az alternatívafelvázolás a modellbe integrált értékelések, elemzések segítségével. A modell által vizsgált egyes elemek (társadalmi tőke, lakossági, vállalkozói elégedettség stb.) nem mérhető egzakt adatsorokkal, ebben az esetben kiegészítő kérdőíves felmérés, helyi interjúsorozat szükséges egy-egy település részletesebb vizsgálata során. Ezek az eredmények azonban beépíthetők a modellbe, mely tanuló algoritmussal, megfelelő elemszám esetén már ezekkel az adatokkal is kalkulál (Mezei, 2018).

A helyi erőforrásoknak csak egy része van közösségi (önkormányzati) tulajdonban. Az erőforrás-térképezésnek azonban ki kell terjednie azokra az elemekre is, amelyek ugyan magántulajdonban vannak, viszont az önkormányzat hatással bírhat ezen erőforrások kihasználásának módjára, fejlesztésük lehetőségeire. A valóságban az erőforrások hatékony kihasználása a legtöbbször az erőforrás-tulajdonosok és a helyi közösség közös érdeke mentén, a két szereplői csoport együttműködésével valósul meg.

Éppen ezért az erőforrás-felhasználási alternatíva elemzés azokat a módokat és lehetőségeket veszi számításba, ahol az önkormányzatoknak beavatkozási lehetőségük, közbeavatkozási módjuk és fejlesztési aktivitásuk lehet. A kisajátítás, a magántulajdon megszerzése nem az első számú beavatkozási lehetőség, a valóságban sem és a módszertan szempontjából sem, így elsődlegesen olyan megoldások merülhetnek fel, ahol az erőforrás-tulajdonosok közös érdeke tud mozgatni egy beruházást, vagy kizárólag közösségi tulajdont érintő projektek valósulnak meg. Sok esetben az önkormányzati beruházások mintanyújtó szerepűek lehetnek, azaz kis léptékű beruházással számos magánberuházást lehet indukálni, de az is előfordulhat, hogy az önkormányzat a helyi erőforrás-tulajdonosokban talál szövetségesekre és közös beruházást kezdeményez.²

A döntéshozók számára az erőforrás-térképezési modell egy olyan gondolkodási keretet nyújt, amelyen végighaladva, a jelenlegi erőforrás-lekötöttségeket is figyelembe véve, de az alternatív hasznosítási lehetőségekre is gondolva, fel tudja mérni a csupán a meglévő helyi erőforrásokra alapozott fejlesztési lehetőségeket.

Számtalan korábbi kutatásunk igazolja, hogy az önkormányzatok a környezeti kérdéseket, a környezeti problémákat nem első helyen kezelik, illetve gyakorta egyáltalán nem kezelik, vagy anyagi nehézségek, vagy hiányos ismereteik miatt (pl. Varjú, 2010, 2013a, b, 2015; Fodor–Bányai, 2017; Pump, 2017). Éppen ezek miatt megkerülhetetlen, hogy az erőforrás-térképezés és az önkormányzati döntéstámogatás során ne kiemelten foglalkozzunk a környezeti állapottal. Ahogy Fodor László is fogalmaz, „a környezetvédelem egyik kulcsa a környezeti szempontoknak a beépítése a különböző döntésekbe” (Fodor, 2017). Nem kivétel ez alól a megújuló energiaforrások használatának számbavétele sem, illetőleg azok alkalmazási lehetőségeinek beintegrálása a döntéshozatali folyamatokba.

2. A döntéstámogatás iránti önkormányzati igény a vidéki térségekben

A helyi önkormányzatoknak a helyi fejlesztések megszervezésében, elindításában, ösztönzésében kitüntetett szerep jut. Ők azok a helyi szereplők, amelyek rendelkeznek azzal a felhatalmazással, hogy a közösség érdekét képviseljék, hogy az egyes helyi aktorok fejlesztési elképzeléseit közös nevezőre hozzák. Jó esetben ezek az elképzelések olyan participatív tervezési folyamat (Gébert et al., 2016) során csatornázódnak be a helyi fejlesztési terv, program vagy akár csupán egy projekt keretei közé, ahol minden érintett hallathatja a hangját, s amely során minden potenciális hozzáadott érték (egyéni aktivitás, saját erőforrás) meg tud jelenni.

² Erre lehet példa a Nagypáli községben megvalósult fejlesztések sora. Lásd részletesebben Kovács et. al., 2018; Kovács, 2018.

Nem elhanyagolható azonban az a felelősség, ami a helyi önkormányzatokat terheli a helyi fejlesztések tekintetében. S ha itt most a RuRES projektben³ vizsgált magyar–horvát határregiói vidéki térségeinek specialitásaira (előregedő népesség, elvándorlás, halmozódó hátrányok, romló elérhetőségi jellemzők stb.) koncentrálunk (Póla–Varjú, 2014; Bálint, 2018), és az őket általában (különösen Magyarországon) jellemző kisebb önkormányzatokra (kevesebb funkció, hiányzó intézmények, szolgáltatások, kisebb költségvetés, kisebb fejlesztési erő), még erősebb kényszerpálya rajzolódik ki (1. táblázat). A falvakban legtöbbször akkor történik valami, ha az önkormányzat egy-egy sikeres pályázattal be tud hozni kiegészítő fejlesztési forrásokat. Ugyanakkor ez a pályázati magatartás egyúttal deformálja is a helyi fejlesztéseket, hiszen azok így rendszerint nem a legégetőbb problémákra reflektálnak, hanem a központi fejlesztéspolitikát által meghatározott prioritásokhoz igazodnak. Tehát éppen a helyi igényekhez való illeszkedés esik így ki, miközben ezek a projektek felemésztik a rendelkezésre álló szűkös önkormányzati pénzügyi kereteket.

1. táblázat: A vizsgált térség⁴ közigazgatási és tervezési tércategóriái, 2018

Szempontok	Magyarország	Horvátország
Államtípus	centralizált, unitárius	centralizált, unitárius
Helyi önkormányzatok száma (LAU2), db	3155	556
Ebből városi önkormányzatok száma, db	346	127
Egy önkormányzatra eső átlagos népességszám, fő	3150 ¹⁾	7707 ¹⁾
Települések száma, db	3155	6756
Önkormányzatisággal nem rendelkező LAU1 szintek	járások (197 db)	-
Területi önkormányzatok (NUTS3)	megyék és a főváros (20 db)	Županija (21)
NUTS2-es tervezési-statisztikai régiók száma	8	2

Megjegyzés: 1) népszámlálási (2011) népességadatokkal kalkulálva.
Forrás: Eurostat 2018; Rácz 2016; KSH, 2018.

- 3 RuRES HUHR/1601/3.1.1/0033 – Renewable energy sources and energy efficiency in a function of rural development”
- 4 A magyar oldalon Baranya és Somogy megye, míg a horvát oldalon Eszék-Baranya megye vidéki jellegű települései vettek részt a vizsgálatban.

Ugyanezek a vidéki önkormányzatok akkor is kényszerpályákon mozognak, ha egy-egy befektető elsöre jónak tűnő befektetési ötlettel kínálja meg az adott önkormányzatot. Akkor és ott a képviselő-testületnek arról kell döntenie, hogy az adott helyi erőforrást (egy telket, egy önkormányzati épületet, vagy éppen a helyi távfűtő rendszert stb.) a beruházó rendelkezésére bocsátja-e. Ilyenkor a legkritikább esetben történik meg annak a mérlegelése, hogy vajon az így létrejövő beruházás illeszkedik-e a helyi fejlesztési stratégiába, tervbe, ahogy arra sem kerül sor, hogy a beruházás alternatíváit (másik típusú távfűtés, a középület vagy a telek más funkciójú kihasználása) végiggondolják, elemezzék.

Óriási kihívás a kis, vidéki önkormányzatok számára a döntéshozatalhoz szükséges információk begyűjtése, rendszerezése, megfelelő szintű elemzése, értékelése akkor, amikor a legtöbb helyi terv, fejlesztési koncepció eleve központi statisztikai adatokon alapulva, egységes sablonok táblázatain, útmutatásain végighaladva készül. A legtöbbször a helyi fejlesztések koordinálásához szükséges szakértelem és kompetencia sincs meg helyben, s az nem is várható el, hiszen a polgármesteri hivatali adminisztrációban olyan köztisztviselők ülnek, akik a vidéki önkormányzatok szűkített funkcióköreire reflektálnak.

A participatív módon előálló helyi fejlesztési tervek elkészítéséhez tehát legelsőként azok a mozgatórugók, személyek, szakértők hiányoznak, akik az egész folyamatot el tudnák indítani helyben. Holott ez feltétele lenne annak, hogy a helyi önkormányzat felvállaljon olyan alternatív, vagyis nem kötelező feladatokat, mint a helyi fejlesztések ösztönzése, koordinálása, kivitelezése. Sok esetben persze ez tényleg pénzkérdés. Egy kisebb önkormányzatnál kevesebb fejlesztési forrás képződik (helyi adóztatáson keresztül), vagy halmozódik fel az állami transzferrek révén, vagy teremthető elő lehívható pályázatok benyújtásával. A méret tehát meghatározó. A helyi szereplők bevonása, aktivizálása, megértése, együttműködésre készítése azonban nem pénzkérdés. Ez inkább egy olyan szemléletmódot, bevonási gyakorlatot feltételez, ami a kelet-közép-európai közösségi tervezési gyakorlatból rendszerint még hiányzik. Pedig ez lenne képes a helyi tudás, a helyi igények, a partnerek erőforrásainak és törekvéseinek a becsatornázására.

A következő elem, ami hiányzik a sikeres adaptív helyi fejlesztésekhez, az éppen a helyi sajátosságokról és a helyi erőforrásokról szóló rendszerezett információk köre és azok megfelelő értékelése. Számos információ gyűjthető ki a központi statisztikai és információs rendszerekből, ám ezek megtalálásához, rendszerezett legyűjtéséhez és megfelelő szintű kezeléséhez (elemzés, értékelés, viszonyítás stb.) már jórészt speciális tudás kell. A probléma másik forrása, hogy a helyi információk egy része meg se jelenik, vagy nem gyűjthető le ezekből a központi adatbázisokból, mert a helyi aktorok birtokolják, s tőlük kellene megtudni, vagy sok esetben éppen a helyi önkormányzatoknál

halmozódik fel papírtömegek, vagy külön-külön kezelt elektronikus dokumentumok formájában (nem is információkként kezelődnek, hanem ügyiratokként).

Érzékelhetően óriási tehát az információs igény azoknál a vidéki önkormányzatoknál, ahol sem az adatgyűjtés, sem az adatkezelés, sem a fejlesztési tervezés területén nincsenek meg a szükséges tapasztalatok, kapacitások és kompetenciák. Lehet, s van is több kezdeményezés arra, hogy egy-egy településre komplett, adott struktúrát követő adattáblákat szolgáltatassanak. A magyar Központi Statisztikai Hivatal⁵ Tájékoztatói Adatbázisából, annak is a területi statisztikai moduljából⁶ például viszonylag könnyen gyűjthetők ki települési szintű adatok. Ugyancsak a magyar intézményrendszerhez tartozó jó példa a Lechner Tudásközpont⁷ által kezelt Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer,⁸ a TeIR, amely szintén képes települési/területi szintű adatok közlésére, bizonyos esetekben összehasonlító elemzésekre is. Kicsit kitekintve a projekt vizsgálati területén kívülre, a holland kormány például felismerve a probléma lényegét önálló indikátorrendszerrel rendelkező információs honlapot működtet⁹ a holland önkormányzati szövetség (VNG) közreműködésével, amelynek minden önkormányzat tagja, noha a tagság nem kötelező. A holland önkormányzati szövetség, azaz a VNG által jegyzett Vensters (Ablakok)¹⁰ rendszer pedig egy telefonos applikációval is rendelkező felület, amely az egyes közszolgáltatók és kormányzati szereplők teljesítményének, működésének az összevetésére képes, lényegében tetszőleges dimenzióban, léptékben és számtalan adattartalom, funkció vonatkozásában.

Egy döntéstámogató rendszer annyiban tud több lenni, mint egy komplex adattábla (az összegyűjtött adatok strukturált közlése), hogy bizonyos (kiválasztható) feltételek mentén meghozott döntési alternatívák különböző eszköz/forrás igényeit és/vagy hatásait, következményeit is meg tudja jeleníteni. A döntéstámogató alkalmazás használata (ha felhasználóbarát platform kapcsolódik hozzá) kezelheti azt a problémát is, hogy a modellhasználó nem feltétlenül szakértője az adatgyűjtésnek/adatelemzésnek, de egy felelősségteljes beruházási, fejlesztési döntéshez szükséges alternatívákat mégis át tud látni, s át is kell látnia.

5 <http://www.ksh.hu/?lang=en>

6 <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?page=1&theme=T>

7 <http://lechnerkozpont.hu/>

8 <https://www.teir.hu/>

9 <https://www.waarstaatjegemeente.nl/>

10 <https://www.venstersvoorbedrijfsvoering.nl/english/#/>

3. A megújuló energetikára fókuszáló döntéstámogató alkalmazás

A megújuló erőforrások elég széles körben (Nagy et al., 2011), a biomassza, illetve a hulladék pedig elsődlegesen a rurális terekben jelentkezik potenciálisan hasznosítható „alapanyagként” (Mezei et al., 2018). A potenciál tehát ott van, csak hasznosítani kellene. Nem véletlen, hogy mind a magyar, mind pedig a horvát nemzeti S3, intelligens szakosodási stratégiában, amelyeket az Európai Unió éppen az alulról építkező és a partnerségre alapozott helyi, regionális és nemzeti fejlesztési stratégiák ösztönzésére hívott életre, ott szerepel a J.68-as „Fenntartható energia és megújulók” prioritás.¹¹ A szektort érintő európai uniós direktíva,¹² az EU2020 stratégiában szereplő és a Nemzeti Reform Programokba is becsatornázódó megújuló energetikai indikátorok, és a hozzájuk csatolt fejlesztési pályázatok pedig már hosszabb idő óta terelik be a mind a magán, mind pedig a közösségi forrásokból finanszírozott fejlesztéseket a megújuló energetikai szektorba (persze nem mindegy, hogy milyen ütemben). A vizsgálati térség megyéiben is számos beruházás történt már a megújuló energetikai szektorban mind közösségi, mind magánberuházások formájában (Kovács et al., 2018; Raff, 2018).

Ezek a megújulók területén elinduló beruházások egyrésztől mintát szolgáltathatnak, sokszor pedig divatot teremthetnek más beruházások számára, másrésztől konkrét helyi gazdaságfejlesztő hatásuk is lehet (Mezei, 2008; 2013). A probléma éppen az, hogy míg a megújuló energetikában rejlő lehetőségek (munkahelyteremtés, költséghatékonyság stb.) reális gazdaságfejlesztési folyamatokat generálhatnak a rurális terekben, addig ezek megjelenése mind a tervezésben (stratégiák, koncepciók), mind pedig a megvalósulásban, egy-két jó példától eltekintve, hiányos (Kovács et al., 2018).

A rurális térségekben kétségtelenül ott van az a potenciál, amire alapozva közösségi vagy magán beruházások létesülhetnének a megújuló energetikai szektorban. Ebben a helyi döntéshozóknak, a helyi önkormányzatoknak óriási felelősség jut, a helyi szabályozás és ösztönzők kialakításában, a helyi együttműködések alakításában, a saját épületeik energiafogyasztásának formálásában. Nem egyszerű azonban jó döntéseket hozni akkor, amikor mind az energia szektor, mind a potenciális beruházások technológiai, műszaki háttere, mind a pályázati konstrukciók köre olyan speciális tudást igényelnek, ami nem feltétlenül biztosított egy önkormányzati hivatali adminisztrációnál. Komoly körütekintést és tudást igényel az egyes beruházási alternatívák elemzése és a beavatkozások potenciális hatásainak kiértékelése is. Miközben egyre erőteljesebb tehát a külső nyomás és vonzás a megújuló energetikai

¹¹ <http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/map>

¹² 2009/28/EK irányelv

vonalon (pályázati kényszer, divatirányzatok), éppen a vidéki, kis önkormányzatok oldalán hiányzik az a szakértelem, ami a megalapozott döntések meghozatalához kell. Ezeknél az önkormányzatoknál rendszerint hiányzik az a forrás is, amivel a külső tudást be tudnák csatornázni (külső szakértők megbízása) a döntéstámogatásba.

A megújuló energetikai szektort érintő önkormányzati szintű döntések meghozatalához, s itt legyen szó a helyi szabályozásról, a beruházási engedélyekről vagy önerős beruházásokról, pontos ismertekkel kell rendelkezniük a helyi döntéshozóknak azokról a potenciálokról, amelyek a megújuló természeti erőforrásokban vannak helyi/térségi szinten. Modellünk megújuló erőforrásokra koncentrálnak modulja így információkat szolgáltat a napenergia, a geotermia, a biomassza és a települési hulladékok potenciáljáról és a bennük rejlő lehetőségekről. Segítségével megtudhatjuk, hogy hol és milyen volumenben érdemes közösségi, vagy háztartási méretű beruházások (erőművek, alternatív erőforrás-hasznosítások) megvalósítása. Emellett egy jó döntéstámogató rendszer számba veszi azokat a korlátokat is, amelyek ezen potenciálok kiaknázását akadályozzák (l. erőművek, létesítmények telepítésére vonatkozó speciális építési szabályok, már működő biomassza erőművek a térségben, helyi szabályozás stb.). A döntéshozáshoz nem árt, ha az alkalmazás használoinak lehetőségük nyílik összehasonlító elemzések elvégzésre (potenciálok más településeken, térségekben, más beruházási, technológiai megoldások esetében stb.), és előzetes beruházási információkkal is rendelkezik (ami nyilván csak egy átlagos kapacitásra tervezett átlagos beruházási/megtérülési kalkuláció lehet).

4. Konklúzió

Az itt bemutatott döntéstámogató modell hiánypótló lehet, főként a hazai vidéki, kistélepülési önkormányzatok körében. Mint minden adatokkal és adatbázisokkal dolgozó modell, jelen döntéstámogató felület is korlátozott alkalmazhatósággal bír. Ennek legfőbb oka az adatok elérhetősége. Kellő számú esettanulmány feldolgozását követően a modellbe beépíthetők az energetikai beruházási adatok is (költségek, kapacitások, árak, gazdasági mutatók stb.), melyek segítségével Pelin et al. (2015) és Kovács–Suvák (2014) módszertana alapján megtérülési idő, egységköltség (LCOE) és nettó jelenérték is számítható a települési potenciálok és a kívánt telepített kapacitás ismeretében. Ezeknek a számításoknak azonban jelentős piaci és gazdasági adatszükséglete is van, melyek a jelen tanulmányt megalapozó kutatás keretében nem váltak ismertté, így csak a modell egy későbbi változatába épülhetnek be.

Irodalomjegyzék

- BÁLINT, DÓRA–HORECZKI, RÉKA–HAJDÚ, ZOLTÁN 2018: Rural Areas in a Changing World – Geographical Analysis of the Research Area. In: TOPIĆ, DANIJEL–VARJÚ, VIKTOR–HORVÁTHNÉ KOVÁCS, BERNADETT (eds.): *Renewable energy sources and energy efficiency for rural areas*. Pécs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. 12–22. o.
- FODOR LÁSZLÓ–BÁNYAI ORSOLYA (szerk.) 2017: *A települési önkormányzatok szerepe a környezeti politika és jog alakításában*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FODOR LÁSZLÓ 2017: A környezetvédelmi szabályozás helyi szintjei. In: FODOR LÁSZLÓ–BÁNYAI ORSOLYA (szerk.): *A települési önkormányzatok szerepe a környezeti politika és jog alakításában*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 71. o.
- GÉBERT JUDIT–BAJMÓCY ZOLTÁN–MÁLOVICS GYÖRGY–PATAKI GYÖRGY 2016: Eszközöktől a jóllétig. A helyi gazdaságfejlesztés körvonalai a képességszemléletben. – *Tér és Társadalom*. 30. 2; 23–44. o.
- KOVÁCS, SÁNDOR ZSOLT–PÓLA, PÉTER–VARJÚ, VIKTOR–TOPIĆ, DANIJEL–HORVÁTHNÉ KOVÁCS, BERNADETT 2018: Local economic development based on renewable energies and energy efficiency in rural areas. In: RAOS, PERO–GALETA, TOMISLAV–KOZAK, DRAŽAN–RAOS, MARIJA–STOJŠIĆ, JOSIP–TONKOVIĆ, ZLATKO (eds.): *16th Natural gas, heat and water conference; 9th International natural gas, heat and water conference*. Slavonski Brod, Strojarski fakultet u Slavonskom Brodu. 101–111. o.
- KOVÁCS, SÁNDOR ZSOLT–SUVÁK, ANDREA 2014: Model and Evaluation of the Panels. In: PELIN, DENIS–ŠLJIVAC, DAMIR–TOPIĆ, DANIJEL–VARJÚ, VIKTOR (eds.): *Regional impacts of different photovoltaic systems*. Pécs, IDResearch Kft, Publikon. 59–70. o.
- KOVÁCS, SÁNDOR ZSOLT 2018: A tudatos településsé válás útja egy kistelepülés, Nagypáli példáján. – *Falu, Város, Régió*. Letölthető: <https://regionalispolitika.kormany.hu/falu-varos-regio>
- MEZEI CECÍLIA–VARJÚ VIKTOR 2018: Erőforrás-alapú, fenntartható önkormányzati fejlesztések lehetősége/modellezhetősége. In: BÁNYAI ORSOLYA–BARTA ATTILA (szerk.): *A települési környezetvédelem elméleti és gyakorlati megközelítései*. Budapest, Gondolat Kiadó. 119–137. o.
- MEZEI CECÍLIA 2008: Változatos helyi önkormányzati gazdaságfejlesztési gyakorlat. In: BUDAY-SÁNTHA ATTILA–HEGYI JUDIT–RÁCZ SZILÁRD (szerk.): *Önkormányzatok gazdálkodása – helyi fejlesztés*.

- Pécs, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. 283–288. o.
- MEZEI CECÍLIA 2013: A helyi önkormányzatok szerepvállalása az energiahatékonysági szempontú helyi fejlesztésekben. In: Zsibók Zsuzsanna (szerk.): *Önkormányzati energetikai fejlesztések. Nemzetközi körkép és a dél-dunántúli tapasztalatok*. Pécs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. 11–51. o.
- MEZEI CECÍLIA (szerk.) 2018: *A helyierőforrás-térképezési kutatások összefoglalója*. Készült a KÖFOP-2.3.3-VEKOP-16-2016-00001 azonosító jelű „Helyi versenyképesség-fejlesztési kutatási program” című kiemelt projekt kapcsán. Kézirat.
- MEZEI, CECÍLIA–KOVÁCS, SÁNDOR ZSOLT–TRENVIK, TAMÁS–NAGY, IMRE 2018: Energy Potential of Waste: Case Study of the Hungarian Waste Management System. In: RAOS, PERO–GALETA, TOMISLAV–KOZAK, DRAŽAN–RAOS, MARIJA–STOJŠIĆ, JOSIP–TONKOVIĆ, ZLATKO (eds.): *16th Natural gas, heat and water conference; 9th International natural gas, heat and water conference*. Slavonski Brod, Strojarski fakultet u Slavonskom Brodu. 189–198. o.
- MEZEI CECÍLIA 2019: *Fejlesztési kényszerpályák*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- NAGY IMRE–ŠLJIVAC, DAMIR–FARKAS SÁNDOR–DURAY BALÁZS–VUKOBRATOVIĆ, MARKO–SUVÁK ANDREA 2011: *A Magyarország–Horvátország határ régiójának kiemelt környezeti problémái és az alternatív energiaforrások hasznosításának kérdései a fenntartható környezetgazdálkodás tükrében*. Kaposvár, Kaposvári Egyetem.
- PELIN, DENIS–KOVÁCS, SÁNDOR ZSOLT–SUVÁK, ANDREA–ŠLJIVAC, DAMIR –TOPIĆ, DANIJEL 2015: Cost-Benefit Analysis of Different Photovoltaic Systems in Croatia, Hungary, Serbia and Slovenia. In: ORTIZ, WILLINGTON–SOMOGYVÁRI, MÁRTA–VARJÚ, VIKTOR–FODOR, ISTVÁN–LECHTENBÖHMER, STEFAN (eds.): *Perspectives of Renewable Energy in the Danube Region. Institute for Regional Studies*. Pécs, CERS HAS. 278–290. o.
- PÓLA PÉTER–VARJÚ VIKTOR 2014: A Dráva régió társadalmi tényezői. In: VARJÚ VIKTOR (szerk.): *Napelemes energia és környezet – A napelemes energiatermelés komplex feltételrendszere Magyarországon, a magyar-horvát határtérségben, és leckék a globális térből*. Pécs–Osijek, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete–Sveučilište Josip Juraj Strossmayer, u Osijeku Elektrotehnički fakultet Osijek. 56–64. o.
- PUMP JUDIT 2017: Helyi környezetpolitika – Göröngyök az úton. In:

- FODOR LÁSZLÓ–BÁNYAI ORSOLYA (szerk.): *A települési önkormányzatok szerepe a környezeti politika és jog alakításában*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 29–53. o.
- RÁ CZ SZILÁRD 2016: Horvátország térszerkezete. – *Tér és Társadalom*. 30(3), 81–104. o. doi: 10.17649/TET.30.3.2792.
- RAFF, REBEKA 2018: Presentation of good practice through an example of renewable energy use in a Croatian countryside biogas plant Hrastin - Project overview. In: HORVÁTHNÉ, KOVÁCS BERNADETT–BARNA, RÓBERT (szerk.): *Investigation and improvement of stakeholder's and local population's attitude with primary research and trainings*. Kaposvár, Kaposvár University. 14–26. o.
- VARJÚ VIKTOR 2010: *A környezeti politika fejlesztéspolitikába történő integrációja – a stratégiai környezeti vizsgálat*. Doktori disszertáció.
- VARJÚ VIKTOR 2013: A települési önkormányzatok környezetvédelmi orientáltsága. – *COMITATUS: Önkormányzati Szemle*. 23. 21–36. o.
- VARJÚ VIKTOR 2013: Aprófalvak környezeti politikája. – *A Falu*. 3. 45–55. o.
- VARJÚ VIKTOR 2015: *Környezetpolitika és/vagy területfejlesztés: A környezeti- és fenntarthatósági politika dilemmái és viszonya a fejlesztéspolitikához*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó–Dóm Kiadó.
- ŽNIDAREC, MATEJ–PRIMORAC, MARIO–MEZEI, CECÍLIA–KOVÁCS, SÁNDOR ZSOLT 2018: Renewable energy potential and decision support in the cross-border region of Croatia and Hungary – potentials for a model application. In: TOPIĆ, DANIJEL–VARJÚ, VIKTOR–HORVÁTHNÉ KOVÁCS, BERNADETT (eds.): *Renewable energy sources and energy efficiency for rural areas*. Pécs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. 42–64. o.

Fodor István

egyetemi tanár

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

Gálosi-Kovács Bernadett

adjunktus

Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Pécs

A KÁRPÁT-MEDENCE HATÁROKON ÁTNYÚLÓ TERMÉSZETI ÉRTÉKEI

ABSZTRAKT

A Kárpát-medence táji, növény- és állatföldrajzi sokféleségét meghatározzák az eltérő éghajlati hatások, a változatos földtani adottságok, valamint az a tény, hogy a Kárpátok hegyláncai egyes hatásokat közvetítenek, de izolálnak is. Különös értéket adnak a térségnek a Kárpátok hegyvidéki területei és a Kárpát-medencét kitöltő alföldi fajok migrációjának biztosítása, fontos ökológiai folyosók ívelnek át a Kárpát-medence és a Kárpátok között. Az országhatárok nehéz megközelíthetősége miatt a természetes ökológiai állapot megőrzése, a biodiverzitás, a természeti, táji, kulturális sokszínűség fennmaradása biztosítva volt. A gazdag állat- és növényvilág megőrzését a védett területek hálózatának megfontolt kialakítása, kiterjesztése és védelme (védőövezetek fontossága) teszi lehetővé. Ezt szolgálja pl. a Magyarország mai határai mentén a természet- és tájvédelemhez kötődő több határon átnyúló szerveződés is. A természeti rendszer folyamatos működésének és fenntartásának biztosítása a cél a természeti oltalom alá vont területeken, valamint az értékes élővilág megőrzését is magába foglaló és a tájhasználattal harmonizáló gazdálkodási formák alkalmazása.

KULCSSZAVAK: Kárpát-medence, természetvédelem, biodiverzitás, védett területek, védett természeti értékek

A Kárpátok, az Alpok és a Dinári-hegység ölelésében a Kárpát-medence központi és nyugati részén elterülő Magyarország nagytájai – a Dunántúli-középhegység kivételével – az országhatáron túl is folytatódnak, így a nemzetközi összefogás különösen fontos a természetvédelemben is. A medencejelleg, az eltérő éghajlati hatások és a változatos földtani adottságok következtében az ország növény- és állatföldrajzi képe nagyon változatos (Varga, 2000; Fodor, 2008; Fodor et al., 2012).

A Kárpát-medence gazdag, egyedien sajátos biodiverzitásnak a kifejlődéséhez nagymértékben hozzájárult, hogy a medencét minden oldalról magas hegységek zárják körül. Ez utóbbi pedig közrejátszik abban, hogy a Kárpátok által körülzárt térségben erősen felszabdalódik a Kelet-Európára jellemző

meglehetősen homogén zonalitás és a természeti értékekben különösen gazdag kistájak színes sokasága formálódott (Péczely, 1979; 1998). A térség természet-földrajzi variabilitását így erősen növelte és befolyásolja ma is, hogy a hűvös éghajlatok tartományának általános érvényesülése mellett Európa éghajlatának három nagy klímaterülete (a kontinentális, óceáni és mediterrán éghajlat) időben és térben meglehetősen nagy szélsőségek mellett érzeteti hatását. A Kárpát-medence táji sokféleségének alakítását az is fokozza, hogy a Kárpátok hegyláncai különböző hatásokat közvetítenek, egyúttal azonban izolálnak is. Különös értéket adnak a térségnek a Kárpátok hegyvidéki területei és a Kárpát-medencét kitöltő alföldi fajok migrációjának biztosítása. Fontos ökológiai folyosók ívelnek át a Kárpát-medence és a Kárpátok között. Az országhatárok nehezen megközelíthető volta miatt azok sokáig segítették a természetes ökológiai állapot megőrzését, a biodiverzitás, a természeti, táji, kulturális sokszínűség fennmaradását. Így a Kárpátok a Kárpát-medencével együtt Európa egyik legváltozatosabb élővilágú régiója. Jelentős a faji sokféleség a Kárpát-medencének azon peremterületein is, ahol a többirányú hatások összegződnek.

A Kárpát-medencei flóra és fauna legnagyobb értékét az endemikus (benszüllött) fajok jelentik. A Kárpátok területén 3988 őshonos (endemikus) edényes növény és archeophyta faj található. A természetesen idetelepülő és az ember által behozott invazív fajokkal együtt a Kárpátok az európai flóra elemeinek mintegy 30%-át adja, pedig a Kárpátok területe úgy aránylik Európa területéhez, mint 1:46 (Carpathians Environment Outlook, 2007).

A medencefekvés nemcsak sokszínűséget, hanem különleges egységet, egyediséget is magában hordoz. Egy sajátosan magyar bioregionális egységet, a pannon régiót (Pannonicum) mondhatjuk magunkénak. A pannon régió mint önálló biogeográfiai régió európai uniós elismerése is azt jelzi, hogy jelentős természeti tőkével járulunk hozzá az európai közösség természeti értékeihez. A politikai határokon átnyúló ökológiai kapcsolatok – mint ökológiai folyosók – a vadon élő élővilág természetes élőhelyekre való be- és visszatelepülésének, rendszeres vándorlásának, illetve a genetikai sokféleség fennmaradásának forrását biztosítják. E forrás azonban jelentős mértékben függ a kapcsolódó életföldrajzi régiókban végbemenő folyamatoktól. Ezért van kiemelt szerepük a természeti értékek védelmét szolgáló nemzetközi, így a határ menti együttműködéseknek is (Fodor–Gálosi–Závodszky–Szabó, 2012).

Magyarország és a szomszédos országok közötti határokön átnyúló védett területek

1989 előtt országhatáraink területe – politikai okokból – kevesebb emberi hatásnak volt kitéve, ami segítette a természetes ökológiai állapot megőrzését, a biodiverzitás, a természeti, táji, kulturális sokszínűség fennmaradását, ugyanakkor az elzárt határsávok egyik negatív következménye volt a tudományos kutatás elmaradása. A korábbi feltárás hiánya miatt nem lehet tudni, hogy a természetes élőhelyek mekkora kiterjedésűek lehettek, milyen fajok jelentek meg vagy tűntek el végérvényesen. Ma a könnyebben átjárható politikai határokön átnyúló ökológiai kapcsolatok – mint ökológiai folyosók – a vadon élő élővilág természetes élőhelyekre való be- és visszatelepülésének, rendszeres vándorlásának, illetve a genetikai sokféleség fennmaradásának forrását biztosítják, és a határok „légiesedése” segíti a földtudományi örökség feltárását, védelmét és megismertetését is. Ezért van kiemelt szerepük a természeti értékek védelmét szolgáló nemzetközi, így a határ menti együttműködéseknek is.

Magyarország és szomszédai vonatkozásában a trianoni békediktátum, majd a szovjet megszállás okozta történelmi meghatározottság miatt az eltelt utolsó közel száz év során a határok sokkal inkább elválasztó, mintsem összekötő, egységesítő szerepet játszottak. A Kárpát-medencei egységes tájak feldarabolódtak, elkülönültek, a határ menti együttműködések minimálisak, sőt kifejezetten tiltottak voltak. Ezt a helyzetet csak a rendszerváltozás és az Európai Unióhoz való csatlakozás oldotta úgy-ahogy, de még mindig nem kielégítően. A Kárpát-medencei határokön átnyúló természetvédelmi területek helyzetét az egyes országok eltérő történelmi háttére, szemlélete is befolyásolja (Gálosi-Kovács–Horváth, 2018). Kétségtelen, hogy a természetvédelemnek a 19. század közepétől egyre erősödő és tudományosan megalapozott egységes érvényesülését szétverte a történelmi Magyarország megszűnte, az új határok létrejötté. Bár ezt követően az utódállamokban is születtek rendelkezések a természetvédelem szolgálatára, de sajnos a Kárpát-medence egészét érintő összehangolt rendelkezésekre nem került sor (Fodor–Gálosi–Závodszky–Szabó, 2012).

A 20. század végén minden egyes volt ún. „szocialista” országban lejátszódtott politikai fordulat minden ellentmondásai ellenére új és kiváló lehetőséget jelentett a természet- és tájvédelem terén két-, három-, sőt többoldalú együttműködésekre. Kialakult együttműködések, sikeres közös pályázások eredményeképpen Magyarország mai határai mentén jelenleg már létezik több, valamilyen formában a természet- és tájvédelemhez kötődő, határon átnyúló szerveződés (1. táblázat).

1. táblázat: Néhány jelentősebb határon átnyúló védett vagy részben védett terület Magyarország államhatára mentén (Gálosi–Kovács–Horváth, 2018)

Név	Típus	Országok
Az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai	UNESCO világörökségi helyszín (természeti)	Magyarország – Szlovákia
Fertő/Neusiedlersee kultúrtáj	UNESCO világörökségi helyszín (kulturális – kultúrtáj)	Magyarország – Ausztria
Baradla–Domica barlangrendszer	ramsari vizes élőhely	Magyarország – Szlovákia
Ipoly-völgy – Poiplic	ramsari vizes élőhely	Magyarország – Szlovákia
Neusiedler See – Seewinkel – Fertő – Hanság	ramsari vizes élőhely	Magyarország – Ausztria
Felső-Tisza-völgy – Tisza	ramsari vizes élőhely	Magyarország – Szlovákia
Gemenc – Béda–Karapancsa – Kopácsi-rét (Kopački rit) – Felső-Dunamellék (Gornje Podunavje)	ramsari vizes élőhely	Magyarország – Horvátország – Szerbia
Mura – Dráva – Duna	bioszféra-rezervátum	Magyarország– Horvátország
Novohrad – Nógrád	geopark	Magyarország – Szlovákia
Írott-kő – Geschiebenstein	natúrpark	Magyarország – Ausztria

Két olyan jelentősebb határon átnyúló táj – a Gömör–Tornai-karszt, illetve a Fertő vidéke – van, amelynek jelentős részei egyszerre bioszféra-rezervátumok, Natura 2000-es területek, illetve ramsari vizes élőhelyek, ráadásul nemzeti parkok részei, és felkerültek a világörökségek listájára is (természetesen a különböző kategóriákhoz tartozó területek határai nem esnek egybe).

A védett területek alkalmas eszközt jelentenek a határon átnyúló együttműködés elősegítésére, bár az eltérő kategóriák (például bioszféra-rezervátum, natúrpark, nemzeti park stb.) mindegyike egyedi esetet képvisel. A nagyfokú biodiverzitásra és az általuk reprezentált tájtipusok sokszínűségére alapozva közös cél ökológiai hálózatok létrehozása a táj egyensúlyának védelmére. A védelem mellett fontos a hasznosítás is, aminek fő elemei: erőforrások feltárása, a regionális gazdaság megerősítése, a regionális arculat (imázs) felértékelése és a regionális identitás elősegítése, valamint a kultúrtáj megtartása és integrált továbbfejlesztése; mindezek elősegítik a határterületek gazdasági (fenntartható) fejlődését. Nemcsak a regionális fejlődést és értékteremtést kell segíteni, hanem biztosítani kell a helyi lakosság életminőségét

is, ami a természetvédelem, mezőgazdaság, turizmus, kis- és kézművesipar, illetve a kultúra terén megvalósuló együttműködések mellett marketing- és információs anyagok létrehozását, környezetbarát turizmus kialakítását, régiós munkahelyek létrehozását és helyi termékek előtérbe helyezését is igényli. A politikai határok visszafoghatják az együttműködés megvalósítását, és az EU-s programok bürokráciája, valamint egyes sikeres modellek kiterjeszhetőségének hiánya a regionális fejlesztésben és együttműködésben is akadályokat jelent. Probléma még többek között a nyelvi akadályok, a – nemzeti szinten is – periferikus helyzet, a határon átnyúló együttműködés gyér hagyományai, illetve, hogy számos kezdeményezés párhuzamosan, nem összehangoltan halad, továbbá hogy gyakran hiányzik egy központi koordináló személy. Akadályozó tényező még a pénzügyi keretfeltételek eltérő volta is, és nehezen leküzdhetők a továbbra is meglévő mentalitásbeli különbségek. Szomszédaink közül Ausztria mellett a legtöbb határon átnyúló kapcsolat Szlovákiával alakult ki (Gálosi–Kovács–Horváth, 2018).

Védett természeti értékek

A nemzeti parkok különleges jelentőségű, természetes elemeket tartalmazó nagyobb területek, amelyeket látogatni lehet tudományos, oktatási és turisztikai célból. A parkok működtetése stabil ökológiai körülmények között biztosítja a fizikai-földrajzi körülmények fennmaradását, az ökoszisztémák védelmét, a biodiverzitás és a genetikai erőforrások konzerválását. Kezelésük sajátos tervek és szabályok alapján történik, amelyeket az illetékes nemzeti tudományos és adminisztratív szervek hagynak jóvá az előbb említett törvény alapján. A nemzeti parkok területén található különleges értékek védelmére ugyanolyan szigorú rendszer alkalmazható, mint a tudományos rezervátumok esetében. Területükön csak az ott lakó közösségek végezhetnek hagyományos gazdasági tevékenységet. Az IUCN (Világ Természetvédelmi Unió) védett területek II. kategóriájának felel meg (Bartók, 2006).

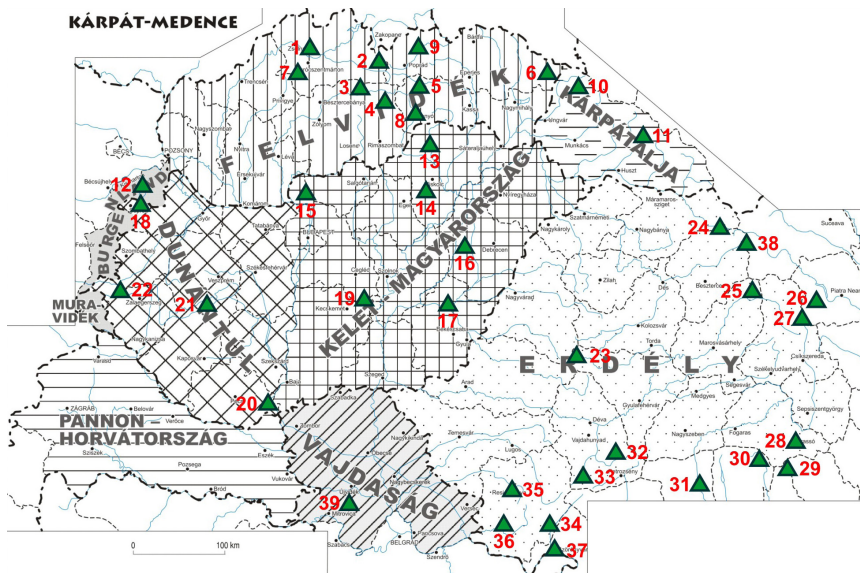
A XXI. század fordulójára Európában már 244 nemzeti parkot létesítettek, a Kárpát-medencében ugyanekkor 39 nemzeti park szolgálta a természet védelmét. 2018. év elején Magyarország területének 9,6%-a volt védett: 10 nemzeti park, 39 tájvédelmi körzet, 172 természetvédelmi terület és 90 természeti emlék. 1961 óta „ex lege” védett valamennyi (4148 ismert) barlang, minden forrás (2730), víznyelő (795), láp (1193), szikes tó (397), kunhalom (1492) és földvár (298)¹. A földtani alapszervénynek minősülő kőzetfeltárások országos

¹ Országos jelentőségű, „ex lege” védett természeti területek – 2017. 09. 21. <http://www.termeszetvedelem.hu>

adatbázisában nyilvántartott, 471 alapszelvényből 220 kiemelt oltalmat élvez. 500 ásványfaj közül 11 áll oltalom alatt. A kijelölt erdőrezervátumok száma 63. 633 települési önkormányzat 1977 területe nyilvánított védetté, összesen kb. 48 830 ha területen (Kocsis–Schweitzer szerk., 2011).

1. ábra: Nemzeti parkok a Kárpát-medencében. Jelmagyarázat: Szlovákia: 1 – Kis-Fátra NP; 2 – Magas-Tátra NP; 3 – Alacsony-Tátra NP; 4 – Murányi-fennsík NP; 5 – Szlovák Paradicsom NP; 6 – Poloniny NP; 7 – Magas-Fátra NP; 8 – Szlovák-karszt NP; 9 – Pienini NP. Ukrajna: 10 – Ung NP; 11 – Szinevéri NP; Ausztria: 12 – Neusiedler See. Magyarország: 13 – Aggteleki NP; 14 – Bükk NP; 15 – Duna-Ipoly NP; 65 – Hortobágyi NP; 17 – Körös-Maros NP; 18 – Fertő-Hanság NP; 19 – Kiskunsági NP; 20 – Duna-Dráva NP; 21 – Balaton-felvidéki NP; 22 – Órségi NP; Románia: 23 – Muntii Apuseni NP; 24 – Máramarosi-bavasok NP; 25 – Kelemen-bavasok NP; 26 – Csalbó NP; 27 – Békás-szoros-Hagymás NP; 28 – Cenk NP; 29 – Bucsecs NP; 30 – Királykő NP; 31 – Cozia; 32 – Gradistea Muncelului-Cioclovina NP; 33 – Retyezát NP; 34 – Domogled–Csernavölgy NP; 35 – Semenice-Cheile Carasului NP; 36 – Bușnita–Nera-szurdok NP; 37 – Vaskapu NP; 38 – Radnai-bavasok NP. Vajdaság: 39 – Fruska Gora NP

(Forrás: Fodor–Gálosi–Kovács–Závodszy–Szabó, 2012)

A Kárpát-medence természeti értékeinek állapotát veszélyeztető folyamatok

Az intenzív emberi hasznosítás és terhelés következtében a természetes élőhelyek jelentős része – a természetvédelmi erőfeszítések ellenére – is megsemmisült vagy feldarabolódott. A fajok az eredeti állapothoz képest kisebb kiterjedésű

területekre, a megmaradt természetes és természetközeli élőhelyekre szorultak vissza, illetve egy részük mesterséges vagy degradált élőhelyekre kényszerült. Kárpát-medencében a természetes önfenntartó rendszerek relatíve elszigetelt mozaikokban vannak jelen, ami a klímaváltozás hatásaira való érzékenységüket és veszélyeztetettségüket jelentősen növeli. Ezért különösen fontos a természetes élővilággal rendelkező területek közötti összeköttetés fenntartása, a vándorlási (ún. zöld-) folyósók kialakítása (Kocsis–Schweitzer szerk., 2011).

Természeti értékeink, a tájak, a földtani-felszínalaktani értékek, a barlangok és a természetvédelmi szempontból legfontosabb élőhelyek (erdők, füves területek, vizes térszínek) megóvása, a hazai állat- és növényvilág sokféleségének (diverzitásának) fenntartása folyamatos feladatot jelent, a több évtizede ható káros folyamatok, a rendszerváltozás utáni magánosítás negatív következményei a természetvédelmi értékek sokaságát veszélyeztetik.

Tájaink természetes arculatának fennmaradását az átgondolatlan, gazdasági célú területhasználat veszélyezteti, elsődlegesen az adott tájba nem illő objektumok tömeges építése révén. A nagyüzemi mező- és erdőgazdaság uniformizáló hatása, a tájainkat gazdagító, az élővilág számára változatos élőhelyet biztosító tájelemek (pl. fasorok, sövények) megszüntetésével járt. A termelési és lakossági hulladék illegális lerakása okoz problémát az erdő- és gyepterületeinken. A tájvédelem feladatainak hatékony ellátását a föld- és telektulajdon-aprózódás tovább nehezíti.

Földtani-felszínalaktani értékeink (geológiai képződmények, formák, rétegszelvények) a természetvédelem és a földtudományok számára tudományos adatbankok (öslénytani, ásványtani lelőhelyek), amelyek egyben gyakran elsődlegesen hasznosítható erőforrások (érccek, energiahordozók, építőipari nyersanyagok stb.). Védelmük emiatt gyakran nem volt megfelelően megoldható a mennyiségitermelés-centrikus gazdaság korszakában. Számos kövület, ásványi lelőhely és ősmaradvány esett áldozatul a bányászatnak, nagyobb építkezéseknek. A feketekőszén-bányák mellett a növekvő szénigény miatt, különösen a trianoni határmeghúzást követően – egyre jelentősebbé vált a barnakőszén, majd a lignittermelés is, és ezáltal a külszíni fejtések kiterjedései is. A két világháború közt kezdődő, majd az 1950-es évektől felerősödő bauxitbányászati tevékenységek tovább szabdalták a felszínt. Az építőanyag-igény miatt létrejövő cementgyárak pedig a mészkőhegyeket tüntették el, vagy hatalmas sebhelyeket okoztak (pl. Beremendi-rög, Szársomlyó, Bél-kő, Naszály). Az agyag- és kaviczbányák is nagy – utólag jórészt talajvízzel feltöltődött és tóvá vált – üregeket hagytak hátra. A külszíni fejtések tájalakító hatását növeli a meddőanyagok felhalmozása, illetve a nyersanyagok kitermeléséhez kapcsolódó jelentős infrastrukturális építmények is. Még viszonylag a szénhidrogén-féleségek

kitermelése járt a legkisebb felszín-átalakulással. A bányászat, és vele az egykor rá települt ipar csökkentésével, illetve megszüntetésével súlyos gondokat okoznak a tájban: pl. hatalmas külszíni fejtések tátongó gödrei, a mélyművelésű bányák mentén – kitermelt nyersanyagok helyét pl. meddőanyaggal töltötték ki – fellépő tömegmozgásos jelenségek, talajvízszint megemelkedése okozta kémhatásváltozás a vizekben, bányászati infrastruktúra állagromlása, lecsupaszítása okozta tájlesztéikai problémák. A problémákat tovább fokozza a társadalmi nehézségek is, alacsony GDP, negatív demográfiai, munkanélküliségi jellemzők, hatására ezen területeknek az „imázsa” a korábbi időszakokhoz képest drasztikusan romlott. E negatív változások nemcsak a potenciális befektetőket riasztják el, hanem komoly gátat jelentenek a fejlődést jelentő ágazatok – pl. turizmus, biogazdálkodás – fellendülésének is (Horváth, 2011).

A különösen érzékeny, összetett és bonyolult rendszert alkotó hazai barlangok védelme kiemelt területe a természetvédelemnek. Veszélyeztetető tényezők a felszíni vízgyűjtőt érő „támadások” (külszíni bányászat, a szakszerűtlen vagy hiányos szennyvízelvezetés, hulladékelhelyezés stb.), valamint a túlzott méretű, sportturizmus jellegű barlangjárás, illegális leletgyűjtés, szemetelés stb. Főként a budapesti termálkarsztok, az aggteleki és a Bükk hegységbeli karsztobjektumok vannak kitéve az ilyen veszélyeknek.

A természetvédelmi szempontból legjelentősebb hazai élőhelyek közül is kiemelkednek a védett területek 50%-át kitevő erdők. Trianon után az ország elvesztette erdőterületének 84,1%-át, mégpedig a gazdasági és természetvédelmi, s idegenforgalmi szempontból legértékesebb erdőket. Az erdős Magyarország így Európa erdőben-fában negyedik legszegényebb országává vált. A századokkal ezelőtt még 70%-os erdőborítottságú országterületen 1945-ben már csak 12% volt az erdők aránya. Az 1950-es évektől egyre nagyobb mértékű erdőtelepítések hatására az ország erdőterülete ismét növekedni kezdett, és az ezredfordulóig az 1945. évi 11,8%-ról 19,2%-ra emelkedett,² habár a természeteshez közeli állapotú erdeink kiterjedése az 1990-es években sem érte el a 9%-ot. Főként 1965–1985 között termeltek ki idős, nagy értékű faállományt, ami főként bükköseink kiterjedését apasztotta. Az 1970-es évektől felerősödött az új típusú, főként levélvesztéssel járó, elsődlegesen légszennyezés okozta erdőpusztulás (különösen tölgyerdeinkben), és hasonló veszélyeket hordoznak magukban a savanyú talajú erdős területeket érő savas esők. További károkat okozott erdeink állapotában a talajvízszint csökkenése (amelyet az alföldi erdők esetében a nem megfelelően végzett

2 Nemzeti Erdőtelepítési Program (NEtP), http://www.fvm.gov.hu/doc/upload/200809/netp_2008.pdf

vízrendezési munkálatok is súlyosbítottak), a fák csúcsának tömeges elszáradása, az erdőfelújítások gyakori sikertelensége, a megújított erdőrészek kedvezőtlen fajtaösszetétele (gyors növekedésű fafajok behozatala), továbbá a tájidegen állatfajok elszaporodása, és hogy a nagyvadállomány nagysága meghaladta az erdőterület eltartó képességét. Erdőink termőhelyromlását okozza továbbá a gépesített fakitermeléshez szükséges széles feltáró utak építése, a tenyészidőszakban végzett tarvágások, az újratelepítés előtti erős vegyszerezések stb. (Horváth, 2011).

A füves területek, nedves rétek, kaszálók állapota különösen az 1970-es évektől romlott. A kis lélekszámú hegyvidéki aprófalvak elnéptelenedése, a kis területen, egyéni erővel folyó földművelés felhagyása, a hagyományos takarmányozáson alapuló állattartás felszámolódása rétgazdálkodásunk megszűnéséhez vezetett. Egykor virágokban gazdag hegyi és dombvidéki rétek eltűnése biológiai sokféleségük pusztulásának egyik legaggasztóbb ténye.

Értekes, a természeti körülmények változásaira érzékenyen reagáló lápok és lápérétek állapotában szintén kedvezőtlen átalakulást okozott a helytelen talajgazdálkodás. Nemcsak a kedvezőtlen klímaváltozási tendencia következményeként, hanem a lápokot tápláló vízfolyások vízgyűjtőjén végzett káros műszaki beavatkozások, a vizes területek felszámolása okozta a lápi talajok kiszáradását, a lápérétek elgyomosodását, a csalánfélék elburjánzását.

Az Alföld száraz pusztagyepeinek, valamint karsztos területeink sziklagyepeinek állapotromlása az ottani élőhelyek megszűnésére vezethető vissza, amely főként a gypfeltörések, az erdősítések és az elgyomosodás révén következett be. A hagyományos legeltetési formák visszaszorulása és a szárazodó éghajlati viszonyok együttes hatására a sziki gyepek mozaikossága csökkent.

Vizes területek élőhelyeire a legsúlyosabb veszélyt a vízfolyások szennyeződése jelenti. A Kárpát-medence országainak többségében a vízfolyásokat és állóvizeket változatlanul az ipari és lakossági szennyezés természetes befogadóinak és elszállítóinak tekintik, ami különösen nagy veszélyt jelent kis vízhozamú, ingadozó vízállású folyóvizeink és sekély állóvizeink élővilágára. Kedvező viszont, hogy alföldi területeink nagy kiterjedése révén hazánkban még számos olyan vízér, vizenyős terület található, amely sokban megőrizte a régi vízi világ eredeti arculatát (szikés tavak, morotvák, síksági tőzegmohalápok stb.).

A felmérések szerint az 1990-es években mintegy 3000 növényfaj és 47 ezer állatfaj élt Magyarországon. A hazai gazdag növény- és állatvilág a különböző flóra- és faunaterületek Kárpát-medencebeli találkozásával magyarázható. Magas fajsámuk ellenére a hazai növény- és állatvilág élettere folyamatosan szűkül.

A tőzegkitermelés, a mocsarak lecsapolása, a szántóterületek műtrágyázása, de főként a nagyüzemi mezőgazdaságban végzett táblarendezések következtében nagy területeken pusztultak el vadon élő állataink élőhelyei. Természetes körülmények között élő, háborítatlan vadállományok alig léteznek az országban.³

A hazai állatvilág pusztításában különösen nagy szerepe van a monokultúras gazdálkodásnak, amely folyamatosan szegényíti a vadon élő állatállomány tápanyagkínálatát és megnöveli a kártevők tömeges elszaporodásának kockázatát, ami a fauna sokféleségének fennmaradása ellen hat. Hasonló gondok forrása a gyepek és a vizes területek túlzott igénybevétele a mezőgazdasági állatállomány táplálása céljából (túllegeltetés, túlhalászás stb.), ami a vadon élő állatok táplálkozási lehetőségeit ugyancsak beszűkíti.⁴

A hazai élővilágból bizonyíthatóan 40 növény- és 53 állatfaj pusztult ki emberi beavatkozás következményeként (nagy részük az elmúlt 100 évben), 1130 faj (a hazai fajok 2,5%-a) folyamatosan veszélyeztetett. Különösen nagy mértékű a növény- és állatfajok csökkenése a nagyobb városok közelében, valamint a nedves területek élőhelyein. Súlyos természetvédelmi gondokat okoznak a betelepített állatfajok, amelyek túlságosan elszaporodva jelentős kárt okoznak más állatok élőhelyeiben és a növényvilágban.⁵

Magyarország természetes élővilága, amely a sokoldalú átalakítások ellenére a többi európai országhoz képest még mindig meglehetősen jó állapotban maradt fenn, meghatározó részét képezi nemzeti értékeinknek. Az emberi hatástól viszonylag kevésbé terhelt természetközeli területek aránya a kedvezőtlen folyamatok eredményeként európai átlagban 15-16%-ra zsugorodott. Nálunk az arány jóval kedvezőbb, körülbelül 30%-nyi a természetközeli terület. A hazai természeti területek jellemzője, hogy - főleg az ember tájálakító tevékenysége következtében - kis kiterjedésűek, mozaikos elhelyezkedésűek. Fennmaradásuk ezért többnyire folyamatos és gyakran speciális beavatkozást igényel. Megőrzésükben fontos befolyásoló tényező, hogy milyen emberi tevékenység terjedt el a védett területeken és azok közvetlen közelében, azaz milyen területhasználat jellemzi a természetközeli területek környékét. Mára bebizonyosodott, hogy ezeket a védendő szigeteket - például az „ex lege”-védelem alatt álló, szinte pontszerű objektumokat - környezetükből kiragadva csak sokkal nagyobb erőfeszítéssel és anyagi ráfordítással lehet megmenteni, egyáltalán fenntartani, mintha azt a közeget is megfelelő módon kezelnénk, ahová e területek beágyazódnak. A kilencvenes évektől ez az új típusú megközelítés

3 <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/157.html>

4 <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/157.html>

5 <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/157.html>

egyre jobban elterjedt Európában, és minőségi változást, új korszakot jelentett a természetvédelmi politikákban.

Az új szemléletű természetvédelem egyre inkább a biológiai sokféleség megőrzésére összpontosít, stratégiája az élővilág sokféleségét, a fajok, társulások változatosságának összefüggő rendszerben történő megőrzését tűzi ki célul. Jóllehet hazánkban a konzervációs törekvések régóta élnek, és a kiemelkedő jelentőségű védett természeti területek hálózatának kiépítése is előrehaladt (bár korántsem fejeződött be), a biodiverzitás védelme ennél mégis többet jelent. A figyelem egyre inkább kiterjed a közönséges társulásokra, a mező- és erdőgazdasági tájakra, a művelés alatt álló területekre. Nyilvánvaló ugyanis, hogy természeti értékeinket csak környezetükkel együtt, ezzel összhangban őrizhetjük meg.

Lépések, kezdeményezések a védett értékek megőrzése érdekében

Az Európai Unió által létrehozott Natura 2000 egy olyan összefüggő európai ökológiai hálózat, amely a közösségi jelentőségű természetes élőhelytípusok, vadon élő állat- és növényfajok védelmén keresztül biztosítja a biológiai sokféleség megóvását és hozzájárul kedvező természetvédelmi helyzetük fenntartásához, illetve helyreállításához. A cél, hogy e területeken elkerüljük a természetes élőhelytípusok, illetve a fajok élőhelyeinek leromlását, továbbá azon fajok háborgatását, zavarását, amelyek alapján a területet kijelölték.

A napjainkra katasztrofális méreteket öltő fajpusztulás csökkentése, a biológiai sokféleség globális szintű megőrzése érdekében egyezmények, programok, jogszabályok születtek. A nemzetközi egyezmények közül hazánk 1979-ben az Egyezmény a nemzetközi jelentőségű vizes élőhelyekről (Ramsari Egyezmény, 1971), 1983-ban az Egyezmény a vándorló vadon élő állatfajok védelméről (Bonni Egyezmény, 1979), 1985-ben az Egyezmény a veszélyeztetett vadon élő állat- és növényfajok nemzetközi kereskedelméről (Washingtoni Egyezmény [CITES], 1973), 1989-ben az Egyezmény az európai vadon élő állatok és természetes élőhelyek védelméről (Berni Egyezmény, 1979), 1992-ben az Egyezmény a Biológiai Sokféleségről (1992) elnevezésű megállapodásokhoz csatlakozott. Illetve 2004-ben ratifikált, 2006-ra hatályba lépett a Kárpátok védelméről és fenntartható fejlesztéséről szóló, 2003. május 22-én Kijevben készült Keretegyezményhez kapcsolódó, a biológiai és táji sokféleség megőrzéséről és fenntartható használatáról szóló jegyzőkönyv.

A biológiai sokféleség megőrzésének megvalósult gyakorlati példái hazánkban a régi állatfajták megtartása, visszahozása: szürkemarhák, rackajuhok és hucul lovak tenyésztése egyes nemzeti parkjainkban; kultúrfajok génbankja; élőhelyek védetté nyilvánítása. Magyarországon többségében alakított

ökoszisztémák találhatók a védett területeken. Az egyes veszélyeztetett (kihalás szélén álló) állatfajok védelme érdekében védelmi központokat (repatriáló központokat) működtetnek veszélybe került fajok felnevelésére és megfelelő élőhelyre telepítésére (pl. a tűzokvédelmi program); kipusztult fajok visszatelepítése (pl. hód-visszatelepítési program); orrvadászoktól tojás- és fészekvédelem. Az élővilág biológiai sokféleségének fenntartói a génbankok, állatkertek. Az Állatkertek Világstratégiája (1993) hangsúlyozza, hogy az állatkertek feladata egyre inkább a veszélyeztetett fajok természetes körülmények között végzett szaporítása és a visszavadtítás.

Kárpát-medence gazdag állat- és növényvilágának megőrzését a védett területek hálózatának megfontolt kialakítása, kiterjesztése és védelme (védővezetek fontossága) teszi lehetővé. A természeti rendszer folyamatos működését és fenntartását egyaránt biztosítani kell, ez teszi lehetővé, hogy természeti tájaink egyedi arculata, természeti értékek sokszínűsége, az értékes élővilág megőrzését is magába foglaló és a tájhasználattal harmonizáló gazdálkodási formák, mindenekelőtt a természeti oltalom alá vont területeken fennmaradjon (Fodor–Gálosi–Kovács–Závodszy–Szabó, 2012).

Irodalomjegyzék

- BARTÓKK. 2006: *Az élő természet védelme. A biodiverzitás védelme Romániában*. Kolozsvár, Ábel Kiadó.
- Carpathians Environment Outlook 2007*. Geneva, United Nations Environment Programme.
- FODOR I. 2008: Environmental management, risk prevention, natural and cultural heritage in the Carpathian area. In: GÁL, Z.–RÁCZ, SZ. (eds.): *Socio-Economic Analysis of the Carpathian Area. Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences*. Pécs. 33–44. o.
- FODOR, I.–GÁLOSI-KOVÁCS B.–ZÁVODSZKY SZ.–SZABÓ GY. 2012: Természet és környezet. In: DÖVÉNYI, Z. (szerk.): *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 332–374. o.
- GÁLOSI-KOVÁCS B.–HORVÁTH G. 2018: Határokon átnyúló természetvédelmi területek lehetőségei és problémái. – *Földrajzi Közlemények*. 142. 4. 309–327. o.
- HORVÁTH G. 2011: Felhagyott bányavidékek tájleromlásának helyreállítási lehetőségei. In: FRISNYÁK S.–GÁL A. (szerk.): *Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek. Földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium. 175–184. o.

- KOCSIS K.–SCHWEITZER F. (szerk.) 2011: *Magyarország térképekben – „lát-lelet közös életünkről”*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.
- KOLLEGA TARSOLY I. (főszerk.) 1996–2000: *Magyarország a XX. században (II. Kötet: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság)*. Szekszárd, Babits Kiadó. Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/157.html>
- Nemzeti park igazgatóságok. <http://www.nemzetipark.gov.hu/>
- NAGY I. (szerk.) 2007: *Vajdaság*. Pécs–Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- Nemzeti Erdőtelepítési Program (NEtP). http://www.fvm.gov.hu/doc/upload/200809/netp_2008.pdf
- PÉCZELY GY. 1979; 1998: *Éghajlattan*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- VARGA Z. 2000: Biológiai sokféleség a Kárpát-medencében, és a természet védelmének prioritásai. In: FODOR I.–KOVÁCS B.–TÉSITS R. (szerk.): *Társadalom és környezet*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 133–146.
- What is Natura 2000? Viewer. <http://natura2000.eea.europa.eu/#> (2011.05.29.)

Duray Balázs

egyetemi docens

Szent István Egyetem Agrár- és Gazdaságtudományi Kar, Békéscsaba

A KÖRÖSÖK-VÖLGYE ZÖLD INFRASTRUKTÚRA-HÁLÓZATA

ABSZTRAKT

Békés megye zöld infrastruktúra-hálózata (tavak, folyók, erdők, tanyák rendszere) folyamatosan átalakulóban van. A térség fejlődésével párhuzamosan ezek a természeti erőforrások egyre nagyobb nyomásnak lesznek kitéve. A zöld infrastruktúra a lakosság jólétét és egészséges környezetét jelenti, hasonlóan, mint a szürke infrastruktúra rendszere. A környezeti vagy zöld javak tiszta levegőt és vizet biztosítanak a térség lakosságának, a természeti rendszer optimális működéséhez járulnak hozzá, ezáltal csökkentve például az árvízi kockázatokat vagy a szélerózió veszélyeit. A zöld infrastruktúra hálózat összességében jelentős környezeti előnyöket biztosít a megye társadalmának. A hálózat fenntartásával és fejlesztésével történelmi és kultúrtájakat őrizzük meg. A zöld infrastruktúra védelmével a térség táji értékeit biztosítjuk hosszú távon a jövő generációinak.

A „Nature Corner” – Nagyszalonta – Békéscsaba határ menti térség természeti értékeinek védelme és fejlesztése című határ menti projekt átfogó célja a térség természeti értékeinek megőrzése, fejlesztése, rehabilitációja, valamint hozzáférés biztosítása a széles nyilvánosság számára. A ReGrIN (Regional Green Infrastructure Network) a Körösök Völgye Natúrpark élőhely-helyreállítási program keretrendszer, amely meghatározza a legfontosabb feladatokat, operacionalizál és költséget tervez. A tevékenység fő célja, hogy megtervezze a zöld infrastruktúra hálózat potenciális összetevőit, és értékelje a projekt térség zöld infrastruktúra-rendszerét.

KULCSSZAVAK: zöld infrastruktúra-hálózat, természeti, táji értékek, kultúrtáj, gazdasági táj, tervezés

Bevezetés, előzmények

A közép-békési térség (vö. Közép Békési Centrum) közös tervezési igénye szakmai közhelynek számít. Miközben látványos jelei érzékelhetők a térségi együttműködéssel megvalósuló projekteknek, továbbá a megye területrendezési terve is több ponton törekszik saját eszközeivel e folyamatok generálására, továbbra is hiányzik egy olyan koherens, integratív, a fenntartható fejlődés céljait teljesítő, táji szemléletű terv, amely stabil alapot tudna biztosítani a szűkebb régió természeti és kulturális értékeinek megőrzésére irányuló döntéshozási folyamatokat. E tekintetben elsődleges cél – a társadalmi és gazdasági

összefüggések szem előtt tartásával – a természetes környezet megőrzése, méltányos és igazságos politikai megoldások a környezeti, társadalmi, gazdasági ügyekben (Nagy–Duray, 2005).

A Körösök Völgye Natúrpark Egyesület (KVNE) projektben¹ vállalt fő feladatainak átfogó célja, hogy növelje a Natura 2000 területekkel kapcsolatos pozitív attitűddel rendelkező lakosság arányát. A projekt egyik újszerűsége, hogy a szemléletformáló programok mellett egy átfogó kutatási tevékenység is hozzá kíván járulni a régió természeti értékeinek hatékonyabb védelméhez. A kutatómunka eredményei közvetett formában – oktatási, tudományos tanulmányok elkészítésével – fejlesztik a lakosság környezeti szemléletét, illetve új információforrásként használhatóak a tájfenntartás folyamatában. Az intézkedés során a rekreációs feltételek várhatóan javulnak, a térség tájész-tétikailag pozitív változáson megy keresztül, ezáltal a régió az ökoturizmus célterületévé válhat. A kutatás egyik résztevékenysége a térség készülő regionális zöld infrastruktúra-hálózati terve (Regional Green Infrastructure Network, ReGrIN).

A zöld infrastruktúra-hálózat a projekt-térség magán- és állami tulajdonban lévő zöld- és vízfelület-hálózatának összefüggő rendszere, amely védi a természeti erőforrásokat, visszaállítja az értékes természeti területeket és összekapcsolja a helyi közösségeket a természeti erőforrásokkal.

A ReGrIN előnyei közé tartozik a levegő- és a vízminőség költséghatékony javítása, a vízfolyások védelme, az árvíz-kockázatok csökkentése, a vadon élő állatok védelme, a kerékpározási, csónakázási és bakancsos túrázási feltételek javítása, ezáltal egy zöld szemléletben fogant keretrendszer kialakítása, amely hatékonyan segíti a fenntartható térség- és városfejlesztési törekvéseket.

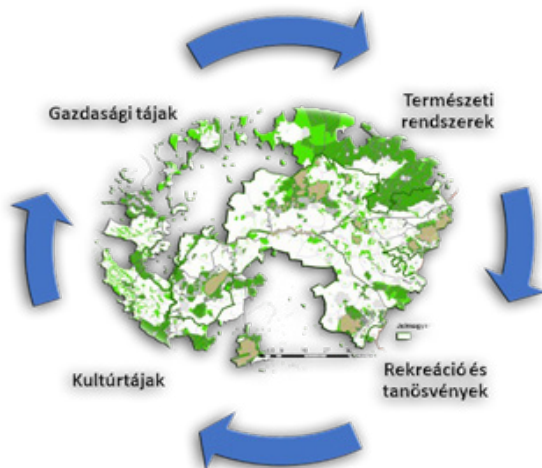
ReGrIN – a regionális zöld infrastruktúra elemei

A projekt-térség zöld infrastruktúra-hálózata (tavak, folyók, erdők, tanyák rendszere) folyamatosan változik. A térség fejlődésével párhuzamosan a természeti erőforrások egyre nagyobb nyomásnak lesznek kitéve. A zöld infrastruktúra elemei a lakosság jólétét biztosító egészséges környezetet jelentik. A környezeti vagy zöld javak tiszta levegőt és vizet biztosítanak a térség lakosságának, a természeti rendszer optimális működéséhez járulnak hozzá, ezáltal csökkentve például az árvízi kockázatokat vagy a szélerózió veszélyeit. A zöld infrastruktúra-hálózat összességében jelentős környezeti előnyöket biztosít a megye társadalmának. A hálózat fenntartásával és fejlesztésével történelmi és kultúrtájakat őrizzük meg, a térség táji értékeit biztosítjuk hosszú távon a jövő generációinak.

¹ „Nature Corner” – Conservation, protection and promotion of the natural values from the Salonta-Békéscsaba crossborder area INTERREG ROHU – ROHU14

1. ábra: A ReGriN tájtypusainak rendszerlemei

Forrás: saját szerkesztés

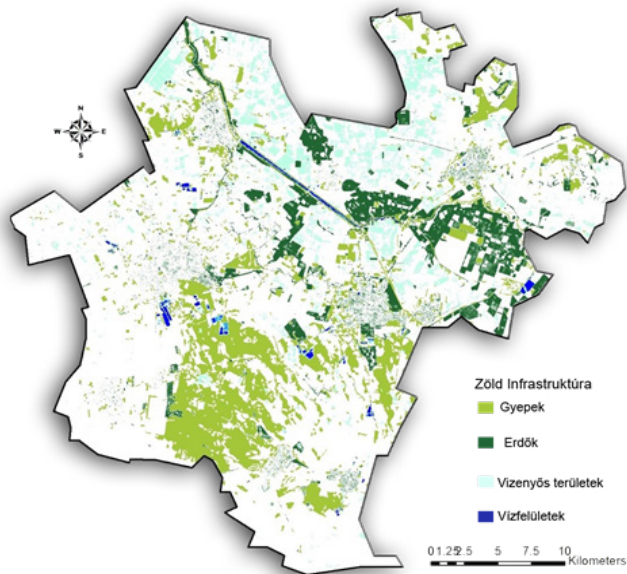
A regionális zöld infrastruktúra-rendszer természeti rendszerek, rekreációs területek, kultúrtájak és gazdasági tájak együttesét jelenti (1. ábra). A természeti rendszerekbe tartoznak az erdőterületek és élőhelyek nagy, fragmentálatlan, egybefüggő területei, a csatornahálózat és vizes területek (wetlands) vízminőséget megőrző és a vadon élő állatvilág számára elsődlegesen mint korridorokként funkcionáló földterületei. A rekreációs területek és tanösvények szárazföldi és vízi utak, parkok, horgászhelyek közösségi kikapcsolódási pontok. A felüdülést biztosító természetes táji környezet. A kultúrtájak történelmi területek, örökségi helyszínek, festői tájak, látképek és utak – a vidéki tájak és a falusi turizmus kulcselemei. A gazdasági vagy agrártájak a gazdaságok, gyümölcsösök és erdők – eltartó területek, amelyek a termelékenység és az agroturizmus révén hozzájárulnak a gazdasági és térségi fejlődéshez. A tradicionális agrártájak szerkezete jellemzően mozaikosan elhelyezkedő, kis szántóterületek és állandó növényi kultúrák rendszeréből áll, amelyeket zöldfolyosó hálózatok kapcsolnak össze. A földhasználat és tájgazdálkodási forma megválasztásával az ember szerepe e tájak alakításában meghatározó.

A projektterületének gerincét a Fekete-, Fehér- és a Kettős Körös folyók alkotják. A mintegy 100 ezer hektáros térség 10 település közigazgatási határát érinti és a Körösmenti-sík, a Békési-sík és a Békési-hát kistájakon található.

élettájai a csenkeszes-ürmös szikes rét, ecsetpázsitos szikes rét. A Dénesmajori Csigáserdő országos jelentőségű védett természeti terület a Fekete-Körös hullámterében elhelyezkedő 5,1 hektár füzes (*Salicetum*) a benne élő csigafauna alapján kapta meg a védeltséget 1997-ben. A területen 12 csigafajt mutattak ki. A térség mintegy 19%-a (19.149 ha) a Kígyósi-puszta, a Gyula-Szabadkígyósi gyepek, a Körösközi erdők, a Sarkadi Fás-erdő, a Gyepes csatorna és a Körösök, a Natura2000 hálózat részét képezik (3. ábra).

4. ábra: a ReGrIN természeti alrendszere

Forrás: CLM 2016 alapján saját szerkesztés

Ezek a tájak alkotják a ReGrIN potenciális természeti területeit, amelyek az országos ökológiai hálózat elemei és az azt kiegészítő legfontosabb regionális-táj szintű hálózati elemek (4. ábra):

- helyi védeltségű természeti területek,
- kisvízfolyások (patakok, erek stb.) medre és parti sávjai, valamint egyéb vízfelületek (holtágak, morotvák, tavak, tározók),
- erdőterületek (meglévő erdők és tervezett erdősítések): Gyula és a Kettős-Körös térségében,
- gyepterületek,
- extenzív műveléssel fenntartandó mezőgazdasági területek,

- zöldfolyosók (táblahatárokhoz és települési területekhez illeszkedő védőzöldsávok, véderdő telepítések).

A Regionális Zöld Infrastruktúra-hálózat természeti alrendszerét a védett természeti és Natura 2000 területek, valamint a régió természetes és féltermészetes tájfoltjai alkotják, ezáltal a térség közel ötöde (19,02%) számít természeti területnek.

Kultúrtájak

A kultúrtájak a vidéki turizmus kulcselemei: történelmi területek, örökségi helyszínek, festői tájak, látképek és utak vidéki tájai, elsősorban örökségvédelmi kategória (lásd: 2001. évi LXIV. 38. §,² UNESCO Világörökség Egyezmény, Granadai Egyezmény, Európai táj egyezmény).

A magyarok Kárpát-medencei megtelepedését követően a Körösök vidékén is mind fejlettebb, falusias településhálózat alakult ki, és a lakosság közvetlen környezetéhez tudatos és előrelátó módon alkalmazkodott. Az árhullámoktól rendszeresen járt területeken a már valószínűleg évezredek óta alkalmazott gyakorlat, a fokgazdálkodás jellemzővé vált, mely a folyók áradásait a mindennapok szolgálatába állította. A Körösök és a Berettyó sárréti mocsárvilágát a 19. században történt lecsapolásukat megelőző évszázadok során elődeink sikeresen hasznosították.

A hosszú időn át virágzó ártéri gazdálkodásnak a török uralom másfél évszázada vetett véget, melynek következtében a vidék fokozatosan elnéptelenedett, a természet visszahódította a tájat. A folyók öntözte Sárrétek „aranykora” véget ért, és ősi formájában már soha többé nem is támadt fel.

A török hódoltság után újjáéledt a táj. A vízfojtogatta vidékeket új birtokosaik a betelepítésekkel gyorsan újranépesítették, de a víz uralmát nem tudták megtörni. Az árhullámok állandó pusztítása és az uradalmak mind erőteljesebb igénye a víz fogságából felszabadítandó földterületek után a korai folyószabályozások sorát eredményezte már a 18. században, ám még lényeges eredmény nélkül. Az erőfeszítések végül a 19. század első felében, Széchenyi István szellemében fogalmazódtak meg egységesen és öltöttek közös akaratot.

A táj jelenlegi állapotára a XIX. századi folyószabályozási munkálatok gyakorolták a legnagyobb hatást. Bár a törökdúlás idején stratégiai szempontból kifejezetten előnyös volt az átjárhatatlan mocsaras vidék, amely menedékként

2 38. § Történelmi tájként kell műemléki védelemben részesíteni az ember és a természet együttes munkájának eredményeként létrejött olyan kulturális (történelmi, műemléki, művészeti, tudományos, műszaki stb.) szempontból jelentős, részlegesen beépített területet, amely jellegzetessége, egységessége révén topográfiailag körülhatárolható egységet alkot.

szolgált az ott élők számára, a táj átalakítása, a lecsapolás, a vízrendezés és a vízimalmok folyamatos működésének kérdése a XVIII. század végétől egyre fontosabbá kezdett válni a helyi lakosoknak, a vidék feudális földbirtokosainak. A táj átfogó hidrológiai feltárása az 1820-as években Huszár Mátyás és munkatársai (ifj. Tessedik Sámuel és az akkor szintén fiatal Vásárhelyi Pál) nevéhez fűződik. Úttörő szerepe volt a térség folyószabályozási munkálataiban Beszédes Józsefnek, aki a Fehér-Körös középső szakaszán alakította ki 1843-ban a 90 km hosszú Élővíz-csatornát malomüzemeltetési és egyben árvízvédelmi céllal. Az 1855-től felgyorsuló folyószabályozási munkálatok eredményeként közel fél millió hektár termőföld vált ármentessé.

A Fekete-Körösön, amelyet még 1844-ben kezdtek szabályozni az évtizedek során 71 átmetszést végeztek, és a Szanazugi torkolattól Békést elhagyva (Krisztina-zugig) mintegy 20 km-es szakaszon szintén mesterséges mederben szállítja vizét. A Fehér-Körös, amelynek elhagyott medre a Gyula-Sikony-Békés vonalán folyva belvízi és egyben öntözőcsatorna lett, korábban ugyanis a Fehér- és a Fekete-Körös Békésnél egyesült. A szabályozásokkal egy időben és részben azt követően fokozatosan építették meg az árvízvédelmi töltéseket, amelyeket 300–600 m szélességben helyeztek el a meder két oldalán.

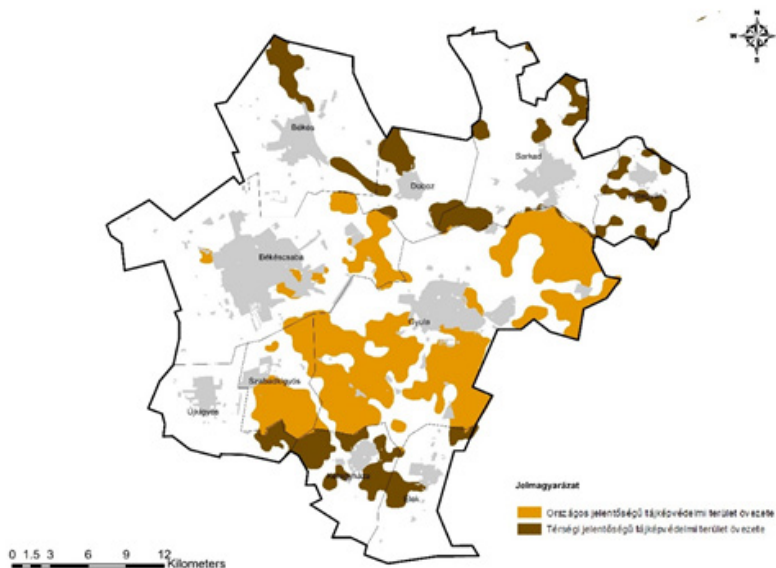
A század végére a feneketlennek tűnő mocsarak kiszáradtak, az árvizek mind biztonságosabban vonultak le a gátak közé szorított, megrövidített medrekben, az új szántókat mind ritkábban verte fel a nádcsíra. A feltöretlen területek pedig víz hiányában fokozatosan elszikesedtek, pusztai formát öltöttek. Az egykori természeti környezet menthetetlenül pusztulni kezdett, az ősi táj gyorsan átalakult, a rendkívüli gazdagságú növény- és állatvilág elenyészett, az emberek élete gyökeresen megváltozott.

Békéscsaba-Békés-Gyula városok által közrefogott országos jelentőségű tájképvédelmi terület a megye leginkább erdősült vidéke, és magába foglalja a Fehér- és Fekete-Körös összefolyásának térségét, Doboz külterületét, Szanazugot (5. ábra). A kultúrtájakon kiemelt cél a hagyományos tájkarakter megőrzése, a települések és az ártéri többszörösen védett táj közötti térségek regionális szintű összehangolt tájképvédelme.

A térség tájképileg értékes területei a folyó menti galériaerdők és a békési tájra jellemző pannon gyepevegetációk megmaradt foltjai. Az egysíkú, agrár-jellegű táj változatosságát fasorokkal, erdőtelepítéssel, az alföldi tájra jellemző gyepterületek növelésével lehet karakteresebbé tenni. A megmaradt tájképileg értékes területek nagyobb tömbben a térség keleti, országhatár melletti részén helyezkednek el.

5. ábra: A ReGrIN kultúrtájainak övezetei

Forrás: BMTvT 2013

A kultúrtájak a természeti adottságok, rendszerek, valamint a táj látványa szempontjából sajátos és megkülönböztetett fontosságú, megőrzésre érdemes esztétikai jellemzőkkel bíró, az emberi tevékenység kölcsönhatása, változása következtében kialakult területek, a tájban előforduló és vizuálisan összetartozónak tekinthető természetes és antropogén tájelemek együttese, amely a látvány szempontjából meghatározott karakterrel jellemezhető.

A kultúrtájak fontos összetevői az egyedi tájértékek, az adott tájra jellemző olyan természeti értékek, képződmények és az emberi tevékenységgel létrehozott tájalkotó elemek, amelynek természeti, történelmi, kultúrtörténeti, tudományos vagy esztétikai szempontból a társadalom számára jelentősek.³

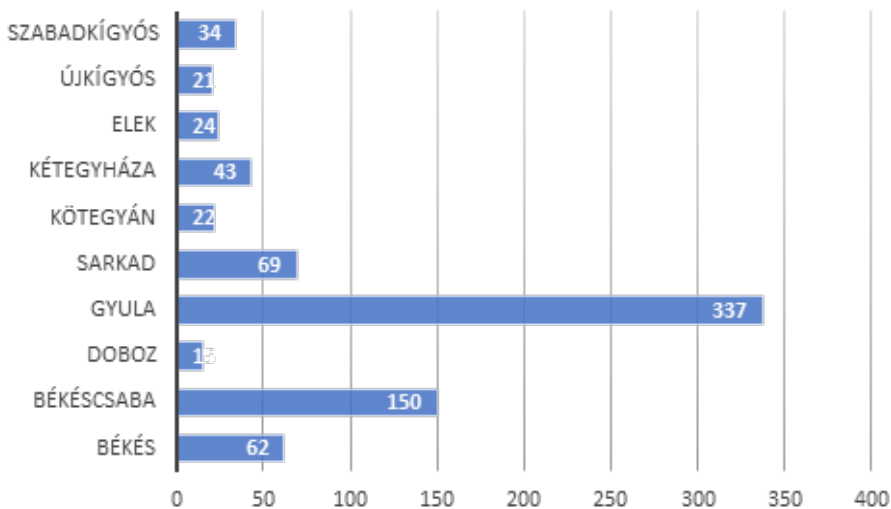
A projektterületen mintegy 777 regisztrált kultúrtörténeti tájérték található (TÉKA 2013; 3. sz. melléklet). Jellemüket tekintve túlnyomó részt valamilyen mindennapi élettel kapcsolatos építmény, állandó (művészeti) alkotás (pl. emlékmű, emlékszobor 121 db) vagy kultikus, szakrális építmény, alkotás, illetve helyszín (feszület) és temetkezéssel kapcsolatos építmény, művészeti alkotás (sír). Az egyedi tájértékek közül kiemelkednek a sajátos tájalkotóként még mindig nagy számban előforduló alföldi gémeskutak (156 db), továbbá jelentős kultúrtörténeti értékeket képvisel a mintegy 35 db templom. A térség

3 A természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény (Tvt.) 6. § (3) (4) és (5) bekezdése

egyedi tájértékeinek zöme (44%) Gyulán található, további közel egyharmada Békéscsabán és Békésen (6. ábra), azaz a ReGrIN térség magját és a megye gazdasági erőterét is jelentő Közép-Békési Centrum koncentrálja az egyedi tájértékek több, mint háromnegyedét (71%). Gyula térségében kiemelkedő a templomok és a tanyák száma.

6. ábra: ReGrIN egyedi tájértékei (települések szerint)

Forrás: TÉKA 2013

Gazdasági tájak

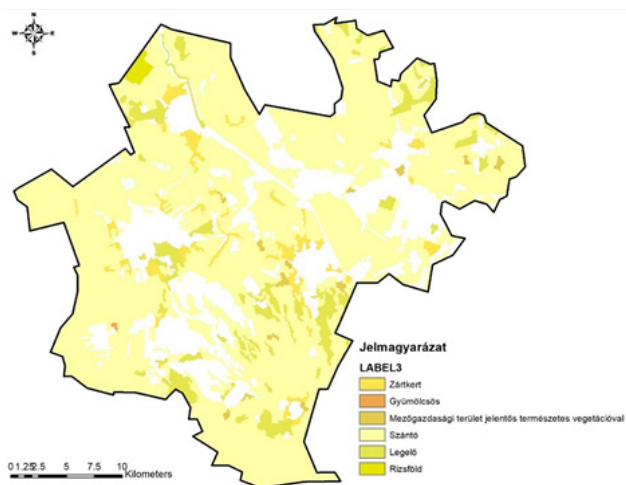
A gazdálkodás szinterei azok a vadgazdaságok, gyümölcsösök, erdők – eltartó területek, amelyek a termelékenység és az agroturizmus révén hozzájárulnak a gazdasági és térségi fejlődéshez. A tradicionális agrártájak szerkezete jellemzően mozaikosan elhelyezkedő, kis szántóterületek és állandó növényi kultúrák rendszeréből áll, amelyeket zöldfolyosó hálózatok kapcsolnak össze. Az agrártájak hosszú évszázadokon keresztül, lassan alakultak ki, amelynek folyamán a táj biotikus, abiotikus és kulturális elemei harmonikusan integrálódtak. Ezek a tájak természetileg és kulturálisan is sokszínűek, magas esztétikai értéket képviselnek és társadalmilag is elfogadottabbak. A földhasználat és tájgazdálkodási forma megválasztásával az ember szerepe e tájak alakításában meghatározó.

A táji szint hierarchikusan a gazdasági fölött helyezkedik el, koherens, nagyjából egyöntetű tájat jelent, a természeti régió részegységeiként funkcionál. A táj szerkezete annak összetételével (kompozíció) és elrendeződésével (konfiguráció) írható le. Mindez a tájelemek mennyiségi és szerkezeti területi elrendeződésével adható meg. A gazdaság szintjén a művelési mód megválasztása, szerkezetének kialakítása, a táji elemek megőrzése vagy éppen eltüntetése pusztán egyéni (termelői) döntés kérdése. A táji léptékben való gazdálkodás kialakítása nem történhet meg gazdaságok közötti tevékenységek harmonizációja révén, hiszen azok fizikai határai nem követik a tájak szerkezetét. Ugyanakkor a tájkép alakításában minden gazdaságnak meghatározó szerepe van.

A projektteréség a jellemzően agrártérségnek számító Békés megye és a Körösök Völgye Natúrpark legkeletibb, országhatárral szomszédos részét foglalja magába (7. ábra).⁴

7. ábra: A ReGrIN gazdasági tájai

Forrás: CLC 2006

A térség több, mint háromnegyede (77,18%) gazdasági táj (mezőgazdasági terület). Ennek zöme (87%-a) szántóterület, további 7%-a legelő, 3% zártkert (komplex művelési ágú terület).

4 A 2008. évi L. törvény szerinti besorolás alapján. – Békés megye 80% szántó, a többi főként legelő (5,1%), illetve vegyes mezőgazdasági terület (2,1%). A térség 4,9%-ka beépített, főként lakott terület, közel azonos arányban található erdő, illetve valamilyen cserjés vagy lágyszárú növényzet (3, ill. 3,6%). A folyók és egyéb nyílt vízfelületek csupán 1%-t teszik ki a megye területének.

Rekreáció és tanösvények

A térség idegenforgalmát elsősorban a helyi erőforrások határozzák meg, amelyek a térségben elsősorban a természeti értékre alapozhatóak. A termál- és gyógyvizek (Gyula, Békéscsaba), a Körös folyók és holtágaik, tavak vízi adottságai, a védett természeti értékek (a KMNP területei), a növények, a nagyvadak, a napsütéses órák magas száma speciális lehetőségeket kínálnak. A pontszerűen előforduló jelentősebb turisztikai célpontok esetében a művi adottságok egyházi és világi emlékei, valamint az azokra sokszor ráépülő rendezvények (kongresszusi turizmus, kulturális rendezvények, néprajzi adottságok, sportesemények stb.) bírnak kiemelt jelentőséggel. Egyes esetekben a speciális forgalmi helyzet (pl. határátkelő) növelheti az adott település turisztikai potenciálját. Nagyon fontosak az emberi adottságok (vendégszeretet, nyelvtudás stb.) is, amelyek mindenfajta vendégfogadás, de különösen a falusi és az agroturizmus alapvető feltételét jelentik. A projektterület nem tartozik egyetlen országosan kiemelt üdülőkörzethez sem, adottságai elsődlegesen az (egyre inkább összefonódó) aktív- és ökoturizmus, első sorban a vízi, a kerékpáros, a gyalogos, a lovas és a horgász turizmus számára nyújt kiváló lehetőségeket.

A vízi közlekedés, valamint a vízi túrázás a Körösökön egyáltalán nem új illköl,keletű dolog, viszont rangjához méltó helyére a szervezett vízi túrázás szempontjából csak az utóbbi években került. A Körösök mentén megjelentek a kishajókikötők, a szabad strandok, egyéb vendéglátó- és pihenőhelyek, melyek immáron felkészülten várják a pihenni vágyó vízi túrázókat a folyók mentén.

Békés megyében található az ország kerékpárútjainak 10%-a. Ezek közül több is van, amely településeket összekötő kerékpáros-korridor. Az év legnagyobb részében járható gátkoronák megsokszorozzák a kerékpárutak hosszát. A Körösök gátjain Csongrádtól Szalontáig el lehet kerékpározni, így a Körösök az ökológiai folyosó mellett, aktív turisztikai útvonalként is szolgálnak.

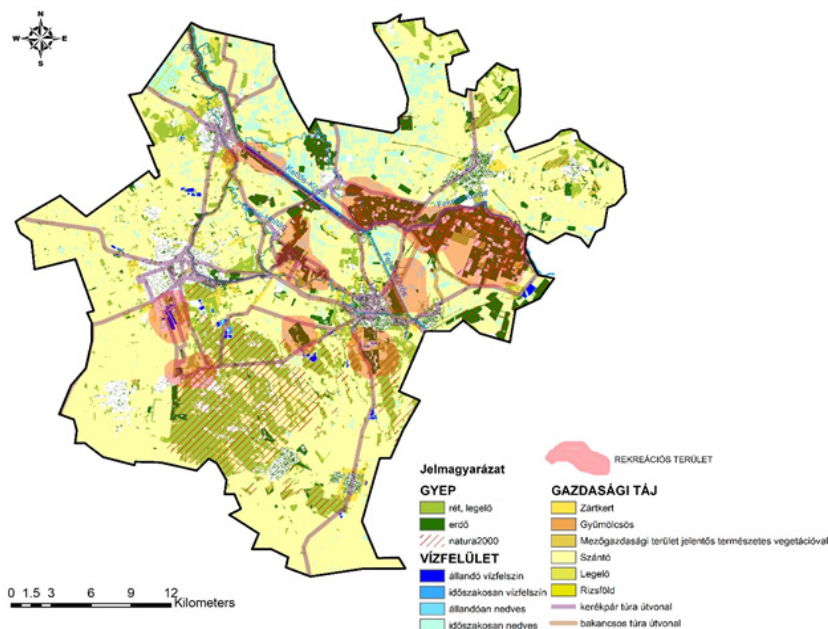
A Körösök völgyének alföldi területei talán első pillantásra nem rendelkeznek olyan klasszikus természetjáró helyszínekkel, mint a hegyvidékek vagy egyéb nagyobb összefüggő természeti területek, de alaposabban szemrevételezve a tájat, előtűnik az a mozaikos egység, amely a hajdani őstermészet pusztá-, sztyepp- és erdőfoltjaiban, illetve a folyóvizek még ma is egybefüggő zöld folyosóiban öröklődik. A természetjárás útvonalai egy ilyen erősen átalakított tájon persze nem korlátozódhatnak csupán a sokszor egymástól elszigetelt természeti egységekre. Különösen a jelzéssel ellátott alföldi túraútvonalak jellemzői, hogy a környező településeket, külterületeiket, azok természeti, történelmi és kulturális látnivalóit fűzik fel.

A térségben számos turisztikai látogatóhely és ezeket övező tanösvény található. Első helyen a KVNP székhelyéül is szolgáló, 2007-ben felújított Széchenyi ligeti épület, a Körösök Völgye Látogatóközpontot érdemes megemlíteni, amely folyamatos üzemelés mellett különböző környezet- és természetvédelmi kampányok, programok és projektek színtere. A térség legrégebbi látogatóközpontja a Körös-Maros Nemzeti Park Körös-völgyi Látogatóközpontja, amely évente több ezer látogatót fogad, elsősorban a gyerekek korosztályból, továbbá szintén jelentős forgalmat bonyolítanak le a Réhelyi Látogatóközpont, illetve a Bihari Madárvárta. A harmadik turisztikai látogatóhely a Mezőberényi Madarak Háza, a település ligetében található. A látogatóközpontok mellett a térség több mint 30 km-t meghaladó, mintegy másfél tucatnyi tanösvénye mutatja be a helyi természeti és kulturális értékeket.

A természeti, kultur-, gazdasági tájak, illetve a rekreációs területek által alkotott zöld infrastruktúra-hálózat (8. ábra) a térség rövid-, illetve középtávú területfejlesztési cselekvési stratégiáinak kidolgozásához járulhat hozzá. A hálózat alrendszerének integrált megőrzésének elsődleges szempontnak kell lenni a helyi lakosság életminőségének javítása céljából.

8. ábra: A térség zöld infrastruktúra-hálózata (ReGrIN)

Forrás: saját szerkesztés

Konklúzió

A tájjal, a földdel kapcsolatos környezeti, társadalmi és kultúrfeladatok ösztönzése kiemelkedő feladat, amely olyan közjavakat jelent, mint az élelmezésbiztonság, a kultúrtáj ápolása, a társadalmi és biológiai élettér megőrzése, az ökológiai és műszaki infrastruktúra fenntartása, ökológiai stabilitás, népeségmegtartás, munkaerő-kiegyenlítés, a vendégfogadás és az idegenforgalom alapjának megteremtése, a paraszti értékek ápolása. Ezek a piac hagyományos eszközeivel, az árakon keresztül nem szabályozhatók, ugyanakkor a vidék társadalmának és környezeti egyensúlyának fenntartásában növekvő szerepet töltenek be. A Körösök Völgye Natúrpark gazdaságfejlesztési perspektíváinak egyik sarkalatos szegmense a történelmi hagyományokon kialakult, minőségi helyi termék előállításának és értékesítésének az ösztönzése. A térség kultúrtájai ehhez szolgáltatnak kiváló alapot.

A ReGrIN – hozzájárulva a Körösök Völgye Natúrpark stratégia természetmegőrzési céljainak megvalósulásához – regionális léptékű eszközként funkcionálhat és segítheti az integrált ökoszisztéma-alapú, tájképi tervezést, a mitigációs és természeti restaurációs stratégiákat.

Irodalomjegyzék

- BMTTrT 2012: *Békés megye területrendezési tervéről szóló 15/2005. (X.7.) KT. rendelet.* (Egységes szerkezetben a 11/2012. (VI.27.) önkormányzati rendelettel. Hatályos 2012.
- CLC 2018: *CORINE Land Cover database.* European Environment Agency
- CLM 2016: *Copernicus Land Monitoring Service.* European Environment Agency
- NAGY IMRE–DURAY BALÁZS 2005: Fenntartható környezetvédelmi tervezés Békés, Békéscsaba és Gyula városokban. In: NAGY, E.–NAGY, G. (szerk.): *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periferián. : III. Alföld-kongresszus.* Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány. 143–149. o.
- TÉKA 2013: *TájÉrték Kataszter* (TÉKA). Budapesti Corvinus Egyetem.

Velkey Gábor

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Békéscsaba

KÖRNYEZET- ÉS TERMÉSZETVÉDELMI DILEMMÁK A SZENTESI ENERGETIKAI CÉLÚ TERMÁLVÍZ-HASZNOSÍTÁS PÉLDÁJÁN

ABSZTRAKT

A termálvíz és az arra épülő zöldéskertészet jelenléte nemcsak azért fontos Szentes életében, mert ahhoz szinte minden helyi lakosnak van valamilyen köze, hanem mert erre alapozva beszélhetünk az ún. „szentesi modellről”, ami a hazai agrárgazdaság egyik széles társadalmi kört érintő, több tíz éve töretlen fejlődést mutató sikertörténete. Tanulmányomban e sikertörténetnek a geotermikus energia hasznosításával kapcsolatos részleteit tekintem át, röviden kitérve a természeti adottságokra, a történelmi előzményekre és az utóbbi években felizzó, majd nyugvópontra kerülő környezet- és természetvédelmi dilemmákra, vitákra. Közöttük a felszíni elhelyezés, visszasajtolási kötelezettség kérdésében éppen a szentesi modell kapcsán kibontakozó parlamenti vitákra, jogszabályváltozásokra és azok következményeire.

KULCSSZAVAK: geotermikus energia, hajtatasos zöldéskertészet, energetikai célú termálvíz hasznosítás, visszasajtolási kötelezettség.

Bevezetés

Szentes országos ismertségét a helyiek szerint a vízilabda – paprika – dráma hármasa adja. E három helyi identitást meghatározó elemből azonban kiemelhető a középső. A termálvíz és az arra épülő zöldéskertészet jelenléte nemcsak azért fontos a város életében, mert ahhoz szinte minden helyi lakosnak van valamilyen köze, hanem mert erre alapozva beszélhetünk az ún. „szentesi modellről”, ami a hazai agrárgazdaság egyik széles társadalmi kört érintő, több tíz éve töretlen fejlődést mutató sikertörténete. Tanulmányomban e sikertörténetnek a geotermikus energia hasznosításával kapcsolatos részleteit tekintem át, röviden kitérve a természeti adottságokra, a történelmi előzményekre és az utóbbi években felizzó, majd nyugvópontra kerülő környezet- és természetvédelmi dilemmákra, vitákra.

E viták lényegében minden helyi szereplőt érintettek, így a település – környezet – városökológia alapkérdései a helyiek számára nemcsak kézzel foghatóvá, a mindennapokban is átélhetővé váltak, hanem a viták állásfoglalásra is kényszerítették a helyieket. És bár a gazdasági, gazdaságossági szempontok

uralták és uralják napjainkban is a megfogalmazott véleményeket, a környezet- és természetvédelmi szempontok számba vétele kikerülhetetlenné vált, beépült a közgondolkodásba. A termálvíz intenzív kitermelése, kezelése, majd (visszasajtolása, vagy felszíni tározókba vízfolyásokba történő) elhelyezése olyan mértékű beavatkozás a természetes ökoszisztémákba, amely alapvetően formálta át Szentes és környéke természeti és épített (művi) környezetét. Tehát ez az antropogén hatásmechanizmusokkal előidézett érdemi ökoszisztéma-terhelés (Nagy, 2008) joggal vet fel dilemmákat, indít el vitákat, helyi és országos szinten egyaránt, lépésről lépésre, válaszra kényszerítve a szabályozásban meghatározó szerepkörrel rendelkező országos szerveket is.

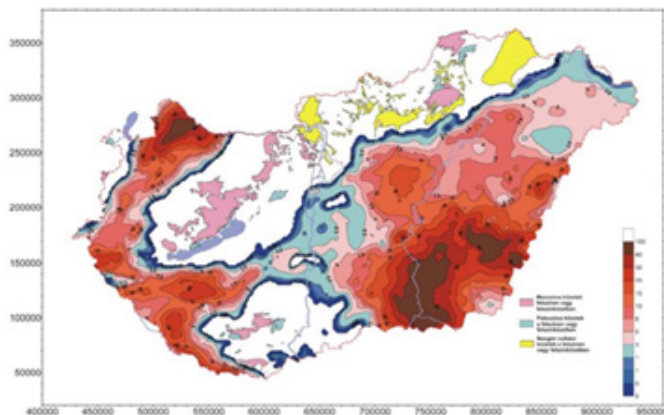
A geotermikus energia hasznosítása, jelentősége Szentes környékén

A termálvíz hőenergia hasznosításában az USA, Kína, Izland és Franciaország után Magyarország az ötödik a világon, hatodannyi termálhő-teljesítmény felhasználásával, mint a listát vezető USA (Tonkó-Pátczay, 2012). Így a Szentes környéki, hazai szinten kiemelkedően legjelentősebb geotermikus energia felhasználása nemzetközi összehasonlításban is említésre érdemes, hiszen itt található Európa legsűrűbb geotermikus mezője és az izlandi főváros (Reykjavik) után Európa második legnagyobb geotermikus energiára építő fűtési rendszere. A ma működő ötven év alatt kiépült komplex rendszer lakásokat, közintézményeket, üvegházakat, fóliakertészeteket, állattartó telepeket, gabonaszárítókat lát el hőenergiával, továbbá biztosítja a gyógyfürdő és a szabadterei strand termálvizét.

Ez a magas szinten kihasznált kedvező természeti erőforrás a térség geológiai jellemzőinek következménye. A Dél-Alföldön két nagy üledékes medence helyezkedik el a felszín alatt. Az egyik Békés megye keleti felében található (Békési-medence), a másik pedig a Makótól Szentes északi részéig húzódó ún. Makói-árok. E medencékben 1700-2000 métertől 2500-2800 méter mélységig található meg az a 2-5 millió éves felső-pannon korú homokos vízadó földtani képződmény, melyben a hőmérséklet megközelíti, néhol meghaladja a 100 °C-ot. A kitermelhető termálvíz így kétezer méter körüli mélységből 85-100, néhány száz méterrel kisebb mélységből pedig 70-80 °C körül érkezik a felszínre. E magas hőmérséklet annak a következménye, hogy a Dél-Alföld alatt alig 22-26 km vastag a szilárd kőzetburok. Ez a kontinentális lemezekhez képest kifejezetten alacsony érték, így az asztenoszféra, ami belülről melegíti a földkérget, lényegesen közelebb van a felszínhez. A Kárpát-medencében még a Kisalföld és a Dráva-medence mutat a Dél-Alföldéhez hasonló, azt megközelítő geotermikus adottságokat (Sarusi, 2016).

1. ábra: A felső-pannon rezervoárok elterjedése és energiasűrűsége
(Lordberer, 2004, közli Mádlné, 2008)

A termálenergia magyarországi hasznosítására már az 1920-as években találunk példát: A margitszigeti hévízkút vizével több bérházat is fűtöttek, a városligeti termálkút pedig a Széchenyi fürdő mellett az Állatkert és a közeli kórház fűtését is ellátta. A két világháború között fűrt meddő szénhidrogén-kutak termálkúttá átalakítva biztosították többek között a hajdúszoboszlói, bükkszéki gyógyfürdők vizét (Nagygal, 2017).

A geotermikus energia hasznosításának ötlete Szentes térségében is az olajkutatásokhoz kapcsolódik. Az 1950-es évek második felében az alföldi kőolaj- és földgáz kitermelés lehetőségeit kutatva intenzív feltáró munka folyt. Néhány kutat ezek közül már a kezdeti időkben átképeztek termálvíz kitermelésre, majd ennek sikerein felbuzdulva elindult a célzottan termálvíz kitermelést szolgáló kutak létesítése. „Sajnálatos, hogy nincs igazán megbízható adat arról, hogy hány lezárt, használaton kívüli, negyven-ötven éve fűrt olajkereső, termálvízzel teli kút lehet az Alföldön. Szakértői becslések szerint ezernél is több. Ami azért érdekes, mert sokkal olcsóbb lenne ezeket kitisztítani, átképezni, mint új kutakat fúrni” (Farkas, 2011).

Szentesen fűrták az első olyan kutat az országban, melynek elsődleges célja nem gyógyvíz vagy hévíz felszínre hozása volt, hanem fűtési célra alkalmas, lehetőleg kevés sótartamú, nem agresszív víz kitermelése. A városi kórház területén 1958-ban fűrt kút vizét eleinte három fő célra használták: a kórház fűtésére, a kórház üzemi melegvízellátására és a városi hévízfürdő és tisztasági fürdő melegvízellátására. Később a felhasználás kibővült a szentesi Új Barázda Tsz (későbbi nevén Termál Tsz) hajtatóházainak fűtésével. Ez a komplex, többlépcsős

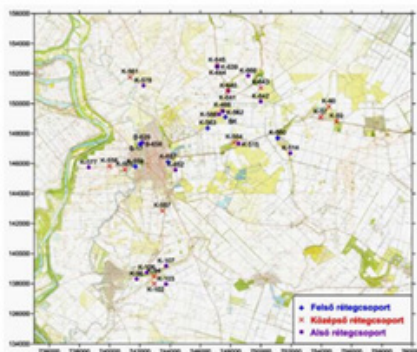

hasznosítás vált a későbbiekben létesített kutak esetén elfogadott gyakorlattá, ám az elsődleges cél tekintetében már a 60-as években lényeges változás következett be. Az újabb kutak ugyanis már elsősorban a mezőgazdasághoz, konkrétan az üvegházi és fóliás zöldségkertészetekhez kapcsolódtak, ám a komplexitás szellemében, a baromfityenyésztés, terményszárítás, továbbá a kapcsolódó szociális és irodaépületek fűtését és melegvízellátását is szolgálták. Egyéb célból a 80-as években a fürdő területén (annak közvetlen felhasználására), illetve a város további egy pontján a távfűtés hőenergia-igényeinek biztosítására történtek fúrások.

A kutak telepítése a 60-as évek elejétől folyamatosan, ám hullám-szerűen történt, az utolsót néhány éve létesítették. Az Árpád Szövetkezet Szentlászlói területéhez tartozó 14 kutat például 1964-1988 között fúrták, a legtöbbet – a kutak felét – ezen belül 1978-80-ban. Az 1980-as években mindegyik szentesi mezőgazdasági szövetkezett rendelkeztet termálkúttal. A környező települések közül Fábianszabonyban három, Szegváron hat termálkút szolgált a kertészetek hőenergia-igényét.

A Szentesei térségében megtalálható 51 hévízkút, két kút kivételével, melyek a szentesi és csongrádi termálfürdőket is ellátják vízzel, kizárólag energetikai célú hasznosításúak. A kutatási célterületen jelenleg is termelő 39, kizárólag energetikai célú kút közül az elsődleges felhasználást tekintve hat, a kórház és a város fűtési rendszerén (táv hőszolgáltatás) keresztül lakások és középületek energiaellátását biztosítja. A város távfűtési rendszerét ellátó öt kút közül három a Termál Szövetkezet városhoz közeli kútja volt, amelyeket több tulajdonosváltás után végül a Szentesei Virágh Kft.-től vásárolt meg az önkormányzat. A többlépcsős hőenergia hasznosítás értelmében azonban e kutak másodlagos hasznosítása továbbra is kertészeti célokat szolgál.

2. ábra: A vizsgált célterületen található hévízkutak elhelyezkedése (Nagyfal, 2017)

A geotermikus energia hasznosítása a zöldségtermelésben

A hajtatasos zöldségtermelésnél az energiának döntő jelentősége van a termés mennyisége, minősége és gazdaságossága szempontjából is. Napjainkban a piacképes termelést biztosítani képes modern termelési technológiák december–január és május között nagy légtérű, jól szellőző, fűtött üvegházakat vagy fóliasátrakat kívánnak. Ezek hőenergiával történő ellátására a geotermikus energia mellett több hagyományos módszer, például szilárd tüzelőanyag (tűzifa, faapríték, fűrészpor, pellet, faszén), vagy földgáz (tartályos gáz), fűtőolaj égetés, illetve néhány új módszer, például hőszivattyú, vagy nap, szél erőműből származó villamos energia is használható. A szükséges hőenergia előállítása azonban a geotermikus energia ára minden egyéb módszernél lényegesen alacsonyabb.

Jóllehet, a szükséges berendezések bekerülési költségét tekintve a geotermikus fűtési rendszerek lényegesen drágábbak minden egyéb fűtésnél. Egy termelő kút és a szükséges egyéb berendezések (gáztalanítók, puffer tartályok, hőcserélők, vezetékek stb.) egységnyi beruházási költsége öt-hatszorosa a hagyományos módszerekkel előállított energiának, és 20-30%-kal magasabb a szintén nagy beruházásigényes hőszivattyúknál. A geotermikus rendszerek fontos előnye azonban a lényegesen hosszabb élettartam. Minden egyéb módszernél minimum kétszer hosszabb időtartamig képesek üzemelni. Sőt, a minimálisan kalkulálható 40 éves élettartam kedvező adottságok és megfelelő karbantartás esetén akár 60-80 évre is kitolható. E rendszerek gazdaságosságában a hosszabb élettartam mellett a kiemelkedően alacsony üzemeltetési költségeknek és a hőenergia több (legalább két, jellemzően 30 °C-os) lépcsőben történő hasznosításának van kiemelkedő szerepe. Az elsődleges felhasználást jelentő üvegházak fűtése után tehát fóliasátrak, szárítók, baromfitelepek, keltetők, és/vagy irodák, szociális épületek második (esetleg harmadik) lépcsőben történő fűtését is szolgálhatják e létesítmények.

A beruházási költségeket, továbbá minden adót, járulékot, bírságot (a napjainkban érvényes szabályok szerint) és egyéb üzemi költséget figyelembe véve az éves költség a termálkútakból nyert energia esetében kb. egyhetede a földgázzal, tűzifával (faapríték, fűrészpor, biobrikett), vagy hőszivattyúval, egyötöde a kőszénnel és lényegesen kevesebb, mint egytizede a fűtőolajjal működő rendszerekénél (Nagygyál, 2017). Ez az árelőny a lakások fűtési költségében kevesebb, de ott is érdemi.

A rendkívül magas beruházási költségek vissza nem térítendő forrást biztosító pályázati lehetőségek hiányában a kisebb, kevésbé tőkeerős termelők számára lényegében lehetetlenné teszi a saját gazdaságot ellátó önálló termelő kútra alapozó, vagyis a legkedvezőbb gazdaságossági jellemzőkkel

bíró geotermikus energia hasznosítását.¹ Egy kétezer méter mélységű kút fúrási költsége az energiakorszerűsítési pályázat (amiben termál kút fúrására is lehetett pályázni) előtt olyan 150-200 millió Ft volt, utána pedig megközelítette a 300 milliót. Persze ebben a fejlődő technológiának és az egyre bonyolultabb berendezéseknek is van szerepe, de bizonyosan igaz a pályázati források árfelhajtó hatása.

A 30-35 °C-os lépcsőket jelentő több lépcsős energiahasznosítás 90 °C-os víz esetén lényegesen gazdaságosabb üzemeltetést tesz lehetővé, mint a kisebb talpmélységű ezért alacsonyabb hőfokú kutak. A két lépcsős hasznosítás már az első, Kórházi kút esetén megvalósult, a mezőgazdasági hasznosítás során azonban csak később vált bevett módszerré. A nagy kiterjedésű üvegházakból kikerülő víz ugyanis túl meleg volt ahhoz, hogy az élő vizekbe vezessék, ezért tovább kellett hűteni, amit elsőként a Szentlászlói telepen, az üvegházak mellé telepített 20 hektáros fóliás kertészettel oldottak meg. Később újabb hasznosítási ötletként terményszárító, szociális létesítmények és baromfitelep fűtése is megvalósult, szintén a szekunder víz hasznosításaként. Ezek mindegyike az Árpád Szövetkezet beruházásai voltak, vagyis helyi ötletek, innovációk felhasználásával alakították, finomították a rendszert. A szekunder felhasználás számára elérhető 40-45 °C-os víz a második lépcsős energiahasznosítás után 30 °C alá hűlve kerülhetett a hűtőtóba, ahol a csapadékvízzel keveredve tovább hűlt, és csak ezt követően jutott az élő vizekbe.

E nagyon kedvező gazdaságossági mutatókat veszélyeztetik az emelkedő adók, járulékok, bírságok, a környezetvédelmi szabályok szigorodása, köztük az elhasznált termálvíz felszíni elhelyezését korlátozó, a visszasajtolást kötelezettségként előíró szabályozás.

1 Egy üvegházás kertészettel foglalkozó termelő Szentes határában több éves előkészítés után, 2012-ben helyezett üzembe egy új fúrású termálkutat (ezt megelőzően a környéken 1982-ben fűrték az utolsót). A kb. másfél hektáros területtel rendelkező, paprikatermesztésre specializálódott kertészet (aminek kétharmada fűtött) hőenergia ellátását biztosító új rendszer teljes beruházási költsége 130 millió forint volt, amiből 50 millió forintot egy vissza nem térítendő nyertes pályázat finanszírozott. Az 1450 méter mély termálkútból percenként 600 liter 65 °C-os víz hozható a felszínre, ami hosszú távon biztosítja a teljes gazdaság hőenergia-igényét, kiváltva ezzel a korábban más kertészeti vállalkozásoktól szerződéssel vásárolt második körös (tehát alacsonyabb hőfokú) termálfűtést és az azt kiegészítő gázfűtést (Agrya, 2013). A kétezer méter körüli mélységű, legalább 90 °C-os vizet felszínre hozó új termálkutat fúrásának és a szükséges kapcsolódó beruházásoknak az együttes összege ennek manapság legalább a másfélszerese (amiben nincsenek benne az üvegházak, fóliásátrak, és azok belső fűtési rendszereinek költségei).

A termálvíz-hasznosítás környezeti és társadalmi kockázatai

A hatályos jogi szabályozás követve a nemzetközi gyakorlatot és az EU irányelveit a felszín alatti vizek hasznosításában a környezet és természet védelmét, közöttük a vízbázisok védelmét és a fenntarthatóságot a rövid távú gazdasági, gazdaságossági szempontok elé sorolja.

A felszín alatti vizeket közvetlenül érintő legfrissebb szabályozás az Európai Parlament és a Tanács 2000/60/EK irányelve, mely előírja a tagállamoknak

- a felszín alatti víztestek jó állapotának megőrzését, helyreállítását,
- a kitermelés és az utánpótlódás között egyensúly biztosítását,
- a szennyező anyagok felszín alatti vizekbe történő bejutásának megelőzését, korlátozását,
- a szennyezés, illetve szennyezőanyag-koncentráció csökkentés érdekében a szükséges védőterületek kijelölését és nyilvántartását.

A környezet védelmét és a fenntarthatóságot hangsúlyozó főszabályok értelmében a hasznosított geotermikus víz visszasajtolása a vízszennyezés elkerülését biztosítani hivatott tiltó szabályoknál, a tiltás alóli, garanciákkal körbehatárolt kivételként kerül említésre (Mádlné, 2008; Nagygál, 2017). A garanciák egyrészt előírják, hogy az esetleges visszasajtolás csak ugyanabba a rétegbe történhet, amelyből azt korábban kitermelték, másrészt pedig azt célozzák, hogy semmilyen szennyezőanyag ne kerüljön a visszajuttatott vízbe (lehetőleg annak kémiai összetétele se változzon). Ez utóbbi feltételnek csak a zárt rendszerben történő hasznosítás felel meg.

A visszasajtolást tehát az EU-s szabályok a vízbázisok védelmének alárendelve tartják csak elképzelhetőnek. Ez közvetve azt is jelenti, hogy a fenntarthatóságot, vagyis a kitermelés és utánpótlódás egyensúlyát a kitermelés ütemének, mértékének a természetes visszapótlódáshoz történő igazításával (korlátozásával) javasolják elérni.

A hazai szabályozás csak részben követi ezt a logikát. A környezetvédelmi törvény az EU-s szabályokkal szoros összhangban a víz védelme alatt a felszín alatti vizeknél a készletek védelmét érti, azok mennyiségi és minőségi jellemzőit is figyelembe véve, továbbá a védelmet kiterjeszti a víztartó képződményekre és azok fedőrétegeire.² A vízgazdálkodásról szóló törvény szintén kiemeli a vízkivétel és az utánpótlódás egyensúlyának megőrzését,³ amit egy 2003 év végi törvénymódosítás – az EU irányelvek konkrét megfogalmazását átvéve – kiegészíti a vizek jó állapotának megőrzését biztosító

2 A környezet védelmének általános szabályairól 1995. évi LIII. törvény és annak 18 § (1) bekezdése.

3 1995. évi LVII. tv. és annak 15§. (1). bekezdése.

követelmények előírásával is. Ez módosítás azonban beemelte a törvénybe a „kizárólag energia hasznosítás céljából kitermelt” termálvízre vonatkozó visszatáplálási kötelezettséget⁴ is.

E ponton tehát elválnak a hazai szabályozás a nemzetközi gyakorlattól, mert a vízbázisok hosszú távú fenntarthatóságát csak a visszasajtolás előírásával látja biztosíthatónak, és azt két ok miatt is kizárólag az energetikai célból történő vízkivételhez kapcsolja. Egyrészt azért, mert csak az energiahasznosításnál telepíthetők a vízbázisok szennyeződés elleni védelmét garantáló zárt rendszerek. (A gyógyászati felhasználás, a használati melegvízszükséglet biztosítása (fűtési rendszerekhez kapcsolva), a közfürdők üzemeltetés az üzemvitel során kikerülhetetlenné teszi a szennyezőanyagok termálvízbe kerülését, az egyéb ipari felhasználás során pedig a víz összetételét változtatják meg és emiatt nem engedélyezhető a visszatáplálás.). Másrészt pedig ezekhez a tevékenységhez kapcsolódik a vízbázisok fenntarthatóságát (mennyiségi megőrzését) veszélyeztető intenzív vízkivétel és az emiatt bekövetkező érdemi vízszint- és víznyomáscsökkenés.

Ez utóbbi tényező kapcsán fontos kiemelni, hogy a jogszabályváltozás a nemzetközi folyamatokkal összhangban a megújuló energia felhasználásának érdemi aránynövekedésével számol, ami a hazai lehetőségeket figyelembe véve a geotermikus energia, azon belül pedig a termálvíz energetikai célú hasznosításának lényeges növekedését vetíti előre.

E törvénymódosítást, illetve a bányászatról szóló⁵ törvényben szereplő koncesszió szabályozásának szintén ebben az időszakban történő változását, mely a termálvíz energetikai célú hasznosítását a korábbinál (és a jelenleginél) szélesebb körben célozta koncessziós pályázati eljárás révén biztosítani, a helyi szereplők a mezőgazdasági termálvíz-hasznosítás tudatos ellehetetlenítéseként élték meg. A környezetvédelmi, vízkészlet-gazdálkodási szempontok előtérbe kerülése és az erre hivatkozó szigorúbb szabályozás mögött tehát többen a konkurencia ármánykodását feltételezték.

Fenntarthatóság – a termálvíz kincs megőrzése – vita a visszasajtolási kötelezettségről

A termálkutak rendszeres vizsgálata azonban Szentes térségében is egyértelműen bizonyította, hogy például a vízkészlet-gazdálkodási szempontok érvényesítése, csak szigorúbb szabályozással érvényesíthetők, hiszen a talajszinthez

4 2003. évi CXX. tv. 10§. és 15§. (3).

5 1993. évi XLVIII. tv.

számított nyugalmi vízszint a kitermelés csúcsideszakában, az 1980-as években 25–40 métert csökkent., majd a rendszerváltást követő gazdasági visszaesés miatt az 1990-es évek első felében mérséklődött. Egyes elemzések a vízszintek 4–8 méteres visszaemelkedését említik, amit a kitermelt éves mennyiség csúcsideszakban jellemző 7 millió m³-ről a kétezres évek elejére 5,7 millió m³-re történő csökkenésével magyaráztak (Barcza és mások, 2011). A természetes utánpótlódás ütemét figyelembe véve azonban a legkedvezőbb becslések szerint a termelés teljes leállítása esetén is legalább 25–30 év kellene a vízszint eredeti, kitermelés előtti állapotának eléréséhez (Sarusi, 2016).

Egy 2010-ben végzett 14 darab, 1800–2200 méteres talpmélységű kútra kiterjedő vizsgálat során a létesítéskori adatokhoz képest 12–43 méteres vízszint-süllyedést észleltek (Barcza és mások, 2011).⁶ Az 1800–2200 méter talpmélységű kutak mérési eredményei azonban bizonyítják, hogy a víztestek horizontális összekapcsolódása mellett az ebben a mélységtartományban lévő víztartó rétegek között vertikális irányú áramlások is jellemzők, vagyis a rétegek lényegében egy szorosan összefüggő egységként viselkednek (Nagygál, 2017). E víztestek esetében tehát a mérsékelt csökkenő vízkivétel sem biztosítja a fenntarthatóság legfontosabb kritériumának tekinthető mennyiségi jellemzők védelmét. A természetes utánpótlódás ütemét a jelen vagy közelmúlt éghajlati, időjárási folyamatai nem befolyásolják, a csapadékból származó beszivárgó vizek a mélyben zajló áramlási rendszerek eredményeként több tízezer, vagy százezer év alatt érik el a Szentés alatt található víztartó rétegeket. A korábbi intenzív vízkivétel miatt lecsökkent vízszint helyreállítása tehát a kitermelés lényeges csökkentése esetén is csak a visszasajtolás előírásával érhető el. Miután pedig a szentesi termálpark az ország legnagyobb és legsűrűbb geotermikus energiát felhasználó rendszere, feltételezhetjük, hogy éppen az itt megfigyelhető folyamatok hatására került be a törvénybe a visszasajtolási kötelezettség.

Egy sok tíz kútból álló termálparkot, vagy több kutat működtető kertészeti vállalkozást, vagy több kútra alapozó lakásokat, irodákat, közintézményeket hőenergiával ellátó távfűtési rendszert (mint amilyen a komplex szentesi geotermikus energiahasznosítási rendszer) a visszasajtolási kötelezettség előírása – türelmi idő biztosítása mellett is – nehezen teljesíthető feladat elé állítja. Toscanában hetven éven keresztül termelték ki a termálvizet, mire eljutottak

⁶ A 2012-ben fűrt (korábban említett) 1450 méteres talpmélységű kútnál az intenzív vízkivétel időszakában a szintén tapasztalható a víznyomás visszaesése, ám a kút közel három hónapos nyári pihentetése utánra visszaáll az eredeti víznyomás. Ebből a rétegből azonban a tágabb térséget is figyelembe véve csak ezzel az egy kúttal termelik ki a vizet, így a víztartó réteg esetén a lényegesen kisebb arányú vízkivétel összhangban van a természetes visszapótlódással.

addig, hogy a csökkenő vízkészlet már az energiatermelés hatékonyságát veszélyeztette. Ennek hatására 25 év alatt a kétszáz termelő kút mellé hetven visszasajtoló kutat telepítettek, amivel sikerült a helyi termál rendszer hosszú távú fenntarthatóságát biztosítani (Szita, 2018).

A visszasajtolási kötelezettség előírása persze nemcsak Szentes környékén, hanem ország más térségeiben is komoly vitákat, feszültségeket eredményezett. Az országban 2015-ben a regisztrált 1300 termálkútból (30 °C-nál magasabb hőmérsékletű vizet felszínre hozó kút) 951 üzemelt, melyek közül 155 volt energetikai célú (ebből 51 Szentes környékén működött), 214 az ivóvízellátást szolgálta (ásványvíz), 368 termál- és gyógyfürdők vízellátását biztosította, 214 pedig egyéb ipari hasznosítású volt (Nagygal, 2017). Ezzel szemben mindösszesen 20 visszasajtoló kút működött az országban a kétezres évek elején (Szanyi-Kovács, 2010).

Az összes többi kút esetében az elhasznált termálvizet felszíni befogadókba helyezték el. Ezek az adatok is egyértelműen arra utalnak, hogy a visszasajtolási kötelezettség elsődleges célja a mélyben lévő, kitermelés alá vont víztestek mennyiségi védelme, vagyis a megújuló energiaforrás fenntarthatóságának biztosítása. Mindez azonban nem teheti mellékessé a lehűlt termálvizek felszíni befogadóban történő elhelyezéséhez kapcsolódó környezetterhelési problémákat.

A használt termálvizeket (csurgalékvizeket) a felhasználók jellemzően a legrövidebb úton csatornába, vízfolyásokba, tavakba és holtágakba vezetik. A felszíni elhelyezés környezetvédelmi, vízminőség-védelmi hatásai szorosan összefüggenek az elhelyezni kívánt víz összetételével, azon belül is elsősorban:

- a víz hőmérsékletével
- ásványianyag tartalmával
- azon belül pedig különösen a szénhidrogén tartalmával (jellemzően fenol).

A környezetszennyezés csökkentése érdekében a használt termálvíz felszíni elhelyezését jogszabályban⁷ A környezetszennyezés csökkentése érdekében a használt termálvíz felszíni elhelyezését jogszabályban rögzített technológiai határértékek határozzák meg. A határértékeket meghaladó termálvizek csak sótalánítási és egyéb tisztítási eljárások után kerülhetnek elhelyezésre (Tonkó-Pátzay, 2012). A szakirodalom szerint a termálvízzel terhelt befogadók mintegy 30%-ában nem biztosított megfelelően a hígulás, mely jelenség különösen jellemző a Dél-Alföldön (Kerényi, 1995). Az előírt határértékeknek megfelelő termálvíz felszíni elhelyezése a sekély mélységű tározótavakban a legkedvezőbb.

⁷ 28/2004. (XII. 25.) KVVV rendelet.

Ezekben ugyanis a tározás során a víz hőmérséklete gyorsan a környezeti hőmérsékletre hűl. Sótartalma a fizikai környezet megváltozása miatt részben kiválik és leülepszik, részben pedig a növényzet által megkötésre kerül. A tározás időtartalma alatt a víz a csapadékvízzel hígul, valamint biológiai folyamatok indulnak meg benne (Nagygál, 2017), ami segít az oxigént elvonó határérték alatti szénhidrogén-tartalom lebomlásában.

A Szentés térségében található termálvízről általában elmondható, hogy az alkáli-hidrogén-karbonátos, fluoridos meleg víz oldott ásványanyag-tartalma 2 g/l körüli, fenol tartalma pedig a kutak túlnyomó többségében elenyésző (0,1-0,2 mg/l), és csupán néhány kút esetében éri el az 1,0-1,5 mg/l értéket, vagyis a vizsgált összetevők mindegyikében határérték alatti. E kedvező összetételt minden helyi megkérdezett a felszíni elhelyezés elfogadhatósága melletti hangsúlyos érvként fogalmazott meg.

A használt termálvizet – követve az elmúlt fél évszázadban kialakult gyakorlatot – hat kútból a Kurca-főcsatornába (patakba), ötből a Kórogy-főcsatornába, négyből a Talomi csatornába, kettőből pedig a Nagyölggy csatornába vezetik. Ezek mindegyike hosszabb-rövidebb úton a Tiszába juttatja e vizeket, biztosítva a megfelelő tározási időt és hígulást. A Szentlászló telepen található tizennégy kút vizének befogadója pedig a Veker-ér, ám ezt valójában a város határában a Szentlászlói telep környezetében kialakított két mesterséges termáltavat elhagyva éri el az ekkor már az oldott ásványi anyagoktól részben megtisztult, lehűlt víz. Az elegendő tározási időt biztosító két, egymással összefüggő, 40 és 100 hektáros hűtőtő a fentebb megfogalmazott feltételeknek megfelelően biztosítja a környezetterhelés szabályozott keretek között tartását. A több tíz évvel ezelőtt kialakított tavakat a helyi társadalom elfogadta, nem érzi aránytalan környezeti kockázatnak. Sőt, pozitív példaként emlegette minden megkérdezett, hogy a használt termálvizet közvetlenül befogadó kisebbik tő a biodiverzitást elősegítve 176 madárfaj madártani megfigyelőhelyévé vált, vagyis fontos természetvédelmi funkciókkal is rendelkezik, egyúttal élővilágával biztosítva az itt fészkelő, telelő madarak táplálékkal történő ellátását is. A helyi fejlesztési tervek a nagyobb méretű tározótő halászati, illetve üdülési, rekreációs, sportolási célú hasznosítását is célul tűzték ki, ám a halászati elképzeléseket a halak „termál íze” miatt elvetették, az egyéb célok pedig csak részben valósultak meg.

A visszasajtolási kötelezettséget határozottan elutasító érvelések a felszíni elhelyezéssel összefüggő környezeti kockázatok kezelhetősége mellett, az aránytalanul nagy, szinte teljesíthetetlen beruházási költségekre, és a visszatáplálással összefüggésben felmerülő technológiai problémákra hivatkoznak. Egy visszasajtoló kút telepítési költsége a kapcsolódó berendezésekkel alig kevesebb,

mint egy új termelő kút kialakítása. A termelő és visszasajtoló kútpár telepítésekor azok megfelelő elhelyezésével könnyen biztosítható a mélyben történő visszahűtés elkerülése. Ott azonban, ahol néhány, vagy néhány tíz km²-en belül ötvenegy kút található ennek megoldása lényegesen bonyolultabb feladat.

A Szentes környéki termálmező a kutak részletes vizsgálata során mért nyomás- és hőmérsékletadatok alapján egy összefüggő rendszernek tekinthető, melyben rétegirányban és vertikálisan is belső áramlások, átfejtődések figyelhetők meg. Ez egyrészt a visszahűtés kockázatát növelő tényező, másrészt azonban alátámasztja a visszasajtolás végrehajtásának lehetőségét (Nagygál, 2017). Ez utóbbi állítást erősíti a szentesihez hasonló homokkő bázison 1998-ban Hódmezővásárhelyen létesített (a városi távhőszolgáltatás energiaellátását biztosító) termelő és visszasajtoló kútpár működtetésének tapasztalata. A szegedi, folyamatban lévő és a 2015-ben Győrben megvalósított termálhőre alapozó városi távfűtési rendszerek, vagy az Orosháza-gyopárosfürdői rendszer szintén visszasajtoló kutak segítségével helyezi el a zárt rendszerben hasznosított, lehűlt termálvizet (Sz.I., 2018). Mindezek alapján a szakmai közvélemény a visszasajtolást nemcsak lehetséges és kimondottan korszerű eljárásnak tekinti, hanem a felszín alatti vízkészletek védelmét szolgáló legjobb megoldásnak (Nagygál, 2017; Szita, 2018; Sarusi, 2016).

A mélyben lévő víztestek mennyiségi védelme érdekében a visszasajtolási kötelezettség előírása mellett, azt erősítendő több további közvetlen és közvetett beavatkozást jelentő intézkedések is születtek. A kitermelés csökkentését szolgálta például az a szakminisztériumi rendelet,⁸ mely a vízpazarlás megakadályozása érdekében olyan kútfejek használatát írta elő, melyek lehetővé teszik a vízkivétel mértékének igény szerinti szabályozását. Közvetett beavatkozásnak tekinthetők a pénzügyi ösztönzők (járulékok, díjak, büntetések), illetve az ezek befizetése alóli mentesség lehetősége. A használt termálvíz felszíni elhelyezés esetében az energetikai célú hasznosításkor lényegesen magasabb vízkészlet-járulékot kell fizetni, mint például a fürdők üzemeltetőinek (a járulék összegét meghatározó szorzószám 7,5, illetve 3.0). Ráadásul felszíni elhelyezéskor a kibocsátott termálvíz összetétele alapján szennyvízbírságot, a csatornahálózat használata után pedig vízkormányzási díjat is fizetni kell. Ezzel szemben visszasajtolás esetén a bányajáradékon kívül minden további befizetési kötelezettség alól mentesül az üzemeltető. Ráadásul a járadékok, díjak, büntetések összege emelkedő tendenciát mutat növelve az érdekeltséget a visszasajtolás irányába történő ellépésre.

8 94/2007 (XII. 23.) KVVVM rendelet.

Minden körülményt figyelembe véve sem volt tehát elvárható, hogy a visszasajtolási kötelezettséget előíró jogszabályváltozást követő néhány éven belül komoly pályázati lehetőségek hiányában érdemi előrelépés történjen, különösen a több termálkutat üzemeltető nagyobb rendszerek esetében. Egyéb lehetőségek hiányában ezért az érintett szereplők a jogszabályi előírások puhítása, a türelmi idő kitolása és a beruházások pályázati forrásokkal történő megsegítése irányában keresték a probléma megoldását.

Az átmeneti türelmi idő lejártá előtti a szentesi polgármester, aki a körzet országgyűlési képviselője is volt, a szentesi geotermikus energiahasznosítási rendszer működőképessége, megmaradása érdekében kezdeményezte a vízgazdálkodási törvény módosítását. Módosító javaslata⁹ mindössze két paragrafusból állt:

1. A törvényjavaslat első paragrafusa a visszasajtolási kötelezettség egyértelmű rendelkezésén próbált enyhíteni azzal, hogy hatósági hatáskörbe utalta a visszatáplálás átmeneti mellőzésének az engedélyezését. Ennek feltételeként előírta azonban, hogy a kérelmezőnek (2009. szeptember 30-án) jogerős vízjogi üzemeltetési engedéllyel kell rendelkeznie, és a vízkivétel mértéke nem veszélyeztetheti sem mennyiségi, sem minőségi értelemben a vízbázis fenntarthatóságát. Vagyis biztosított legyen a vízkivétel és az utánpótlódás egyensúlya.
2. A második paragrafus pedig lehetőséget teremtett arra, hogy a vízhasználó a befizetendő vízkészletjárulék összegének mértékéig (de legfeljebb 300 millió Ft-ig) a visszatáplálást biztosító kút kialakításával összefüggésben keletkezett igazolt költségeivel csökkentse befizetését.

Ez utóbbi szabályalementében az állam javára befizetendő járulékot tervezte átengedni a visszasajtoló kút finanszírozására. Több termálkutat üzemeltető vállalkozások esetén az így átengedett járulék összege már érdemi segítséget jelenthet a fejlesztések elindításához. Az Árpád Zrt például 2008-ban 4 millió m³ termálvíz kitermelése után 19 millió Ft bányajáradékot, 113 millió Ft vízkészletjárulékot és 36 millió Ft szennyvízbírságot fizetett. Ezen túl ekkor jelent meg 40 millió Ft összegben az igény a felszíni csatornába engedett használt termálvíz után befizetendő vízkormányzás díjaként (Csikai, 2008), amit azonban nem a költségvetésbe, hanem a víziközmű-társulás számlájára kell befizetni. A mindösszesen befizetendő közel 210 millió forinttal szemben, amiből 170 millió Ft a költségvetést gyarapítja, a kitermelt víz visszatáplálása esetén alig 20 millió forintot kellene befizetni. Az átengedett járulék nagysága alapján feltételezhető, hogy 20-25 év alatt e konstrukció segítségével elérhető lett volna a teljes körű visszatáplálás és így a fenntartható termálvíz-hasznosítás.

9 2009. évi XCIX. tv.

Ha pedig a felszíni elhelyezést terhelő díjak, járulékok, büntetések egy elkülönített költségvetési alapba kerülnének, mely alap a visszasajtoló kutak létrehozását segítő, támogató (kutak telepítése, kutatás, technológiafejlesztés stb.) pályázati keretként működne, akkor még rövidebb idő alatt elérhető lett volna az energetikai célú termálvizek teljes körének visszasajtolása.

A törvényjavaslatot a parlament a kormánypártok és az ellenzéki pártok meggyőzését célzó szentesi lobbizás hatására végül el is fogadta. A helyi politikusok és pártállástó függetlenül a térség parlamenti képviselői mellett a lobbitevékenységben fontos szerepet töltöttek be az országosan is elismert, a gazdasági érdekképviselői szervezetekben vezető szerepeket betöltő nagyobb helyi keresztesi vállalkozók (Árpád Zrt., DélkerTész) vezetői. A törvénymódosítás alapján elfogadott rendelet értelmében¹⁰ a visszatáplálási kötelezettség alól egyedi kérelemre gyenge vagy romló mennyiségi állapotú víztestek esetében legkésőbb 2014. december 22-ig, jó mennyiségi állapotú víztesteknél pedig legkésőbb 2020. december 22-ig mentesség adható.

Miután tehát csak újabb néhány éves haladékot kaptak az érintettek, a lobbitevékenységet tovább folytatták. A 2010-es kormányváltás után immár fordított szereposztásban, de továbbra is közösen a térséghez kötődő kormánypárti és ellenzéki képviselők (többször személy szerint is ugyanazok az emberek), és a velük szoros együttműködésben lobbizó szakmai érdekképviselői szervezetek, helyi gazdasági vezetők elérték, hogy a kormány egy újabb rendelet elfogadásával további három évvel kitolja az átmeneti mentesség időtartamát. Ez a mentesség azonban immár csak a mezőgazdaság területén energiatermelés céljából kitermelt termálvíz esetében és nemcsak a már elkészült (engedéllyel rendelkező), hanem a későbbiekben elkészülő kutak vonatkozásában is felfüggesztette 2015. június 30-ig a visszatáplálási kötelezettséget.¹¹

A kormányhatározatnak megfelelően előbb 2012-ben, majd 2013-ban is módosította az országgyűlés a vízgazdálkodási törvényt. A második módosítás véglegesen törölte a visszatáplálási kötelezettség előírását. Az összehangolt lobbitevékenység tehát elérte a célját. A jelenleg hatályos joganyag kormányrendelet¹² szintjén foglalkozik a kitermelt felszín alatti vizek visszatáplálásának kérdésével. Ésszerű a kitermelt vizet ugyanazon vízadóba lehet visszatáplálni, ám egyéb ártalommentes elhelyezése is lehetséges. Ezzel a visszasajtolás kérdése lekerült a napirendről, a mélyben lévő vízbázisok fenntarthatósága, mennyiségi és minőségi védelme, legfeljebb a vízjogi engedélyek kiadásával szabályozható.

10 147/2010. (IV. 29.) Korm. rendelet 77.§ (4).

11 1002/2012. (I. 11.) Korm. határozat.

12 A vizek hasznosítását, védelmét és kártételeinek elhárítását szolgáló tevékenységekre és létesítményekre vonatkozó általános szabályokról szóló 147/2010. (IV. 29.) Korm. rendelet.

A kitermelés és utánpótlódás egyensúlya felé történő közelítést ilyen feltételek mellett két tényező segítheti elsősorban:

- a pénzügyi érdekelttség a bírságok, járadékok, díjak emelésével, illetve pályázati források a visszatáplálás elősegítésére, és
- a technológia fejlődés, mely kisebb energiaigény révén eredményezheti a kitermelés csökkenését.

A mai legkorszerűbb üvegházak energiaigénye például legalább 50%-kal kevesebb, mint tíz évvel ezelőtt volt. A modern kútfajok mellett, melyek lehetővé teszik a szabályozott vízkivételt, olyan puffertartályokat építenek a rendszerekbe, amelyek kisimítják, kiegyenlítik a kivett víz mennyiségében és minőségében (hőtartalmában) megfigyelhető természetes hullámzásokat. Az energiafelhasználás hatékonyságát lényegesen növeli a két lépcsős energiafelhasználás, ami a legújabb hőszivattyús rendszerek belépésével három lépcsőssé bővíthető. Vizsgálatok bizonyították, hogy a hagyományos kétlépcsős hasznosítás után, (az elfolytatás, vagy visszatáplálás előtt) hőszivattyú alkalmazásával a közvetlen felhasználás során nyert energia 60-80 %-a is kinyerhető, vagyis az energiahatékonyság érdemi beruházási, ám minimális üzemeltetési költség mellett több mint másfélszeresre növelhető. A hőszivattyús rendszerek meghonosítása azonban egyelőre csak a távlati tervekben jelenik meg, a jelen és közeljövő fejlesztése üvegházak építésében, a korábbi telepek felújításában, korszerűsítésében, a fóliakertészet termelési technológiájának fejlesztésében, és az egyéb infrastrukturális elemek korszerűsítésben (puffertartályok, gáztalanítók, hőcserélők, vezetékek stb.) jelenik meg.

A folyamatosan fejlődő technológia követése napjainkban nélkülözhetetlen feltétele a hatékony, eredményes gazdálkodásnak. Az értékesítési árak ugyanis hosszú évek óta szinte változatlanok, a költségek (alapanyagárak, technológia, foglalkoztatás) azonban folyamatosan és dinamikusan nőnek így a gazdaságos termelés csak a hozamok növelésével érhető el. A termelési technológia fejlesztése pedig folyamatos beruházási kényszerként jelenik meg a termelők számára, amiben kulcsszerepe van a tőkeerőnek, a hitelképességnek és az elérhető pályázati rendszereknek. Nem véletlen, hogy a térségben mindössze egyetlen termáلكút – a legalacsonyabb talpmélységű – van családi gazdaság üzemeltetésében. A legkorszerűbb technológiát jelentő üvegházak szintén kizárólag nagy tőkeerős, társas vállalkozások kezelésében vannak, a családi gazdaságok, vagy a néhány személyt foglalkoztató kisgazdaságok így jellemzően a szekunder vizet felhasználó fóliás kertészetben (és/vagy a hideg fóliás gazdálkodásban) vesznek, vehetnek részt. A hozamok növelésének kényszere azonban ebben a keretszeti szegmensben is megköveteli a technológia fejlesztését, ami a pályázaton való részvétel nélkül szinte kivitelezhetetlen feladat. A pályázati részvétel

pedig hosszú távú elköteleződést, üzleti tervet, megfelelő nagyságú árbevételt és önerőt kíván. E kényszerek magyarázzák az önálló kisgazdaságok számának érzékelhető csökkenését, az egy kisgazdaságra eső árbevétel, és művelt terület gyors növekedését, vagyis a termelés akkumulációját és professzionalizálódását.

Irodalomjegyzék

- AGRYA 2013: A túlélés alapja. *Agrya blog* (BP), 2013.10.10. <https://agrya.hu/blog/tuleles-alapja>
- BARCZA M.–BÁLINT A.–KISS S.–SZANYI J.–KOVÁCS B. 2011: A Szentesi térségi hévíztározó képződmények hidrodinamikai viszonyai szivattyú tesztek kiértékelése alapján. – *A Miskolci Egyetem Közleményei, A sorozat, Bányászat*. 81. kötet. 245–254. o.
- CSIKAI M. 2008: *A termásvíz komplex mezőgazdasági hasznosítása Szentesen* (előadás). Elhangzott a „Geotermia a XXI. században” című konferencián, Kistelek 2008. 02. 26.
- FARKAS A. 2011: Hőhatás. *Magyar Nemzet* (archívum) 2011. június 28.
- KERÉNYI A. 1995: *Általános környezetvédelem*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged.
- NAGY I. 2008: *Városökológia: (A humánökológia elemeivel)*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- NAGYGÁL J. 2017: *A konvekciós geotermikus energiatermelés fenntarthatósága és a felhasználás hatékonysága*. Doktori értekezés, Szent István Egyetem, Műszaki Tudományi Doktori Iskola.
- MÁDLNÉ Sz. J. 2008: *A geotermikus energiahasznosítás nemzetközi és hazai helyzete, jövőbeni lehetőségei Magyarországon*. MTA Elnöki Titkárság, http://www2.sci.u-szeged.hu/geotermika/dokumentumok/MTA_geotermika.pdf
- SARUSI I. 2016: A termásvíz forrásától hasznosításáig. – *National Geographic*. <https://ng.hu/tudomany/2016/03/01/a-termalviz-forrasatol-hasznositasai/>
- SZANYI J.–Kovács B. 2010: Utilization of geothermal systems in South-East Hungary. – *Geothermics*, vol. 39. no. 4. 357–364. o.
- SZITA G. 2018: Egy innováció és ami mögötte van (Az Orosháza-gyopárosfürdői geotermikus rendszer). *Földhő Hírlevél* 61. XV/2. (2018. április)
- Sz.I. 2018: XXV. FAVA konferencia (A felszín alatti víz a nemzet közös öröksége.). – *Földhő Hírlevél* 61. XV/2. (2018. április).
- TONKÓ Cs. M.–PÁTZAY Gy. 2012: A geotermális fluidumok energetikai hasznosítása során felmerülő problémák. – *Ipari Ökológia*. 1. évf. 1. sz. 5–20. o.

TERÜLETFEJLESZTÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Baranyi Béla

Professor Emeritus

Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és
Környezetgazdálkodási Kar; MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete,
Debrecen

VÁLTOZÁSOK A HATÁRMENTISÉG JELLEGÉBEN TRIANON UTÁN MAGYARORSZÁGON

ABSZTRAKT

Tekintettel a közelgő centenáriumra, valamint a regionális tudomány és a történeti földrajz megközelítési szempontjaira, a tanulmány azokat a jelentősebb változásokat veszi számba, amelyek a határmentiség jellegében, tartalmában és intézményesülési folyamatában következtek be Magyarországon a trianoni békeszerződés (1920) aláírása utáni évszázadban. Az ország számára tragikus trianoni döntés legsúlyosabb következménye a példátlan terület- és népességvesztésen, az új államhatárok elválasztó szerepének erősödésén túl, a gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben korábban összetartozó térszerkezet „széttöredezése”, következetesen a külső (határ menti) perifériák kialakulása lett a Kárpát-medencében. Az európai integrációs folyamat során zajló paradigmaváltás a határmentiség értelmezésében újabban esélyeket kínál a „Trianon-szindróma” meghaladására, a határon átívelő kapcsolatokat tekintve pedig alkalmat teremt a lehetséges jövőalternatívák jelzésére.

KULCSSZAVAK: trianoni békeszerződés, határmentiség, európai integráció, Schengen-folyamat, paradigmaváltás

Jelenlévő múlt

Alig egy évszázada, hogy az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések radikális geopolitikai átrendeződést eredményeztek a Kárpát-medencében. A nagyhatalmi alkuk eredményeként kialakított új nemzetállami keretek hosszú időre a regionális fejlődés, az államhatárokon átívelő kapcsolatok elmélyítésének gátjává, legfőbb akadályává váltak Köztes-Európában, mindezekelőtt Magyarország határ menti együttműködésében. Érthető tehát, hogy máig megmaradt a felfokozott érdeklődés minden határmentiséget érintő kérdés iránt, amelyet a trianoni békeszerződés (1920) közelgő centenáriuma újabban csak felerősít. Különösen, hogy a Kárpát-medence térképét drasztikusan átrajzoló békediktátum a Magyarországnak okozott példátlan nagyságrendű

terület- és népességvesztésen túl, az új államhatárok gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben addigra már szervesen összetartozó térszerkezeti egységeket, régiókezdeményeket, sőt valóságos régiókat szabdaltak szét, választottak el egymástól mereven. Az új helyzettel együtt járó ellenséges viszony és a bizalmatlanság légköre a szomszédügyi kapcsolatoknak sem kedvezett. A határokon átívelő együttműködést máig hátráltató legsúlyosabb következménye azonban a gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét átszövő korábbi, viszonylag homogén térszerkezet „széttöredezése”, következésképpen a külső (határ menti) perifériák kialakulása lett az államhatárok mentén (Palotás Z. é. n.; Tóth, 1996; Baranyi, 2007; 2014a; 2018).

A határmentiség értelmezése árnyaltabb kezelést kíván a múltból öröklött, esetenként újratelemződő etnikai és kulturális problémák miatt is. Emellett a Kárpát-medencében érintkező határrégiók számottevő része gazdaságilag-társadalmilag és szociálisan elmaradott, nem ritkán halmozottan hátrányos helyzetű, periférikus terület ma is. Az államhatárok elválasztó szerepének mérséklése kelet-közép-európai rendszerváltó országok, köztük Magyarország számára tehát egyaránt nemzeti érdek. Miként az is, hogy hozzájáruljon a korszak két kiemelkedő államférfin, Jean Monnet és Robert Schuman által a múlt század negyvenes-ötvenes éveinek fordulóján megálmodott „közös Európa”, végső soron a „határok nélküli Európa” eszményének képviseléséhez. Az európai integráció tulajdonképpen „alapító atyái”, az államhatárok abszolutizálása helyett a soknemzetiségű és kultúrájú, föderális elveken működő, nemzetek feletti kontinens terveit is kidolgozták. Évtizedekkel a schengeni szabályozás előtt az államhatárok szabad átjárhatóságát képviselték, az egyes tagországok részéről ma újfent megerősödni látszó nemzetállami felfogással szemben (Horváth, 1998; Baranyi, 2007).

Miután az országot övező határrégiók mindegyikében nagyszámú magyarság élt kiterjedt etnikai tömbökben, a velük való viszony kezelése és ápolása miatt Magyarországnak a békediktátum aláírásának másnapján újra kellett pozicionálnia határ menti kapcsolatrendszerét. Beleértve ebbe a határforgalom megszervezéséhez szükséges teljes intézményi és infrastrukturális feltételek (határátkelők, határőrizet, intézményesített kishatárforgalom stb.) kiépítését. Mindezt úgy, hogy Kelet-Közép-Európában továbbra is általános maradt a határmentiség és a periférikus jelleg egybeesése, a nyugat- és a kelet-európai határrégiók közötti jelentős fejlettségbeli elkülönültség. Emiatt Európa keleti felében a hátrányos helyzet akkumulációja súlyos következményekkel járt, többnyire perifériák – nem ritkán a leghátrányosabb helyzetű „perifériák perifériái” – érintkeztek egymással, többek között öt ország (Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia, Ukrajna) határrégióinak metszéspontjában elhelyezkedő Kárpáti Régió esetében (Illés, 2002; Ruttkay, 1995; Baranyi, 1999; 2004).

A mára hét ország által határolt, földrajzi, geopolitikai értelemben a Kárpát-medence, sőt az egész kontinens centrumában elhelyezkedő Magyarország esetében, az érintkező határrégiók közül, mintegy a „határok nélküli Európa” víziójaként, az úgynevezett schengeni belső határokat a magyar–szlovák, a magyar–osztrák és a magyar–szlovén határtérségek jelenítik meg. A külső határokat pedig az EU-tagországgként, de még nem teljes jogú Schengen-tagként, a kevésbé korlátozó jellegű magyar–román, magyar–szerb és magyar–horvát, illetőleg az EU- és Schengen-tagsággal nem rendelkező, tehát szigorúan ellenőrzött magyar–ukrán államhatárok alkotják. Részből az európai kontinensen 2015-től felerősödő nemzetközi migrációs folyamatok fékező hatásai miatt, nehezen számítható ki a schengeni övezethez való csatlakozások további menetrendje. Mindazonáltal az államhatárok leépülése, kvázi „határmentesülése” és a migráció együttes kezelése ismételten aktuálissá tette a határon átnyúló kapcsolatok jellegének újragondolását a Schengen-folyamat fenntartásában érdekelt uniós tagországok részéről. Az államhatárok lebontása elvileg vonzó cél az integrálódó Európában, mindenekelőtt a Kárpát-medencében, ahol a határrégiók többnyire csak a szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetek Trianon után. A belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája ugyanis sokkal erősebb és sűrűbb lett, mint a határ menti térségeké, nem is szólva a határon átívelő regionális együttműködés fejlesztésének egyéb gazdasági-társadalmi korlátairól.

A határmentiség problematikája Magyarországon jellemző módon az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a periféria-helyzettel illusztrálható. A határrégiók kettős értelemben is perifériákká váltak, ami egyfelől azzal járt, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére”, valaminek a „végére” szorultak, másfelől viszont elveszítették határon túla szakadt egykori centrumukat. A határ menti területek Trianon után korlátozottan voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, nehezen tudtak bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, következésképpen ma sem elég erősek a közvetlen kapcsolataik a szomszédos határrégiókkal és jelentősebb városokkal (Hardi, 2000).

A határ menti szerep alakulását tekintve a Trianontól máig eltelt időszak hozzávetőleg öt nagyobb belső korszakra osztható:

- a. 1920–1944: Újrakezdés és az elszigeteltségből való kitörési kísérletek negyedszázada; a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatrendszer újraépítésének időszaka.
- b. 1945–1989: Stagnálás évtizedei; az elszigetelődés folytatódása, majd tétova megoldáskeresés átalakulás előtti új geopolitikai helyzetben.

- c. 1990–2004: Útkeresés másfél évtizede, elmozdulás az európai integráció irányába.
- d. 2004–2013: Keleti bővítés; paradigmaváltás a határmentiségben; a Schengen-folyamat kiteljesedése.
- e. 2015– : Schengen-folyamat megtorpanása, menekültválság és kiútkezesés (Baranyi, 2014a).

Paradigmaváltás a határmentiségben

A határmentiség jellegében évtizedek óta zajló paradigmaváltás a határ menti perifériák terület-, vidék- és településfejlesztési szempontú felzárkóztatásához, a gazdasági-társadalmi kohéziójához, az államhatárok átjárhatóságához, a határon átívelő együttműködések megújításához kínál megoldásokat az Európai Unió tagországai számára. Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján Kelet-Közép-Európa országaiban lezajlott politikai rendszerváltást, majd az EU többlépcsős keleti bővítését (2004, 2007, 2013), valamint a határőrizeti és határellenőrzési rendszer átalakítását célzó, 1985-ben kezdődő Schengen-folyamat hatására a Kárpát-medencében is kezdetét vette az államhatárok merev elválasztó szerepének mérséklése. Megnyílt ezzel az út a korábban széttagozott gazdasági-társzerkezet, a települési és lakossági kapcsolatok fejlődése, a trianoni megosztó és elválasztó politikai államhatárok helyett azok átjárhatóságának megteremtése, ha tetszik „légiesítése” előtt. Magyarországon a Schengeni Végrehajtási Egyezmény 2007. december 21-én történt bevezetés hozott gyökeres fordulatot a határmentiség jellegében, tartalmában és formájában. A magasztos közösségi céloknak, az európai integráció új kihívásainak a kohéziót erősítő különböző intézményesült határközi szervezetek létrehozásával igyekezett megfelelni az ország. Az új típusú határközi intézményi struktúrák kiépülése, interregionális szerepük és funkciójuk erősödése a határmentiséget érintő paradigmaváltás mélyebb lényegét érintette az EU-ban és Magyarország esetében is (Baranyi, 2009).

A határmentiségben egyidejűleg kettős tendencia volt megfigyelhető. Az egyik, hogy a különféle eurorégiók vagy egyéb határon átívelő korábbi interregionális szervezetek – lassan csökkenő szerepkörrel – a jövőben is a határ menti együttműködések, illetve a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének eredményes formái maradhatnak. Ehhez kapcsolható másik tendencia, hogy az óriási területű, több országra kiterjedő multinacionális úgynevezett nagyrégiós szervezetek, például a Kárpátok Eurorégió – keretei között felértékelődött a kisebb léptékű kistérségi, városközi, településszövetségi kapcsolatokon alapuló „kisrégión” (Hajdú-Bihar–Bihar Eurorégió, Interregio) együttműködések szerepe. Hozzájuk illeszkednek az úgynevezett mini-eurorégiók, a határ menti

nagy- és középvárosok „kapuvárosi” (gateway) tranzitfunkciók és az egyéb eseti feladatok megvalósítására szövetkező, „projekttípusú” határon átvélő szervezetek is (Rechnitzer, 1999; Baranyi, 2007).

Az erősen centralizált bürokratikus bizottsági típusú együttműködési formák, mint például a Kárpátok Eurorégió (1993), a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió (1997), illetőleg az osztrák–magyar határregióban alakult kisebb, ám a többinél életképesebb West/Nyugat Pannónia Eurorégió (1998) működési tapasztalatai régtől fogva a nagyrégiók megújítását sürgetik. Szerepüket, szervezeti struktúrájuk átalakítása mellett, fokozatosan a kisebb határközi struktúrák, az úgynevezett projektjellegű megyei és/vagy kistérségi együttműködések vették át. Ehhez kedvező alapot teremtett a Schengen-folyamat, amelynek pozitív következményeként, főként a belső határok mentén radikálisan csökkent az államhatárok elválasztó szerepe, kedvezőbbé vált és jelentősen bővült az új típusú együttműködések feltételrendszere. A különböző határközi együttműködések és egyéb lehetséges intézményesült formáit tekintve a magyar területi tudományok képviselői közül sokan már a kilencvenes évek derekán megkülönböztetett hangsúlyt helyeztek a határ menti nagyvárosoknak, regionális centrumoknak és paracentrumoknak a nemzetközi regionális–interregionális együttműködésben játszott szerepére (Golobics, 1996). Az újabb tudományos tapasztalatok egyaránt amellett szólnak, hogy az országhatárok mentén kisebb léptékű intézményesült együttműködések hálózatának létrejöttét célszerű ösztönözni.

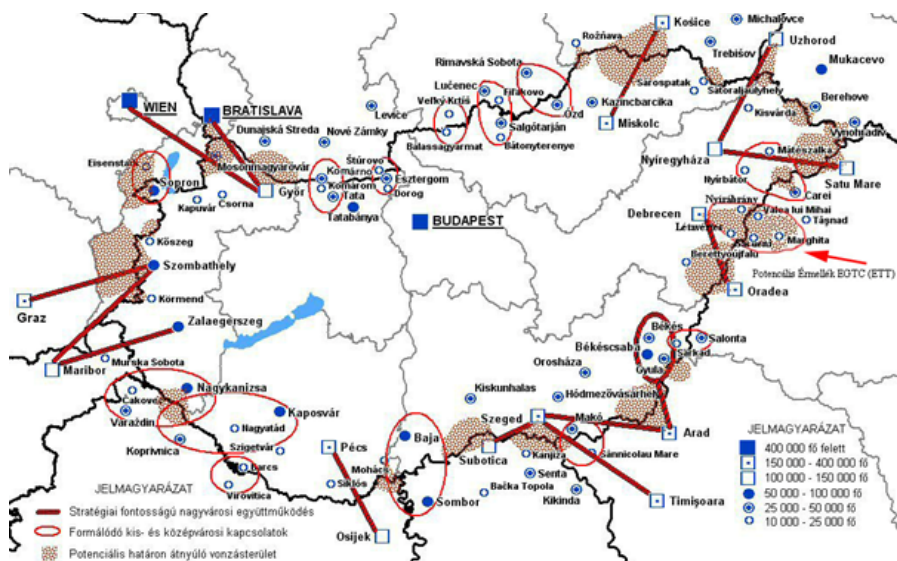
A határmentiségben zajló paradigmaváltás területpolitikai kifejeződéseként újabban sokat ígérő intézményesülési folyamat vette kezdetét Magyarországon is. A területfejlesztési tevékenységek teljes körére kiterjedő együttműködések fejlesztése céljából, a határon átvélő településközi kapcsolatok erősítése érdekében az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK. rendelete és a Magyar Parlament által alkotott 2007. évi XCIX. törvény új jogintézmény életre hívását kezdeményezte. Az European Grouping of Territorial Cooperation (EGTC), az Európai Területi Együttműködési Csoportosulás határközi hálózatainak létrehozásával, jogi kereteinek kiépítésével a határregiók kapcsolatrendszerében a tagállamok regionális és helyi önkormányzatok önálló jogi személyiséggel rendelkező együttműködéseinek a megerősödését kívánta elősegíteni. Magyarországon 2008-tól jöttek létre a határregiókban az első EGTC-k a magyar–szlovák határtérségben. Ezekből az új típusú együttműködések közül, újabb elnevezéssel Európai Területi Társulásokból (ETT) jelenleg már közel kéttucatnyi megújult hatáskörrel bíró szervezet található Magyarország határregióiban. Olyan új típusú, jogi személyiséggel rendelkező intézményi formákról van szó, amelyek az érintett határregióban együttműködő települések, különböző

szintű önkormányzatok, kistérségek, állami intézmények, mikro-régiók, gazdasági szervezetek közvetlen és önkéntes, államközi szerződések nélkül is teljes önállósággal, azaz jogképességgel rendelkeznek, kvázi határon átnyúló megyék, hatósági jogkörök nélkül (Ocskay–Jaschitz, 2010).

A határon átnyúló regionális együttműködések fejlesztésében tehát igen fontos normatív cél, hogy a hagyományos határközi szervezetek helyett vagy mellett kistérségi és nagyvárosi településszövetségek új típusú intézményi keretei jöjjenek létre. A trianoni államhatárok szomszédos oldalain ugyanis hasonló nagyságú és szerepkörű, korábban egymást jól kiegészítő térségi centrumvárosok foglalnak helyet. Ezek hálózatokba szervezése – az infrastrukturális rendszerek megújítása mellett – nagy lendületet adhat a határ menti együttműködések ügyének (1. ábra).

1. ábra: Működő és formálódó városi, településközi és kistérségi együttműködések Magyarország határrégióiban

Forrás: Baranyi, 2018. 43. o.

Az utóbbi évtizedek integrációs folyamatai eredményeként a határon átnyúló kapcsolatok jellegében bekövetkező paradigmaváltás különösen kézzelfogható formában mutatkozik meg ma már a Budapest–Pozsony–Bécs nagyvárosi, kvázi határon átnyúló, fővárosi-metropolisz térség, azon belül is mindenekelőtt a szűkebb Bécs–Pozsony–Győr–Szombathely–Nagyszombat–Krems–Sankt

Pönten övezte nyugati három-határszegletben, a magyar-osztrák-szlovák határtérsgében. Ide szerveződött többek között a Centrope region néven ismert, határokon átnyúló innováció-orientált nagyvárosok közötti kooperációs együttműködés. Túl ezen, a szomszédsági kapcsolaton alapuló városközi, nemcsak intézményesült, hanem projektszintű együttműködések számos helyen kimutathatók Magyarország más határrégióiban is, többnyire inkább ott, ahol a funkcionális együttműködésnek erős hagyományai, szilárd történelmi alapjai és feltételrendszere alakult ki, s kapcsolatok működtetéséhez rendelkezésre állnak a megfelelő szintű és érdekeltségű partnerek (Baranyi, 20014a; Hardi–Hajdú–Mezei, 2009).

Európa határok nélkül – illúzió vagy valós jövőalternatíva?

A Schengen-folyamat megtorpanása manapság kétségeket ébreszthet sokakban a határmentiség és a „határok nélküli Európa” szerepének és jövőjének a megítélésében. A közösségi szinten is zajló viták, a közös érdekek mentén előbb-utóbb kompromisszumos megoldást hozhatnak. Egyre nyilvánvalóbb ugyanis, hogy gazdasági-társadalmi szempontból az integrálódó Európában nehezen tarthatók fenn változatlan formájukban azok a merev elzárkózáson alapuló nemzetállami keretek, amelyek ma még akadályozzák az európai térszerkezet egységesülését. A regionális tényezők sorában várhatóan előtérbe kerül majd a „hídzerép”, a határon átívelő régiók kohéziójának erősítése.

A határ menti szerep változásait illetően milyen tanulsággal szolgál tehát a rövid áttekintés a regionális tudomány szemszögéből? Legfontosabb talán, hogy Trianon után Magyarország a kényszer szülte rendkívüli nehézségek közepette is relatíve gyorsan képes volt alkalmazkodni az új helyzethez, újrapozicionálni magát a Kárpát-medencében, kezelni a határmentiséget az utódállamokkal a legszükségesebb kapcsolattartás szintjén. Ám csak részben volt képes megoldást találni a határmentiség és/vagy határrégiók dilemmájára az államhatárokon átívelő kapcsolatok magasabb szintjén, hogy a határokon átnyúló együttműködés ne egyszerűen „határmentiséget”, az államhatárok szomszédos oldalain elhelyezkedő települések esetleges kapcsolatait jelentse, hanem annál jóval többet. Úgy ahogyan ez normatív jelleggel már 1998-ban megfogalmazódott máig érvényes tartalommal. E szerint a határmentiség és a határon átnyúló együttműködés „... transznacionális interakció szomszédos régiók és szereplőik között egy közös élettér megőrzése, irányítása és fejlesztése érdekében” (Schmitt-Egner, P.; idézi: Baranyi, 2007. 38.). A „transznacionális regionalizmus” szomszédos, netán közvetlenül nem szomszédos régiók és szereplőik – nemzetállamok közvetítése nélküli – határon átívelő interakciójaként értelmezhető.

A gondolkísérlet jövőbe mutató tanulsága lehet még, hogy a Schengen-folyamat pozitív velejárójaként tovább csökkenhet az államhatárok elválasztó és jelentősen erősödhet összekötő jellegük az érintkező határrégiók valamennyi gazdasági-társadalmi és kulturális dimenziójában. Ennek előfeltétele Magyarország és szomszédjai viszonylatában, a határrégiók hálózatos együttműködésén alapuló kapcsolatok fejlesztése, a határon átívelő integrációk szorosabbra fűzése, ami távlataiban előmozdíthatja a „határok nélküli Európa” gondolatának kiteljesedését is. Az államhatárok spiritualizálódását szolgálhatja többek között a határmentiségben évtizedek óta zajló paradigmaváltás, amely optimális esetben az egész Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohéziójának erősítését eredményezheti, jöllehet a határok nélküli „régiónk Európájának” létrejötte ma még inkább csak egy vágyott alternatíva, semmint egyik napról a másikra megvalósítható realitás. Am ezt a lehetőséget itt, a Kárpát-medencében eleve figyelmen kívül hagyni, az európai integráció és a Schengen-folyamat kínálta történelmi esélyek elszalasztása lenne. Minden ellentmondásosságával együtt ugyanis az „összeurópai modellnek” ma még aligha van reális alternatívája a kontinensen. Ez az elvi alapvetés fokozottan érvényes lehet a határmentiség kérdéseinek az értelmezésekor, ami jól szolgálhatná az úgynevezett „Trianon-szindróma” meghaladását is (Baranyi, 2018).

Epilógus

Tanulmányommal az örökifjú Nagy Imre professzort, a pályatársat, a kollégát és a barátot kívántam köszönteni születésnapja alkalmából. Azért választottam írásom tárgyául határkutatói témát, mert az ünnepelel tematikailag változatos munkásságából elsőként határkutatóira figyeltem fel még az 1990-es évek elején. Későbbiekben is ez a kölcsönös érdeklődés alakította és tette szorosá szakmai kapcsolatunkat. Közös érintettséget jelentett továbbá, hogy nagyjából egy időben kerültünk az MTA RKK (ma KRTK) Alföldi Tudományos Intézetébe, a Csatári Bálint igazgatta szép emlékü ATI-csapatba, Imre a Békéscsabai, jómagam pedig a Debreceni Osztályra. Három évtized múltán úgy látom, jókor voltunk, jó helyen. Az európai integrációs folyamatok felgyorsulása nyomán akkoriban ugyanis Európa-szerte megélelénkült a figyelem a határmentiség és a határon átívelő kapcsolatok kutatása iránt. Ezeket a tématerületeket előszerelel karolta fel az európai integrációs kihívásaira érzékeny, a regionális (területi) tudományt magas szakmai színvonalon reprezentáló „szakmai legendája”, az RKK. A kilencvenes éveket követő két évtized jelentette a határkutatók aranykorát, az RKK pedig a magyar határkutató nemzetezőileg elismert bázisintézményévé válel.

A fellendülés aktív részese volt sokakkal együtt Nagy Imre is, aki egyéni kutatási feladatai (publikációk, szerkesztések, konferenciák, hazai és nemzetközi tudományos projektek) mellett kiváló szakmai és közösségi affinitással vállalt szerepet a kilencvenes évtizedben az MTA nagyszabású Alföld Kutatási Program I. és II. ütemében. Az előszeretettel művelt terület- és vidékfejlesztési, illetve ökológiai kutatásain túl, többnyire a szívéhez legközelebb álló kelet-, délkelet-magyarországi magyar–román és magyar–szerb határtérségeket vizsgálta értőn, kvázi hármas identitással (Nagy-Kugler szerk., 2004). De más határregiók kutatása sem volt idegen számára. Első közös munkánk az MTA hároméves (1998–2000) Stratégiai Kutatási Programjához kapcsolódó északkelet-magyarországi magyar–ukrán és szlovák hármas-határszeglet vizsgálata volt (Nagy, 2001). Ez alapozta meg együttműködésünket számos későbbi közös munkában is, lett-légyen szó a két hatalmas, a Kárpátok Eurorégió és/vagy a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió határokön átnyúló multinacionális szervezetről, vagy éppen a mindkettőnk által szeretve tisztelt néhai főigazgatónk, Horváth Gyula által útjára bocsátott és szerkesztett nagyszabású Kárpát-medence régiói monográfiatorozatról.

Mennyi munka, mennyi intellektuális tapasztalat! Pedig a különböző tanulmányutakon, konferenciákon, projekt munkák során és a hivatalos programokon túli élményekről, emberi tartalmakról még szó sem esett. Talán majd egy újabb évforduló kapcsán? Addig is szívből gratulálok a jeles évfordulóhoz az Imre barátom számára annyira kedves egykori Debreceni Osztály, ma már „láthatatlan légiója” nevében, miközben magam is megkülönböztetett barátsággal és szeretettel köszöntelek, további sikeres évtizedeket, hozzá jó egészséget és boldogságot kívánva Neked családdal egyetemben.

Irodalomjegyzék

- BARANYI BÉLA 2004: Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. – *Tér és Társadalom*. 18. évf. 2. 1–21. o.
- BARANYI BÉLA 2007: *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BARANYI BÉLA 2009: Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. – *Tér és Társadalom*. 23. évf. 2. 25–43. o.
- BARANYI BÉLA 2014a: Adalékok a határmentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. – *DETUROPE: Central European of Tourism and Regional Development*. 6. (2) 26–45. o. <http://www.deturope.eu>
- BARANYI BÉLA 2014b: A határ menti szerep újraértelmezése Trianon után. – *Közép-Európai Közlemények*. 7. évf. 3–4. 50–63. o.

- BARANYI BÉLA 2018: Határmentiség kérdőjelekkel Magyarország jelenkori történetében – Kárpát-medencei kitekintéssel. In: dr. Horváth G. (szerk.): *A magyar földrajz szerencsi műhelye. Tanulmányok dr. Gál András kutató-tanár és gimnáziumi igazgató tiszteletére*. Szerencs, Szerencs Város Önkormányzata. 35–48. o.
- GOLOBICS PÁL 1996: A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In: Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.): *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék. 224–230. o.
- HARDI TAMÁS 2000: Államhatárok és regionális együttműködések. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 595–615. o.
- HARDI TAMÁS–HAJDÚ ZOLTÁN–MEZEI ISTVÁN 2009: *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- HORVÁTH GYULA 1998: *Európai regionális politika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- ILLÉS IVÁN 2002: *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- NAGY IMRE 2001: Adalékok Északkelet-Magyarország határtérségének környezetállapot felméréséhez. In: Baranyi B. (szerk.): *A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 148–169. o.
- NAGY IMRE–KUGLER JÓZSEF (szerk.) 2004: *Lehet-e három arca e tájnak? Tanulmányok a délkeleti határrégió újjászerveződő kapcsolatairól*. MTA Békéscsaba–Pécs, Regionális Kutatások Központja.
- OSKAY GYULA–JASCHITZ MÁTYÁS 2010: Tradicionális vonzókörzeti és funkcionális kapcsolatok a Kárpát-medencében – a kiterjedő térkapcsolatok új perspektívái. – *Falu–Város–Régió*. 17. 2-3. 80–85. o.
- PALOTÁS ZOLTÁN é. n. : *A békeszerződések katasztrófális következményei*. Szenci Molnár Társaság.
- RECHNITZER JÁNOS 1999: Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.): *Elválaszt és összeköt – a határ*. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 9–72. o.
- RUTTKAY ÉVA 1995: Határok, határmentiség, regionális politika. – *Comitatus*. 5. 12. 25–35. o.
- TÓTH JÓZSEF 1996: A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In: Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.): i.m. 27–43. o.

Kedves Imre!

*Mint volt közvetlen kollégánknak írjuk e pár méltató sort.
Kaposváron az egyetem Gazdaságtudományi Karán közösen
plántáltuk a területi szemléletet hallgatóinkba.*

*Te akkoriban a Számvitel és Statisztika,
később ennek jogutódjában a Regionális Gazdaságtan és Statisztika
tanszéken félállásos státuszban voltál.*

*Főállásod a Regionális Kutatások Központjában volt, illetve a
Vajdaságban egyetemi tanári pozíciót is betöltöttél.*

*A közös kari múlt nemcsak az oktatási tevékenységben merült ki,
hanem közös szakmai kutatási projekteken is részt vettünk.*

*Ezek közül kiemelkedik egy IPA-program, amelyben pécsi és eszéki
Kollégákkal vettünk részt. Benned mindig egy segítőkész
és szakmailag elhivatott, Nagy munkabírársú
(ez itt a poén helye) Kollégát ismertünk meg,
aki minden munkatársához lojális és segítőkész volt.*

*Az élet úgy hozta, hogy már nem egy munkahelyen dolgozunk, de a
barátság és kollegialitás ugyanúgy megmaradt köztünk.*

*Szakmai pályafutásod egyik kiemelkedő mérföldköve volt a magyar
professzori kinevezésed, amibe még egyszer szívből gratulálunk.*

*Közös szabadkai kávézásainkon tervezgettük a jövőt, többek között az
akadémiai doktori cím megszerzésének röögös útján elméldedtünk.*

*Bármikor találkoztunk mindig volt közös témánk és igazán baráti
beszélgetések kerekedtek ki minden alkalommal.*

Kedves Imre!

*Születésnapod alkalmával sok szeretettel köszöntünk,
kívánunk további sok sikert és mindehhez jó egészséget!*

Kati és Tamás

Molnár Tamás

tanszékvezető, egyetemi tanár

Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Veszprém

Molnárné Barna Katalin

tanszékvezető, egyetemi docens

Pannon Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Veszprém

**A KONVERGENCIAFOLYAMATOK VIZSGÁLATA
A HAZAI NUTS 3 SZINTŰ TERÜLETI
EGYSÉGEKBEN****ABSZTRAKT**

A területi különbségek vizsgálata nagy jelentőséggel bír a területi kutatásokban. Európa hosszú távú versenyképességének ugyanis előfeltétele az, hogy a különböző régiókban közel azonos legyen a gazdasági fejlettség. Ennek érdekében az Unió költségvetésének jelentős részét csoportosítja a jövedelmi viszonyok területi kiegyenlítésére. Nem véletlen, hogy a területi különbségek és a kiegyenlítődes mérésének igen széles módszertana alakult ki. A szerzők különböző mérőszámok alkalmazásával, a hazai NUTS 3 szinten vizsgálták meg a területi egyenlőtlenségeket a GDP tekintetében 2000 és 2015 között. Az elemzés rámutat arra, hogy bármely mutatószám segítségével elemezzük a területi differenciákat a vizsgált időszakban, hazánkban nem beszélhetünk a területi különbségek elvárható szintű mérséklődéséről.

KULCSSZAVAK: területi versenyképesség, területi különbségek, NUTS 3, GDP, területi elemzés mérőszámai

Területi különbségek alakulása Magyarországon

Az Európai Unió térségeit már a kezdetektől fogva nagy területi különbségek jellemzik. Nem véletlen, hogy az Unió gazdaságpolitikájának egyik meghatározó eleme a régiók fejlettségbeli különbségeinek kiegyenlítése, illetve azok csökkentése az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó Római Szerződés óta (1957). A sokszínű Európai Unióban még a legfejlettebb országokban is vannak olyan térségek, amelyek valamilyen okból hátrányba kerülnek a fejlettség szempontjából. A különbségek természetesen az országok között is jelentkeznek, amely miatt gazdasági szempontból az EU tagolttá vált (Lóránd, 2009). A fejlettségbeli különbségek nem csökkentek érezhetően, sőt egyes időszakokban inkább további divergenciát lehetett tapasztalni a régiók között. Erre a káros folyamatra a tagországok önálló regionális politikával válaszoltak, amelyek azonban – magától értetődően – eszközeikben és mechanizmusaikban is

különböztek az egyes tagállamokban, így nem hozták meg a kívánt eredményt. Az 1970-es évek elején indokolttá vált a regionális politika közösségi szintre való emelése. Létrejött – többek között – az úgynevezett Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap, amelyek jelentős pénzügyi forrásokat biztosítottak a konvergencia célok megvalósítására, a különböző gazdasági fejlettségű régiók között (Rechnitzer–Smahó, 2011).

A jelenlegi 2014–2020-as programozási ciklusban, csak a konvergenciaprogram támogatási összege megközelíti a 352 milliárd eurót. Ez az összeg munkahelyteremtés és a növekedés elősegítésére áll rendelkezésre a tagállamok számára. Jelentős szerep jut még az innovációnak, illetve az agrárgazdaságnak, de megjelenik új elemként az éghajlatváltozáshoz történő alkalmazkodás is (Bitáné Bíró–Molnárné Barna, 2013).

A tagállamok saját hozzájárulásait is figyelembe véve a fenti összeg valószínűleg meghaladja az 500 milliárd eurót (Regional Policy, 2014).

A hazai koncepció teljes mértékben harmonizál az EU-s célkitűzésekkel, amelyeket úgynevezett operatív programokként (Partnerségi Megállapodás, 2014) valósítunk meg, ebben az uniós tervezési ciklusban összesen több mint 21,9 milliárd EUR-ból.

Ahogy az Európai Unió többi térségében, úgy hazánkban is történelmi múltja van a területi differenciáknak. Ezeknek a kezelése az adott területi egységek gazdasági és társadalmi potenciáljához hivatott alkalmazkodni, azonban az 1970-es évek centralizációs politikájának következtében a területi egyenlőtlenségek felerősödtek és a rendszerváltás idejére már igen látványossá váltak (Horváth, 2005; Enyedi, 1996). A hazai területpolitika a válságkezelés irányába fordult, amely azonban nem járt sikerrel, mert megfelelő koncepció és intézményrendszer nélkül csak az ország keleti részeire koncentrált. A kedvezőtlen területi folyamatok és az EU-hoz való csatlakozás előkészítése életre hívták a területfejlesztésről és rendezésről szóló 1996. évi XXI. törvényt, amely már meghatározta a területfejlesztés feladatait, a szükséges intézmény- és eszközrendszert. Ettől kezdve beszélhetünk arról, hogy a magyar területpolitika az Európai Unió jogrendszerének megfelelő jogi háttérrel rendelkezik (VÁTI, 2002). A területfejlesztés stratégiai célja közé tartozott a területi egyenlőtlenségek mérséklése, valamint a Budapest központúság oldása. A folyamat ezt követően sem állt meg, a törvény 1999. évi módosításával megerősödött a regionális szint (Rechnitzer, 2000). A törvény további két változtatást (2004-ben és 2011-ben) követően legutóbb 2013-ban került módosításra a területi önkormányzatok szerepének, és a területi tervezés integráló tevékenységének erősítése céljából (Dániel, 2016). Emellett fontos szempont a hazai területfejlesztési célok és az EU-s források

felhasználása közötti összhang megteremtése is (2013. évi CCXVI törvény).

A kérdés az, hogy mennyire sikeres a hazai regionális politika, azaz érezhető-e, mérhető-e a területi differenciák mérséklődése az elmúlt időszakokban. Több szerző is megállapítja, hogy bár hazánk az egy főre jutó GDP tekintetében közelít az Európai Unióhoz, azonban a területi differenciák elmélyültek és jellegzetessé váltak a nyugati és keleti országrészek között. Mindeközben Közép-Magyarország, mint legerősebb régió, centralizáló szerepe állandósult (pl: Lengyel-Rechnitzer, 2004, Lukovics, 2006; Pitti 2008; Nemes Nagy, 2009; Dorgai, 2010; MKIK VGI, 2014; Rechnitzer, 2016). A fenti folyamatok eredményeképpen, Magyarország térszerkezetét napjainkban

- a főváros vezető szerepe, kiterjedő gazdasági és agglomerációs tere;
- az észak-nyugat és észak-közép-dunántúli térségek erős feldolgozóipara, így nagyobb gazdasági teljesítménye;
- a nagyobb városokra jellemző munkaerő elszívó hatás;
- a vidéki térségek leszakadása különösen ott, ahol a mezőgazdaság népességeltartó szerepe csökkent, valamint
- a hátrányos helyzetű népesség területi koncentrációja jellemzi (B/130058. számú beszámoló).

A területi különbségek vizsgálata

Az elemzések a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) területi adatbázisában fellelhető, idősoros éves adatok alapján történtek, NUTS 3 szinten. A vizsgálat ezen a szinten történő elvégzésének aktualitását az adja, hogy a hazai NUTS 2 besorolás változása várható amiatt, hogy a Közép-magyarországi régió esetleges szétválása – Budapest és Pest megye különválásával – már többször is napirendre került. A szétválás oka egyértelmű, hiszen Pest megye a kilépéssel hozzáférhetne a Strukturális Alapokhoz,¹ amely a jelenlegi tervek szerint 2018-tól különválnék Budapesttől és önállóan alkot majd egy külön – NUTS 2 szintű – régiót. Így a konvergencia kritériumok már ezekre a területekre is teljesülnek majd, azonban forráshoz elvben, csak a következő Uniós ciklusban, tehát 2021-től juthatnak.

A tanulmányban vizsgált időszak 2000-től indul, ami elég hosszú időtáv ahhoz, hogy megbízható következtetéseket tudjunk levonni a térségek közötti konvergenciafolyamatok alakulásáról.

Fejlettséget érintő kutatások esetén mindig előkerül az a kérdés, hogy mely

1 Ugyanis Pest megye és főleg annak szomszédos megyéihez közel eső települései nem részesülhetnek az európai uniós támogatásokból amiatt, hogy a Közép-magyarországi régió nem számít konvergenciaregióknak.

mutatószámok elemzését tekintjük fontosnak. A társadalmi-gazdasági fejlettség mérésére nagyon sok mutatószám szolgál. Ezek a mérőszámok objektív és szubjektív mérésre is alkalmasak (Gáspár, 2013). Az objektív mérések között példaként említhető a bruttó hazai termék (GDP), a humán fejlettségi index (HDI), az élet anyagi minőségének indexe (LPI), a komplex fejlettségi mutató (KFM), a boldog bolygó index (HPI) stb. A szerzők célja az volt, hogy olyan mérőszámok segítségével elemezzék a területi kiegyenlítődés mértékét, amelyek könnyen, megyei szintre lebontva mindig elérhetőek. Így tehát a nyomon követés, a kutatás időszakos megismétlése nem ütközik akadályba. Ezért annak ellenére, hogy a fejlettség leírása sokféle mutató alapján lehetséges, a szerzők elsődleges mutatószámoknak a napjainkban is a legelterjedtebb mérőszámoként alkalmazott egy főre jutó GDP-t választották. Ismert, hogy a GDP-t nagyon sok kritika éri. Ennek oka, hogy a bruttó hazai terméknek több olyan összetevője is van, ami nem jelent társadalmilag hasznos tevékenységet, ugyanakkor számos társadalmilag hasznos tevékenység nem jelenik meg a mutatószámokban. Mivel a GDP az egy év alatt, egy országban megtermelt és végső felhasználásra kerülő termékek, és szolgáltatások összességét jelenti pénzben kifejezve, nem tesz különbséget a költségek és hasznok, a produktív és destruktív vagy a fenntartható és fenntarthatatlan tevékenységek között. Más megközelítés alapján a GDP figyelmen kívül hagyja a társas kapcsolatok világát, a háztartások és a közösségek gazdasági szerepét. Ezeken a területeken ugyanis nincs pénztranszformáció, ezért az itt kifejtett tevékenységek nem mérhetőek a közgazdaságtan eszközeivel. A bruttó hazai termék tehát nem mutatja meg, hogy a társadalom elmozdult-e és ha igen, akkor milyen mértékben a kitűzött célok irányába. A mutató azt sem veszi figyelembe, hogy elég-e a rendelkezésünkre álló természeti erőforrás, illetve a valóságban ezek mennyibe kerülnek számunkra (Dabóczi, 1998).

Ennek ellenére a GDP a leginkább elfogadott és a leggyakrabban alkalmazott fejlettséget leíró mutató, amely indokoltá teszi az alábbi kutatásban történő alkalmazását is. A mutatószám jelentőségét bizonyítja az is, hogy az Európai Unió regionális politikája az egyes tagállamok fejlettségéhez igazodik. A fejlettségi szintet pedig a GDP alapján határozza meg az új kohéziós politika (1. táblázat).

A GDP empirikus vizsgálatba történő bevonása mellett szól az is, hogy a módszertan követi a gazdasági változásokat, így jelenleg a 2014-ben bekövetkezett módszertani változásoknak megfelelő bruttó hazai termék adatait közli a Központi Statisztikai Hivatal (KSH, 2015).

1. táblázat: A régiók fejlettségi szintjének besorolása a GDP %-ában, 2014 és 2020 között

Régiók fejlettsége	GDP mértéke
kevésbé fejlett régiók	<EU átlag 75%-a
átmeneti régiók	EU átlag 75-90%-a
fejlettebb régiók	>EU átlag 90%-a

Forrás: *Regional Policy*, 2014.

A GDP empirikus vizsgálatba történő bevonása mellett szól az is, hogy a módszertan követi a gazdasági változásokat, így jelenleg a 2014-ben bekövetkezett módszertani változásoknak megfelelő bruttó hazai termék adatait közli a Központi Statisztikai Hivatal (KSH, 2015).

A konvergencia elemzésekor előtérbe kell helyezni a területi kutatások módszertanát, amelynek igen széles spektruma és szakirodalma van (pl: Nemes-Nagy, 2005; Molnár, 2015; Molnár-Barna, 2004, Sánta et al., 2015). A módszerek általában két részre oszthatók:

Egyrészt beszélhetünk azokról a módszerekről, amelyek az általános statisztikai eszköztár keretein belül találhatóak (pl. arányváltozás, területi összehasonlító viszonyszám, aritmetikai közép, geometriai átlag, dinamikus viszonyszámok stb.) de területi elemzésekre is felhasználhatóak. Másrészt, megkülönböztetünk olyan mutatókat, amelyeket kifejezetten területi elemzésekre használunk. Ezeket általában három jól elkülöníthető csoportba tudjuk besorolni:

- Az első csoportba azok a mérőszámok tartoznak, amelyek a polarizáltságot mérik, vagyis az adatbázis két szélső értéke közötti különbséget tekintik a számítás alapjának (terjedelem, terjedelem-arány), vagy annak valamilyen finomított formáját: pl. relatív terjedelem, Éltető-Frigyes-féle Duál mutató.

Ezek egyszerűen számszerűsíthetők, tehát komolyabb statisztikai szoftvert sem igényelnek (Major–Nemes, 1999). A terjedelem az adatsor legnagyobb és legkisebb elemének a különbségét mutatja meg. A terjedelemmel rokon mérőszám a terjedelem (range) arány, amely az adatsor legnagyobb és legkisebb értéke közötti differenciát hányadosal fejezi ki. A terjedelmek értelmezésekor nagyon óvatosan kell eljárni, hiszen az eredmény igencsak torz lehet, ha az adatsor kiugró értékeket is tartalmaz (Molnár–Barna, 2004). A duál mutató az átlag feletti és az átlag alatti értékek hányadosaként jellemzi a területi polarizáltságot (Molnár, 2015).

- A második csoportba a szórás típusú mutatókat soroljuk (szórás, relatív szórás), amelyek az adatbázis valamely középértékétől (mediántól,

illetve legtöbbször a számtani átlagtól) való átlagos eltérését mérik (Kotosz, 2016).

A súlyozott és a relatív szórás időbeli lefutásának ábrázolása ugyanis alkalmas a területi különbségek jellemzésére. Amennyiben a függvény csökkenő lefutású – tehát a különbségek mérséklődéséről van szó – a területi egyenlőtlenség csökkenéséről beszélünk, amelyet szigma-konvergenciaként² is említenek (Sala–I–Martin, 1996). A béta konvergencia elmélete alapján az egyes térségek kezdeti fejlettsége és azok fejlettségi üteme között negatív kapcsolat van. Ezen elmélet alapján az is mérhetővé válik, hogy a kisebb fejlettségi szinttel rendelkező térségek valóban gyorsabban fejlődnek-e a nagyobb fejlettségi szinttel jellemezhető területi egységekhez képest. Amennyiben ez a jelenség igazolható egy bizonyos időszakra vonatkozóan felzárkózásról beszélhetünk (Oblath–Szörfi, 2010).

- A harmadik klaszterbe a területi megoszlások eltérését mérő indexeket soroljuk. Ebben a csoportban találhatóak az igazán speciális területi mérőszámok, pl. a Hoover-index, a Robin-Hood index, a Lorenz-görbe és a Gini-mutató (Pénzes, 2007).

Ez utóbbi csoport mutatói az adott változó, vagy változók különböző területi egységek közötti megoszlását vizsgálják. A Lorenz görbe egy speciális vonaldiagram, amely a jövedelem eloszlás mérésére alkalmas. Ez alapján két szélsőséges esetet tekinthetünk: Az egyik esetben tökéletes egyenlőséget feltételezve a lakosság minden egyes tizede az összes jövedelem pontosan 10%-ával rendelkezik. A másik szélsőséges esetben pedig az összes jövedelem egyetlen személy tulajdonában összpontosul. A Lorenz-görbe e két véglet között ábrázolja az adott területi egységekre jellemző jövedelem eloszlást. Az egyensúlyi állapotot a vonaldiagram átlója, míg az ettől való eltérés a koncentráció mértékét mutatja. Az egyensúlyi állapotot és a jövedelem eloszlását mutató görbe közötti terület nagyságát pedig a Gini-index segítségével számolhatjuk ki (Dusek–Kotosz, 2016). A Hoover-index két változó együttes eloszlását, illetve azok különbségeit elemzi különböző régiók esetén. Tulajdonképpen a százalékban kifejezett megoszlási viszonyszámok különbségeit veszi alapul és megmutatja, hogy az egyik (bármelyik) változónak hány százalékát kellene átcsoportosítani az egyes területi egységek között úgy, hogy annak eloszlása egyenlő legyen a másik változó területi egységek közötti megoszlásával. Értéke 0 és 100 között változik, amennyiben 0, akkor teljesen megegyező eloszlásról beszélünk, 100 közeli értéke pedig teljes egyenlőtlenséget mutat (Hoover, 1941). A Hoover-index számításához használt változók egyike a lakónépesség száma. A találó nevű Robin-Hood indexet végső soron felfoghatjuk egy speciális Hoover-indexként,

2 Konvergencia: felzárkózás

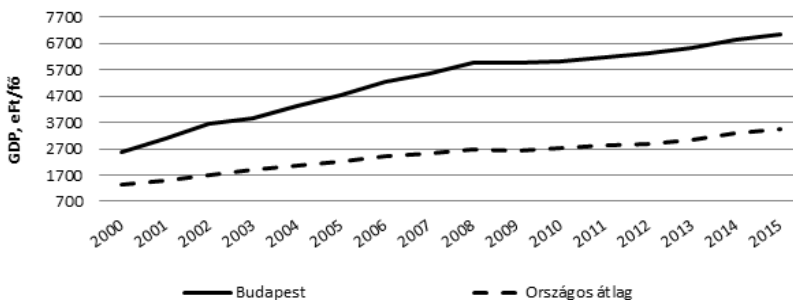
ugyanis ebben az esetben az egyik változó a népesség, a másik pedig a jövedelem, amit a GDP-vel is mérhetünk (Atkinson–Micklewright, 1992). Ebben az esetben a mutató értéke százalékban fejezi ki azt, hogy a jövedelem hány százalékát kellene átcsoportosítani a területegységek között ahhoz, hogy ugyanolyan legyen az eloszlása, mint a népességnek (elvenni a gazdagabb területegységtől és odaadni a szegényeknek). Ekkor minden területegységben azonos lenne az egy főre jutó jövedelem és – értelemszerűen – egyenlő lenne az átlaggal is.

Jelen tanulmányban a szerzők a hazai NUTS 3 szintű területegységek (megyék) szintjén, a bemutatott három mutatószámcsoporthoz támaszkodva, 2000-tól 2015-ig vizsgálták meg a jövedelem (egy főre jutó bruttó hazai termék) segítségével a kiegyenlítődési folyamatokat.

A bruttó hazai termék különbségei megyei szinten

A NUTS 3 szintű elemzések eredményei azt mutatják, hogy Budapestet, mint régiót teljesen külön kell kezelni és értékelni. A főváros ugyanis, mint területi egység, markánsan kiemelkedik a megyék közül minden lényeges társadalmi-gazdasági mutató tekintetében. A vizsgált időszakban az egy főre jutó GDP adatok alapján a budapesti értékek végig magasasan, több mint kétszeresen meghaladták az országos átlagot (1. ábra).

1. ábra: Az egy főre jutó GDP alakulása Magyarországon és Budapesten, 2000–2015 között

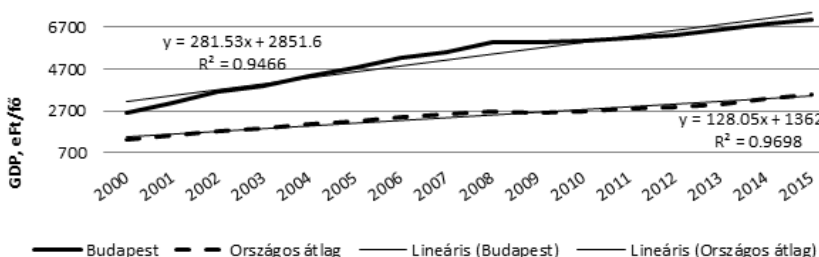
Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés

Természetesen a fenti eredmény nem meglepő, hiszen a fővárosban van az ipar és a GDP-t előállító tevékenységek nagy része. A külföldi érdekeltségű vállalatok nagy száma, a legnagyobb országos átlagjövedelem, a legkisebb mértékű munkanélküliség továbbra is erős vonzerőt jelentenek gazdasági és társadalmi

téren egyaránt (Péter et al., 2015). Mindezt tetézi, hogy a fővárosban realizálódik az országban zajló kutatás-fejlesztési ráfordítások közel két-harmada. A fentiek azt mutatják, hogy a főváros koncentrálo szerepe nem oldódott. A vonaldiagramokra illesztett függvények β_1 paraméterei szintén Budapest központi szerepét támasztják alá. Az országos átlag és Budapest idősróra illesztett függvények közül a hatványfüggvény relatív illesztési hibája volt a legkisebb a vizsgált időszakban ($VS_{\text{országos átlag}} = 4,55\%$; $VS_{\text{eBudapest}} = 3,23\%$). Amiatt, hogy a hatványfüggvény β_1 paraméterének értelmezése szakmai szempontból nehézkes, ezért a második legjobban illeszkedő függvény került értelmezésre. Az illesztett lineáris trendfüggvények illesztési hibái a hatványfüggvényhez képest magasabbak, de értékük így is jóval a megengedett 10-15%-os határon belül van ($VS_{\text{országos átlag}} = 4,70\%$; $VS_{\text{eBudapest}} = 6,53\%$). Ez alapján elmondható, hogy míg országos szinten a GDP egy főre jutó értéke évente, átlagosan 128 eFt-tal növekszik, a főváros esetén ugyanez a növekedés 282 eFt (2. ábra).

2. ábra: Az egy főre jutó GDP lineáris trendfüggvényei

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés

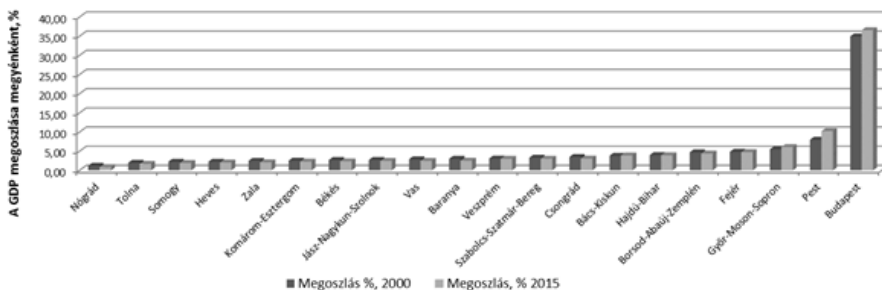
A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy Budapesten kívül csak Győr-Moson-Sopron megyében volt a vizsgált időszakban az országos átlag felett a fajlagos nemzeti jövedelem (108-130%). Komárom-Esztergomban az időszak nagy részében – 2001; 2002 és 2009 kivételével – szintén átlag feletti teljesítményt (104-122%) figyelhetünk meg. A többi esetben azonban egyedül Vas megyében fordul elő 2003-ban, hogy az egy főre jutó GDP az országos átlagot meghaladja. Fejér megye csak a vizsgált időszak kezdetén (2001) volt átlag feletti, utána hullámzó teljesítménnyel végig átlag alatt maradt. A többi megye a teljes vizsgált időszakban átlag alatti teljesítményt mutatott. Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék nyújtották a leggyengébb teljesítményt, előbbi megye fejlettsége az időszak nagy részében, még az országos átlag felét sem érte el.

A megyék közötti fejlettségbeli különbségek igen nagyok az egy főre jutó GDP tekintetében a teljes időszak alatt. Ha Budapest center szerepét nem vesszük figyelembe, akkor is igen nagy eltérést tapasztalhatunk Győr–Moson–Sopron és a sereghajtó Szabolcs–Szatmár–Bereg megye között. A vizsgált időszak első és utolsó évét összevetve, az országos átlaghoz viszonyított fejlettségi sorrendek nem sokat változtak, a vizsgált időszak két szélső évét reprezentáló diagram gyakorlatilag egybeesik. Az egy főre jutó GDP átlagos változási üteme ugyanakkor viszonylag kis tartományban mozog az egyes megyék esetén (104,6–108,5%). A legerőteljesebb növekedési ütem Komárom–Esztergom megyét jellemzi, míg a rangsor végén Nógrád megye áll. Országos szinten átlagosan évi átlagos 6,58%-os növekedésről beszélhetünk, amelyet Győr–Moson–Sopron, Bács–Kiskun, Pest, Borsod–Abaúj–Zemplén, Komárom–Esztergom megye, valamint Budapest előz meg.

Érdeemes megvizsgálni a GDP nagyságának (és nem fajlagos értékének) alakulását is (3. ábra). Minden különösebb számítás elvégzése nélkül is jól látható, hogy a megyék sorrendje nagyban megegyezik a GDP termelésében tapasztaltakkal, a vizsgált időszak elején és végén egyaránt. Az adatok azt mutatják, hogy a Közép-magyarországi régió és ezen belül Budapest állította elő a nemzeti össztermék csaknem felét úgy, hogy az itt élő lakosság csak harmada a teljes hazai népességnek. Az arányok némiképpen ugyan módosultak, de ez inkább divergenciát jelentett, mint kiegyenlítődést. Szembetűnő, hogy a központi régió szerepe tovább erősödött. Pest megye részaránya a nemzeti össztermék előállításában két százalékponttal emelkedett (8,02%-ról 10,26 %-ra), Budapest részaránya pedig 34,94%-ról 36,57%-ra nőtt.

3. ábra: A GDP megoszlása a NUTS 3. szintű területi egységekben 2000-ben és 2015-ben, %

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés

A 3. ábrán látható, hogy Budapest, illetve Közép-Magyarország erősen dominált a nemzeti össztermék előállításában 2000-ben és 2015-ben egyaránt (34,9–36,6% Budapest tekintetében, illetve 43,0–46,8% Budapesten és Pest megyében összesen), a többi megye pedig Győr-Moson-Sopron kivételével (5,5–6,1%) egyenként nem haladta meg még az 5%-os részarányt sem. A két év összehasonlításakor az is megállapítható, hogy az egyes megyéknek a hazai bruttó nemzeti össztermékből való részesedése csak kis mértékben változott a vizsgált évek alatt. Azonban amiatt, hogy országos szinten a GDP több mint kétszeresére nőtt ezen időszak alatt, és a megyék által megtermelt bruttó hazai termék különböző mértékben növekedett, az arányok változását illetően érdekes kép rajzolódik ki. Hazánkban a vizsgált időszakban összesen több mint 2,5-szeresére nőtt a megtermelt GDP tömege (2. táblázat). Ennél magasabb szintű növekedést megyei szinten 6 megye esetén tapasztalhattunk, így értelemszerűen ezeknél a megyéknél tapasztalható az összes megtermelt GDP nagyságának változásához képest aránynövekedés. Ez azt jelenti tehát, hogy az összes GDP növekedési üteméhez képest 14 régióban lassabb volt a fejlődés, ami a táblázatban látható arányok csökkenésében mutatkozik meg.

2. táblázat: A GDP változásának mértékei Magyarország megyéiben, %

Területi egység	2000=100	Arányváltozás 2000 és 2015 között, %
Pest	326,47	127,92
Komárom-Esztergom	306,05	119,92
Győr-Moson-Sopron	282,09	110,53
Budapest	267,09	104,65
Bács-Kiskun	262,82	102,98
Borsod-Abaúj-Zemplén	257,39	100,85
Hajdú-Bihar	250,76	98,25
Szabolcs-Szatmár-Bereg	237,51	93,06
Heves	236,85	92,80
Zala	234,91	92,04
Fejér	232,06	90,93
Jász-Nagykun-Szolnok	229,94	90,10
Csongrád	220,63	86,45
Somogy	218,50	85,61
Vas	217,94	85,39
Tolna	216,72	84,92

Veszprém	210,06	82,31
Baranya	200,37	78,51
Békés	195,19	76,48
Nógrád	177,22	69,44
Ország összesen	255,22	-

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját számítás és szerkesztés

Az elvégzett vizsgálatok itt is egyértelműen azt mutatják, hogy közel másfél évtized után a jövedelem eloszlás nem a kiegyenlítődés, hanem a koncentráció irányába változott. Az arányváltozás egyértelműen rávilágít arra, hogy a központi régió (Budapest, Pest megye) domináns szerepe tovább erősödött. Ez azért is elgondolkodtató, mert az előző Európai Unió, hétéves költségvetési periódusban (2007–2013), Közép-Magyarország nem számított konvergencia régióknak, tehát a támogatási körből kiesett, ennek ellenére nem csökkent a gazdasági súlya hazánkban a lemaradt megyékhez képest, amelyek a felzárkózás érdekében támogatáshoz juthattak. A kezdetekkor is hátrányos helyzetben lévő megyék „szerepe” még inkább csökkent: Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Heves, Zala, Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok megyékben az arányváltozás ugyan még 10% vagy annál kisebb zsugorodást mutat az összjövedelemhez való hozzájárulás tekintetében, azonban 9 megye esetén ennél markánsabb visszaesést tapasztalunk. A negatív rekordot Nógrád megye tartja, amelynek a teljes magyar GDP termelésben betöltött részaránya 30,56 %-kal csökkent 2000 és 2015 között.

A GDP egy főre jutó értéke és a GDP tömeg alapján a területi egységek közötti fejlettségbeli kiegyenlítődésről csak nagyon óvatosan beszélhetünk a vizsgált időszakban.

A bruttó hazai termék megyei szintű eltéréseinek vizsgálata területi mérőszámok segítségével

Ahhoz, hogy az esetleges kiegyenlítődésről vagy éppen a különbségek növekedéséről egzakt módon beszélhessünk, a fentiekben bemutatott differenciákat szükséges különböző területi mérőszámok számításával alátámasztani.

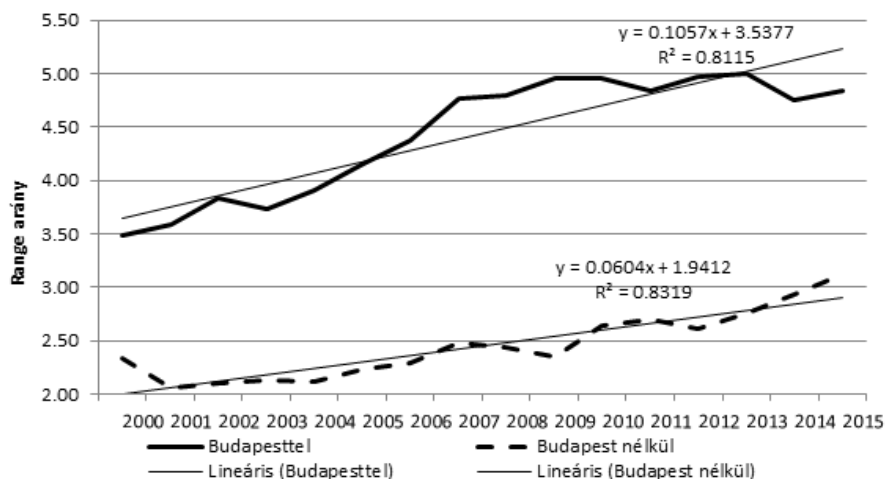
Range-arány

A Range-arány az adott évben legnagyobb és legkisebb egy főre jutó GDP érték közötti különbséget mutatja meg. A Range arányok Budapest figyelembevételével, jóval nagyobb értéket vesznek fel, amely természetes a főváros

„kiugró” értékei miatt. Budapestet elhagyva Győr–Moson–Sopron megye képviseli a legnagyobb értéket, ebben az esetben a Range arányok mértéke és növekedési üteme is kisebb (4. ábra).

4. ábra: Az egy főre jutó GDP range arányainak alakulása, 2000 és 2015 között

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját számítás és szerkesztés

A Range-arányok összességében növekednek a vizsgált időszak alatt, amelyek tehát a különbségek növekedésére utalnak. Budapestet is figyelembe véve csak 3 időszakban tapasztalható csökkenés a mutatószám esetén, míg Budapest elhagyásával 5 év tekintetében is megfigyelhető közeledés a legnagyobb és a legkisebb értékek között. Mivel ezek a változások csak egy-egy időszakot érintenek, nem mondhatjuk azt, hogy a területi differenciák mérséklődése megkezdődött. Ezt az illesztett trendfüggvények és azok β_1 paramétere is igazolja. Ami egyértelműen megállapítható, hogy Budapestet elhagyva a vizsgálatokból a különbségek mértéke kisebb, és azok időrendi alakulása kiegyensúlyozottabb. A szórás terjedelme (Range) alapján pedig az is jól látszik, hogy ezek a különbségek mekkora mértéket vesznek fel. A Budapest esetén számított terjedelmek 3 év kivételével több, mint kétszeresei a Budapestet kizáró adatsor terjedelmeinek (3. táblázat).

3. táblázat: A szórás (Range) terjedelmének alakulása 2000 és 2015 között

Évek	Budapesttel	Budapest nélkül
2000	1845,71	987,25
2001	2226,15	910,33
2002	2687,48	1046,24
2003	2841,08	1174,67
2004	3225,27	1234,56
2005	3595,36	1406,59
2006	4054,87	1549,43
2007	4370,76	1708,85
2008	4728,26	1789,32
2009	4765,50	1614,82
2010	4806,00	1985,66
2011	4878,48	2161,73
2012	5042,62	2049,20
2013	5242,63	2295,92
2014	5388,46	2771,27
2015	5607,69	3103,71

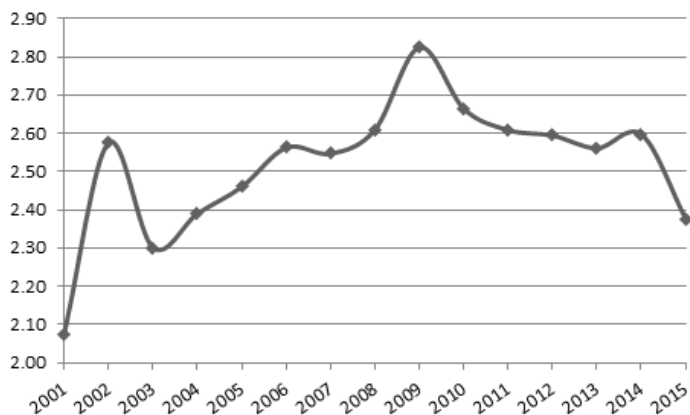
Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját számítás és szerkesztés

Duál mutató

A duál mutató szerinti területi differenciáltság hektikus képet mutat. 2015-ben a duál mutató 2,37-szeres különbséget mutat az országos GDP átlag feletti és alatti megyék között. A mutató változatosságára utal, hogy értéke 2009-ben érte el a maximumot (2,83), ezt követően pedig – 2014. kivételével – folyamatos csökkenés tapasztalható. A duál mutató szerint tehát a vizsgált időszakban 7 év esetén is – ezen belül 2010 és 2013 között megszakítás nélkül – csökkent a megyék közötti területi különbség (5. ábra).

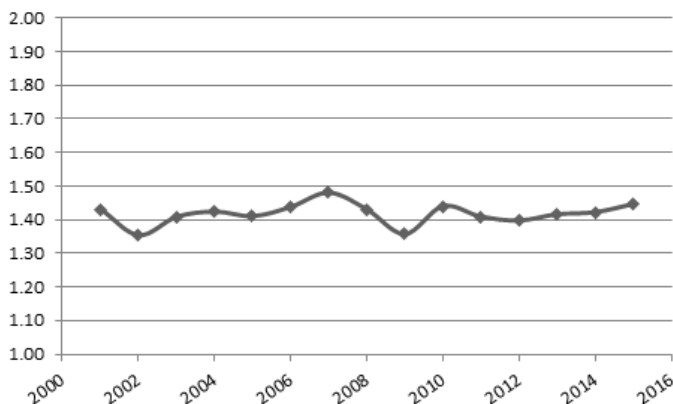
5. ábra: A duál mutató változása 2001 és 2015 között

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját számítás és szerkesztés

A duál mutató időbeli lefutása jóval kiegyensúlyozottabb Budapest figyelembe vétele nélkül:

6. ábra: A duál mutató változása 2001 és 2015 között, Budapest figyelembe vétele nélkül

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját számítás és szerkesztés

A korábbiakban leírtak alapján evidensnek vélhetjük, hogy a duál mutató nagyságrendileg kisebb értéket vesz fel a Budapestet elhagyó vizsgálatok esetén. 2015-ben az átlagnál nagyobb GDP-vel rendelkező megyék 1,45-szörös

jövedelemmel rendelkeztek az átlag alatti GDP-vel rendelkező megyék átlagos jövedelméhez képest. Budapestet is bevonva a vizsgálatokba a duál mutató, 2,37-es értéket vesz fel ugyanebben az évben. A mutató csökkenése – tehát a különbségek mérséklődése – az időszak nagy részében nem esik egybe a két idősnál. Budapestet is figyelembe véve a területi különbségek mérséklődése 2003-ban, 2007-ben, 2010 és 2013 között, valamint 2015-ben jelentkezik. A Budapestet nem tartalmazó időszak esetén 2002-ben, 2008-ban, 2009-ben, 2011-ben és 2012-ben figyelhető meg a területi differenciák csökkenése az előző időszakhoz képest. A fentiek alapján úgy tűnik, mintha a megyék Budapesthez mért területi különbségét nem feltétlenül ugyanazok a társadalmi-gazdasági jelenségek mozgatnák, mint a megyék egymáshoz mért eltérését. Összességében azonban mind a két idősorra elmondható, hogy a duál mutató évente, átlagosan, ha eltérő mértékben is, de növekedést mutat (Budapesttel együtt: +0,973%; Budapest nélkül: +0,073%).

Relatív szórás

A megyék közötti eltérések mértékének változása, a kiegyenlítődés „jelenléte” szórás és relatív szórás segítségével szemléltethető. A relatív szórás kiszűri a nagyságrendbeli eltéréseket, így az egyenlőtlenség időbeli változása könnyen értelmezhető (4. táblázat).

4. táblázat: Az egy főre jutó GDP relatív szórása megyei szinten, 2001–2015³

Évek	Relatív szórás, %	Változás
2001	48,54	-
2002	52,54	4,00
2003	50,13	-2,41
2004	50,86	0,73
2005	52,65	1,79
2006	55,64	2,99
2007	55,19	-0,45
2008	56,77	1,58
2009	59,28	2,50
2010	57,75	-1,53

3 A vizsgálatból a 2000. év kimaradt, mert a KSH STADAT táblái, a súlyként alkalmazott népességszámot csak a 2001. évi visszamenőleg tartalmazzák.

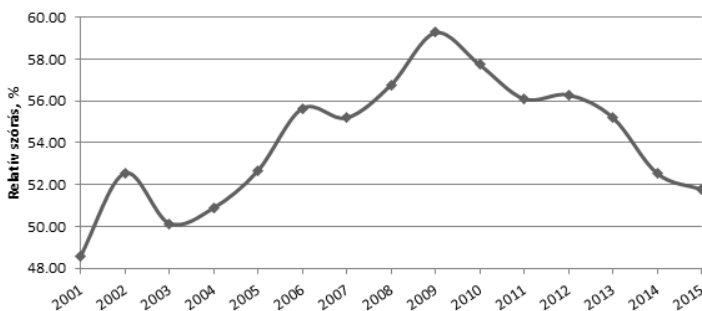

2011	56,11	-1,64
2012	56,29	0,19
2013	55,21	-1,09
2014	52,53	-2,68
2015	51,75	-0,78

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés

A 7. ábrán látható, hogy Budapest figyelembevételével a relatív szórás szélsőséges adatállományt, tehát nagyfokú területi differenciát mutat.⁴ A legkisebb koefficiens is 48,54% (2001), ami 18,54%-ponttal nagyobb értéket jelent, mint a heterogenitás határértéke (30%).

7.ábra: Az egy főre jutó megyei GDP relatív szórásainak alakulása, 2000 és 2015 között

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés

Budapest figyelembe vétele nélkül a heterogenitás mértéke kisebb, itt „csak” közepes szintű változékonyságról beszélhetünk.⁵ Ez azt jelenti, hogy a főváros fejlettségi szintjéhez a megyék nem tudtak felzárkózni a vizsgált időszakban, bár a területi eltérés több évben is (2007, 2010–2014) csökkenést mutat az előző évhez képest (8. ábra). Az utolsó 5 vizsgált időszak csökkenő mértéke bizakodásra adhatna okot, azonban

- a csökkenés a legnagyobb heterogenitással (59%) jellemezhető év után (2009) következett be, és
- a területi különbségek 2014 évben 4%-kal magasabb szintet értek el, mint 2001-ben.

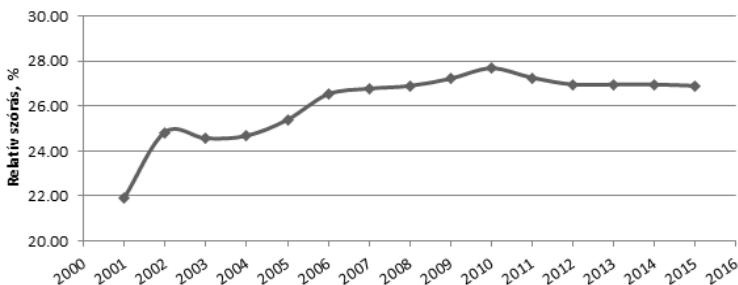
⁴ A variációs koefficiens értéke 31% felett heterogenitást mutat.

⁵ A variációs koefficiens 21-30% közötti értéke közepes mértékű heterogenitást mutat.

A Budapestet kizáró vizsgálatok szerint a 2010-es évben mutatkozott a megyékben a legnagyobb heterogenitás, ezt követően pedig 27%-os relatív szórással jellemezhető a megyék közötti területi eltérés. Ebben az adatsorban a „kiegyensúlyozott” különbség a jellemző, miután több egymást követő időszakban is előfordult ugyanaz az érték a variációs koefficiens esetén. Az első vizsgált évhez képest azonban ezen adatsor esetén is növekedés tapasztalható, amelynek mértéke 3%.

8. ábra: Az egy főre jutó megyei GDP relatív szórássainak alakulása, Budapest figyelembevételével, 2000 és 2015 között

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés

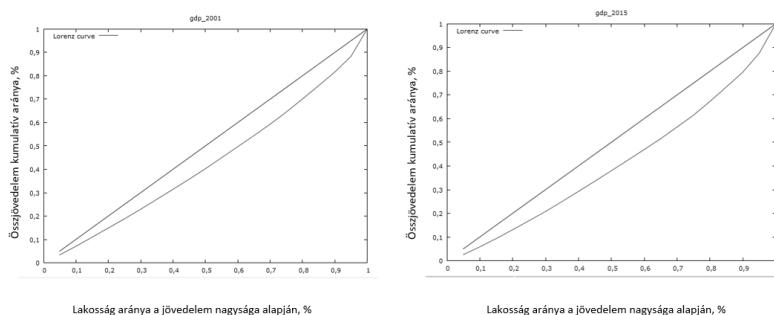
Az eredmények tehát azt mutatják, hogy területi kiegyenlítődéstről a teljes időszakban nem beszélhetünk, hiszen a vizsgált időszak végére, Budapest figyelembevételével és anélkül is nőtték a területi különbségek. A mértani átlagok szerint a vizsgált időszakban a teljes adatsor esetén, évente átlagosan 0,48%-pontos nőtt a relatív szórási értéke, viszont a kisebb mértékű heterogenitású adatsor esetén ugyanez a változás évente átlagosan 1,48%-pontos növekedést mutat. Összességében tehát elmondhatjuk azt, hogy a relatív szórási esetén a megyék közötti differencia értéke kisebb, mint a megyék és a főváros egymáshoz viszonyított differenciája. Ez az eltérés azonban nagyobb mértékben nő, mint a Budapestet is tartalmazó adatsor relatív szórási, tehát a megyék nemcsak Budapest fejlettségi szintjétől, hanem egymáshoz viszonyított fejlettségi szinttől is távolodnak. Azt azonban érdemes figyelembe venni, hogy a területi differencia fenti módszerrel vizsgált növekedése nem évről-évre következett be, hiszen bizonyos időszakokban a felzárkózás csirái is mutatkoznak.

Lorenz-görbe és Gini-index

A Lorenz-görbe egyértelműen a differenciáltság növekedését mutatja. A Lorenz-görbe kumulált relatív gyakoriságok alapján mutatja a koncentrációt, tehát a lakosság a jövedelem (egy főre jutó GDP) alapján kerül sorba rendezésre az ordináta tengelyen. A 9. ábrán látható, hogy pl. míg 2001-ben a lakosság „alacsonyabb jövedelmű” 80%-a rendelkezett a jövedelem 70%-ával, addig ez az arány 2015-re 67%-ra csökkent. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a lakosság 20%-a az összjövedelemből való részesülését 3%-kal növelte a teljes időszak alatt.

9. ábra: Az egy főre jutó GDP Lorenz-görbéje, 2001 és 2015 között

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés

A Gini-index a két görbe közötti terület nagyságát számszerűsíti és ugyan-csak a koncentráció erősödésére utal. A vizsgált időszakban a mutató értéke ugyanis évről évre átlagosan 1,7%-kal növekedett. A Gini-index kisebb értéket vesz fel Budapest figyelembe vétele nélkül, azonban az évenkénti átlagos növekedés mértéke nagyobb (2,89%). Tekintve, hogy az index az „egyensúlyi” és a Lorenz-görbe közötti területet mutatja, ennek a területnek a növekedése a két görbe eltávolodását, azaz a területi különbségek növekedését eredményezi (5. táblázat).

5. táblázat: Az egy főre jutó GDP-ből számolt Gini-index alakulása, 2001 és 2015 között

Évek	Budapesttel	Budapest nélkül
2001	0,149	0,098
2002	0,164	0,106
2003	0,169	0,118

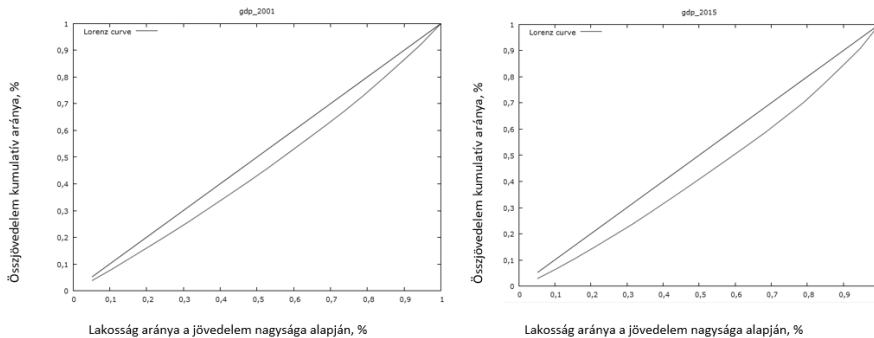

2004	0,172	0,119
2005	0,178	0,121
2006	0,184	0,123
2007	0,187	0,127
2008	0,184	0,120
2009	0,181	0,109
2010	0,189	0,125
2011	0,187	0,126
2012	0,186	0,125
2013	0,186	0,127
2014	0,185	0,132
2015	0,189	0,146

Forrás: *www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját számítás*

A Gini-index nagyobb mértékű változását a fővárost elhagyó vizsgálatoknál a Lorenz görbe jól szemlélteti. (10. ábra). Ennek alapján a fejezet elején megfogalmazottakhoz hasonló következtetést vonhatunk le a Budapestet kihagyó vizsgálatok esetén. Míg 2001-ben a lakosság „alacsonyabb jövedelmű” 80%-a rendelkezett a jövedelem 73%-ával, addig ez az arány 2015-re 71%-ra csökkent. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a lakosság 20%-a, az összjövedelemből való részesülését 2%-kal növelte a teljes időszak alatt.

10. ábra: Az egy főre jutó GDP (Budapest nélkül) Lorenz-görbéje, 2001 és 2015 között

Forrás: *www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés*

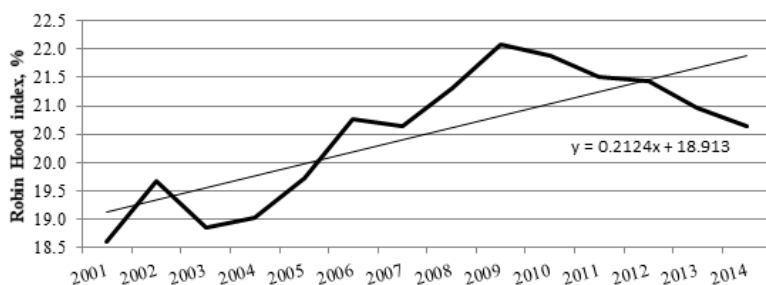

Robin Hood-index

A Robin Hood-index alkalmazásával, de már a lakónépesség (azon belül is az aktív népesség) számának és megoszlásának figyelembevételével is levonhatók következtetések a konvergenciát illetően. Az alkalmazott index további előnye, hogy könnyen számítható és értelmezhető amiatt, hogy a százalékos formában kifejezett alapadatok (népesség és GDP) megoszlási viszonyszámait kell számszerűsíteni.

Hazánk valamennyi megyéjére vonatkozó Robin Hood-indexek alakulását, a 2001–2014-es időszakra vonatkozóan, a 11. ábra mutatja. Egyértelműnek látszik, hogy a hazai területi folyamatok alakulására, a 2001 és 2009 közötti időszakban, a különbségek növekedése volt jellemző. Mindez azt jelenti, hogy ebben az időszakban nem a jövedelmek kiegyenlítődése, hanem a különbségek további növekedése volt megfigyelhető. A kialakult tendenciát csak némileg enyhítette a 2003-as évben tapasztalható enyhe csökkenés.

11. ábra: A Robin-Hood index értékeinek alakulása 2001 és 2014 között, Magyarország NUTS 3 szintű területegységeiben, Budapesttel együtt, %

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés

Az időszak második felében (2009–2014) már megfigyelhetünk egy enyhe közeledést a régiók között, de a mutató még mindig 20% feletti értéket mutatott, ami azt jelenti, hogy a teljes magyar GDP-nek több mint egyötödét kellett volna átcsoportosítani a régiók között ahhoz, hogy jövedelem-kiegyenlítődsről beszélhessünk. Ez – a 2014-es GDP adatokat figyelembe véve – több, mint 6,5 ezer milliárd Ft-ot tett volna ki (6 641 883 ezer Ft). Amennyiben a teljes vizsgált időszakot tekintjük, akkor a régiók fejlettsége közötti különbség egy enyhe emelkedést mutatott. A leírt folyamatok azt eredményezték, hogy az illesztett lineáris függvény β_1 paramétere szerint évente átlagosan 0,21%-kal

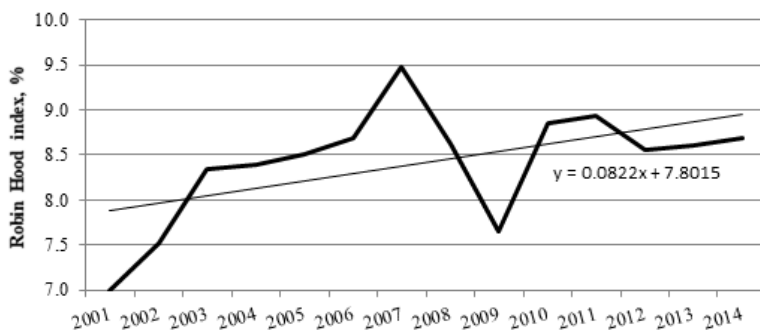

nőtt a Robin Hood-index alapján mért területi különbség a vizsgált időszakban, a megyék között. A mutatószám ezen értéke azt mutatja, hogy a GDP-nek egyre nagyobb hányadát kellett volna elosztani a régiók között a fejlettség-beli kiegyenlítés érdekében.

Az emelkedő tendencia megbízható képet mutat, ugyanis a lineáris trendfüggvény illesztése nagyon jó, az illesztés relatív hibája nagyon alacsony ($V_{s_e} = 3,67\%$). A Robin Hood-index teljes időszakra számított éves átlaga 20,51%, ami a jövedelemegyenlőtlenség viszonylag magas fokát mutatja.

Korábban láthattuk Budapest kiemelkedő súlyát a GDP termelésben, méghozzá sokkal nagyobb arányban, mint ahogy azt a lakónépessége alapján elvárhatnánk. Ebből következően indokolt volt elvégezni egy elemzést Budapest adatai nélkül is. A 12. ábra a főváros nélkül számított Robin Hood-indexek idősorát mutatja.

12. ábra: A Robin Hood-index értékeinek alakulása 2001 és 2014 között, Magyarország NUTS 3 szintű területegységeiben, Budapest nélkül, %

Forrás: www.ksh.hu STADAT táblák 2016. alapján, saját szerkesztés

Ezek alapján a hat magyarországi konvergenciaregiónál nagyobb között nem találunk akkora különbségeket, hiszen az index értéke a teljes időszorból már jóval alacsonyabb, mint a fővárossal együtt számított értékek esetén. A Robin Hood-index átlaga a teljes vizsgált időszakra 8,42%-os volt. Az idősor itt egy kissé másként alakul, mint ahogy azt az előbbieken láttuk. Az időszak első felében, 2001 és 2007 között erőteljes emelkedés tapasztalható, majd két év alatt (2007 és 2009 között) egy viszonylag meredek – 1,81 százalékpontos – csökkenés látható az adatsorban: az index 9,47%-ról 7,66%-ra esett vissza. A teljes időszakot áttekintve egy enyhén emelkedő lineáris trendegyenletet kapunk, ahol a meredekség ugyan szerény mértékű (épp a hektikus ingadozásoknak

köszönhetően), de következetes. A függvényt relatív illesztési hibája csupán (V_{s_c}) 6,59%-os, ami még az értelmezhetőség határán belül van.

Következtetések

A bemutatott mutatószámok különböző metodika alapján mérik a területi különbségeket. Az egy főre jutó bruttó hazai termék hazai eltéréseit

- legkisebb és legnagyobb értéke közötti különbség mértékével,
- az országos átlagnál nagyobb, illetve kisebb átlaggal rendelkező megyék átlagainak a hányadosával,
- a relatív szórás nagyságával,
- a jövedelem egyenletes eloszlásához mért eltéréssel és
- az egyensúlyi állapot eléréséhez szükséges elméletileg átcsoportosított jövedelem nagyságával mutatták be a szerzők.
- Valamennyi mutatószám esetén két fő közös következtetés vonható le:
- 2000 és 2015 között a GDP időszora szerint a kiegyenlítődés folyamata nem jellemző hazánkra és a közép-magyarországi régió szerepe tovább erősödött.
- Az egyes területi mérőszámok eredménye alapján sem beszélhetünk kiegyenlítődési folyamatról. A fővárost elhagyva a vizsgálatokból a megyék közötti különbségek nagyságrendje kisebb, és azok időrendi alakulása kiegyensúlyozottabb.

A megyék közeledése azonban csak egy-egy évre, vagy egy rövidebb időszakra jellemző (6. és 7. táblázat). Sőt, Budapest figyelembevételkor a terjedelem nem mutatja egy évvel kapcsolatban sem a területi differenciák csökkenését. A többi mutatószám esetén kisebb-nagyobb átfedések tapasztalhatók, de a 2010-től kezdődő időszakot mindegyik mutatószám érinti. Ez a Robin Hood-index esetén összefüggő időszakot jelent, tehát a mutatószám értéke minden egyes évben csökken az előző évhez képest. Ezek alapján óvatosan elmondható, hogy a kiegyenlítődés jelei mégiscsak mutatkoznak 2010-től kezdődően. Azonban ezek a csökkenések, nem túl nagymértékűek, átlagosan 2,5%-os mértéket vesznek fel.

A 7. táblázatban kevesebb színnel ellátott cella található. A Budapestet elhagyó vizsgálatoknál a 2012-es és még talán a 2009-es évre mondható el az, hogy a megyék fejlettsége közelít egymáshoz. Tehát megerősödni látszik az a gondolat, hogy a megyék egymáshoz mért differenciája nagyobb mértékben nő, mint a fővároshoz viszonyított különbségük.

6. táblázat: A Budapest figyelembevételével számolt területi differenciák mérséklődésének évei

Évek	Terjedelem	Terjedelem (range) arány	Duál mutató	Relatív szórás	Gini-index	Robin Hood-index
2001						
2002						
2003						
2004						
2005						
2006						
2007						
2008						
2009						
2010						
2011						
2012						
2013						
2014						
2015						

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

7. táblázat: A Budapest nélkül számolt területi differenciák mérséklődésének évei

Évek	Terjedelem	Terjedelem (range) arány	Duál mutató	Relatív szórás	Gini-index	Robin Hood-index
2001						
2002						
2003						
2004						
2005						
2006						
2007						
2008						
2009						

2010						
2011						
2012						
2013						
2014						
2015						

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

Összességében megállapíthatjuk, hogy a hazai területi folyamatokra a gazdasági fejlettség tekintetében tendenciaszerű volt a differenciáltság mélyülése, akár a fővárossal együtt, akár a főváros nélkül. A különbségek csökkenése csak rövidebb időtávon jelentkezett, és általában egy-egy nagy differenciát mutató év után következett be. Emiatt „valódi” konvergenciáról nem beszélhetünk. A főváros központi szerepe továbbra sem vitatható, azonban a területi differenciák erősödését nemcsak Budapest „ereje” hanem a megyék között meglévő és növekvő fejlettségbeli különbségek is okozzák. Mindezek alapján a konvergencia politika folytatása nem lehet kérdéses. A strukturális és kohéziós támogatások nélkül ugyanis a gazdasági és társadalmi különbségek valószínűsíthetően tovább nőnének és visszafordíthatatlanul megszilárdulnának, ami az Unió egészére nézve nagy veszélyeket jelentene.

Irodalomjegyzék

- ATKINSON, A.B.–MICKLEWRIGHT, J. 1992: *Economic transformation in Eastern Europe and the distribution of income*. Cambridge U.P
- AUBERT, A.–CSAPÓ, J. 2004: *Európai Unió Alapismeretek* (HEFOP-3.3.1-P-2004-06-0016/1.0)
- BACSI, ZS.–KOVÁCS, E. 2007: *Határregiók fejlődésének sajátosságai*. Készült a SLO/HU/CRO-4012-106/2004/01/HU-74 sz. INTERREG projekt keretében. Keszthely
- BAJSZ, M.–PÉTER, E. 2012: Az egyszerűbb a nagyszerűbb? - Sikertényezők vizsgálata az EU-s pályázati projektekből. In: [Pannon Egyetem, Georgikon Kar] (szerk.) *18. Ifjúsági tudományos fórum*. Konferencia helye, ideje: Keszthely, Magyarország, 2012. 04. 19 Keszthely, Pannon Egyetem, Georgikon Kar.
- BITÁNÉ, BÍRÓ B.–MOLNÁRNÉ BARNA, K. 2013: Az innováció alapjai. In: Nagy M. Z. (szerk.): *Innovációs elemek az élelmiszertudomány területén*:

- Felsőoktatási tananyag.* Kaposvár, Kaposvári Egyetem. 15–30. o.
- DABÓCZI, K. 1998: A mérhető balgaság, avagy miért nincs olaj a közgazdaságtan lámpásában? – *Kovács.* II. évf. 2. sz. 32–57. o.
- DÁNIEL, Z. A. 2016: Az uniós vissza nem térítendő források hatása a gazdaságilag hátrányos régiók vállalkozásainak konvergenciájára. – *Comitatus. Önkormányzati Szemle* 26:(221). 21–32. o.
- DORGAI, L. 2010: *Vidék- és területfejlesztés 2. A területi-térségi különbségek kialakulása és jellemzői.* Nyugat-magyarországi Egyetem. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_VTEF2/ch01s02.html
- DUSEK, T.–KOTOSZ, B. 2016: *Területi statisztika.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ENYEDI, GY. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Embertelepülés-régió sorozat.
- GÁSPÁR, T. 2013: A társadalmi-gazdasági fejlettség mérési rendszere. – *Statisztikai szemle.* 91. évf. 1. sz. 77–92. o.
- HOOVER, E. 1941: Interstate redistribution of population, 1850–1940, *Journal of Economic History.* 1: 199–205. o.
- HORVÁTH, GY. 2005: Az uniós tag Magyarország új kohéziós politikájának alapkérdései. In: *Sorsfordító esztendő. A 42. Közgazdász-Vándorgyűlés előadásai.* Budapest, TAS -11 Kft. 408–416. o.
- KOTOSZ, B. 2016: A konvergencia területisége és lokális szintű mérése: elméleti áttekintés. – *Területi Statisztika.* 56. (2): 139–157. o.
- KSH MÓDSZERTAN 2016: <http://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz10.html>
- LENGYEL, I. 2010: *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LENGYEL, I. –RECHNITZER, J. 2004: *Regionális gazdaságtan.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- LÓRÁND, B. 2009: *Konvergencia és fejlesztéspolitika az Európai Unióban és Magyarországon.* Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- LUKOVICS, M. 2006: A magyar megyék és a főváros versenyképességének empirikus vizsgálata. – *Területi Statisztika.* 9. évf., 2. sz. 148–166. o.
- MAJOR, K.–NEMES NAGY, J. 1999: Területi jövedelemegyenlőtlenségek a kilencvenes években. – *Statisztikai szemle.* 77. évf. 6. sz. 397–421. o.
- MKIK GVI 2014: MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet Fejlődő és leszakadó járások. *Magyarország társadalmi-gazdasági profilja.* 2014/6. <http://>

- old.gvi.hu/data/papers/regio_2013_elemzes_140804_.pdf
- MOLNÁR, T. 2015: *Empirikus területi kutatások*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MTA-RKK 2002: *Régiók Európája, az Európai Unió regionális politikája*. A Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma.
- NEMES-NAGY, J. 2005: *Regionális elemzési módszerek*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék–MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.)
- OBLATH, G.–SZÖRFI B. 2010: *Makrogazdasági konvergencia az EU új tagországokban*. <http://www.tarsadalomkutatas.hu/termek.php?list=tanulmany>
- PÉNZES, J. 2007: A területi jövedelemegyenlőtlenségek alakulása az észak-alföldi régióban. – *Területi statisztika*, 10. (47.) évf. 4. sz. 358–379. o.
- PÉTER, E.–NÉMETH, K.–MOLNÁR, T.–MOLNÁRNÉ BARNA K. 2015: Challenges and their possible solutions in the everchanging Lake Balaton Region. – *DEUROPE: Central European Journal of Tourism and Regional Development*. 7:(3) pp. 50-65.
- PITTI, Z. 2008: Gazdasági folyamatok nagyban és kicsiben. In: Gazsó F. et al.: *Társadalmi zárványok*. Budapest, MTA Politika Tudományok Intézete, 33–80. o.
- RECHNITZER, J. 2016: A jövő terei, a tér jövője. – *Magyar Tudomány* <http://www.matud.iif.hu/2016/08/05.htm>
- RECHNITZER, J. 2000: Területi politika a csatlakozás előtt. In: Farkas B. – Lengyel I. (szerk): *Versenyképesség–regionális versenyképesség*. Szeged, SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei. JATEPress. 13–24. o.
- RECHNITZER, J.–SMAHÓ, M. 2011: *Területi Politika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- REGIONAL POLICY 2014: Luxembourg, European Union.
- SALA-I MARTIN, X. 1996: The Classical Approach to Convergence Analysis. – *The Economic Journal*. 106. évf. 437. sz. 1019–1036. o.
- SÁNTA, É.–DR. SZAKÁLNÉ KANÓ, I.–DR. LENGYEL, I. 2015: Csökkennek az iskolázottság területi egyenlőtlenségei? A felsőfokú végzettségűek területi eloszlása a népszámlálások adatai alapján, 1990–2011. – *Területi statisztika*. 2015, 55. évf. 6. sz. 541–555. o.
- NEMES NAGY, J. 2009: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NEMZETGAZDASÁGI MINISZTERIUM, GAZDASÁGTERVEZÉ SÉRT ÉS VERSENYKÉPESSÉGÉRT FELELŐS HELYETTES ÁLLAMTITKÁRSÁG, 2015: *A Közép-magyarországi régió esetleges kétváltásának lehetőségéről szóló vizsgálat*. Budapest.
- MOLNÁR, T.–BARNA, K. 2004: *Területi statisztikai elemzési módszerek*,

Budapest, Agroinform Kiadó.
MAGYARORSZÁG PARTNERSÉGI MEGÁLLAPODÁSA A
2014–2020-AS FEJLESZTÉSI IDŐSZAKRA 2014: Készítette a
Miniszterelnökség a Nemzetgazdasági Minisztérium és a Nemzetgazdasági
Tervezési Hivatal közreműködésével, Budapest.
VÁTI 2002: *Területfejlesztés Magyarországon. A területfejlesztés feladatai a XXI.
század első éveiben.* Komárom

Adatbázisok

KSH 2015: https://www.ksh.hu/thm/nemzeti_szamlak_modszertan.pdf
KSH 2016: STADAT táblák <http://www.ksh.hu/stadat>

Törvények, rendeletek, beszámolók

2013. ÉVI CCXVI. TÖRVÉNY: 2013. évi CCXVI. törvény a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény módosításáról. Magyar Közlöny; 2013. évi 208. szám, 2013. december 13. pp. 84575-84583.
B/13058. SZÁMÚ BESZÁMOLÓ AZ ORSZÁG TERÜLETI FOLYAMATAINAK 2009-2014 KÖZÖTTI ALAKULÁSÁRÓL ÉS A TERÜLETFEJLESZTÉSI POLITIKA, A TERÜLETRENDEZÉSI TERVEK ÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK HATÁSAIRÓL, A TERÜLETFEJLESZTÉST
SZOLGÁLÓPÉNZESZKÖZÖKFELHASZNÁLÁSÁRÓL, VALAMINT A NEMZETKÖZI ÉS HATÁR MENTI TERÜLETFEJLESZTÉSI ÉS TERÜLETRENDEZÉSI TEVÉKENYSÉGRŐL. Magyarország Kormánya, Budapest 2016, november) <http://www.parlament.hu/irom40/13058/13058.pdf>

Rácz Szilárd

tudományos munkatárs

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

Bolyai+ ösztöndíjas

Széchenyi István Egyetem, Győr

DÉLKELET-EURÓPA TÉRSZERKEZETÉNEK ALAKULÁSÁRÓL¹

ABSZTRAKT

A tanulmány célja rövid összefoglalót adni Délkelet-Európa térszerkezetének alakulásáról. Ismertetésre kerülnek a térszerkezeti vizsgálatok főbb sajátosságai, majd az európai térszerkezetről alkotott elképzelések változatos formái és röviden a vizsgált térség európai kontextusai is. Délkelet-Európa egészére vonatkozóan több potenciális fejlődési út is körvonalazódik, négy lehetséges átalakulási irány megfogalmazására kerül sor, amelyek közül három az integrációval, felzárkózással számol különböző térbeli konfigurációkban, míg az utolsó a dezintegráció sokféle veszélyét összesíti. Összegzőképpen bemutatásra kerül Délkelet-Európa térszerkezeti képe.

KULCSSZAVAK: Délkelet-Európa, Balkán, térszerkezet, területi fejlődés.

Bevezetés

A térszerkezeti vizsgálatok alapvetően a térszerkezet alkotóelemeire, elrendeződésükre és/vagy viszonyaikra fókuszálnak (Nemes Nagy, 1998; Faragó, 2007; Szabó, 2015). Céljuk lehet annak megállapítása, hogy ezek az alkotóelemek milyen irányban fejlődhetnek a jövőben (Rechnitzer, 2013). Nem csak a múltbeli és a jelenlegi térszerkezet fontos, hanem a jövőbeli, amely spontán alakul, illetve tudatosan alakítható. A térszerkezeti jövőképek, scenáriók – mint elérendő vagy éppen elkerülendő, nem kívánatos társadalompolitikai célok (Faragó, 2005) – a területi politika, a területi tervezés (Rechnitzer–Smahó, 2011) leegyszerűsítve vizualizált célobjektumai, amelyek többnyire a kívánatos szakpolitikai beavatkozásokra is utalnak. A térszerkezeti elemzések közelítésmódja lehet földrajzi, területrendezési jellegű vagy regionalista, területfejlesztési szempontú, illetve előbbiek együttesen (Szabó, 2008). Bár sok mindennek lehet térszerkezete, általános szóhasználatban a térszerkezet a komplex, soktényezős társadalmi-gazdasági tér centrum–periféria viszonyaihoz kötődik (Szabó, 2015). A térszerkezet ábrázolásakor is többnyire ez az összetett jelleg érvényesül, amelyen az alkotóelemek

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

(csomópontok, tengelyek, zónák) együttesen, átfedésben jelennek meg, aminek a célja egy átfogó (általánosító vagy absztrakt) és egyúttal nagyon leegyszerűsített területi kép bemutatása (Haggett, 2006; Szabó, 2012).

Európa térszerkezeti képei

A következőkben az európai térszerkezet alakulásának trendjei Délkelet-Európa nézőpontjából kerülnek vázlatosan bemutatásra. A délkelet-európai országokat, illetve azok többségét is vizsgáló, nagyobb terjedelmű összehasonlító munkák száma csekély, néhány tanulmányra, európai uniós projektmunkára korlátozódik. Ennek oka, hogy a Balkán² egy folyamatosan zsugorodó része az európai területi kutatások fehér, illetve szürke foltja: egyáltalán nincs adat, nincs (területileg, módszertanilag) harmonizált adat, nincs friss adat (régiek az adatsorok), nincs megfelelő területi bontású adat. Ez még olyan egyszerű adatok esetében is előfordulhat, mint a népesség.

Az európai térszerkezetről alkotott elképzelések változatosak, a térképen megjelenített – egyre gyarapodó, a geodesign divathullámába illeszkedő – térszerkezeti ábrák és modellek különösen sokfélék (Probáld–Szabó, 2005). A tanulmány témája szempontjából két sajátosság mutatkozik meg ezekben az ábrákban. Egyrészt a Balkán, illetve annak nagy része jellemzően kimarad a vizsgálatokból vagy nem releváns térségként napjainkban is „üresen” marad a lényeg (a fejlettség, a csomópontok, fejlődési tengelyek, irányok stb.) megjelenítésekor. Ennek az adathiány éppen úgy okozója, mint az általános periférijelleg. (A félsziget területén mindenkor különböző etnikumok, kultúrák, vallások színes mozaik-ja létezett, amely miatt a történelmi folyamatok intenzitása mindig magas volt (Hajdú et al. 2007; Faragó–Rácz, 2010). Másrészt a tér kitüntetett pontjaiként szinte mindig megjelennek a modellekben a nagyvárosok, ahol a térszerkezet szempontjából fontos (népességi, gazdasági stb.) sűrűsödés tapasztalható.

Az 1980-as éveket megelőzően alig készültek a – II. világháború utáni – teljes európai térszerkezetre, városhálózatra ilyen ábrák. Összeurópai jelleggel a kontinens térfelosztásáról, lehatárolásáról folyt diskurzus (Sattler,

2 A Balkán-félsziget földrajzi fogalom, lehatárolása problematikus, mert széles nyakkal kapcsolódik a kontinens törzséhez. Északi határa frontier jellegű, nincs egyértelmű természetes határvonala. A Balkán (Zeune, 1808) inkább politikai fogalom (emellett persze kulturális is), amelyet a legtöbbször konkrét államokra használnak. A Balkán legalább két részre osztható, Kelet-Balkánra és Nyugat-Balkánra. Előbbi alatt Romániát és Bulgáriát, míg utóbbi alatt a jelenleg nem EU-tag balkáni országokat értjük (az Európai Tanács 1998-as bécsi nyilatkozata óta). Horvátország és Szlovénia praktikusán EU-csatlakozásukkal „hagyták el” a (Nyugat-)Balkánt. A Délkelet-Európa (Fischer, 1893) fogalmat egy szélesebb térségre használok, amely egyfajta (német és EU alapokon nyugvó) integrációs szemléletet is tükröz.

1971). Természetesen az adatok beszerezhetősége okán a népsűrűség és a városok népessége tette lehetővé az első keresztmetszeti vizsgálatokat, a teljes kontinensre kiterjedő ábrázolást (Kormoss, 1953). A szocialista rendszer összeomlásával és az Európai Gazdasági Közösség keleti bővítési terveivel párhuzamosan a nyugati fókuszú (a keleti blokkal nem foglalkozó) térképek és modellek – amelyeken a keleti és néha az északi országok még csak államhatáraikkal sem jelentek meg – az ezredfordulót követően kezdtek kiegészülni. Az uniós statisztikai rendszer fejlesztése óriási lehetőséget teremtett a területi és városkutatásoknak, amelyeket többek között az ESPON-program keretében készült kutatások összegezték, kiegészítettek, elmélyítettek az elmúlt évtized folyamán.

A közismert európai térszerkezeti ábrákon többféle szemlélet érvényesül. Leggyakrabban a centrum kerül kihangsúlyozásra, ennek legnagyobb hatását példája a Kék Banán (Brunet, 1989) és az Európai Pentagon (ESDP, 1999). A kontinensszintű centrum-periféria elképzelésekben a periféria üres, a potenciális új centrumok, zónák, tengelyek, irányok viszont sokszor megjelennek, már Brunet egyoldalúan interpretált (gerinc) ábráján is. Több kísérlet is történt új fejlődési zónák lehatárolására (Francia Banán, Német Púp, Uborka, Kereszt Banán, Gomba, Európai Napfényövezet, Japán Korridor, Vörös Polip, Kék Orchidea, Kék Csillag stb.), amelyek mind a Kék Banán kiegészítésére, bővítésére irányultak, ezek azonban kevésbé igazolhatók az eredeti modellhez képest, így a Kék Banán továbbra is erősen él a köztudatban és a területi kutatásokban (BBSR, 2011; Szabó–Farkas, 2014; Kincses et al. 2013). A térszerkezeti ábrák növekvő csoportja a policentrikusságot állítja középpontba, amit az elmúlt három évtizedben tapasztalható térbeli koncentrációs folyamat, a városok gazdasági funkcióinak átalakulása és a településhierarchián belüli munkamegosztás változása indokol. A kilencvenes években a területi kutatásokban és az EU regionális politikájában is megerősödött a nagyvárosok szerepe, ezért már nem homogén fejlett vagy fejletlen zónákban, hanem csomópontokban, városrégiókban, policentrikus struktúrákban írták le a térszerkezetet. Ennek első példája az Európai Szőlő (Kunzmann, 1992) volt, mely szerint az európai tér differenciált, összetettsége miatt nem írható le egyetlen magterülettel. Európát sokkal inkább a mozaikos, többközpontú fejlődés jellemzi, ahol az általános szomszédsági hatás, illetve hasonlóság egyre kevésbé érvényes (Fábián, 2011). Ezt az is magyarázhatja, hogy az uniós tagállamok szintjén kimutatható valamilyen szintű gazdasági konvergencia, a kevésbé fejlett országcsoporthoz az átlag irányába történő felzárkózása, de ez szubnacionális szinten a legtöbb esetben szétfejlődéssel jár együtt, mivel az integráció/felzárkózás szigetszerűen jelentkezik. Más elképzelések szerint

az európai térszerkezet sokkal összetettebb (Brunet, 2002), ezért egy ábrával nem lehet leírni (Conti, 2000), sőt, egyáltalán nem lehet ilyen módon modellbe sűríteni (Goddard, 1995).

Délkelet-Európa az európai térszerkezetben

Kelet-Közép-Európa az EU 2004. évi bővítése előtt alig jelent meg az uniós térképeken – bár fellelhető az egész kontinenst felölelő francia Európa-vízió (Durand et al. 1992). A leginkább elismert „keleti” koncepció a közép-európai Bumeráng (Gorzalak, 1996), amely a visegrádi országok posztszocialista területi fejlődését foglalta komplex térszerkezeti ábrába és kapcsolta össze a nyugati (német, osztrák) térségekkel, csomópontokkal. A német újraegyesítés és a hagyományos keleti, délkeleti német kapcsolatrendszer szintén több – leginkább Berlint a rendszerbe kapcsoló – ábrát, koncepciót kitermelt, amelyek sokszor a visegrádi országok fővárosai, nyugati nagyvárosai felé is prognosztizáltak fejlődési tengelyeket.

Délkelet-Európa térségéből az euroatlanti integrációval párhuzamosan, illetve az EU magterületéhez viszonyított földrajzi fekvésük szerint „kerültek fel” az egyes államok, fővárosok az európai, illetve kelet-közép-európai térszerkezeti ábrákra. Elsőként a nyugati fekvésű Ljubljana és Zágráb. A korai hazai kutatásokban a kelet-közép-európai térszerkezeti ábrák többnyire elfogadták a Banán–Bumeráng elképzeléseket (Rechnitzer, 1998), az elemzések egyre gyakrabban a hazánkkal szomszédos keleti, délkeleti régiókkal, országokkal is kibővültek (Rechnitzer–Smahó, 2011). Az európai térszerkezeti elemzések alapján Kelet-Közép-Európa – konkrétan az EU keleti felének „bővülő” középső része – általánosítva egy félperiféria (Kincses et al. 2013, Egri–Tánczos, 2015). Egy köztes tér a nyugat-európai magterület és a keleti, délkeleti periféria között, amely csak holdudvara a centrumterületnek (Szabó–Farkas, 2014). Bár több elképzelés potenciális centrumterületként tekint rá – a Bumeráng és az Uborka mellett az Új Banán (SIC!, 2006) vagy a Közép-európai Pentagon (Leibenath et al. 2006) – ez a magterülethez viszonyítva nagyságrenddel kisebb súlyú, fontosságú és csak egyes részei (fővárosok, nyugati területek, néhány nagyváros) jelentik a centrumot. Ebbe a térbe a vizsgált országok közül az erős közép-európaisággal is bíró Szlovéniát mindenképpen, Horvátországot gyakran, néha pedig Romániát is beleértik.

Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség Délkelet-Európa európai kontextusban történő komplex elemzésére, ezért csak néhány rövid, karakterisztikus közös sajátosságot emelek ki. A népsűrűség tekintetében

Délkelet-Európa a kontinens átlagánál ritkábban lakott, az országok közül egyedül Koszovó és Albánia népsűrűsége haladja meg valamivel az EU-átlagot, a legsűrűbben lakott térségek a fővárosi régiók. A térségtípusok tekintetében a fővárosi és néhány nagyvárosi térséget leszámítva Délkelet-Európát predominánsan rurális régiók alkotják, amelyeknek részben természetföldrajzi és fejlődéstörténeti okai vannak. Az egy főre jutó GDP alapján Délkelet-Európa országai a kontinens legszegényebb államai közé tartoznak, az alsó harmadból csak Szlovénia emelkedik ki, de még nem éri el az EU-átlagát, a régiók közül egyedül a „szűken lehatárolt” Bukarest haladja meg az uniós átlagot. A térség európai viszonylatban alulurbanizált, egyedül Bulgária városlakóinak aránya haladja meg az európai átlagot. A több százézes nagyvárosok száma európai összevetésben alacsony. Funkcionális szempontból a három milliós nagyváros (elsőként Bukarest, majd Belgrád és Szófia) jelenti a térség városhierarchiájának csúcsát, ezek az európai nagyvároshálózat harmadik szintjén helyezkednek el (Nordregio, 2004; BBSR, 2011; GaWC, 2017). A Balkán-félsziget egészét tekintve a két peremmetropolisz, Athén és Isztambul lényegi szereplő.

Délkelet-Európa lehetséges térszerkezeti alakulása (jövőképei)

Doktori disszertációmban (Rácz, 2017) részletesen ismertetésre kerültek Délkelet-Európa országcsoportjainak (Kelet-Balkán,³ Nyugat-Balkán, posztjugoszláv EU-tagok) és egyes államainak fejlődéstörténeti előzményei, térszerkezeti jellemzői, a városhálózat átalakulási tendenciái.

Több potenciális fejlődési út is körvonalazódott. Ezek alapján négy lehetséges átalakulási irány megfogalmazására kerül sor a teljes térségre vonatkozóan, amelyek közül három az integrációval, felzárkózással számol különböző térbeli konfigurációkban (Duna, Közép-Európa, Nyugat-Balkán), míg az utolsó a dezintegráció sokféle veszélyeit összesíti.

³ Kelet- és Nyugat-Balkán a területi folyamatok szempontjából is elvált egymástól, hiszen míg a posztjugoszláv térségben az állam felbomlása (és annak módja) volt a fő hajtóerő, addig Romániában és Bulgáriában már a globális trendek (piacgazdaság, liberalizáció, euroatlanti integráció) érvényesültek. A román és bolgár EU-csatlakozás is alakított a térfelfogásokon, találkozni már olyan fogalomhasználattal (ESPON GROSEE projekt), amely Délkelet-Európa alatt az EU délkeleti tagállamait (Romániát, Bulgáriát, Görögországot) érti.

Az első lehetséges átalakulási irány a „legnépszerűbb” jelzővel is illelhető, hiszen napjainkban a Duna-régió mindössze egy EU-programteret jelent.⁴ A Duna városhálózat-alakító, területi fejlődésre gyakorolt hatása azonban nem csak a múltban, de napjainkban is érvényesül. A Duna felső és középső szakaszán jelentős népességkoncentráció erőteljesen jelentett a folyóhoz kapcsolódó kereskedelmi-ipari tevékenység, a folyót keresztező erővonalak találkozásánál számottevő kapcsolódási pontok fejlődtek ki, kialakult egy városias, domináns közép-európai zóna. A városhálózat szempontjából a Duna középső szakasza valóságos urbanizációs tengellyé vált (Linz–Bécs–Pozsony–Budapest), amely idővel tovább terjedt – bár nem összefüggő zónaként – délkeleti irányba, ami jelenleg Újvidék–Belgrád között érhető tetten. A folyó alsó szakasza ritkán lakott, vidéki jellegű. A Duna itt tartósan birodalmi határt alkotott, így a térsége is periféria maradt. Itt a szocialista városfejlesztés sem tudott jelentős változást elérni, egyrészt a keresztirányú kapcsolatok gyengése miatt, másrészt a Duna alsó szakaszán a népesség és a gazdaság hagyományosan a tengeri kikötőkben koncentrációdik. Tehát a Duna folyásával egy irányban van egy fejlettségi lejtő, és ez a különböző fejlettségű szakaszok más jellegű fejlesztési igényeket indukálnak a jövőben is. A legeredményesebb fejlesztéseket éppen itt az alsó legelmaradottabb térségben lehet elérni. Az urbanizációs rátát tekintve is jellemző az északnyugat-délkelet irányú lejtő, bár a szocialista fejlesztés és az elmúlt évtizedek várossá nyilvánítási láza jelentősen csökkentette a különbségeket. Valójában azonban nem volt ilyen erőteljes a kisvárosok urbanizálódása, számos várossá nyilvánított településnek hiányoznak a városi funkciói és ez várhatóan nem is fog megváltozni. A régió egységes kezelését és egységes stratégia alapján történő fejlesztését nehezíti, hogy a térség sohasem működött egyetlen államként, így a városhálózat sem alkotott egységes rendszert, de ennek ellenére léteznek közös vonások. A térség egésze egyértelműen északnyugati irányba gravitál. A délszláv háború a kilencvenes években éket vert a régió északnyugat-délkelet irányú kapcsolatai közé. Az EU bővítésével a térség egyre nagyobb része egy egységes politikai és integrálódó gazdasági egységgé válik, így lassan lebomlanak az együttműködések politikai akadályai. A Duna-régió nagyvárosainak egyike sem olyan

4 Az Európai Unió nagytérségi terei abból a szempontból váltak érdekessé, hogy részben a Balkán-félsziget körül, részben pedig azon belül formáltak a fejlesztési, együttműködési kapcsolatokat. Mivel a pályázati terek többnyire csak egy programidőszakra szólnak, nem befolyásolják a térszerkezet hosszú távú alakulását. Az EU Duna-stratégiájának programtere lefedi a Balkán-félsziget nagy részét. Ez egyben azt is jelentheti, hogy a félsziget meghatározó természeti és viszonyítási elemei nem a határoló tengerek, hanem a Duna (Hajdú, 2010).

domináns centrumtárség, amely köré – a politikai, a nemzeti határokat is átlépve – a dunai régió egésze szerveződhetne. Nincs olyan belső gravitációs központ, amely csaknem minden szempontból integrálhatná a régiót. A térség településhálózatának csúcán az 1-2 milliós városok, városrégiók állnak (az egész programterületet tekintve: Bukarest, Budapest, Bécs, Belgrád, Stuttgart, Szófia, München, Prága, Odessza). Ez az egész térség policentrikus városhálózatát eredményezi, ami a jövőben is predesztinálja a funkciómegosztást. Jelentős eredmény lehetne, ha a lehetséges funkciókat sikerülne a központok között „elosztani” és ezzel is erősíteni a hálózati együttműködést. Ezt a dekoncentrált koncentrációt segítheti, hogy a dunai térség városhálózatának egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy a fővárosok (a speciális helyzetű Bosznia-Hercegovina, valamint a két részben érintett nagy ország, Németország és Ukrajna kivételével) domináns gazdasági és népességi súllyal is bírnak, nem csak az országokon belül, de a városhálózat második szintjéhez, a régióközpontokhoz viszonyítva is. A Duna azonban csak az egyik potenciális korridor, amelyre felfűződik egy fejlődő nagyvárosi kör. Délkelet-Európa esetében talán jelentősebb az Új Selyemút egy lehetséges tranzitútvonala, amely egyben az EU magterület elérését biztosító leggyorsabb magisztrálé: a X. (Románia esetében a IV.) páneurópai korridor.

1. ábra: Délkelet-Európa posztszocialista országai

Forrás: Rácz, 2017.

A második lehetséges átalakulási irány a közép-európaiság megerősödésével számol. Ennek több ország és régió esetében történeti hagyományai, közép-európai sajátosságai miatt van realitása. A közép-európai eszmeiség, az összetartó erő mindig olyan kihívásokkal és tervekkel teli időszakokban volt fontos, mint a mostani, amikor meg kellett, meg akarták különböztetni magukat ezek az államok a környező országoktól, praktikusán Kelet-Európától és a Balkántól. Ebből a szempontból a visegrádi országok jelentik a magterülete, a hagyományos nem nyugati (hanem Kelet-) Közép-Európát, amelyhez aktuális érdekei (és történeti értékei) alapján Szlovénia és Horvátország (Hajdú–Nagy, 2013), valamint Románia/Erdély és talán Szerbia/Vajdaság (Nagy, 2007) is közeledni szeretne, illetve közeledni fog. Ebben a gondolatmenetben egy bővülő visegrádi együttműködés (V4+) körvonalazódik. Négy európai nagyrégió (Közép-Európa, Kelet-Európa, Délkelet-Európa, Balkán) megítéléséről, a térfogalmak szubjektív felfogásáról, használatáról 2014-ben készült nagyszabású, nyolc állam (Magyarország és szomszédjai) közel 1300 geográfus hallgatójának mentális térképén alapuló felmérés (Hardi, 2015). Az eredmények vizuális megjelenítése jól érzékelteti a lehatárolás problematikáját és egyúttal a közép-európaiság megerősödését (vagy éppen a térszomszéd-vállalás ellenkező irányú változását Szerbia esetén – Nagy, 2015).

2. ábra: Délkelet-Európa EU-integrációs viszonyai, 2019

Jelmagyarázat: 1 – EU-tag; 2 – EU-tagjelölt; 3 – Potenciális EU-tagjelölt; 4 – Eurózóna-tag; 5 – Egyoldalúan eurót használ; 6 – EU Keleti Partnerség; 7 – Schengeni határ.

Forrás: Saját szerkesztés.

A harmadik lehetséges integrációs kép a visegrádi mintát követi, de nem annak kibővítéseként, hanem az EU-csatlakozók új, sajátos csoportját jelentő Nyugat-Balkán keretében. A Nyugat-Balkán ugyanis a tartósan, hosszabb távon az Európai Uniót kívül maradt országok gyűjtőfogalmaként egy lehetséges közeledésre ad okot az együttes érdekérvényesítés okán. Az egyes országok – következő pontban is részletezett – kockázati tényezői miatt azonban ez csak bizonyos államok között reális alternatíva. A Nyugat-Balkán azonban távoli nézőpontból az EU sajátos enklávéja marad (2. ábra).

Az átalakulási irányok között a dezintegráció Délkelet-Európa esetében mind külső, mind belső tényezők miatt lehetséges „fejlődési” alternatívaként adódik. A külső tényezők elsősorban geopolitikai jellegűek, amelyek közül több nagyhatalmi „erővonal” is kiemelendő. Délkelet-Európa szempontjából jelenleg az Európai Unió a legfontosabb tényező, ez negatívumként azzal jelenhet meg, ha az EU elfordul a térség országaitól, például „lemond” legfejletlenebb országai (Horvátország, Románia és Bulgária) szervezesebb integrációjáról, a schengeni határ megerősítése vagy belső problémái (pl. Brexit) miatt, esetleg nem törekszik a csatlakozni szándékozó nyugat-balkáni államok tényleges felkészítésére, segítésére. Egyes uniós tagállamok (szomszédsági, nemzetiségi, gazdasági, védelmi stb.) érdekei természetesen eltérhetnek ettől, ebből a szempontból Németország, Ausztria, Olaszország, valamint Szlovénia és Magyarország hatása emelhető ki. A klasszikus nagyhatalmi geopolitika szempontjából Oroszország és Törökország megkerülhetetlen tényező a térségben, mindkét államban olyan átalakulási folyamat zajlik, amely számottevő kockázatot hordoz Délkelet-Európa országaira nézve.

A nemzetközi közösség (elsősorban a NATO) jelenleg is több államban aktív, az irányító szerepben lévő USA és szövetségesei (itt is kiemelten az EU) elsősorban a stabilitásban, a status quo minél kisebb anyagi áldozattal járó fenntartásában érdekeltek. Emellett fontos szereplővé léptek elő a tehetősebb iszlám államok, befektetéseknek köszönhetően. A 2014 óta jelentkező migrációs válság ismét megmutatta, hogy a Balkán az egyik klasszikus útvonal Európa és a Kelet között, ez a fajta transzmigráció kiszámíthatatlan bizonytalansági tényező az egyes országok tekintetében. A belső problémákat, kockázatokat több tényező is alátámasztja. Az elvándorlás, a térségből történő kivándorlás olyan méreteket ölt, ami az államok nagy részének fejlődését, egyes régiók életképességét már középtávon is alapjaiban veszélyezteti (különösen a demográfiai jellemzők miatt). A Balkán „kódolt” jellemzői közé tartoznak az etnikai, nemzetiségi konfliktusok, amelyek kisebbség-, bel- és szomszédságpolitikai kihívásokat egyaránt jelenthetnek (nagyállam-tudat,

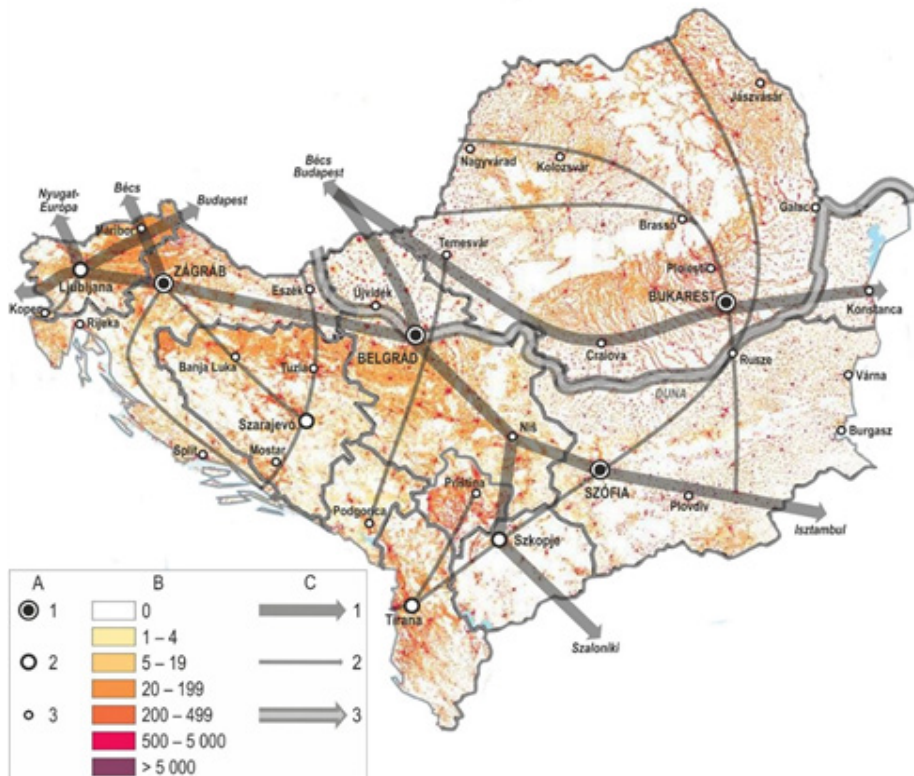

önrendelkezési igény, nacionalizmus stb.). Ez részben az államok többségét jellemző általános fejletlenség, a tartós gazdasági nehézségek (egyes esetekben a politikai káosz, a működésképtelenség) következménye.

Összegzés helyett

Az egyes államokon belül természetesen ezek a lehetséges átalakulási irányok térben differenciáltan jelentkezhetnek, ezért egy ábrán igyekszem megjeleníteni Délkelet-Európa általam gondolt térszerkezeti képét, amely alapvetően pozitív (integrációs) szemléletet tükröz.

3. ábra: Délkelet-Európa térszerkezete

Jelmagyarázat: A.1. – GaWC Béta világváros, A.2. – GaWC Gamma világváros, A.3. – Jelentős város; B – Népsűrűség fő/km²; C.1. – Transzbalkáni magisztrálé, C.2. – Belső térszerkezeti tengely, C.3. – Duna.

Forrás: Rácz, 2017.

Az ábra szintézis jelleggel készült, egyrészt támaszkodik a disszertáció írása során feldolgozott helyi és nemzetközi kutatások, transznacionális projektek, nemzeti fejlesztési anyagok (helyzetelemzések, stratégiák) megállapításaira, ábraanyagaira, másrészt kísérletet tesz a térszerkezeti modellek néhány alkotóelemének ábrázolására. A 3. ábra az előbbi lehetséges integrációs irányok és az 1. ábra kiegészítése, azokkal együtt értelmezendő, emiatt nem ismétlem meg információkat (országneveket, tengereket, szomszéd államokat). Az ábra készítésekor céлом volt a teljes térség kitöltése, amelyre több megoldási lehetőség (földrajzi alaptérkép, területegységre jutó szintemelkedés, közigazgatási határok, népesség, gazdasági sűrűség, térségtípusok stb.) közül az adatok beszerezhetősége, összehasonlíthatósága, területi léptéke és mögöttes tartalma miatt a népsűrűséget választottam. Kutatásaim során a városhálózat legfelső szintjével foglalkoztam legmélyebben, mert az átalakulási folyamatok itt a leginkább kézzel foghatók és a térségek jövője szempontjából a nagyvárosok szerepe a meghatározó. A kiemelkedő csomópontok ábrázolása ezért alapvető igény volt (az elnéptelenedett és lakatlan területek szereplése pedig sajátosan árnyalja az összképet). A népsűrűség több nagyváros agglomerációját is megjelenítette, így a csomópontok esetében a globális városhálózatban (GaWC, 2017) betöltött funkciókat jelenítettem meg. Térszerkezeti tengelyekként a legfontosabb közlekedési és kommunikációs folyosók jelennek meg.

Irodalom

- BBSR 2011: *Metropolitan areas in Europe*. Bonn, Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development (BBSR) within the Federal Office for Building and Regional Planning (BBR).
- BRUNET, R. 1989: *Les villes européennes: Rapport pour la DATAR*. Montpellier, Reclus.
- BRUNET, R. 2002: Lignes de force de l'espace Européen. – *Mappe Monde*. 66. évf. 2. sz. 14–19. o.
- CONTI, S. 2000: *Hierarchy and Policentrism in Europe*. Dipartimento Interateneo Territorio, University of Turin, Italy.
- DURAND, M.-F.–LÉVY, J.–RETAILLÉ, D. 1992: *Le monde: espaces et systèmes*. Paris, Presses de Science Po Dalloz, Presses de Science Po Dalloz.
- EGRI Z.–TÁNCZOST. 2015: Spatial Layers and Spatial Structure in Central and Eastern Europe. – *Regional Statistics*. 5. évf. 2. sz. 34–61. o.
- ESDP 1999: *European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

- FÁBIÁN Zs. 2011: The role of neighbourhood in the regional distribution of Europe. – *Területi Statisztika* 14. 122–134. o.
- FARAGÓ L.–RÁCZ SZ. 2010: Városhálózat. In: HORVÁTH GY.–HAJDÚ Z (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 241–272. o. (Régiók Európája, 4).
- FARAGÓ L. 2005: *A jövőalkotás társadalomtechnikája: a közösségi tervezés elmélete*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- FARAGÓ L. 2007: Térstruktúra: térdeák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. – *Tér és Társadalom*. 21. évf. 4. sz. 21–38. o.
- FISCHER, T. 1893: Die Südosteuropäischen Halbinsel. In: Kirchoff, A. (ed.): *Unser Wissen von der Erde. Allgemeine Erdkunde und Länderkunde: Länderkunde von Europa. II*. Vienna–Prague–Leipzig.
- GODDARD, J. 1995: Information and Communication Technologies, Corporate Hierarchies and Urban Hierarchies in the New Europe. In: Brochie, J. et al. (eds.): *Cities in Competition. Productive and Sustainable Cities for the 21st Century*. Melbourne, Longman Australia. 127–138. o.
- GORZELAK, G. 1996: *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe*. London, Regional Studies Association and Jessica Kingsley Publishers. (Regional Policy and Development, 10).
- HAGGETT, P. 2006: *Geográfia. Globális szintézis*. Budapest, Typotex.
- HAJDÚ Z. – ILLÉS I. – RAFFAY Z. (szerk.) 2007: *Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- HAJDÚ Z. – NAGY I. (szerk.) 2013: *Dél-Pannónia*. Pécs–Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói, 13).
- HAJDÚ Z. 2010: A Balkán az európai térben. In: HORVÁTH GY.–HAJDÚ Z. (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiiban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 17–42. o.
- HARDI T. 2015: Közép-Európa, Kelet-Európa, Délkelet-Európa és a Balkán – eltérő elképzelések a nagyterekről. In: HARDI T. (szerk.): *Terek és tér-képzetek: Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában*. Somorja, Győr, Fórum Kisebbségkutató Intézet, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. 89–151. o.
- KINCSES Á.–NAGY Z.–TÓTH G. 2013: Európa térszerkezete különböző matematikai modellek tükrében, I. rész. – *Területi Statisztika*. 16. (53.). évf. 2. sz. 148–156. o.
- KORMOSS, I.B.F. 1953: *Carte de la population de l'Europe. Extrait de la carte en préparation. II economia*. Brussels, Orbis Terrarum Europae.

- KUNZMANN, K. R. 1992: *Zur Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft.* 134. 25–50. o.
- LEIBENATH, M. et al. 2006: *Grenzüberschreitende Raumentwicklung zwischen Deutschland und der Tschechischen Republik (Přeshraniční územní rozvoj: spolupráce mezi Německem a Českou republikou).* Bonn, Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung (BBR).
- NAGY I. 2015: Szerbia térszerkezeti felosztása és annak tükröződése az egyetemi hallgatók mentális térképében. In: HARDI T. (szerk.): *Terek és tér-képzetek: Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában.* Somorja, Győr, Fórum Kisebbségkutató Intézet, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. 303–320. o.
- NAGY I. (szerk.) 2007: *Vajdaság.* Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói, 7).
- NEMES NAGY J. 1998: *A tér a társadalomkutatásban.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember-Település-Régió).
- NORDREGIO 2004: *Espon 1.1.1. project. Potentials for polycentric development in Europe. Final report.*
- PROBÁLD F.–SZABÓ P. 2005: Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Z. –Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 159–170. o.
- RÁCZ Sz. 2017: *A posztoszocialista Délkelet-Európa térszerkezeti és városbá-
lázati folyamatai.* PhD-disszertáció. Pécs, PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- RECHNITZER J.–SMAHÓ M. 2011: *Területi politika.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RECHNITZER J. 1998: *Területi stratégiák.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- RECHNITZER J. 2013: Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolására. – *Geopolitika a XXI. században.* 3. évf. 4. sz. 35–52. o.
- SATTLER, R. J. 1971: *Europa – Geschichte und Aktualität des Begriffes.* Braunschweig, Limbach.
- SIC! 2006: *Sustrain Implement Corridor. Short factbook.* http://195.230.172.167/cms_sic/upload/pdf/061010_SIC_LongFactbook.pdf
- SZABÓ P.–ARKAS M. 2014: Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe. – *Tér és Társadalom.* 28. évf. 2. sz. 67–86. o.
- SZABÓ P. 2008: A térszerkezet fogalma, értelmezése. – *Tér és Társadalom.* 22. évf. 4. sz. 63–80. o.
- SZABÓ P. 2012: Térszerkezeti modell – területszerkezeti ábra. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés.* Budapest, ELTE

Regionális Tudományi Tanszék. 187–197. o. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 16).

SZABÓ P. 2015: *Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

ZEUNE, A. 1808. *Gea. Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung*. Berlin, Wittich.

Péti Márton

intézetigazgató, egyetemi docens

Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi és Nemzetközi
Kapcsolatok Kar; elnökhelyettes, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest

Mozga Gábor

kutató

Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest

A KÁRPÁT-MEDENCEI KÜLHONI MAGYAR FEJLESZTÉSI TERVDOKUMENTUMOK GAZDASÁGFEJLESZTÉSI ÉS NEMZETSTRATÉGIAI ÜZENETEI¹

ABSZTRAKT

A kutatás arra keresi a választ, hogy mennyiben érhető tetten a külhoni magyarság helyi, városi, térségi és teljes nemzetrészi szintű fejlesztési tervezési tevékenységeiben a teljes magyar nemzetben való gondolkodás, mennyiben tekintik e közösségek terveikben magukat a magyar nemzetstratégiai törekvések megvalósítóinak. Az eredmények alapján több területi szinten is erőteljesen jelenlevő magyar nyelvű fejlesztési tervezési kultúra létezésére csak székelyföldi és vajdasági tervdokumentumok utalnak. A nemzetrészi alatti szinteken a külhoni tervdokumentumokban megjelennek ugyan a teljes nemzetrészi vagy a teljes magyarság felé teljesítendő küldetések és nemzetstratégiai üzenetek, de ezek nem markánsak.

KULCSSZAVAK: külhoni magyarság, Kárpát-medence, Vajdaság, Székelyföld, várostervezés, külhoni támogatáspolitikai, fejlesztéspolitikai tervezés

Bevezetés

A rendszerváltozást követően a környező országok demokratikus berendezkedésűvé váltak. Az ott élő kisebbségi magyar közösségek egyes településeken és térségeken – ahol többséget alkotnak – dominálni tudják a közösségi döntéshozatalt. E települések és térségek a magyarországi helyzethez hasonlóan fejlesztési és tervezési tevékenységet is folytatnak, tervdokumentumokat

1 A cikkben bemutatott kutatási eredmények előállítását támogatta az EFOP-1.12.1-17-2017-00003 „Makroregionális kutatások a Kárpát-medencében a közösségfejlesztés és társadalmi felelősségvállalás megerősítése érdekében” és az EFOP-3.10.1-17-2017-00002 „Az oktatási struktúrák Kárpát-medencei makroregionális együttműködését támogató kutatások” projekt.

készítenek és fogadnak el. További tervezési munkát generál a külhoni magyar körökben, hogy a Kárpát-medencei kisebbségi magyar közösségek a kilencvenes évektől, de különösen az elmúlt szűk 10 évben egyre inkább célterületeivé válnak egyes magyarországi szakpolitikáknak. A hagyományosabb oktatás és a kultúrpolitika mellett az utóbbi években megerősödött az anyaország gazdaságfejlesztési jelenléte is, amely nemzetrészt szintű átfogó stratégiaépítéseket és programozást igényelt.²

Felmerül a kérdés, hogy a külhoni magyar közösségek helyi, térségi és nemzetrészt szintű stratégiái vajon milyen vonásokat mutatnak. Mennyire fedezhetőek fel bennük közös sajátosságok, vagy mennyire csak az adott ország tervezési szabályozásai által meghatározott vagy az európai uniós támogatási területeihez igazodó tervdokumentumokról van szó.

Jelen kutatás az esetleges közös sajátosságok egy fontos szeletét igyekszik feltárni. Arra keresi a választ, hogy vajon ezek a tervdokumentumok, pontosabban a magyar nyelven rendelkezésre álló változataik mennyiben jelenítenek meg magyar nemzetstratégiai szempontokat. A fő kutatási kérdés az volt, hogy a külhoni magyar közösségek e terveken keresztül dokumentált jövőformálása tükröz-e össznemzeti léptékű elgondolásokat az adott közösség a tervekben a magyarság olyan részeként tekint-e magára, amelynek kapcsolata és küldetése van a teljes nemzet felé, amely magyarságában meg akar maradni.

Módszertan

Vizsgálatunkban a külhoni magyar nemzetrészekben elkészült tervdokumentumokat elemeztük. A különböző fejlesztési tervek összehasonlításához a strukturált dokumentumelemzés módszerét alkalmaztuk. A strukturált tervdokumentum-elemzés tárgykörét jelentő külhoni tervdokumentumok listája az 1. számú mellékletben olvasható.

A tervdokumentumok kiválasztásában fontos gyakorlati szempont volt, hogy a tervdokumentumok nyilvánosan elérhetőek legyenek magyar nyelven is. Továbbá minden vizsgált tervdokumentum kizárólag külhoni magyar közösségek elképzeléseit tükrözi. Egyik részük egy-egy nemzetrészt teljes magyar közösségéhez köthető, másik részük pedig magyar többségű területegységekhez (megyékhez) vagy településekhez, ahol magyar döntéshozók által kerültek elfogadásra. A fenti szempontoknak megfelelő minden tervdokumentum begyűjtésre került 2018. szeptember 1-i dátummal. Minden magyar többségű

² Nagy Imre professzor vezető szerepet vállalt Vajdasági gazdaságfejlesztési tervezésében és végrehajtásában, amely magyarországi forrásokból támogatva az egész nemzetrészt kiterjed.

városi településen és ún. községben (ez a több települést magában foglaló városi központtal rendelkező településeggyüttes Vajdaságban [Szerbiában] és Erdélyben [Romániában], nagyrészt a magyarországi járási szintnek felel meg, önkormányzattal rendelkezik) és megyében azonosításra kerültek a magyarul is elérhető hivatalos fejlesztési tervdokumentumok.

Minden vizsgált tervdokumentum erősen operatív megfontolásokat is tartalmaz. Bennük túlnyomó részt szerepelnek a megvalósítás becsült költségei, a fejlesztések intézményi háttere és humánerőforrás követelményei. Kulcsprojekteket is szinte minden tervdokumentum említ.

A kutatás földrajzi lehatárolását a jelentős lélekszámú magyar közösségekkel rendelkező külhoni nemzetrészek jelentik: Felvidék (Szlovákia része), Kárpátalja (Ukrajna része), Erdély (Románia része) és Vajdaság (Szerbia része) területe. Az elemzés három területi szintre terjedt ki: helyi (települési, azaz minden esetben városi vagy ún. községi, l. fentebb), területi középszint (megyék) és teljes nemzetrész szint. Összesen 27 darab tervdokumentum került elemzésre (ebből 1 felvidéki, 3 kárpátaljai, 9 vajdasági és 14 erdélyi), a területi szinteket tekintve 11 db helyi, 9 db megyei és 7 db teljes nemzetrészre vonatkozó.

A külhoni térségeken belül megyei szinten kizárólag Erdélyből, azon belül is a Székelyföldre vonatkozóan állnak rendelkezésre fejlesztési tervdokumentumok. E térségi szint gyér jelenlétének oka, hogy a szomszédos országok területi közigazgatási egységeinek sajátos kialakítása eredményeképpen csupán két önkormányzattal rendelkező területi középszintű területegységben, Hargita és Kovászna megyében alkotnak többséget a külhoni magyarok. Településhatáron, azaz a városon némileg túlmutató tervdokumentumok állnak rendelkezésére Vajdaságból [ún. községi szintről, l. fentebb], de ez utóbbiak a területegységek EU területi statisztikai besorolása szerint még mindig csak a helyi szintet jelenítik meg.

A strukturált elemzés az egyes tervdokumentumok üzeneteit 16 kérdés mentén vizsgálta meg, amelyek az alábbi nagyobb tematikus témakörökbe rendezhetők. Ezek a szempontok a külhoni magyarságra irányuló szakpolitikai tervdokumentumok üzenetei alapján kerültek azonosításra (NPKI, 2012; NPKI, 2013a; NPKI, 2013b; Péti–Szabó–Szász, 2015; Horkay et al., 2015).

A nemzetpolitikai és nemzetstratégiai szakpolitikai dokumentumokból a következő fő témakörök levezetése történt meg:

1. A fejlesztések erőforrásai és hálózatai: A fejlesztési erőforrások között megjelennek-e nemzeti kötődésű erőforrások, megjelennek-e az autonómiát fokozó erőforrás-gazdálkodással kapcsolatos elgondolások, megjelennek-e a nemzeti szintű, Kárpát-medencei fejlesztési

- hálózatokban való részvétellel kapcsolatos gondolatok;
2. A fejlesztések sajátos területi megfontolásai: A külföldi magyarok által többségében lakott térségek, mint térszervező tényezők jelen vannak-e a tervekben;
 3. Nemzetstratégiai üzenetek: Egyes fontosabb nemzetstratégiai üzenetek jelen vannak-e a tervekben, mint például a szülőföldön való megmaradás eszméje, a külföldi magyarság híd szerepe.

Az első és leginkább összetett témakör arra fókuszál, mit mond a tervdokumentum a vázolt fejlesztések erőforrásairól és a fejlesztési hálózatokról. Itt különösen fontos annak felmérése, hogy a magyar kisebbségi közösségek mennyiben számítanak a bennfoglaló állam (többségi társadalom) és mennyiben az anyaország erőforrásaira, mint külső erőforrásokra, valamint mennyiben merülnek fel más külső források (pl. európai uniós források). Szintén a vizsgálat tárgyát képezte a tervdokumentumban megjelentett belső erőforrások feltérképezése. E kérdéskörrel felderíthető, hogy mennyiben van jelen az az elképzelés az adott közösségben, hogy a térség vagy település a saját belső erőforrásaira támaszkodva fejlődjék, minél inkább autonóm módon. Különösen fontos lehet ez a kérdéskör a bennfoglaló államok gyakran kritizált fejlesztési forráselosztási gyakorlata miatt, amely sok esetben nem kedvez a magyarlakta térségeknek. E kérdéskör szakirodalmilag kevésbé feltárt, l. pl. (Őry, 2014). Az említett kérdéskör további izgalmas dimenziója, hogy a közösség a tervdokumentumban elképzele-e magát (térségét vagy települését) egy Kárpát-medencei magyar fejlesztési hálózat részeként, építene-e kapcsolatot az anyaországgal vagy azon kívüli más magyar nemzetrészekkel.

A második kérdéskör azzal kapcsolatos, hogy az adott közösségben megjelenik-e egy térségi gondolkodás a magyarlakta térségek vonatkozásában, felvonultatnak-e térségfejlesztési megfontolásokat. Megjelenik-e az a gondolat, hogy egy magyarok által lakott térség részeként, esetleg annak központjaként értelmezi magát egy település. Kíván-e kapcsolatot teremteni az adott település vagy térség más magyarok által lakott térségekkel.

Az ehhez szorosan kapcsolódó harmadik kérdéskör az adott külföldi tervdokumentum nemzetstratégiai üzeneteire kérdez rá, a Magyarországon követett nemzetstratégiai doktrínák követésére, amelyek közül a leginkább ismert a szülőföldön való megmaradás gondolata. Mindez azzal is kapcsolatos, hogy az adott magyarlakta térség vagy település pozicionálja-e magát az anyaországhoz és a mellette élő többségi nemzethez? Értelmezi-e magát az összmagyarságon belül? Szán-e magának e kontextusban valamilyen szerepet, követ-e valamilyen küldetést, pl. úgynevezett híd szerepet (közvetítő szerepet az anyaország és a bennfoglaló állam szereplői között).

Az elemzés egy fontos módszertani megközelítése volt, hogy egyes szempontok a tervdokumentumok mindkét fő részében külön-külön feltárássra kerültek: a helyzetfeltáró részben is és a javaslatláttéti részben (l. célok és eszközök) is. Az egyes szempontok felbukkanásának vizsgálatakor mind kulcsszavas keresésre, mind tartalomelemzésre sor került. A közvetlenül megjelenő tartalmakat és a közvetett utalásokat külön is azonosította az elemzés.

A kutatás előzményei

A külhoni magyarok által lakott térségek társadalmi és gazdasági pozícióinak feltárással illetve fejlesztésével összefüggő szakirodalmi tevékenység az utóbbi években kibontakozóban van. E témakör, kiváltképpen annak rendszerszerű kutatásai ugyanakkor még mindig kevésbé vannak jelen a külhoni magyarsággal kapcsolatos egyéb vizsgálatokhoz képest (leginkább a demográfiai vagy oktatási helyzettel foglalkozó munkákhoz képest). Regionális léptékű Kárpát-medencei körkép ugyan már készült (pl. Horváth, 2003; Horváth, 2004; Horváth, 2006; Nagy, 2007; Horváth, 2009; Baranyi, 2009; Jankó – Fábíán – Hardi, 2017), de az Székelyföld kivételével nem a magyarságra és a magyarok által lakott térségekre fókuszált.

Különösképpen hiányoznak a külhoni magyarság körében zajló társadalmi-gazdasági tervezési munkákat feldolgozó tanulmányok. Pedig ilyen munkák megjelenése azért is indokolt lehetne, mert a fejlesztéspolitikai és területfejlesztési tervezéssel kapcsolatban Magyarország területét, térségeit és településeit érintően már szép számmal jelennek meg tanulmányok az utóbbi évtizedekben. Továbbá az elmúlt tíz évben sok, a külhoni magyarsággal és magyarul lakott térségekkel kapcsolatos magyarországi szakpolitikai dokumentum és tervdokumentum is napvilágot látott (NPKE, 2012; NPKE, 2013a; NPKE, 2013b; Péti – Szabó – Szász, 2015). Ez utóbbiak stratégiai keretet adnak a magyar nemzetpolitikai gondolkodásnak és közvetetten az egyes fejlesztéspolitikai céloknak és irányoknak, illetve a közös jövőtervezésnek.

A magyar nemzetstratégia sajátos helyzetéről, Kárpát-medencei szintű stratégiai és programalkotási alapelveiről illetve kelet-közép-európai relációiról többen is értekeztek már (pl. Duray, 2014, 2015; Garaczi, 2014). A külhoni nemzetrészekben élő magyar közösségek gazdasági helyzetének és pozícióinak feltérképezése, illetve az egyes összefüggések megértése kapcsán célszerű megemlíteni azokat a geopolitikai szakirodalmakat, amelyek a Kárpát-medence releváns, komplex társadalmi-gazdasági, illetve politikai és területfejlesztési-programozási folyamatait, továbbá az érintett államok közötti viszonyokat vizsgálják (pl. Hajdú, 2015; Kocsis, 2013; Tóth, 2013).

Eredmények – a tervdokumentumokban tükröződő külhoni magyar fejlesztési elképzelések

Az elemzési szempontok eredményei az egyes területi szintek és nemzetrészek szerint kerülnek közlésre. A strukturált tervdokumentum-elemzés eredményeit egy áttekintő táblázat foglalja össze a 2–3. számú mellékletben.

Sajnos nemzetrészenként igen eltérő tervállomány állt rendelkezésre. A területi szintek teljes spektrumában elemezhető tervdokumentumok csak Erdélyben, ezen belül is csak a Székelyföldön, és Vajdaságban voltak (a megyei szint utóbbiban hiányzott, az csak Erdélyben volt.) Mindez elsősorban nem az adott nemzetrészt és a bennfoglaló állam általános köztervezési kultúrájáról árulkodik, hiszen e tekintetben az egyes országok között nincsen jelentős különbség, ugyanis decentralizált tervezési tevékenységek mindenhol jelen vannak (Kárpátalja ez alól részleges kivételt jelent). Ezek az adatok sokkal inkább az anyanyelvi köztervezés jelenlétére és fejlettségére utalnak.

Külső és belső erőforrások és fejlesztési hálózatok jelenléte

Az anyaország mint fejlesztési erőforrást nyújtó közeg szerepe mindenhol fontos (a dokumentumok 54%-a célirányosan vagy közvetett módon említi). A nemzetrészi szintű tervdokumentumok esetében sehol sem meglepő a hangsúlyos anyaországi szerep, hiszen ezek a tervek mind azzal az ambícióval születtek, hogy anyaországi forrásokat is orientáljanak majd a későbbiekben. Egyéb szinteken is megjelenik e gondolat, azaz a sok helyi és megyei stratégiát felvontató Erdélyben és a sok helyi stratégiát adó Vajdaságban.

Az adott állam erőforrásai mint a magyar közösségi potenciális fejlesztési forrásai kivétel nélkül megjelennek valamennyi vizsgált tervdokumentumban. Európai uniós forrásokhoz való kapcsolódás és a helyi gazdaságfejlesztés témaköre a tervek túlnyomó többségében azonosítható, legnagyobb arányban pedig a helyi szintű, illetve az erdélyi dokumentumokban.

Érdekes kérdés, hogy más, nem anyaországi magyarok által lakott térségekkel való fejlesztési együttműködés felbukkan-e a stratégiákban. Ez csak kivételesen jellemző, erre csak vajdasági példák vannak, horvátországi és erdélyi testvértelepülési relációk említése kapcsán. Ennek ellenére Kárpát-medencei hálózatossodást, együttműködést célzó javaslati elképzelések kitapinthatók a dokumentumok döntő többségében, mind a helyi, mind a teljes nemzetrészt területi szinten.

Látni kell, hogy a belső erőforrásokról – l. az adott nemzetrészt magyar közössége, illetve az adott külhoni magyar település és térség által megjelenített erőforrásokról – szinte minden tervdokumentumban szó esik (pl. tudás, föld,

belső gazdasági hálózatok). E kérdéskör magasabb fejlesztési logikába való beágyazása – azaz a kisebbségi közösség számára nagyobb teret engedő autonómabb gazdasági rendszerek kiépítésének igénye –, azonban alapvetően csak a nemzeti szintű tervekben bukkan fel.

Magyarság-zszempontú területi gondolkodás a tervekben

A magyarok által többségében lakott térségek célirányos fejlesztésének igénye és lehetősége – megkülönböztetve az általános fejlesztési elképzelésektől – a dokumentumok helyzetfeltáró elemző munkarészének kicsit több mint felében megjelenik, vagy célirányos vagy közvetett módon. A vajdasági és erdélyi tervek megegyező arányban tartalmazzák az említett szempontot, de a másik két külhoni régió esetében sem hiányzik ez az aspektus.

A javaslati munkarészeket vizsgálva már kevésbé hangsúlyosan jelenik meg e sajátos fejlesztési igény: a dokumentumok többsége nem tesz róla említést. Ahol egyöntetűen jelen van e szempont az érthetően a teljes nemzeti szintű területi szintje, illetve egyes erdélyi stratégiák. Utóbbi egyrészt érthető, mert csak itt találhatók területi középszintű térségi (megyei) tervdokumentumok. Ugyanakkor némileg meglepő, hogy a külhoni magyar városok stratégiáiban csak elvétve bukkan fel, hogy egy magyarok által lakott térség központjaként kívánnának fellépni (már a helyzetfeltárásában sem).

A magyar határ menti térségek sajátos fejlesztését (l. együttműködés magyarországi térségekkel, kihasználva a magyarországi felsőfokú közszolgáltató központok és gazdasági szereplők közelségét) mindössze a dokumentumok közel harmada említi. E szempont nagyjából ugyanúgy van jelen a helyzetfeltárási és a javaslati munkarészekben. Ez a témakör megint csak az átfogó szemléletű teljes nemzeti rész terveket jellemzi. Földrajzi helyzetüknek megfelelően e szempont érthetően nem jelenik meg az elemzésbe bevont erdélyi (mind székelyföldi) települések és megyék esetében. Meglepő módon a Vajdaság helyi stratégiái esetében sincs erősen jelen e szempont, pedig itt lenne földrajzi relevanciája.

Nemzetstratégiai üzenetek

A magyarság társadalmi és gazdasági pozícióinak ábrázolása leginkább a teljes nemzeti részre vonatkozó tervekre jellemző, mivel azok átfogó szemléletűek és az adott külhoni régió magyarságának egészét vizsgálják. A magyarok által többségében lakott térségeken túlmutató nagyobb térszerkezeti egységek regionális pozicionálására is van utalás a teljes nemzeti rész tervekben (pl. Erdély

Románián belül, Kelet-Felvidék, Vajdaság Szerbián belül, Kárpátalja Ukrainán belül). A konkrétabb, a szűkebb értelemben vett magyarlakta térségek pozícióinak meghatározása az adott állam más térségeihez képest nem igazán jellemzi a terveket, erre leginkább csak helyi szintű stratégiák utalnak (kivéve az erdélyi nemzeti tervben Székelyföld pozicionálása). Az adott konkrét helyi vagy térségi magyar közösség (egy-egy város vagy megye) pozíciójának ábrázolása a többségi nemzethez képest ritkán történik meg, a kevés előfordulás érthetően a helyi szintű tervdokumentumokhoz kötődik.

A szülőföldön való magyar megmaradás eszméje jelen van a dokumentumok többségében, az anyaországi támogatásokat ambicionáló teljes nemzeti tervdokumentumok esetében érthetően mindenhol jelen van ez a törekvés. Szembetűnő, hogy a külhoni helyi szintű tervek nem tesznek erről említést (noha éppen helyben, a legalacsonyabb területi szinten lehetne hatékonyan olyan kedvező életfeltételeket teremteni, amik megakadályozhatnák pl. a külföldre történő kivándorlást és az etnikai térvesztést).

Az egyes külhoni nemzeti részekben élő magyarság híd szerepének eszméje egy közvetítő szerepet jelent az anyaország és a bennfoglaló állam gazdasági szereplői között, elsősorban, de nem kizárólagosan gazdasági téren. A vizsgált stratégiák túlnyomó többségéből ez a szempont hiányzik, leginkább csak a teljes nemzeti részre vonatkozó tervdokumentumokban jelenik meg.

Konklúziók és következtetések

Magyar nyelven is transzparens (nyilvánosan elérhető) és több szinten is erőteljes tervezési kultúra a külhonban csak a Vajdaságban és Székelyföldön van jelen. A többi nemzeti részben többnyire egyelőre csak az anyaországi kezdeményezésre és anyaországi források reményében megszületett nemzeti szintű tervek készültek el anyanyelven. A Felvidék igen nagyszámú magyar többségű helyi önkormányzatában a nyilvánosan elérhető magyar nyelvű tervek erőteljes hiánya összefüggésben állhat a nemzeti rész erőteljes asszimilációs folyamataival, változó nyelvhasználatával és identitásával (Kapitány, 2015). Erdélyen belül Székelyföld dominanciája szembeötlő, ami utalhat a térség egyre növekvő demográfiai túlsúlyára az erdélyi magyarságon belül (Kiss–Barna, 2012). Másrészt e helyzet arra a köztudott tényre is támaszkodhat, hogy itt a lakosság jelentős számban nem ismeri az államnyelvet, csak magyar anyanyelvét, így a tervek kommunikációját mintegy kényszerűen magyarul is le kell folytatni.

E tervekben a Kárpát-medencei magyar hálózatosodás gondolata – e hálózat részeként értelmezve az adott tervező közösséget – ugyan elég gyakran felbukkan, de az egyes nemzeti részekben belül a magyarok által többségében

lakott tereket nem kifejezetten kezelik megkülönböztetett módon, a magyar többségű városok magyarul a térségeinek szervezése szintén nem egy markáns üzenet. Egy fontos, többségében megjelenő szempont, hogy a tervek megvalósítása kapcsán anyaországi erőforrásokra is gondolnak, de még több esetben más közforrásokra is, mint például az adott állam forrásaira és európai uniós forrásokra. A saját belső erőforrások hasznosítása szintén megjelenik, de csak kivételesen, egy tudatos gazdasági autonómia építésének igényével. Ritkán pozicionálják e tervek a külhoni magyar közösségeket gazdasági vagy társadalmi szempontból Magyarországhoz vagy a többségi nemzethez, és e pozíciókat pozitívan megváltoztató célkitűzésektől is mentesek. E közösségek jövőben ösztönzött közvetítő, híd szerepe is ritkán bukkan csak fel. Összességében tehát e tervek – a teljes nemzetrészi tervektől eltekintve – csak kevés küldetést hordoznak az adott külhoni közösség összmagyarságon belüli szerepvállalását illetően.

A magyarországi külhoni támogatáspolitikát jelenleg egyre erősödő tervezési műveletei e téren változást hozhatnak. Mindez azért is fontos lenne, hogy a nemzetrészekben a jelenleginél sokkal több helyen kifejlődhessen egy magyar nyelvű külhoni magyar tervezési kultúra is a helyi és térségi szinteken. A tudatos közösségi jövőformálásban a tervezésnek ugyanis nagy szerepe van, és ez nem lehet másképpen e kisebbségi közösségek esetében sem. A magyar megmaradás, a magyar jövő érdekében fontos lenne, hogy a jövőről szóló tervi elgondolások magyarul is megszülessenek, valamint hogy e közösségek a magyar nemzet és a magyarok által többségében lakott térségek részeként is minél inkább vázolják jövőjüket. E küldetésük beteljesítéséhez pedig remélhetőleg egyre több anyaországi és belső fejlesztési forrás állhat majd rendelkezésükre.

Köszönetnyilvánítás

Az adatgyűjtésben nyújtott segítségért köszönet illeti Corey Éva Beátát, a Nemzetstratégiai Kutatóintézet munkatársát. Köszönet illeti továbbá minden külhoni magyar fejlesztő-tervező kollégát a magyar nyelvű tervezési kultúra és jövőformálás külhoni műveléséért, köztük különösen a 65 éves Nagy Imre professzort, e cikk első szerzőjének mentorát.

Irodalomjegyzék

DURAY MIKLÓS 2014: A nemzetpolitikai programalkotás alapelvei. In: GARACZI IMRE (szerk.): *Nemzetpolitika és magyarságtudomány. Magyarságtudományi kutatások III.* Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 7–17. o.

- DURAY MIKLÓS 2015: A magyar nemzet Kárpát-medencei integrációjának stratégiai kérdései. In: GARACZI IMRE (szerk.): *Nemzeti integráció, autonómia és szakrális múlt a Kárpát-medencében. Magyarságtudományi Kutatások IV.* Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 11–23. o.
- GARACZI IMRE 2014: A nemzetpolitika-alkotás stratégiai alapjai Kelet-Közép-Európában. In: GARACZI IMRE (szerk.): *Nemzetpolitika és magyarságtudomány. Magyarságtudományi kutatások III.* Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. 17–27. o.
- HAJDÚ ZOLTÁN 2015: A Kárpát-medence geopolitikai helyzete. In: FÁBIÁN ATTILA–BERTALAN LAURA (szerk.): *Otthon a Kárpát-medencében, Területfejlesztési Szabadegyetem 2011–2015.* Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó. 45–73. o.
- HORKAY NÁNDOR–PÉTI MÁRTON–BALI JÁNOS–SCHWARCZ GYÖNGYI–SÜTŐ ATTILA (szerk.) 2015: *Kárpát-Haza Fejlesztési Konceptió 2030.* Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet.
- HORVÁTH GYULA (szerk.) 2003: *Székelyföld.* Budapest–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja–Dialog–Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói; 1.)
- HORVÁTH GYULA (szerk.) 2004: *Dél-Szlovákia.* Budapest–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja–Dialog–Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói; 2.)
- HORVÁTH GYULA (szerk.) 2006: *Északnyugat-Erdély.* Budapest–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja–Dialog–Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói; 4.)
- HORVÁTH GYULA (szerk.) 2009: *Dél-Erdély és a Bánság.* Budapest–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja–Dialog–Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói; 9.)
- JANKÓ FERENC – FÁBIÁN ATTILA – HARDI TAMÁS (szerk.) 2017: *Burgenland* Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2017. 551 o. (A Kárpát-medence régiói; 14.)
- KAPITÁNY BALÁZS 2015: Külhoni magyar közösségek. In: *Demográfiai Portré 2015.* Budapest, KSH Népszámtudományi Kutatóintézet.
- KISS TAMÁS–BARNA GERGŐ 2012: Népszámlálás 2011 - Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében In: *Műhelytanulmányok a romániai magyar kisebbségekről.* Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- KOCSIS KÁROLY 2013: Az etnikai alapú területi autonómiák történelmi előzményei és jelenlegi földrajzi lehetőségei a Kárpát-medencében. In: FEDINEC el al. (szerk.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája.* Pozsony,

- Pozsony, Kalligram. 213–248. o.
- NAGY IMRE (szerk.) 2007: *Vajdaság*. Budapest–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja–Dialog–Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói; 7.)
- NEMZETPOLITIKAI KUTATÓINTÉZET 2012: *Magyar nemzetpolitika – A nemzetpolitikai stratégia kerete 1. (2012)*. Budapest, Nemzetpolitikai Kutatóintézet. http://bgazrt.hu/_dbfiles/htmltext_files/5/0000000065/Magyar%20nemzetpolitika%20-%20A%20nemzetpolitikai%20strategia%20kerete.pdf [2018. 09. 14.]
- NEMZETPOLITIKAI KUTATÓINTÉZET 2013a: *Magyar nemzetpolitika – A nemzetpolitikai stratégia kerete 2. (2013)*. Budapest, Nemzetpolitikai Kutatóintézet. http://bgazrt.hu/_dbfiles/htmltext_files/6/0000000206/nemzetpol_strat_2_2013.pdf [2018. 09. 14.]
- NEMZETPOLITIKAI KUTATÓINTÉZET 2013b: *A „Magyar nemzetpolitika – A nemzetpolitikai stratégia kerete” c. stratégiai dokumentum végrehajtása*. Budapest, Nemzetpolitikai Kutatóintézet. http://bgazrt.hu/_dbfiles/htmltext_files/7/0000000207/cselekvés_2013.pdf [2018. 09. 14.]
- ŐRY PÉTER 2014: *Hogyan teljesítettek a magyarok által lakott járások?* Őry Péter blogja. http://orypeter.blog.hu/2014/04/01/hogyan_teljesitettek_a_magyarok_által_lakott_jarasok [2018. 09. 14.]
- PÉTI MÁRTON–SZABÓ BALÁZS–SZÁSZ JENŐ (szerk.) 2015: *A Kárpát-medencei magyarság társadalmi-gazdasági helyzete és lehetséges fejlesztési irányai. Kutatási jelentés*. Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet. <https://www.parlament.hu/irom40/11719/11719-0001.pdf> [2018. 09. 15.]
- SÜTŐ ATTILA 2015: A külhoni Magyarország stratégiai tervezésében. In: PÉTI MÁRTON–SZABÓ BALÁZS–SZÁSZ JENŐ (szerk.) 2015: *A Kárpát-medencei magyarság társadalmi-gazdasági helyzete és lehetséges fejlesztési irányai. Kutatási jelentés*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 38–48. o.
- TÓTH NORBERT 2013: A területi autonómia külső dimenziója: nemzetközi jogalanyiség, nemzetközi felelősség, külkapcsolatok. In: FEDINEC el al. (szerk.): *A közép-európai dicsérete és kritikája*. Pozsony, Kalligram. 248–268. o.

Mellékletek*1. sz. melléklet: Az elemzéshez felhasznált gazdaságfejlesztési és tervezési dokumentumok:*

Cím	Nemzetrészt	Elfogadás éve	Elfogadó	Internetes forrás
Ada község fenntartható fejlődésének stratégiája (2010–2019)	Vajdaság	2009	Ada Községi Tanács	http://www.ada.org.rs/docs/razvoj/strategia_hu.pdf
Magyarkanizsa község fenntartható stratégiája (2011–2020)	Vajdaság	2011	Magyarkanizsa Önkormányzata	http://www.kanjiza.rs/invest/docs/strateski_dok/strategia_magyarkanizsa2020.pdf
Szabadka város helyi fenntartható fejlődési stratégiája (2013–2022)	Vajdaság	2013	Szabadka Város Képviselő-testülete	http://www.subotica.rs/documents/slor/slor_hu.pdf
Zenta község fejlesztési stratégiája (2014–2020)	Vajdaság	2013	Zenta község Községi Tanácsa	http://www.zenta-senta.co.rs/dokumenti/ostali_dokumenti/strategija-razvoja-opstine-senta-2014-2020-hu.pdf
Csikszereda megyei jogú város helyi fenntartható fejlődési stratégiája (2002)	Erdély	2002	-	https://docplayer.hu/634093-Csikszereda-megyei-jogu-varos-helyi-fenntarthato.html
Székelyudvarhely megyei jogú város Fenntartható Fejlesztési Stratégiája (2008–2015)	Erdély	2008	Székelyudvarhely megyei jogú város Önkormányzata	https://docplayer.hu/amp/23236531-Szekelyudvarhely-fenntarthato-fejlesztési-strategiaja.html
Székelyudvarhely fenntartható fejlesztési stratégiája (2015–2020)	Erdély	2014	Székelyudvarhely megyei jogú város Önkormányzata	https://docplayer.hu/15985961-Szekelyudvarhely-fenntarthato-fejlesztési-strategiaja-2015-2020.html

Óbecse község fenntartható fejlődési stratégiája (2013–2020)	Vajdaság	2007	Óbecsei Községi Képviselő-testület	http://www.becej.rs/wp-content/uploads/2018/06/Revidirana_Strategija_HU.pdf
Törökbecse község fenntartható fejlődési stratégiája (2007)	Vajdaság	2007	Törökbecsei Képviselő-testület	http://docplayer.hu/4046055-Torokbecse-kozseg-fenntarthato-fejlodesi-strategiaja.html
Topolya község fejlesztési stratégiája	Vajdaság	-	-	https://www.btopola.org.rs/sites/default/files/dokumenti/strategije/strategia.pdf
Kovászna (város) fejlesztési stratégiája (2016–2020)	Erdély	2015	-	http://www.primariacovasna.ro/fileadmin/documents/hu/altelehu/fejlstategiafullw.pdf
A vajdasági magyar közösségek terület- és gazdaságfejlesztési stratégiája (2015)	Erdély	-	-	https://www.prosperitati.rs/sites/default/files/vmsz_gazdasagfejlesztési_strategia.pdf
Mikó Imre Terv (Az erdélyi gazdasági együttműködés programja), (2013–2020)	Erdély	2013	Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács (EMNT)	http://www.neppart.eu/admin/data/file/20130919/miko-imre-terv-webre.pdf
Baross Gábor Terv (Dél-Szlovákia/ Felvidék regionális gazdasági fejlesztési terve), (2014–2029)	Felvidék	2014	Szlovákiai Magyar Közgazdász Társaság	https://baross.blob.core.windows.net/default/17c6071ce150430da5cf35362af23a09.pdf
Egán Ede Terv (A kárpátaljai magyarság gazdaságfejlesztési stratégiai terve), (2014–2020)	Kárpátalja	2014	-	https://www.egannede.com/egannede-terv.pdf
Kárpátalja gazdaságfejlesztési stratégiai terve (2013)	Kárpátalja	2013	Kárpátaljai Magyar Vállalkozók Szövetsége	https://docplayer.hu/603811-Karpatalja-gazdasagfejlesztési-strategiai-terve.html

A kárpátaljai magyar vidék mezőgazdasági fejlesztési terve (2014)	Kárpátalja	2014	„Pro Agricultura Carpatika” Alapítvány	https://docplayer.hu/1865683-A-karpataljai-magyar-vidék-mezogazdasagi-fejlesztési-terve.html
Vajdasági magyar kulturális stratégia (2012–2018)	Vajdaság	2012	-	http://www.mnt.org.rs/sites/default/files/attachments/vajdasagi_magyar_kulturalis_strategia_2012-2018.pdf
Hargita Megye Tanácsa Középtávú Gazdaság-fejlesztési Programja (2012–2020)	Erdély	2012	Hargita Megye Tanácsa	http://elemzo.hargitamegye.ro/wp-content/uploads/2015/01/biztosjovo_Hot_326_29_10_2012.pdf
Hargita Megye Agrárfejlesztési Stratégiája (2010–2020)	Erdély	-	-	https://hargitamegye.ro/_user/vagrar/tanacs/aloldal/insight_melleklet.pdf
Hargita Megye Kulturális Stratégiája (2013)	Erdély	2013	Hargita Megye Kulturális Központ	http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1956.pdf
Hargita Megye Ifjúsági Stratégiája (2015–2020)	Erdély	-	Hargita Megye Tanácsa	http://elemzo.hargitamegye.ro/wp-content/uploads/2016/02/Hargita-Megye-ifjusagei-strategiaja.pdf
Hargita Megye Középtávú Stratégiai Fejlesztési Terve (2002–2013)	Erdély	2002	Hargita Megye Tanácsa	http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1942.pdf
Hargita Megye Turizmusfejlesztési Stratégiája (2009)	Erdély	2009	Hargita Megye Tanácsa	http://elemzo.hargitamegye.ro/wp-content/uploads/2016/01/Hargita_megye_turizmusfejlesztési_strategiaja.pdf
Stratégia a Hargita megyei műemlékvédelem számára (2013–2023)	Erdély	-	-	http://analiza.judetul-harghita.ro/wp-content/uploads/2015/04/strategia_patrimoniului.pdf

Hargita megye sportstratégiája (2010–2020)	Erdély	-	Hargita Megye Tanácsa	http://elemzo.hargita-megye.ro/wp-content/uploads/2015/01/Strategia_de_dezvoltare_sport_HU.pdf
Integrált turisztikai humánerőforrás-fejlesztési stratégia a vidéki foglalkoztatás növelése érdekében – Kovászna megye (2015)	Erdély	2015	Kovászna Megye Tanácsa	https://docplayer.hu/106677966-Integralt-turisztikai-humanoeroforras-fejlesztési-strategia-a-vidéki-foglalkoztatás-növelése-erdekeben.html

2. sz. melléklet. A vizsgált szempontok megoszlása az egyes területi szinteken (saját szerkesztés):

Szempontok	Külhoni helyi szint (11 db)			Teljes nemzeti rész-tervek (7 db)			Külhoni térségi szint: megyei (9 db)		
	Célrányos	Közvetett	Hiányzik	Célrányos	Közvetett	Hiányzik	Célrányos	Közvetett	Hiányzik
	(1.) Anyaország szerepe a fejlesztésben	1	5	5	4	2	1	3	0
Adott állam szerepe a fejlesztésben	1	10	0	1	6	0	1	8	0
EU-s erőforrásokhoz való kapcsolódás jelenléte	9	0	2	7	0	0	9	0	0
Helyi gazdaságfejlesztés témakörének megjelenése	10	0	0	6	0	1	4	2	3
Egyéb állam magyar lakta közösségeinek szerepe a helyzefeltárásban?	0	0	11	0	0	7	0	0	9
Egyéb állam magyar lakta közösségeinek szerepe a javaslati munkarészben?	0	2	9	0	0	7	0	0	9
Megjelennek-e a javaslati munkarészben Kárpát-medencei léptékű hálózatosodást, együttműködést célzó elképzelések?	2	4	5	5	2	0	0	3	6
(2.) Megjelennek-e a helyzefeltárásban külön kategóriaként a magyarok által többségében lakott térségek sajátos fejlesztése?	0	3	8	7	0	0	2	2	5
Megjelennek-e a javaslati munkarészben külön kategóriaként a magyarok által többségében lakott térségek sajátos fejlesztése?	0	0	11	7	0	0	1	3	5

Megjelennek-e a helyzetfeltárásban külön kategóriaként a magyar határ menti térségek (ahol releváns), sajátos fejlesztésekkélp?	1	0	10	6	0	1	0	0	0	9
Megjelennek-e a javaslati munkarészben a határ menti együttműködéseket célzó elképzelések?	1	2	8	4	0	3	0	0	0	9
(3.) Magyarság pozicionálása Magyarországhoz és a többségi társadalomhoz képest a helyzetfeltárásban?	0	3	8	7	0	0	0	0	0	9
Magyarlakta terек pozicionálása Magyarországhoz és a többségi társadalomhoz képest a helyzetfeltárásban?	10	1	0	7	0	0	0	2	0	7
Adott határon túli magyar kisebbségi közösség relatív ábrázolása a többségi nemzethez képest a helyzetfeltárásban?	0	3	8	1	0	6	2	1	0	6
Szülőföldön való magyar megmaradás eszméjének jelenléte a javaslati munkarészben?	1	4	6	7	0	0	1	1	0	7
Magyarság híd szerepe eszméjének jelenléte a javaslati munkarészben?	0	0	11	3	1	3	2	0	0	7

3. sz. melléklet. A vizsgált szempontok megoszlása az egyes nemzetrészekben (saját szerkesztés):

Szempontok	Felvidék (1 db)		Kárpátalja (3 db)		Erdély (14 db)			Vajdaság (9 db)				
	Célrányos	Közvetett	Hányzik	Célrányos	Közvetett	Hányzik	Célrányos	Közvetett	Hányzik			
(1.) Anyaország szerepe a fejlesztésben	0	1	0	2	1	0	4	1	9	2	4	3
Adott állam szerepe a fejlesztésben	0	1	0	0	3	0	2	12	0	1	8	0
EU-s erőforrásokhoz való kapcsolódás jelenléte	1	0	0	3	0	0	13	0	1	8	0	1
Helyi gazdaságfejlesztés témakörének megjelenése	1	0	0	3	0	0	9	2	3	8	0	1
Egyéb állam magyar lakta közösségeinek szerepe a helyzetfeltárásban?	0	0	1	0	0	3	0	0	14	0	0	9
Egyéb állam magyar lakta közösségeinek szerepe a javaslati munkarészben?	0	0	1	0	0	3	0	0	14	0	2	7
Megjelennek-e a javaslati munkarészben Kárpát-medencei léptékű hálózatosodást, együttműködést célzó elképzelések?	1	0	0	2	1	0	3	3	8	1	5	3
(2.) Megjelennek-e a helyzetelemzésben külön kategóriaként a magyarok által többségében lakott térségek sajátos fejlesztése?	1	0	0	3	0	0	3	2	9	2	3	4

Megjelennek-e javaslati munkarészben külön kategóriaként a magyarok által többségében lakott térségek sajátos fejlesztése?	1	0	0	3	0	0	0	0	0	2	3	9	2	0	7
Megjelennek-e a helyzetfeltárásban külön kategóriaként a magyar határ menti térségek (ahol releváns), sajátos fejlesztésekkkel?	1	0	0	3	0	0	0	0	1	1	0	13	2	0	7
Megjelennek-e a javaslati munkarészben a határ menti együttműködéseket célzó elképzelések?	1	0	0	2	0	0	1	1	1	1	0	13	1	2	6
(3.) Magyarság pozicionálása Magyarországhoz és a többségi társadalomhoz képest a helyzetfeltárásban?	1	0	0	3	0	0	0	0	3	2	2	9	2	1	6
Magyarlakta terek pozicionálása Magyarországhoz és a többségi társadalomhoz képest a helyzetfeltárásban?	1	0	0	3	0	0	0	1	1	1	2	11	1	2	6
Adott határon túli magyar kisebbségi közösség relatív ábrázolása a többségi nemzethez képest a helyzetfeltárásban?	0	0	1	1	0	2	2	2	2	0	2	10	0	2	7
Szülőföldön való magyar megmaradás eszméjének jelenléte a javaslati munkarészben?	1	0	0	3	0	0	0	3	3	2	3	8	2	2	5
Magyarság híd szerepe eszméjének jelenléte a javaslati munkarészben?	0	0	1	2	0	0	1	3	3	0	0	11	0	1	8

Pámer Zoltán

tudományos segédmunkatárs

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

HORVÁTORSZÁG TERÜLETFEJLESZTÉSI ESZKÖZ- ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE A FÜGGETLENSÉGTŐL NAPJAINKIG¹

ABSZTRAKT

Horvátország földrajzilag igen tagolt ország. Viszonylag kis alapterületéhez és lakosságához képest nagyfokú diverzitás jellemzi mind természetföldrajzi, mind gazdasági szempontból. Az diverzitás nagyfokú, és sok esetben speciális földrajzi determinációkból következő területi egyenlőtlenségekkel jár együtt, melynek kezelésére számos jogi és intézményi eszköz született az 1990-es évek óta. A területfejlesztés eszköz- és intézményrendszerének szabályozása folyamatosan változott: új térkategóriák jelentek meg, többféle lehatárolási logika működött. A legkomolyabb változást az uniós csatlakozás (2013) jelentette, melynek következtében több korábbi mechanizmus megszűnt, illetve beépítésre került egyéb fejlesztéspolitikai eszközökbe. Mindemellett a korábbi lehatárolások egyéb – nem feltétlenül területfejlesztési céllal – tovább élnek, melyek egy viszonylag nehezen áttekinthető rendszert eredményeznek. A tanulmány első részében rövid áttekintést adok Horvátország területi struktúrájának változásáról, majd áttekintem a területrendezés és -fejlesztés intézményrendszerét a uniós csatlakozást megelőzően. A 2009-ben elfogadott, azóta többször módosított területfejlesztési törvényt részletesen bemutatom, kiemelve a kapcsolódó területi kormányzási gyakorlatokat. A területi fejlettség mérésének alkalmazott gyakorlatának bemutatását követően áttekintem az uniós források felhasználásának kereteit az előcsatlakozási időszaktól napjainkig, beleértve röviden a Horvátország által is alkalmazott integrált területi beruházás végrehajtási gyakorlatát.

KULCSSZAVAK: területfejlesztés, kohéziós politika, fejlettségi index, integrált területi beruházás.

Horvátország területi struktúrája

Bár a volt Jugoszlávia valamennyi utódállamában volt területi önkormányzati reform, a legradikálisabb beavatkozás Horvátországban zajlott le: a függetlenség után kialakított helyi szintű egységek száma a szocialista köztársaság idején

1 A tanulmány a Változás és folytonosság a magyar térképzetekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika című NN 114468 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült.

működő községek számának ötszöröse lett (Ivanišević et al., 2001, Lőrinczné Bencze, 2014). Mindez együtt járt egy a területi középszint, a megye (županija) kialakításával, melyet az alkotmány területi (regionális) önkormányzatnak nevez (Zakon, 2010; 134. cikk). A megyei vezető kezdetben a központi hatalom megyei kinevezett képviselője, majd egy 2000-ben bevezetett reform eredményeként választott funkcióvá vált (Ivanišević et al, 2001). A 2007-es jogszabálymódosítás értelmében a 2009-es helyi választások óta a települési és megyei vezetők közvetlenül választódnak (Koprić, 2009).

Horvátország a helyi és területi (regionális) önkormányzatokról szóló törvény (Zakon, 2001a) értelmében 20 megyére és Zágráb városra osztható, melyet külön törvény szabályoz (Zakon, 2001b), a státusza megyei. A helyi önkormányzatok struktúrája a korábbi jugoszláv nagyméretű községekre épülő rendszerhez képest jelentős változáson ment át: a nagy méretű községeket felváltották a városok (grad), melyek a központi urbánus települést és szűkebb környezetét alkotó településeket foglalják magukba, illetve a községek (općina), melyek jellemzően vidékies településekből állnak. A rendszer folyamatos fragmentáción ment keresztül (1. táblázat), melynek eredményeként a helyi önkormányzati egységek száma folyamatosan nőtt. A törvény a 'város' kategórián belül megkülönbözteti a 'nagyvárost' 35 ezer fős lakosság felett, melyek átvehetnek feladatokat a megyei önkormányzatoktól (Zakon, 2001a).

1. táblázat: A helyi önkormányzatok számának változása Horvátországban 1992–2017.

	Városok száma*	Községek száma	Helyi önkormányzatok összesen
1992	68	418	486
2017	127	428	555
Változás	187%	102%	114%

* Zágráb nélkül

Forrás: Ivanišević et al. (1992) és MU (2017) alapján saját szerkesztés.

Horvátország esetében a jelenlegi megyei struktúra (NUTS 3), bár épít a történelmi Magyarország megyerendszerére, alapvetően a függetlenség terméke. Az egyes megyék területükben, népességükben és fejlettségükben is igen nagyfokú különbségeket mutatnak.

Horvátország NUTS 2 beosztása komoly viták tárgyát képezte. Az első beosztás négy régiót tartalmazott, majd a 2004–2006-os előcsatlakozási programozási időszakban egy háromrégiós struktúrát fogadott el az Eurostat

(Északnyugat-Horvátország – benne Zágráb várossal, Pannon-Horvátország, valamint Adriai-Horvátország). Annak érdekében, hogy Horvátország központi térsége az uniós csatlakozással ne essen el a kedvező támogatási lehetőségektől, 2007-től egy kétrégiós – az északnyugati és a pannon régió összevonásával – struktúrával rendelkezik. A 2. táblázatban szereplő megyei GDP-adatok alapján látható, hogy a két régió belül meglehetősen nagy szórásértékeket figyelhetünk meg (Adriai Horvátország: 2 216,15, Kontinentális Horvátország: 3 073,82), míg a két régió adata minimálisan tér el az országos átlagtól. Így a jelenlegi beosztás eltünteteti a megyék közötti nagy fejlettségbeli különbségeket.

2. táblázat: Horvátország megyéinek területe, népessége és GDP-adatai.

Megye/régió		Terület (km ²)	Lakosság (2011)	Népsűrűség (2011)	GDP/fő (EUR, 2014, folyó áron)
magyarul	horvátul				
Horvátország	Hrvatska	56 594	4 284 889	75,71	10 152
Adriai Horvátország	Jadranska Hrvatska	24 705	1 411 935	57,15	9 802
Dubrovnik-Neretva	Dubrovačko-neretvanska	1 781	122 568	68,82	10 177
Isztria	Istarska	2 813	208 055	73,96	12 724
Lika-Zengg	Ličko-senjska	3 353	50 927	15,19	7 822
Šibenik-Knin	Šibensko- kninska	2 984	109 375	36,65	8 068
Split-Dalmácia	Splitsko- dalmatinska	4 540	454 798	100,18	7 808
Tenger mellék- Hegyvidék	Primorsko- goranska	3 588	296 195	82,55	12 548
Zára	Zadarska	3 646	170 017	46,63	8 197
Kontinentális Horvátország	Kontinentalna Hrvatska	31 889	2 872 954	90,09	10 325
Belovár-Bilogora	Bjelovarsko- bilogorska	2 640	119 764	45,37	7 012
Bród-Száva- mente	Brodsko- posavska	2 030	158 575	78,12	5 661
Eszék-Baranya	Osječko- baranjska	4 155	305 032	73,41	8 045
Kapronca-Kőrös	Koprivničko- križevačka	1 748	115 584	66,12	8 564

Károlyváros	Karlovacka	3 626	128 899	35,55	7 629
Krapina-Zagorje	Krapinsko-zagorska	1 229	132 892	108,13	6 541
Muraköz	Međimurska	729	113 804	156,11	8 686
Pozsega-Szlavónia	Požeško-slavonska	1 823	78 034	42,81	5 827
Sziszek-Moszlavina	Sisačko-moslavačka	4 468	172 439	38,59	7 409
Varasd	Varaždinska	1 262	175 951	139,42	8 448
Verőce-Drávamente	Virovitičko-podravska	2 024	84 836	41,92	5 655
Vukovár-Szerémség	Vukovarsko-srijemska	2 454	179 521	73,15	5 897
Zágráb	Zagrebačka	3 060	317 606	103,79	7 894
Zágráb Város	Grad Zagreb	641	790 017	1 232,48	17 908

Forrás: DZS (2013; 3) és DZS (2017) alapján saját szerkesztés.

1. ábra: Horvátország NUTS-struktúrája 2007-től.

Forrás: Eurostat <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/345175/7451602/nuts-map-HR.pdf> (2017.02.16.)

Területi tervezés Horvátországban

Horvátországban a területrendezés (prostorno uređenje) és a területfejlesztés (regionalni razvoj) szabályozásilag elválik egymástól, azonban a gyakorlatban a két szakterület között fontos kapcsolat van: a területfejlesztési dokumentumoknak országos szinten illeszkedniük kell az országos területi (rendezési) tervhez. A területrendezési célú tervek nevében is szerepel a „fejlesztés”, „fejlődés” („razvoj”) kifejezés, illetve a területrendezés céljai között megjelenik – többek között – a kiegyenlített területi fejlődés elősegítése gazdasági, társadalmi és környezeti szempontból. Így a két terület, bár külön jogszabályok vonatkoznak rá, részben átfedést mutat.

A területrendezés funkcióit Horvátország esetében a 2013-ban elfogadott, építésügytől leválasztott területrendezési törvény szabályozza (Zakon, 2013a), mely állami, megyei és helyi szinten határoz meg eszközöket, melyek jellemzően stratégiaiak, operatívak (terv), illetve a speciális jellemzőkkel rendelkező térségekre vonatkoznak. Országos szinten készülnek tervek a kiemelten védett területekre (nemzeti parkok, természeti parkok). Ehhez hasonlóan a megyei szint is kiemeli a helyi szintű tervekből területeket és hatásköröket (urbanistički plan uređenja županijskog značaja – megyei jelentőségű urbanisztikai-rendezési terv). A helyi szintű terveknek illeszkedniük kell a magasabb szintű dokumentumokhoz. A top-down szemlélet általában jellemző a horvát területpolitikára, mind rendezési, mind fejlesztési szempontból.

Területpolitikai eszközök az uniós csatlakozás előtt

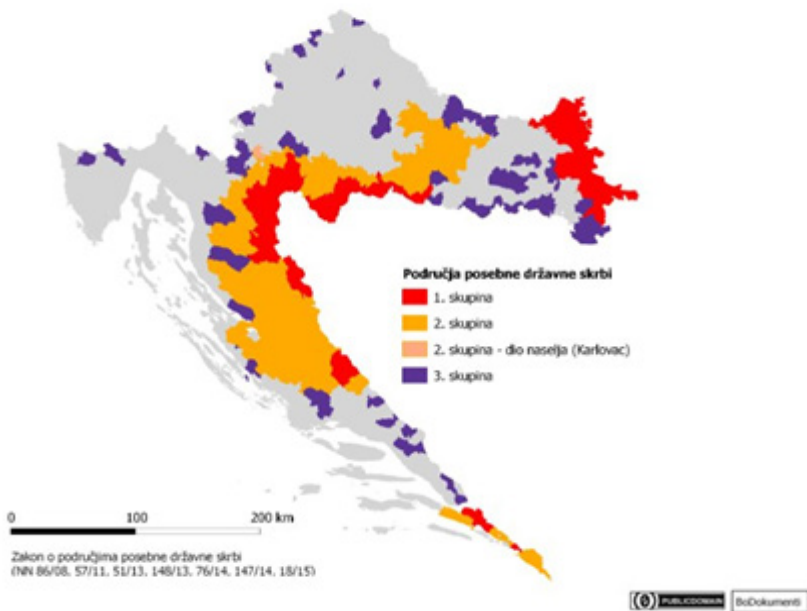
Az 1990-es években a területi kiegyenlítés, a regionális fejlesztés nem volt a közgazdasági és szakpolitikai diskurzus része (Čvrak, 2002). A háború lezárásával, és az ország újjáépítésének ösztönzésére fogadták el 1996-ban az első, területi politikai eszközöket bevezető törvényt (különös állami bánásmód alá eső területekről szóló törvény – Pámer, 2007), a szigetekről, illetve hegyvidéki területekről szóló törvényt (Đulabić–Manojlović, 2011).

A különös állami bánásmód alá eső területekről (područja posebne državne skrbi – PPDS) szóló törvény (Zakon, 2015) eredeti célja a háború által sújtott területek helyreállítása volt, mely a függetlenné vált Horvátországban napjainkig a legfontosabb determinánsa a fejlettségbeli különbségeknek. A törvény alanyai a kijelölt területen élő magánszemélyek, cégek, vállalkozások. A törvény három típusú térséget határol le: (1) a honvédő háború során elfoglalt térségek, melyek közvetlenül az államhatár közelében található; (2) azon területek, melyeket szintén elfoglaltak a háborúban, azonban nem tartoznak az első

csoportba; (3) olyan községek/települések, melyek egyéb gazdasági, strukturális és demográfiai okokból maradnak el fejlettségi szempontból. A lehatárolás az első két esetben zömében község/város szinten történik, pár településszintű területtel kiegészítve (2. ábra). A törvény kezdetben általános fejlesztéspolitikai célokat is szolgált: a nemzeti forrásból finanszírozott Területfejlesztési Alap forrásainak elosztásában volt jelentősége, azonban a fenti lehatárolást az idő sok szempontból meghaladta. Több olyan terület tartozik a lehatároltak közé, melyek fejlettség szempontjából nem indokolják a különös bánásmódot (pl. Dubrovnik térsége). A jogszabály jelenleg a lakóingatlan-beruházás tekintetében nyújtható állami kedvezmények szempontjából releváns, területfejlesztési szerepe visszaszorult. Tervben van a többször módosított jogszabály hatályaon kívül helyezésére, azonban erre egyelőre napig nem került sor (Regionalni, 2018).

2. ábra: A különös állami bánásmód alá eső területek.

Forrás: Regionalni (2018).

Horvátország természetföldrajzi diverzitásának következménye a természeti extrémítások nagy aránya, mely területeket fokozottan fenyeget az elnéptelenedés veszélye. Különösen igaz ez a hegyvidéki területekre. A domb- és

hegyvidéki területekről szóló törvény (Zakon, 2014a) 2002-ben született, a gazdasági-demográfiai fejlesztés és a biológiai-természeti értékek összehangolásának szellemében fogant. Azon területek tartoznak a törvény hatálya alá, ahol a nagy tengerszint feletti magasság megnehezíti a lakosság életét és munkavégzését. A lehatárolás ebben az esetben is helyi önkormányzati (város/község) szinten történik. A törvény olyan hegyvidéki területekre terjed ki, melyek nem tartoznak a szigetekről és a különös állami bánásmód alá eső területekről szóló törvény hatálya alá, összesen 12 városra és 32 községre. A törvény elrendeli a célterületek számára fenntartható fejlődési program kidolgozását, melyet a kormány fogad el a minisztérium javaslatára, ezekhez később operatív programok készülnek. A törvény a célterületen élő magánszemélyek és vállalkozások számára kedvezményeket nyújt a hegyvidéki területek természeti értékeinek hasznosítása, feldolgozása terén, továbbá különböző adókedvezményeket a helybeli foglalkoztatottak után.

Mivel Horvátország tengerparti területének partszakasza roppant tagolt, több száz kisebb-nagyobb sziget tartozik az országhoz, melyek igazgatása és fejlesztése komoly feladatot ró az állami és helyi kormányzati szervekre. A szigetekről szóló törvény (Zakon, 2006) területi hatálya valamennyi szigetre, illetve a Pelješac-félszigetre terjed ki. A törvény csoportosítja a szigeteket fejlettség szerint. A törvény az egyes közszolgáltatásokra vonatkozóan határoz meg előírásokat: a több önkormányzattól álló szigetek esetén közös feladatellátást ír elő. Az egyes szigetekre, vagy szigetcsoportokra fejlesztési programok kidolgozását rendeli el. A szigeteken eszközölt beruházásokhoz különböző támogatások nyújthatók.

Vukovár a honvédő háborúban legtöbbet szenvedett városként a horvát területfejlesztési politika egyik fő célterülete. Ennek megfelelően 2001-ben külön törvény elfogadására került sor, mely számos változáson ment keresztül (Zakon, 2013b). A törvény értelmében a város felújításához és gazdasági-társadalmi újjáélesztéséhez kapcsolódó tevékenységekre különböző támogatások és kedvezmények vehetők igénybe, melyek részben költségvetési forrásokból, részben hitelekkel és adományokból állnak. A kormány a törvény értelmében a város újjáépítésére és fejlesztésére stratégiát és programok fogad el minden évben a költségvetés elfogadását követően. A beruházások finanszírozására külön alap került felállításra, melynek forrásai a terv és a program céljainak megfelelően kerülnek elköltsétre. Az Alapot az állam alapítja, önálló jogi személyként. A város felújításra érdekében külföldről behozott áruk mentesülnek a vámfizetés alól. A városban foglalkoztató vállalkozások és foglalkoztatott magánszemélyek számos kategóriában mentesülnek az egészségbiztosítási hozzájárulás fizetése alól. Ezenfelül az állam segíti a lakhatási beruházásba

kezdő magánszemélyeket, szabad vállalkozási zónák kialakításáról rendelkezik. A város területén foglalkoztató cégek – hasonlóan a szigetek és a hegyvidéki területek szabályozásához – kedvezményt kapnak a társasági adó fizetése tekintetében.

Területfejlesztési törvény és uniós csatlakozás

Az első átfogó, az uniós csatlakozást előkészítő területfejlesztési törvényt 2009-ben fogadták el. Horvátország legújabb területfejlesztési törvénye 2014-ben lépett hatályba, melyet 2017-ben több ponton módosítottak. A törvény szabályozza az egyes területi szintek fejlesztési kompetenciáit. A törvény értelmében három tervezési szint jelenik meg, melyekre az uniós tervezési időszakoknak megfelelően készülnek tervezési dokumentumok:

- országos szint: a Horvát Köztársaság regionális fejlesztési stratégiája;
- megyei stratégiák, valamint Zágráb város fejlesztési stratégiája – utóbbiak összhangban kell legyenek az országos stratégiákkal és a rendezési tervekkel;
- a városi (urbánus) területek fejlesztési stratégiája.

A megyéknek van lehetőségük a partnerség elve mentén közös megyei stratégia kidolgozására és elfogadására. Ebben az esetben nem készülnek a résztvevő megyékre külön stratégiák. Ezzel a lehetőséggel a megyék jellemzően nem élnek, így valamennyi megyére külön rendezési terv készül. Több esetben a kisvárosok és községi jogállású önkormányzatok is készítenek helyi stratégiát.

Városi területként – az Integrált Területi Beruházás (Integrated Territorial Investment – ITI) alkalmazásra érdekében – a törvény négy nagyvárosi agglomerációt jelöl ki, melyek központi települése 100 ezer főt meghaladó népességszámú: Zágráb (Zagreb), Split, Fiume (Rijeka), Eszék (Osijek). Ezen túl a miniszter döntése alapján további három városra estében került sor városi agglomeráció lehatárolására az ITI alkalmazása érdekében: Zára (Zadar), Bród (Slavonski Brod), Pula, melyek lakossága meghaladja az 50 ezer főt (Odluka, 2016). A törvény ezen túl „nagyobb urbánus területként” definiálja a 35 ezer főt meghaladó városokat, „kisebb urbánus területként” pedig a 10 ezertől 35 ezer főig terjedő lakossággal rendelkező városokat.

Országos szinten a területfejlesztés koordinációját a Regionális Fejlesztési és EU Alapok Minisztériuma látja el (Zakon, 2014b). A törvény a statisztikai (NUTS 2) régiók szintjén ún. partnerségi tanácsok felállítását írja elő, melyet a megyei közgyűlések képviselői, az egyes önkormányzatok képviselői, gazdasági szereplők, tudományos intézmények, szociális partnerek és civil szervezetek alkotják (Zakon, 2014b; 21. cikk). A statisztikai régió nem rendelkezik saját

munkaszervezettel. A NUTS 2 régiót alkotó megyék létrehozhatnak kisebb területi lefedettségű „altanácsot”. Ezen „alrégiók” minimum három megyéből kell álljanak, melyek megállapodást kell kössenek az együttműködésről, bevonva a minisztériumot, mely ebben az esetben is felelős a koordinációért. Erre az együttműködésre példa a Szlavónia, Baranya és Szerémség tanácsa, mely öt megyére terjed ki, és az összesen 2,5 milliárd eurós forrással rendelkező programot irányít (Vlada RH, 2017).

A NUTS 3 szinten a fejlesztési feladatok megyei koordinációjára a megyei önkormányzat – adott esetben egyéb tulajdonosok bevonásával – fejlesztési ügynökséget hoz létre, mely 2017 óta kötelezően közintézményként kell működjön (Zakon, 2014b; 24. cikk). Eszerint a szubnacionális területfejlesztési feladatok ellátására Horvátországban nem a középszintű közigazgatással párhuzamosan jött létre intézményrendszer, hanem arra épülve. Ugyanakkor a fejlesztési ügynökségek között, feladatukat és kapacitásukat tekintve is jelentős különbségek vannak (Puljiz, 2011).

Az ITI-ben részt vevő urbánus térségek esetében szintén partnerségi tanácsok működnek, melyek feladata a prioritások kijelölése és a stratégia kidolgozásában való részvétel. Az ITI közreműködő szervezeti feladatait a központi város látja el.

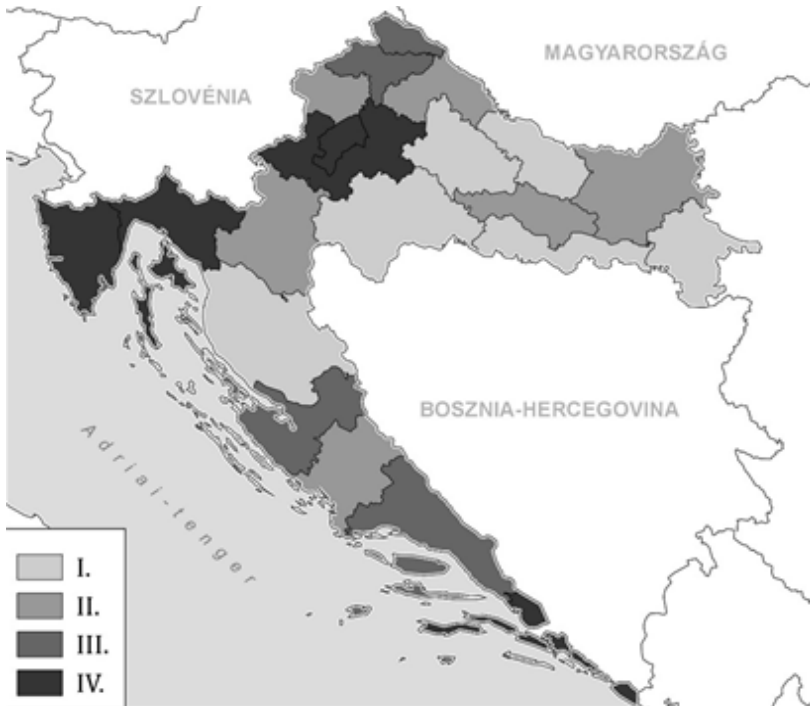
A helyi szinten az önkormányzatok fejlesztési tevékenységük összehangolása érdekében helyi fejlesztési ügynökséget hozhatnak létre közintézményi formában vagy gazdasági társaságként. Amennyiben az adott térségben működik helyi akciócsoport (LAG), a koordinációt ez a szervezet is végezheti. A helyi szint felelős a helyi stratégia kidolgozásáért és végrehajtásáért, projekteket kezdeményez, hajt végre, megjelenhet piaci szereplőként is.

A települések és megyék fejlettség szerinti besorolása

A területfejlesztési törvény fejlettségük alapján a megyéket négy, a helyi önkormányzatokat nyolc kategóriába sorolja az ún. fejlettségi index, mint komplex mutató értéke alapján felállított ordinális sorrend szerint, a megyéket kvartilisekbe, a helyi önkormányzatokat nyolcadokba rendezve (Zakon, 2014b). Az uniós fejlesztési források elosztásakor a megyei és helyi fejlettségi besorolás jogosultsági, adott esetben értékelési szempontot jelent. A jelenlegi megyei fejlettségi besorolást mutatja az 3. ábra mutatja. Megyei szinten az alsó két (I–II.), helyi önkormányzati szinten az alsó négy kategóriába sorolt területi egységek számítanak „segítségre szoruló” térségnek.

3. ábra: Megyék fejlettségi csoport szerinti besorolása fejlettségi index alapján, a 2014–2016-os időszak adatai alapján.

Forrás: MRRFEU (2016) alapján saját szerkesztés.

A fentiekén túl a minisztérium a segítségre szoruló térségekben, valamint az egyéb, „speciális fejlettségű” területeken szakmai és pénzügyi támogatást nyújt az uniós forrásokból finanszírozandó projektek előkészítéséhez, valamint azok végrehajtása során a társfinanszírozáshoz. Ezen támogatások módját miniszteri döntéssel határozzák meg. Ezen megállapodás operatív végrehajtásáért a megyei fejlesztési ügynökségek felelnek.

Az I. és II. kategóriába eső helyi önkormányzatok jogosultak a területük-ről származó megelőző évi vállalkozásokra kivetett profitadó költségvetésből való visszatérítésére. Ugyanezen területeken működő vállalkozások részére is nyújtható adókedvezmény a helyben foglalkoztatott alkalmazottak után, mint kisösszegű (de minimis) támogatás, melyet a vállalkozások kérvényezhetnek (Pravilnik, 2015). Ugyanezen kategóriájú helyi önkormányzatok esetében a természeti kincsek kiaknázásáért beszedett díj 50%-a a helyi önkormányzatot

illeti, azt gazdaságfejlesztésre és környezetvédelemre fordíthatja. Az önkormányzat területén található védett területek turisztikai hasznosításából befolyó bevétel bizonyos százaléka is visszatérítésre kerül az önkormányzatokhoz, függően a fejlettségi szinttől, melyet szintén környezet-, természetvédelmi, valamint gazdaságfejlesztési projektekre kell fordítania. Mindemellett, külön jogszabály alapján, lakhatási támogatás is nyújtható.

Uniós források felhasználása a csatlakozástól napjainkig

Horvátország 2013. július 1-jei uniós csatlakozását megelőzően a különböző előcsatlakozási alapok kedvezményezettje volt. A háborút követő rendezési időszak fő forrása a CARDS program, majd a hivatalos tagjelöltté válástól kezdve a PHARE, ISPA és SAPARD források voltak meghatározók (Dubarle et al, 2011). A 2007–2013-as programozási időszakban kialakított, a főáramú uniós területfejlesztési eszközrendszerrel jelentősen harmonizált IPA (Instrument for Pre-accession) programból 997,65 millió euróval részesült (EC, 2012), amivel Szerbiát követően az eszköz legnagyobb kedvezményezettje volt.

A 2013 második félévében induló „mini” időszakra vonatkozóan új stratégiai referenciakeret készült, mely az előcsatlakozási periódusra készült operatív programokban lefektetett célokat vitte tovább, a rövid időszakra tekintettel viszonylag alacsony forrásokkal (3. táblázat).

3. táblázat: Horvátország 2013-as Stratégiai Referenciakeretének sarokszámai.

Operatív program	Alap	EU-támogatás (2013.07.01-12.31.)	
		ezer EUR	%
Közlekedés	ERFA	120 000	26,70%
Környezet	KA	149 800	33,33%
Regionális versenyképesség	ERFA	108 400	24,12%
Humán erőforrás-fejlesztés	ESZA	60 000	13,35%
Nemzeti stratégiai referenciakeret összesen		438 200	97,51%
Európai területi együttműködés	ERFA	11 200	2,49%
Mindösszesen		449 400	100,00%

Forrás: EC (2013) alapján saját szerkesztés.

A 2014–2020-as időszakra vonatkozó Partnerségi Megállapodás súlypontjai a gazdaság versenyképességének növelése; a fenntartható, modern közlekedési infrastruktúra fejlesztése; a munkaerőpiac és a minőségi oktatás fejlesztése; a szegénység, egyenlőtlenség és diszkrimináció felszámolása; illetve a közigazgatás hatékonyságának növelése (EU-RH, 2014). A Partnerségi Megállapodás számszerűsített célja az EU 2020 stratégiához illeszkednek: a kutatás-fejlesztés GDP-ből való részesedésének növelésére, az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentésére, a megújuló energiaforrások részesedésének növelésére, a foglalkoztatottság növelésére, illetve a társadalmi kirekesztés visszaszorítására vonatkoznak (EU-RH, 2014).

Az Európai Regionális Fejlesztési Alapról (ERFA) szóló rendelet (1301/2013/EU) által rögzített tematikus célok (thematic objectives – TO) tekintetében a vállalkozások versenyképességének növelése (TO 3), a környezet- és örökségvédelem (TO 6), valamint a közlekedési infrastruktúra fenntartható fejlesztése (TO 7) a legjelentősebb (EU-RH, 2014). A fenti célok mentén készülő operatív programok jellemzően monofund-jellegűek. Az egyes OP-k pénzügyi keretét az 4. táblázat mutatja.

4. táblázat: Az egyes operatív programok forrásmegoszlása Horvátországban (2014–2020).

Operatív program	Összeg (EUR)	Arány (%)
Versenyképesség és kohézió	6 881 045 559	64,06
Hatékony emberi erőforrások	1 582 210 217	14,73
Vidékfejlesztési program	2 026 222 500	18,86
Tengerészeti és Halászati Operatív Program	252 643 138	2,35
Összesen	10 742 121 414	100,00

Forrás: EU-RH (2014; p. 104).

A ITI-ben részt vevő városok térségeinek a kormányzat összesen 345 millió eurós társfinanszírozást szavazott meg, melyből legnagyobb költségvetéssel a legnagyobb agglomerációval rendelkező Zágráb részesül, azonban alacsonyabb támogatási intenzitással. A régióközpont város lakosságához képest a spliti és észéki agglomeráció a legkiterjedtebb (5. táblázat).

5. táblázat: Az ITI mechanizmusban részt vevő városi térségek főbb adatai Horvátországban.

	Bevont megyék (NUTS 3) száma	Városok száma	Községek száma	Önkormányzatok száma összesen	Központ lakossága (2011)	Agglomeráció lakossága (2011)	Agglomeráció/ központ lakosság- nak aránya	EU-támogatás indikatív összege (EUR)
Zágráb	3	11	19	30	790 017	1 086 528	137,53%	91 872 881,20
Split	1	7	6	13	178 102	325 407	182,71%	62 773 406,55
Fiume	1	4	6	10	128 624	188 497	146,55%	49 588 331,67
Eszék	2	3	16	19	108 048	195 235	180,69%	44 105 165,39
Zára	1	2	13	15	75 062	113 045	150,60%	35 314 937,82
Bród	1	1	9	10	59 141	91 331	154,43%	31 072 252,64
Pula	1	2	5	7	58 594	82 117	140,15%	30 624 293,73
Összesen		30	74	104		2 082 160		345 351 269,00

Forrás: Ricov (2016), valamint az agglomerációs stratégiák alapján saját szerkesztés.

Tekintettel arra, hogy mindkét NUTS 2 régió az uniós átlag 75%-a alatt van az egy főre jutó GDP tekintetében, az operatív programok országos lefedettségük, így valamennyi régió számára nyitva állnak. Ennek ellenére az egyes operatív programok élnek preferenciákkal a fejletlen (I–II. kategória) területekkel kapcsolatban.

- Az elsődleges és sürgősségi betegellátáshoz való hozzáférés elősegítésére irányuló támogatások tekintetében kiemelten kezelik az elzárt és elmaradott térségeket. Ez a preferencia megjelenik az infrastruktúra fejlesztését támogató Versenyképesség és kohézió OP-ban (OP, 2014a), valamint a kapcsolódó humán fejlesztéseket finanszírozó Hatékony emberi erőforrások OP-ban (OP, 2014b).
- A rurális térségek fizikai, gazdasági és társadalmi megújításának támogatása öt kisvárosra (10 és 35 ezer fő között) és funkcionális városkörzetére fókuszál, melyek háborúban való érintettségük és gazdasági-társadalmi elmaradottságuk mellett nagyszámú kisebbségi (szerb, roma) lakossággal rendelkeznek. A programban Pélmonostor (Beli Manastir – a román által nagy számban lakott Dárda (Darda) községgel együtt), Benkovac, Knin, Petrinja és Vukovár vesz részt (MRRFEU, 2015). Ez konstrukció szintén a két OP-ból párhuzamosan valósul meg.
- A Versenyképesség és kohézió OP 3. prioritása a kis- és közepes vállalkozások regionális, nemzeti és nemzetközi piacokon való növekedési képességét támogatja az innovációs folyamat erősítésén

keresztül. Az elmaradott térségekből érkező projektek pontozásnál előnyt élveznek, magasabb társfinanszírozási rátával és technikai segítségnyújtással kiegészítve (OP, 2014a).

Bár Horvátország mindkét NUTS 2 régiója az uniós átlag 75%-a alatt helyezkedik el, az egy főre jutó GDP-mutató referencia-időszakának változása miatt a két horvát régió relatíve fejlettebbé vált, így a támogatási intenzitás jelentősen lecsökkent, különösen a Kontinentális Horvátország régió esetében, ahol a fejlettségi mutató meghaladja az EU-átlag 60%-át (6. táblázat).

6. táblázat: A horvátországi NUTS 2 régió esetében alkalmazható támogatási intenzitás a támogatási térkép alapján.

Régió	GDP/fő az EU-átlag %-ában (2000–2002)	Támogatás % (2013)	GDP/fő az EU-átlag %-ában (2008–2010)	Támogatás % (2014–2020)
Adriai Horvátország	46,74	40	60,00	35
Kontinentális Horvátország	49,62	40	61,67	25

Forrás: Odluka (2013) és EC (2014) alapján saját szerkesztés.

A támogatási térkép illetően kedvezőtlen változása tovább növelte a fejletlenebb térségek képviselőinek elégedetlenségét a meglévő NUTS 2 struktúrával szemben, így ennek felülvizsgálata várható a következő programozási időszakot megelőzően.

Összefoglalás

Horvátország – háborús közelmúltja okán – differenciált területpolitikai eszközökkel rendelkezett már az uniós integrációs folyamat megkezdődését megelőzően is. Az uniós csatlakozás megindulásával azonban a háborús helyreállítás és a speciális földrajzi extremitások kezelésén túl az ország teljes területére kiterjedő, területfejlesztési politika kialakítására került sor. A fejlettségi index, folyamatosan változó módszertan mellett bár, de lehetőséget ad a területi folyamatok monitoringjára, illetve az uniós kohéziós politika végrehajtása során preferenciák meghatározására. A 2009-ben elfogadott, többször módosított területfejlesztési törvény erős állami szerep mellett a megyei önkormányzatokra, illetve a megyei fejlesztési koordinátorokra telepít hatásköröket, új struktúrákat csak a több megyére kiterjedő programok esetén hoz létre. A törvény 2017-es

módosítása bevezette a nagyvárosi agglomeráció fogalmát, mely kategóriába az 50 ezer főnél népesebb városok és azok térségei tartoznak, melyek egyben a kohéziós politika integrált területi beruházás nevű eszközének kedvezményezettjei is. Az agglomerációs megközelítés, a közös tervezés és végrehajtás a nagyvárosokat komoly feladat elé állítja, egyúttal komoly kapacitásfejlesztési és forráskoordinációs tapasztalatokat jelenthet, mely egy későbbi decentralizáltabb területi struktúra kialakításának alapja lehet.

Irodalomjegyzék

- ČAVRAK, VLADO 2002: Strategija i politika regionalnog razvoja Hrvatske. *Ekonomija/Economics*. 3/IX. 645–661. o.
- DZS 2013: *A statistical portrait of Croatia in the European Union. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske*. <http://www.dzs.hr/Hrv/important/PressCorner/StatPortraitOfCroatiaInTheEU2013.pdf> [2017. február 16.]
- DZS 2017: *Bruto domaći proizvod za Republiku Hrvatsku NKPJS 2012. – 2. razina i županije u 2014.* https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/12-01-03_01_2017.htm [2019. május 16.]
- DUBARLE, PATRICK–MEZEI CECÍLIA–PÁMER ZOLTÁN (2011): Regionális Fejlesztési Programok. In: HORVÁTH GY., HAJDÚ Z. (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országáiban*. Pécs, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. 548–579. o.
- ĐULABIĆ, VEDRAN–MANOJLOVIĆ, ROMEA 2011: Administrative Aspects of Regional and Cohesion Policy in Croatia. In: *Search of a Better Coordination of Parallel Processes. Croatian and Comparative Public Administration*, god. 11. br. 4. 1041–1074. o.
- EC 2012: *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council – Instrument for Pre-Accession Assistance (IPA) revised multi-annual indicative financial framework for 2013.* https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2012/package/miff_adopted10-10-12_en.pdf [2018. július 23.]
- EC 2013: *Odluka Komisije od 26.8.2013. o odobravanju određenih elemenata nacionalnog strateškog referentnog okvira Hrvatske*. CCI 2007HR16UNS001. Bruxelles, 26.8.2013. C(2013) 5490 final.
- EC 2014: *Državne potpore: Komisija prihvatila kartu regionalnih potpora za Hrvatsku 2014. – 2020. Europska komisija, priopćenje za tisak*. <http://>

- europa.eu/rapid/press-release_IP-14-662_hr.htm [2017. február 13.]
- EU-RH 2014: *Sporazum o partnerstvu između Republike Hrvatske i Europske komisije za korištenje EU strukturnih i investicijskih fondova za rast i radna mjesta u razdoblju 2014–2020*. https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages//arhiva/EU%20fondovi/Programi%20prekogranicna%202014-2020//GLAVNI%20DOKUMENT_Sporazum_o_partnerstvu_HR.pdf [2017. február 12.]
- IVANIŠEVIĆ, STJEPAN et al. 2001: Local Government in Croatia. In: Kandeva, Emilia (ed.): *Stabilization of Local Governments. Local Government and Public Service Reform Initiative*. Budapest, Open Society Institute. 180–240. o.
- KOPRIĆ, IVAN 2009: Neposredno birani načelnici: institucionalno oblikovanje, tradicija i kultura javnog sektora. – *Analiza Hrvatskog politološkog društva, 2008*. 399–416. o.
- LÓRINCZNÉ BENCZE EDIT 2014: A horvát területi politika jogszabályi hátterének változásai. In: Lukovics M., Zuti B. (szerk.): *A területi fejlődés dilemmái*. Szeged, SZTE Gazdaságtudományi Kar. 93–103. o.
- MRRFEU 2015: *Odluka o pilot područjima za provedbu Programa integrirane fizičke, gospodarske i socijalne regeneracije malih gradova na ratom pogođenim područjima*. <https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/Istaknute%20teme/Novi%20po%20C4%8Detak%20za%20BM,%20Benkovac,%20Knin,%20Petrinju,%20VU%20i%20Dardu/1.%20Odluka%20o%20pilot%20podru%20C4%8Djima.pdf> [2017. február 13.]
- MRRFEU 2016: *Vrijednosti indeksa razvijenosti i pokazatelja za izračun indeksa razvijenosti prema novom modelu izračuna na županijskoj razini (razdoblje 2014–2016.)*. [https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/O%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/indeks%20razvijenosti/Vrijednosti%20indeksa%20razvijenosti%20i%20pokazatelja%20za%20izra%20C4%8Dun%20indeksa%20razvijenosti_jedinice%20podru%20C4%8Dne%20\(regionalne\)%20samouprave.pdf](https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/O%20ministarstvu/Regionalni%20razvoj/indeks%20razvijenosti/Vrijednosti%20indeksa%20razvijenosti%20i%20pokazatelja%20za%20izra%20C4%8Dun%20indeksa%20razvijenosti_jedinice%20podru%20C4%8Dne%20(regionalne)%20samouprave.pdf) [2019. május 20.]
- MU 2017: *Popis županija, gradova i općina*. https://uprava.gov.hr/UserDocsImages//Lokalna%20samouprava//100613-Kopija%20opcine_gradovi_RH.xls [2017. február 16.]
- ODLUKA 2013: Odluka o karti regionalnih potpora. Vlada Republike Hrvatske. – *Narodne novine*. 19/2013.
- ODLUKA 2016: *Odluka o odabiru područja za provedbu mehanizma integriranih teritorijalnih ulaganja. Republika Hrvatska Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije*. <https://razvoj.gov.hr/UserDocsImages/Istaknute%20teme/Gradovi%20kao%20pokreta%20C4%8Di%20>

- gospodarskog%20razvoja/Odluka%20o%20odabiru%20podru%C4%8D-
ja%20za%20provedbu%20mehanizma%20integriranih%20teritorijal-
nih%20ulaganja..pdf [2018. július 30.]
- OP 2014a: *Operational Programme Competitiveness and Cohesion 2014–2020*. CCI 2014HR16M1OP001. http://www.strukturnifondovi.hr/UserDocsImages/Novosti/Programme_2014HR16M1OP001_1_2_en.pdf [2017. február 12.]
- OP 2014b: *Operativni program učinkoviti ljudski potencijali 2014–2020*. <http://www.strukturnifondovi.hr/UserDocsImages/Documents/Strukturni%20fondovi%202014.%20%E2%80%93%202020/OPULJP%20hr%2020150709.pdf> [2017. február 12.]
- PÁMER ZOLTÁN 2007: A nyugat-balkáni országok európai integrációja. In: HAJDÚ Z.–ILLÉS I.–RAFFAY Z. (szerk.): *Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 121–161. o.
- PRAVLNIK 2015: Pravilnik o načinu ostvarivanja porezne olakšice za obavljanje djelatnosti na području Grada Vukovara i na potpomognutim područjima. – *Narodne novine*. 157/2014.
- PULJIZ, JAKŠA 2011: *Analiza kapaciteta za korištenje EU fondova na županijskoj razini*. Institut za međunarodne odnose. <http://www.irmo.hr/hr/publikacije/analiza-regionalnih-kapaciteta-za-koristenje-eu-fondova-na-zupanijskoj-razini/> [2011. július 15.]
- RICOV, JELENA 2016: *EU fondovi – Mehanizam Integrirana teritorijalna ulaganja*. 44. sjednica Izvršnog odbora Hrvatske zajednice županija. https://www.hrvzz.hr/storage/documents/prezentacija_rs_eu_fondovi_i_medunarodna_suradnja.pdf [2019. május 20.]
- REGIONALNI 2018: *Zakoni o izdvajanju specifičnih područja*. <http://regionalni.weebly.com/specificnapodrucja.html> [2019. május 23.]
- VLADA RH 2017: *Predsjednik Vlade Plenković: Projekt Slavonija preokrenut će negativne trendove i učiniti razvojni iskorak za Slavoniju*. <https://vlada.gov.hr/vijesti/predsjednik-vlade-plenkovic-projekt-slavonija-preokrenut-ce-negativne-trendove-i-uciniti-razvojni-iskorak-za-slavoniju/20469> [2019. május 20.]
- ZAKON 2001a: Zakon o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi. – *Narodne novine*, 33/2001, 60/2001, 129/2005, 109/2007, 125/2008, 36/2009, 36/2009, 150/2011, 144/2012, 19/2013, 137/2015.
- ZAKON 2001b: Zakon o Gradu Zagrebu. – *Narodne novine* 62/2001, 125/2008, 36/2009, 119/2014.
- ZAKON (2006): Zakon o otocima. Pročišćeni tekst. – *Narodne novine*. 33/2006.

ZAKON (2010): Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst). – *Narodne novine*. 85/2010.

ZAKON (2013a): Zakon o prostornom uređenju. – *Narodne novine*. 153/2013.

ZAKON (2013b): Zakon o obnovi i razvoju Grada Vukovara. Pročišćeni tekst. – *Narodne novine*. 148/2013.

ZAKON (2014a): Zakon o brdsko-planinskim područjima. Pročišćeni tekst. – *Narodne novine*. 147/2014

ZAKON (2014b): Zakon o regionalnom razvoju. – *Narodne novine*. 174/2014.

ZAKON (2015): Zakon o područjima posebne državne skrbi. Urednički pročišćeni tekst. – *Narodne novine*. 18/2015.

A VIDÉKFEJLESZTÉS
ELMÉLETI ÉS
GYAKORLATI
LEHETŐSÉGEI

Fertő Imre

igazgató, egyetemi tanár

MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest

Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Kaposvár

ÉRVÉNYES-E A GIBRAT-TÖRVÉNY A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN?¹

Egy felülvizsgálat

ABSZTRAKT

A cikk a Gibrat-törvény érvényességét vizsgálja a magyar mezőgazdaságban 2007 és 2015 között a tesztüzemi rendszer adatait felhasználva. Kvantilis regressziós modelleket alkalmazva, úgy találjuk, hogy a Gibrat-törvényt elutasíthatjuk a teljes mintára. Eredményeink szerint a kisebb üzemek gyorsabban nőnek, mint a nagyobbak. Továbbá találtunk arra vonatkozó bizonyítékot, hogy az egyéni gazdaságok, illetve a társas vállalkozások növekedési pályája között szignifikáns törés van.

KULCSSZAVAK: Gibrat-törvény, kvantilis regresszió, magyar mezőgazdaság

A vállalatok növekedését vizsgáló empirikus tanulmányok elméleti kiindulópontja általában a Gibrat-törvény, mely szerint a vállalatok növekedése egy sztochasztikus folyamat, amely számos nem megfigyelhető véletlen változó eredménye, ezért a vállalatok növekedési rátája független azok kezdeti nagyságától egy adott periódus elején (Gibrat 1931).² A Gibrat-törvénynek gazdag irodalma van az ipar és a szolgáltatások területén (lásd Lotti et al., 2003; Audretsch et al., 2004; Stam, 2010), azonban sokkal kevesebb kutatás foglalkozott eddig a farmok növekedésével (például Adamowicz et al., 2014; Dolev – Kimhi, 2010; Brennes-Munoz et al., 2016). A cikk célja, hogy korábbi vizsgálatainkat (Bakucs-Fertő, 2009; Fertő-Bakucs, 2009; Bakucs et al., 2013) felújítva megvizsgálja a Gibrat-törvényt a magyar mezőgazdaságban 2007 és 2015 között a magyar tesztüzemi rendszer adatainak felhasználásával. A mezőgazdasági üzemstruktúra átalakulása

- 1 A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az NKFIH SNN 128855 sz. Programja támogatta: Az agrárpolitika hatása a mezőgazdaság regionális alkalmazkodására. Egy magyar–szlovén összehasonlítás.
- 2 Gibrat bebizonyította, hogy a vállalatok méretpopulációja eloszlásának ferdesége egy Gaussi folyamat eredménye, vagyis hogy nagyszámú, de egymástól független additív hatások egy normál eloszlást generálnak. Amennyiben rögzítjük, hogy a változó egy függvénye (például a természetes alapú logaritmus) normális eloszlást követ, akkor a változó megfigyelt ferde eloszlása modellezhetővé válik.

a posztoszocialista országokban lassan már három évtizede tart. Az eddigi folyamatok arra utalnak, hogy a magyar mezőgazdaság korábbi szélsőségesen duális szerkezete oldódik, megjelentek a korábban nem létező közepes méretű mezőgazdasági üzemek. A mezőgazdasági termelési szerkezetváltozása hatással van a termelékenységre és hatékonyságra, a kormányzat által nyújtott szolgáltatások, valamint infrastruktúra keresletére, közvetve pedig a vidéki közösségek jólétére. Ezért a mezőgazdasági üzemek növekedésének a kutatása nemcsak az agrárközgazdászok, hanem a döntéshozók számára is fontos lehet, hiszen a szektor csökkenő részesedése a GDP-ben, a fokozódó koncentrációs nyomás, valamint a bevétel növelése arra kényszeríti a kisebb egyéni gazdálkodókat, hogy növeljék az üzemméretet, esetleg a mezőgazdasági szektoron kívülről egészítsék ki jövedelmüket, szélsőséges esetben pedig, hogy beszüntessék tevékenységüket. A cikk fő újdonsága, hogy a legújabb adatokon vizsgálja meg a Gibrat-törvény érvényesülését a magyar mezőgazdaságban. A tanulmány szerkezete a következő: az alkalmazott módszertan bemutatását követi az empirikus elemzés eredményeinek ismertetése, és az összegzés után megfogalmazunk néhány következtetést.

Módszertan

A Gibrat-törvény alapjául szolgáló sztohasztikus folyamat a legegyszerűbben a következőképpen írható fel:

$$\frac{S_{i,t}}{S_{i,t-1}} = \alpha S_{i,t-1}^{\beta_1 - 1} \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

ahol $S_{i,t}$ az i farm nagysága t időpontban, $S_{i,t-1}$ az i farm nagysága az előző periódusban, és $\varepsilon_{i,t}$ a véletlen változó, független $S_{i,t-1}$ nagyságától. α az összes farmnak a közös növekedési ütemét jelöli, míg β_1 az eredeti méretnek az adott farm növekedési ütemére gyakorolt hatását méri. Ha $\beta_1 = 1$, akkor a növekedési ráta független a farmok kezdeti nagyságától, azaz érvényes a Gibrat-törvény. Ha az együttható kisebb, mint egy, akkor a kisebb gazdaságok gyorsabban nőnek, mint a nagyobb farmok. Ellenkező esetben, ha az együttható nagyobb egynél, akkor a nagyobb mezőgazdasági üzemek gyorsabban nőnek a kicsiknél.³

A Gibrat-törvény tesztelésének legegyszerűbb módja, hogy megbecsüljük OLS-regresszióval az (1) egyenletből származtatott (2) egyenletet és teszteljük a β_1 együtthatót, amelyik a farm nagysága logaritmusban kifejezve egy periódussal késleltetve:

³ Megjegyezzük, hogy ez csak rövid távon képzelhető el, mivel azt jelenti, hogy hosszú távon a gazdaságok mérete explozívan alakul.

$$\log S_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \log S_{i,t-1} + \mu_{i,t} \quad (2)$$

ahol $\beta_0 = \ln \alpha$ és $\mu_{i,t} = \ln \varepsilon_{i,t}$. Amennyiben a törvényt nem utasíthatjuk el, vagyis $\beta_1=1$, akkor β_0 azt mutatja, hogy az átlagos farmméret növekedik (pozitív érték esetén) vagy csökken (negatív érték esetén). Ha $\beta_1 < 1$, vagyis a kis farmok gyorsabban nőnek, mint a nagyok, akkor β_0 segítségével meghatározható a méretpopulációnak az a középértéke, amely felé hosszú távon a farmok mozognak. A Legkisebb Négyzetek Elvén (Ordinary Least Squares, OLS) alapuló elemzés azonban pusztán arra képes, hogy megvizsgálja vajon helytálló-e a Gibrat-törvény általában, az összes farmot figyelembe véve, anélkül, hogy különbséget tennénk a méretbeli eltérések között. Követve az újabb tanulmányokat kvantilis regressziót alkalmazunk, hogy a különböző méretcsoportok között különbséget tehesünk. Az empirikus elemzés egy további fontos problémája a mintaválasztás. Mivel a növekedési rátát értelemszerűen csak a túlélő farmoknál (vagyis amelyek t időpontban még működnek) tudjuk vizsgálni, illetve mivel a legnagyobb valószínűséggel eltűnő farmok a lassan növekedők közül kerülnek ki, könnyű belátni, hogy a kis méretű, gyorsan növekedő farmok a mintában felül reprezentáltak lehetnek, ezért torzíthatják az eredményeket. Ez a kérdés kifejezetten fontos a jelen kutatásban, mivel a kisebb farmok aránya az átmeneeti gazdaságokban, így Magyarországon is, sokkal magasabb, mint a fejlett gazdaságokban. Wald tesztekkel ellenőrizzük, hogy a β_1 együtthatók különböznek az egyes kvantilisok között, illetve egyenlők-e 1-gyel.

A (2) egyenletbe D dummy változót bevezetve, a (3) egyenletet kapjuk, amely alkalmas a strukturális törés tesztelésére:

$$\log S_{i,t} = \beta_0 + D_{i,t} \beta_2 + \beta_1 \log S_{i,t-1} + \beta_3 D_{i,t} \log S_{i,t-1} + \mu_{i,t} \quad (3)$$

ahol $D_{i,t} = 0$ ha az i -edik gazdaság egyéni, és $D_{i,t} = 1$ ha az i -edik gazdaság társas formában működik. Wald teszttel ellenőrizzük, hogy a β_2 és a β_3 együttesen szignifikánsan eltérnek-e nullától.

Adatok

Elemzésünk a magyar tesztüzemi adatbázison alapul. A magyar mezőgazdasági számviteli információs hálózat (röviden tesztüzemi rendszer) létrehozását Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozása tette indokolttá. A magyar mezőgazdasági tesztüzemi információs rendszer létrehozásának előkészítését 1996-ban kezdték el, és az Agrárgazdasági Kutató Intézet (AKI) működteti. Magyarországon a vizsgált gazdálkodók köre a két európai méretegységet meghaladó mezőgazdasági termelőkre, egyéni gazdaságokra és gazdasági

szervezetekre terjed ki, földrajzi elhelyezkedésük, méretük és termelési profiljuk figyelembevételével. A gazdaságok kiválasztása a KSH által elvégzett mezőgazdasági szerkezeti összeírásain alapszik. Az országos lefedettség elérésétől számítva, évente mintegy 2000 mezőgazdasági vállalkozás adatait gyűjtik. A számviteli és pénzügyi adatokon kívül az adatgyűjtés köre kiterjed a földhasználatra, a munkaerő-állományra, a termelési adatokra, valamint ágazati szintű adatgyűjtésre. Az adatbázis 2015-ben 1585 egyéni gazdaságot és 377 társas vállalkozást tartalmazott, amelyből csak 1245 mezőgazdasági üzem volt azonos a 2007. évi mintával. Ez arra utalhat, hogy a szelekciós torzítás komoly problémát jelenthet a vizsgálat számára. Azonban korábbi vizsgálataink arra utalnak, hogy a szelekciós torzítás elhanyagolható a magyar tesztüzemi rendszerben (Bakucs–Fertő, 2009; Bakucs et al., 2013). A farmok méretének mérése régóta vita tárgya a nemzetközi irodalomban (l. Adamowicz et al., 2014) az input versus output oldali mérőszámok problémájáról) ezért robusztus eredmények elérése érdekében három különböző változót alkalmaztunk a mezőgazdasági üzemek nagyságának a mérésére. Output oldalon az Európai Méretegységet (European Size Unit) input oldalon pedig a használt földterület nagysága és a munkaerő létszámát.

Empirikus eredmények

Az 1. táblázat az egyéni gazdaságokat és a társas vállalkozások, valamint az összes farm méretének átlagát, mediánját, minimumát és maximumát mutatja be a különböző méretváltozók szerint. Az adatok azt mutatják, hogy az egyéni gazdaságok mérete lényegesen kisebb, mint a társas vállalkozásoké. A társas vállalkozások méretének átlaga, mediánja és maximuma akár tízszeresen is meghaladhatja az egyéni gazdaságokét. Az empirikus irodalom kiemeli, hogy a kisebb cégek gyorsabban nőnek, mint a nagyobbak, főként a kis, újonnan alakult céget esetében (Lotti et al., 2003). Az egyes méretváltozók kernel sűrűségfüggvényei jó láthatóan különböznek az egyéni gazdaságok (EG) és a társasvállalkozások (TV) között (1. ábra). Érvelhetünk amellett, hogy az eloszlásfüggvények különbözőségei miatt a családi, illetve a társas vállalkozások növekedési üteme eltérő lehet, noha ez korábbi vizsgálataink nem támasztották alá (Fertő–Bakucs, 2009). A magyar mezőgazdaságról szóló empirikus irodalom eredményei azonban arra utalnak, hogy a családi vagy egyéni gazdaságok, illetve a társas vállalkozások termelési hatékonysága eltérő (Bakucs et al., 2012; Fertő, 2015), ezért azok növekedési üteme is különböző lehet. Ezért később teszteljük, hogy van-e ilyen strukturális törés a mintában.

1. táblázat: A méretváltozók leíró statisztikája

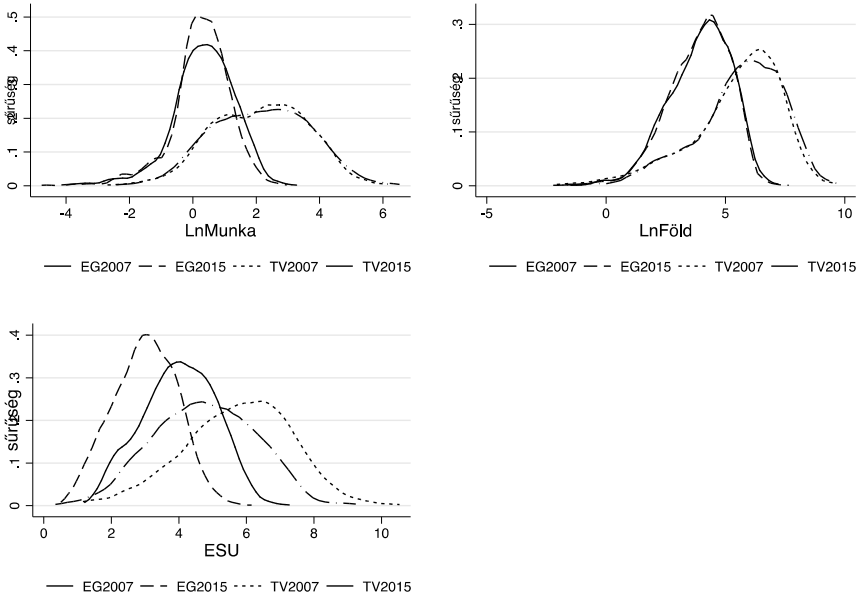
	ESU	Munkaerő (fő)	Földterület (ha)
	egyéni gazdaságok		
átlag	64,67	1,98	87,11
medián	33,63	1,37	47,50
minimum	0,00	0,01	0,00
maximum	2015,20	31,63	1659,89
	társas vállalkozások		
átlag	641,68	19,48	647,27
medián	195,52	8,17	261,00
minimum	0,00	0,09	0,00
maximum	23598,33	433,86	9650,73
	összes gazdaság		
átlag	179,48	5,46	198,57
medián	42,23	1,67	58,13
minimum	0,00	0,01	0,00
maximum	23598,33	433,86	9650,73

Forrás: saját számítás a tesztüzemi adatok alapján

Mivel a mintában egyéni és társas gazdaságok is szerepelnek, az 1. táblázat alapján pedig tudjuk, hogy lényeges méretbeli különbségek vannak a két kategória között, lehetséges, hogy strukturális törés van az egyéni, illetve társas formában működő farmok között. Ezért a (3) egyenlet alapján újrabecsüljük az OLS-modelleket, az eredményt pedig a 2. táblázatban mutatjuk be. Az eredményekből látszik, hogy az egyéni/társas gazdaság dummy csak a föld méretváltozó esetében volt szignifikáns, a dummy és a végső méret interakciója pedig a munka és föld méretváltozó esetén, 10%-os szignifikanciaszinten. A nullhipotézist, hogy a dummyt tartalmazó tagok koefficiense együttesen egyenlő nullával, 10 %-os szignifikancia szinten elutasíthatjuk a föld és a munka esetében. A 2. táblázat eredményei azt támasztják alá, hogy strukturális törés van a kétfajta üzemtípus között a föld és a munka nagyságának tekintetében. Ez ellentmond korábbi eredményeinknek (Fertő-Bakucs, 2009), ahol nem találtunk különbséget a két üzemtípus között.

1. ábra: A méretváltozók sűrűségfüggvényei üzemptípusonként 2007/2015

2. táblázat: A strukturális törés tesztelése

		ESU	Munka	Föld
konstans	β_0	1.149***	0.147***	0.249***
(log $S_{i,t-1}$)	β_1	0.950***	0.812***	0.941***
Egyéni/társas farm dummy (D)	β_2	0.104	0.087	-0.448***
$Dx(\log S_{i,t-1})$	β_3	-0.002	0.068*	0.069**
$H_0: D=0, Dx(\log S_{i,t-1})=0$		0.2736	0.0012	0.0216
R^2		0.799	0.763	0.881
N		1245	1245	1196

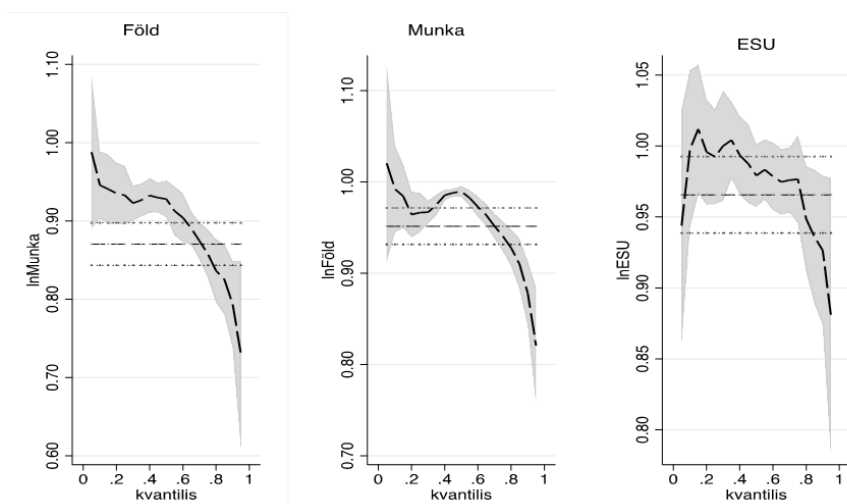
*Forrás: Saját számítás a tesztüzemi rendszer adatainak felhasználásával
Megjegyzés: szignifikancia szintek: * 10 százalék, ** 5 százalék, ***1 százalék*

A kvantilis regressziók eredményeit mutatja a 2. ábra a teljes mintára a különböző méretváltozókra. A vízszintes szaggatott vonal mutatja az OLS-becslések együtthatóit a hozzátartozó konfidencia intervallumokkal. A 2. ábra tanúsága szerint az OLS-becslések szerint $\beta_1 < 1$, vagyis a kisebb méretű farmok gyorsabban

nőnek, mint a nagyok mindegyik méretmutató esetében. A kvantilis regressziók árnyalják a fenti képet. Az méreteloszlás alacsonyabb kategóriáinál a Gibrat-törvény érvényes különösen az Európai Méret Egységben kifejezett üzemméret esetében (az eloszlás közel 80 százalékáig). A 2. ábra azt sugallja, hogy az üzem méretek növekedésével egyre inkább igaz, hogy a kisebb méretű farmok erőteljesebben növekednek, mint nagyobb méretű társaik. A Wald-tesztek eredményei arra utalnak, hogy az együtthatók szignifikánsan különböznek egymástól a méreteloszlás különböző pontjain függetlenül az alkalmazott méretváltozótól.

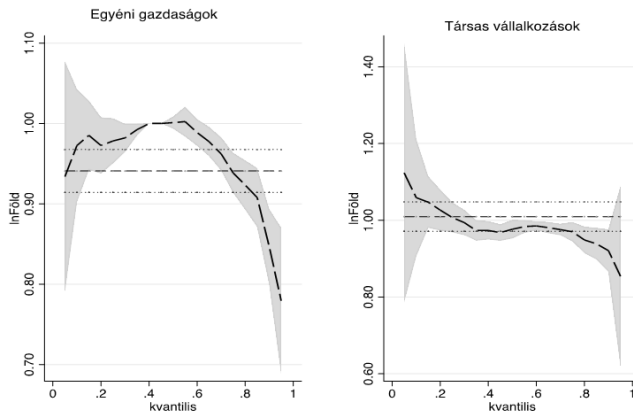
2. ábra: A kvantilis regressziók eredményei a teljes mintára

A számításokat megismételtük a föld és a munkaerő méretváltozók esetében külön az egyéni gazdaságok és a társas vállalkozások mintáira, mivel számításaink strukturális törést mutattak (2. táblázat). Az egyéni gazdaságok esetében az OLS-becslések azt mutatják, hogy a kisebb farmok gyorsabban nőnek, mint a nagyobbak, azonban a társas vállalkozások esetében nem utasíthatjuk el a Gibrat-törvényt (3. ábra). Az egyéni gazdaságok esetében azonban a kvantilis regressziók eredményei eltérő növekedési pályát mutatnak a földterület nagyságának eloszlása szerint. A kisebb földterülettel rendelkező egyéni gazdaságok esetében a méreteloszlás közel 65 százalékáig nem utasíthatjuk el a Gibrat-törvényt, míg a nagyobb földterületű gazdaságok már kevésbé gyorsan nőnek, mint kisebb földterületen dolgozó társaik. A társas vállalkozások esetében a földterület növekedésével folyamatosan csökken a β_1 értéke. Ugyanakkor a Wald-teszt eredményei azt sugallják, hogy ez a különbség nem szignifikáns az egyes kvantilisok között (3. táblázat).

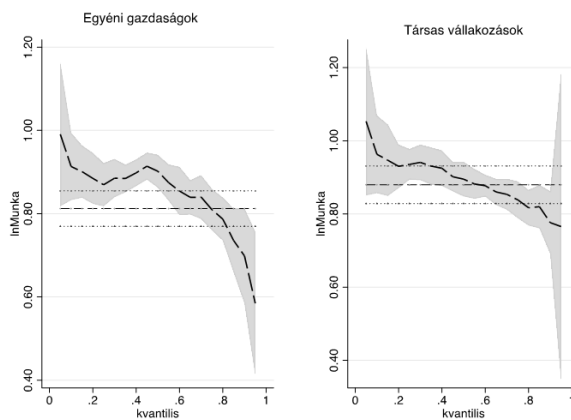

3. ábra: A kvantilis regressziók eredményei a földre üzemtípusonként

A munkaerő tekintetében az OLS-becslések azt mutatják, hogy a kisebb farmok gyorsabban nőnek, mint a nagyobbak mindkét üzemtípusban. A kvantilis regressziók eredményei azt mutatják, hogy a munkaerő növekedésével folyamatosan csökken a β_1 értéke. Az egyéni gazdaságoknál a méreteloszlás 60 százalékig a társas vállalkozásoknál 80 százalékig magasabb ezt követően alacsonyabbak az együttthatók értékei. Mindkét üzemtípusnál megfigyelhető, hogy a kevés munkaerőt foglalkoztató üzemek esetében érvényes a Gibrat-törvény. A Wald-tesztek azt mutatják, hogy a kvantilisok közötti különbségek szignifikánsak mindkét üzemtípusnál.

4. ábra: A kvantilis regresszió eredményei a munkára üzemtípusonként

3. táblázat: A kvantilis regressziók Wald-tesztjei (*p* értékek)

	ESU	Munka	Föld
Teljes minta	0,0300	0,0000	0,0000
Egyéni gazdaságok	0,0069	0,0172	0,0000
Társas vállalkozások	0,0367	0,0023	0,2756

Következtetések

A cikk a Gibrat-törvény érvényességét vizsgálta a magyar mezőgazdaságban 2007 és 2015 között három különböző farmnagyság változó segítségével a tesztüzemi rendszer adatait felhasználva. A korábbi időszakokra vonatkozó eredményeink szerint a Gibrat-törvényt elutasíthatjuk tekintet nélkül az üzemnagyság mérőszámára (Bakucs – Fertő, 2009; Bakucs et al., 2013). Számításaink azt mutatták, hogy a kisebb üzemek gyorsabban nőnek, mint a nagyobbak. Tíz évvel később hasonló eredményekre jutottunk. Úgy találjuk, hogy a Gibrat-törvényt elutasíthatjuk a teljes mintára. Eredményeink szerint a kisebb üzemek gyorsabban nőnek, mint a nagyobbak. Továbbá találtunk arra vonatkozó bizonyítékot, hogy az egyéni gazdaságok, illetve a társas vállalkozások növekedési pályája között szignifikáns törés van.

Kutatásunk hozzájárul az úgynevezett „családi gazdaság” vita néhány aspektusához. Eredményeink arra utalnak, hogy a mezőgazdasági üzemszerkezet még nem stabilizálódott, és a kisebb, tehát egyéni gazdaságok gyorsabban nőnek, mint a társas vállalkozások. További kutatások szükségesek azonban, hogy meghatározzuk milyen tényezők magyarázzák a mezőgazdasági üzemek növekedését és túlélési esélyeit a különböző üzemtípusok között.

Irodalomjegyzék

- AKIMOWICZ, MIKAEL–MAGRINI, MARIE-BENOIT–RIDIER, AUDE–BERGEZ, JACQUES ERIC–REQUIER-DESJARDINS, DENIS 2013: What influences farm size growth? An illustration in Southwestern France. – *Applied Economic Perspectives and Policy*. 35. évf. 2. sz. 242–269. o.
- AUDRETSCH, DAVID B.–KLOMP, LUUK–SANTARELLI, ENRICO–THURIK, ROY A. 2004: Gibrat’s Law: Are the Services are Different?. – *Review of Industrial Organization*. 24. évf. 3. sz. 301–324. o.
- BAKUCS LAJOS ZOLTÁN–FERTŐ IMRE 2009: The growth of family farms in Hungary. – *Agricultural Economics*. 40. évf. 789–795. o.

- BAKUCS LAJOS ZOLTÁN–FERTŐ IMRE–FOGARASI JÓZSEF–TÓTH JÓZSEF. 2012: Farm organisation and efficiency in Hungarian dairy farms. – *Milchwissenschaft*. 67. évf. 2. sz. 147–150. o.
- BAKUCS LAJOS ZOLTÁN–BOJNEC, STEFAN–LATRUFFE, LATRUFFE–FERTŐ IMRE. 2013: Farm size and growth in field crop and dairy farms in France, Hungary and Slovenia. – *Spanish Journal of Agricultural Research*. 11. évf. 4. sz. 869–881. o.
- BRENES-MUÑOZ, THELMA–LAKNER, SEBASTIAN–BRÜMMER BERNHARD 2016: What Influences the Growth of Organic Farms? Evidence from a Panel of Organic Farms in Germany. – *German Journal of Agricultural Economics*. 65. sz. 1. sz. 1–15. o.
- DOLEV, YUVAL–KIMHI, AYAL 2010: Do family farms really converge to a uniform size? The role of unobserved farm efficiency. *Australian Journal of Agricultural and Resource Economics*. 54. évf. 1. sz. 119–136. o.
- FERTŐ IMRE–BAKUCS LAJOS ZOLTÁN 2009: Gibrat’s law revisited in a transition economy: The Hungarian case. – *Empirical Economics Letters*. 8. évf. 3. sz. 13–18. o.
- FERTŐ IMRE Hatékonyabbak-e a családi gazdaságok? In: Bakacsi, Gyula; Balaton, Károly (szerk.): *Vezetés és szervezet társadalmi kontextusban: Tanulmányok Dobák Miklós 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 257–271. o.
- GIBRAT, R. 1931: *Les Inegalites Economiques*. Paris. Librairie du Recueil Sirey.
- LOTTI, FRANCESCA–SANTARELLI, ENRICO–VIVARELLI, MARCO. 2003: Does Gibrat’s Law hold among young, small firms? . – *Journal of Evolutionary Economics*. 13. évf. 3. sz. 213–235. o.
- STAM, ERIK 2010: Growth beyond Gibrat: Firm growth processes and strategies. – *Small Business Economics*. 35. évf. 2. sz. 129–135. o.

Szerb Boglárka

MSc-hallgató

Kaposvári Egyetem, Gazdálkodástudományi Kar, Kaposvár

Szerb András Bence

doktorjelölt

Kaposvári Egyetem, Gazdálkodástudományi Kar, Kaposvár

Csonka Arnold

egyetemi docens

Kaposvári Egyetem, Gazdálkodástudományi Kar, Kaposvár

GLOBALIS MEZŐGAZDASÁGI FELELŐSSÉGVÁLLALÁS: AGRÁRERDÉSZETI RENDSZEREK SZEREPE A FENNTARTHATÓ ÉLELMISZER-TERMELÉSBEN¹

ABSZTRAKT

A globális mezőgazdaság számos területen konfrontálódik napjainkban a környezetvédelem különböző érdekeivel. A következő évtizedekben a globális élelmiszer-gazdaságnak további komoly kihívásokkal kell szembenéznie. Olyan új technológiák alkalmazására van szükség, amelyek a természeti erőforrások és biodiverzitás megőrzése mellett, éghajlatbarát módon és a helyspecifikus ökoszisztéma-szolgáltatások fenntartásával képesek a termelékenység növelésére. A tanulmány célja, hogy feltárja az agrárerdészeti rendszerek lehetséges szerepét a globális élelmiszer-termelés fenntartható fejlesztésében. E cél eléréséhez elsősorban a nemzetközi és hazai szakirodalmi források és szekunder adatok rendszerezett feldolgozását végeztük el.

KULCSSZAVAK: fenntarthatóság, fenntartható mezőgazdaság, biodiverzitás, alternatív gazdálkodás, erdőszegély, agrárerdészet

*„A világ erőforrásai elegendőek, hogy kielégítsék
mindenki szükségleteit, de arra már nem, hogy
kielégítsék mindenki mohóságát.”*

(Mahatma Gandhi)

¹ A tanulmány az EFOP-16-2017-00018 azonosítószámú, „Termeljünk együtt a természettel! – Az agrárerdészet mint új kitorési lehetőség” c. projekt támogatásával jött létre.

Bevezetés

Példátlan és gyors változások korát éljük számos szempontból a Földön, melyek sokszor szélsőségesek és az egész bolygót érinthetik. Hosszú időn át az emberek igyekeztek előnyükre fordítani a változásokat, ám mára világossá vált, hogy a Föld természetes élőhelyeinek pusztulása és az ember igényeinek (élelmezés, biztonság, egészség, jólét) kielégítése között szoros kapcsolat van. Bolygónk ökoszisztémája a biológiai sokféleségen alapul. A 20. század második felétől az ember már tudatában van a biológiai sokféleség csökkenésének. Számos globális törekvés született a probléma orvoslására, melyek megvalósítása sorra kudarcot vall. Ezek közé sorolható az 1992-ben Rióban született Biológiai Sokféleség Egyezmény is. Bár a probléma ismert mindenki számára, az éghajlatváltozással és a fenntarthatósági kérdésekkel kapcsolatos vállalások inkább a károk mérséklése irányába mutatnak napjainkban. Megoldást azonban csak a káros folyamatok, köztük a biodiverzitás csökkenő tendenciájának visszafordítása jelentheti (WWF, 2018).

Ahogy azt Friedman (1970) is megírta, a vállalatok elsődleges küldetése a profitmaximalizálás. Bár elméletileg több célrendszert is tudnak egyszerre követni, a szomorú valóság az, hogy a környezeti és társadalmi haszonmaximalizálással csak másod- és harmadlagosan foglalkoznak. Napjainkban a mezőgazdasági üzemek sokszor a természeti tényezőkre is olyan felhasználható erőforrásként tekintenek, amely felett korlátlanul rendelkezhetnek a profitmaximalizálás érdekében. A tanulmány szerzői jobban szeretnének azonosulni Georgescu–Roegen (1993) írásával, amely szerint a gazdaságra a környezet részhalmazaként kell tekinteni. Ennek megfelelően a gazdasági fejlődés nem lehet határtalan, természeti korlátai vannak, amelyeket az embernek tiszteletben kell tartania. A napjainkban kialakult globális környezeti válság részben e természeti korlátok figyelmen kívül hagyásának eredménye.

A tanulmány célja, hogy feltárja az agrárerdészeti rendszerek lehetséges szerepét a globális élelmiszer-termelés fenntartható fejlesztésében. E cél eléréséhez elsősorban a nemzetközi és hazai szakirodalmi források és szekunder adatok rendszerezett feldolgozását végeztük el.

Globális mezőgazdaság és a biodiverzitás helyzete napjainkban

A globális mezőgazdaság számos területen konfrontálódik napjainkban a környezetvédelem különböző érdekeivel, melyek közül kiemelten fontos a talajerózió, a biodiverzitás csökkenése, túlzott műtrágyahasználatból fakadó magas nitrát tartalmú talajvíz. Az utóbbi években tapasztalható szélsőséges időjárás

pedig mind a természetes vegetációra, mind a termelés minőségi és mennyiségi paramétereire hatással volt (Vityi et al., 2018).

A FAO (2017) élelmiszer-termelés jövőjéről szóló jelentése szerint a következő évtizedekben a globális élelmiszer-gazdaságnak további komoly kihívásokkal kell szembenéznie. A világ népessége 2050-re megközelítheti a 10 milliárd főt, amely – a legvalószínűbb gazdasági forgatókönyveket figyelembe véve – az élelmiszer*kereslet legalább ötven százalékos emelkedését fogja eredményezni (2013-at bázisévnek tekintve). Tekintettel a termelésbe még bevonható termőföld szűkösségére, e hatalmas keresletnövekmény a mezőgazdaság termelékenységének radikális növelését követeli meg. A másik oldalról, ugyanakkor az intenzív élelmiszer-termelő rendszerek már most is erodálják a természeti erőforrásokat, csökkentik a biodiverzitást és növelik a globális kártevők, valamint a gazdasági növény- és állatfajok betegségeinek terjedését. Olyan új technológiák alkalmazására van szükség, amelyek a természeti erőforrások és biodiverzitás megőrzése mellett, éghajlatbarát módon és a helyspecifikus ökoszisztéma-szolgáltatások fenntartásával képesek a termelékenység növelésére.

E célok együttes teljesítése sok ellentmondással terhelt feladat. Landis (2016) rámutat, hogy a mezőgazdasági intenzifikáció jelenlegi modellje folyamatosan csökkenti a tájkép változatosságát, ez által az agrárterületeken romlik a biodiverzitás, az ökológiai egyensúly és a kritikus ökoszisztéma szolgáltatások szintje. Olyan mezőgazdasági területek tervezésére van szükség, amelyek képesek ezt az ellentmondást feloldani. Kennedy et al. (2016) eredményei alapján a tudatos tájegység-szintű tervezéssel, amely egyszerre veszi figyelembe a gazdasági és környezeti célokat, lehetséges a mezőgazdasági termelés, valamint a biodiverzitás és ökoszisztéma szolgáltatások együttes növelése. Allen és Hof (2019) környezeti adók és agrár-környezetvédelmi támogatások alkalmazását javasolja a biodiverzitás- és tájképmegőrző rendszerek elterjedése érdekében.

Véleményünk szerint az agrárerdészeti rendszerek megfelelnek az itt leírt feltételeknek. A továbbiakban e rendszerek sajátosságait és lehetséges szerepét mutatjuk be.

Mit nevezünk agrárerdészetnek?

Az agrárerdészet célja, hogy folyamatosan fenntartandó fás kultúrákat integráljon a mezőgazdasági tevékenységbe úgy, hogy azok gazdaságilag és ökológiailag előnyös struktúrát alakítsanak ki (Kiss–Szigeti–Vityi, 2017; Csonka et al., 2018). A különböző agrárerdészeti rendszerek régióként eltérő hagyományokkal rendelkeznek. Az agrárerdészeti rendszerek közé tartoznak (Mosquera-Losada et al., 2016.; Vityi et al., 2018) a növényi védősávok (part menti és mezővédő sövények,

erdősávok), legeltetett erdők, fás legelők, fás ligetek, erdőkertek, haszonnövény termesztéssel kombinált erdők, fasorokkal kombinált köztes termesztés és települési zöld infrastruktúra. Jelentőségüket az adja, hogy kedvező hatásuk lehet mind a környezetre, mind a gazdálkodásra. A megfelelő rendszer kiválasztásával növelhető a terméshozam. Szántóföldi növénytermesztés esetében az agrárerdészeti rendszerek védelmet nyújthatnak a vetemény számára, így magasabb hozamra számíthatnak a termelők. Legelő állatok esetében jobb életkörülményeket lehet teremteni, mely szintén pozitív hatással lehet a haszonállatra. Nem szabad elfeledkeznünk az agrárerdészet jelentőségéről az ipari faanyag előállításában sem, hiszen nagy mennyiségű áru termelhető meg. E mellett az agrárerdészet fontos szerepet tölt be a levegő minőségének javításában, a talajvédelemben és a megfelelő vízgazdálkodás kialakításában. Hozzájárulhat a biodiverzitás csökkenésének megállításához, hiszen őshonos fás és lágyszárú növények kaphatnak életteret a különböző rendszerekben. Az így kialakult társulásokban újra életterhez jutnak az őshonos állatfajok is. A gazdasági és ökológiai előnyök mellett az agrárerdészet pozitív hatással lehet a turizmusra, a tájképi változatosságra és a helyben élők életminőségére is (Szarvas, 2010).

Egy régi-új agrárerdészeti megoldás: erdőszegélyek

Az erdőszegély telepítésének célja az erdők talajának védelme, speciális mikroklimájának mielőbbi kialakítása, illetve az állomány biodiverzitásának növelése érdekében az erdő növényekből álló élőhely létrehozása (Pataki, 2000). Lindenmayer et al. (2000) szerint az erdőszegélyek nagymértékben hozzájárulnak az ökológiailag fenntartható erdőgazdálkodáshoz. A megfelelő szerkezetű szegély amellett, hogy tájlesztettkai értékkel rendelkező tájképi elem, jelentős védelmi funkciót is betöltenek az erdőállomány szempontjából, hiszen közvetlenül védi azt a természeti elemek káros hatásaival szemben és hozzájárulnak az erdőállomány klímájának kialakulásához (Chabrerie et al., 2013; Papp–Bartha–Czucz, 2014). A zárt erdőállomány és a szomszédságban elhelyezkedő nyílt terület közötti több lépcsős átmeneti zóna, melyre Zólyomi (1987) szerint sajátos fajösszetétellel és a termőhelyi adottságoknak megfelelően nagy fajgazdagság jellemző kis területen.

Egy hazai példa: az agrárerdészeti rendszerek és erdőszegélyek helyzete Magyarországon

A magyar agrártörténetben a mai értelemben agrárerdészetnek nevezett rendszereknek és technológiáknak több évszázados hagyományai vannak, ennek nyomai a mai földhasználatban is fellelhetőek.

Takács és Frank (2008) az alábbi hagyományos hazai agrárerdészeti gyakorlatokat gyűjtötte össze:

- makkoltató sertéstartás,
- kérődzők és lovak erdei legeltetése,
- fás legelők hasznosítása,
- szélfogó és mezővédő erdősávok,
- köztes vetés mezőgazdasági területen vagy erdőben (fasorok közé vetett gazdasági növények monokultúrában vagy vetésforgóban).

A felsorolt agrárerdészeti gyakorlatok közül a makkoltatás és az erdei legeltetés az erdőterületek talajminőségét védő és regenerálódását biztosító törvények miatt ma már nem lehetséges. A fás legelők – elsősorban kérődzőkkel történő – hasznosítása azonban ma is fellelhető. Varga és Bölöni (2009) rámutatnak, hogy ez a tájhasználati forma is jelentősen visszaszorult: a többségében felhagyott fás legelők és legelőerdők teljes hazai kiterjedése mindössze 5500 hektár. Ennek a területnek majdnem fele (2500 ha) a Dél-Dunántúlon található. Kisebb mennyiségű fás legelő lelhető még fel az Dunántúli-középhegységben (1300 ha), Északi-középhegységben (500 ha), az Alföld észak-keleti részén (400 ha) és a Kisalföldön (250 ha). Ez a tájhasználati örökség jó alapot adhat a fás legelők nagyobb mértékű elterjedéséhez. Európai és Észak-Amerikai példák bizonyítják, hogy az ilyen típusú, ún. silvopasture rendszerek jelentős környezetvédelmi szolgáltatások mellett (Brann, 1988; Shrestha–Alavalapati, 2004) komoly gazdasági-társadalmi előnyöket is nyújtanak (Escribano et al., 2015; Gaspar et al., 2007; Gaspar et al., 2016).

Az ökológiai és gazdasági előnyök széles köre jellemzi a mezővédő erdősávokat is (Forman–Baudry, 1984; Earnshaw, 2004). Ennek tükrében különösen aggasztó, hogy a mezővédő erdők hazai területe 2011 és 2015 között 15 százalékkal csökkent (teir.hu). A jelenleg mintegy 11.400 hektárnyi terület 40 százaléka az Alföldön található, további 20 százalék a Közép-Dunántúli régióban. A legkevesebb mezővédő erdő a Dél-Dunántúlon (884 ha) és Közép-Magyarországon (668 ha) található.

A szántóföldi kultúrák és fás növények térben és időben kombinált hasznosításának másik példája a köztes vetés. Den Herder et al. (2016) becslése szerint Magyarországon az ide sorolható területek mindössze 2.000 hektárt tesznek ki, ami a teljes hazai mezőgazdasági terület egy ezrelékét sem éri el.

A fentiekből látható, hogy hazánkban az agrárerdészeti technológiák alkalmazása korlátozottan terjedt el, illetve a tradicionális agrárerdészeti gyakorlatok a 20. század végére visszaszorultak. A klímaváltozás mérséklése, illetve a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás, mint kettős kényszer ugyanakkor igencsak indokolja az agrárerdészeti rendszerek szélesebb elterjedését.

Mindemellett az országban magas az agrár-környezetvédelmi szempontból érzékeny mezőgazdasági területek aránya, ami indokolttá teszi a komplex ökoszisztéma szolgáltatásokat nyújtó rendszerek alkalmazását (Vityi–Marosvölgyi, 2014). A technológia-adaptáció szempontjából kedvező adottság, hogy a magyar mezőgazdasági területek közel hatvan százalékát a jellemzően kisüzemi méretekben működő egyéni gazdaságok használják (KSH, 2016). Az agrárerdészeti rendszerek fenntarthatósági és vidékfejlesztési funkciója elsősorban az ilyen kisüzemekben (Coulibaly et al., 2017; Cole, 2010) tud érvényesülni.

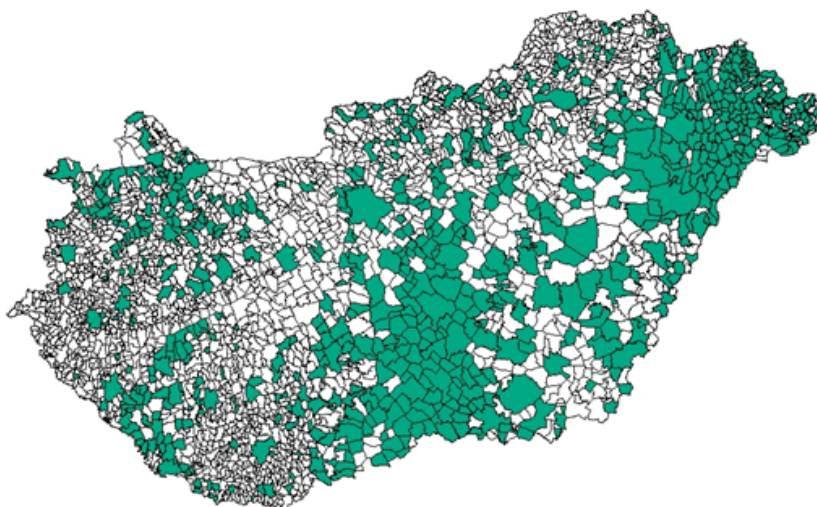
Az agrárerdészetben rejlő hazai lehetőségek eredményesebb kiaknázásához azonban elengedhetetlen az agrárpolitikai ösztönzők, támogatások megléte (Gaspar et al., 2016; van Zanten et al., 2013). Komplex fenntarthatósági és vidékfejlesztési hatásainak köszönhetően az agrárerdészeti rendszerek bevezetésének ösztönzése az Európai Unió 2013–2017-es, illetve 2014–2020-as Közös Agrárpolitikájának (KAP) is részévé vált. Mosquera-Losada et al. (2016) a 2007–2013-as időszak vidékfejlesztési programjából 27 olyan támogatási intézkedést emel ki, amelyek – közvetetten vagy közvetlenül – kapcsolód(hat)nak az agrárerdészethez. Ezek közül Magyarországon a 221-es („mezőgazdasági területek első erdősítése”), valamint a 222-es („agrárerdészeti rendszerek első létesítése mezőgazdasági területen”) kódszámú intézkedések rendelkeznek a legnagyobb agrárerdészeti relevanciával.

A mezőgazdasági területek első erdősítésére nyújtott támogatás elsődleges célja „a mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas területek erdőgazdasági művelés alá vonása” (MVH, 2010). Az elsődleges célon keresztül az intézkedés hozzájárul a klímaváltozás és annak hatásainak mérsékléséhez, a talajminőség és vízgazdálkodás javításához, valamint a biodiverzitás növeléséhez. Ezen túl cél a vidéki foglalkoztatottsági viszonyok és életkörülmények javítása. A támogatást az első erdőtelepítés kivitelezéséhez, a telepítést követő öt éven belüli ápolásához, valamint a telepítés miatt kieső jövedelem pótlásához lehet igénybe venni. Egyetértünk Mosquera-Losada et al. (2016) megjegyzésével, miszerint a 221-es intézkedés közvetlenül nem segíti az agrárerdészeti rendszerek terjedését, hiszen az erdősítést és erdőgazdálkodást adott területen a mezőgazdasági tevékenység helyett, és nem annak kiegészítéseként támogatja. Ezzel együtt fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az első erdőtelepítési támogatások közvetetten mégis csak hozzájárulnak az agrárerdészet hazai terjedéséhez. Arra ösztönzik a gazdálkodókat, hogy tevékenységeik között megjelenjen az erdőgazdálkodás, különösen a kisebb agrárpotenciállal bíró területeken. Ebből fakadóan az intézkedést felfoghatjuk az agrárerdészeti rendszerek létrehozása felé vezető első lépcsőként, „előszobaként” is.

A 2007–2013-as tervezési időszakban (melynek kifizetései 2015-ig húzódtak) a mezőgazdasági területek első erdősítésére mintegy 47,5 milliárd forint támogatást nyertek el a gazdálkodók. A támogatásban érintett településeket az 1. ábrán zöld színnel jelöltük. A támogatást elnyerő gazdák települései két egybefüggő övezetet alkotnak az Alföldön. Az egyik érintett térség a Szatmár-Beregi síkságot, Nyírséget, Hortobágyot és a Hajdúságot is magába foglaló észak-keleti országrész. Ennél is nagyobb a Kiskunságot, Solti-síkságot és a Bácska-löszhátat lefedő terület. E két nagy övezeten kívül még a Nagykunság, Körös-Maros köze, Belső- és Külső-Somogy, valamint a Kisalföld egyes települései rendelkeznek a támogatást elnyerő mezőgazdasági üzemekkel.

1. ábra: A mezőgazdasági területek első erdősítése (kód:221) támogatásban 2007. és 2015. között érintett települések (zölddel színezve).

Forrás: teir.hu adatok alapján saját számítás és szerkesztés.

A támogatott erdősítések térbeli egyenlőtlensége környezeti, ezen belül agrár-ökológiai szempontból ellentmondásos jelenség. Az alföldi területek támogatási túlsúlya egyrészt kedvezőnek mondható: az alföldi erdők kiemelten jelentős szerepet játszanak a defláció és az elsivatagosodás elleni védelemben, ez által megőrizve a mezőgazdasági területek termőképességét (Kovácsics, 2014). Führer és Járó (2005) szerint az erdők talajvédő és tájszerkezet javító hatása is indokolja, hogy az Alföldet az erdőtelepítések legfontosabb cél régiójának tekintsük. Másrészt, a szántóföldek és a gyepterületek erdősítése a

szubhumid klímájú térségekben talajvízszint-csökkenést és sófelhalmozódást eredményezhet (Jobbágy–Jackson, 2007; Nosetti et al., 2008; Szabó et al., 2012). Balog et al. (2014) 31 erdő-kontroll furatpárból származó eredményei az Alföld esetében is alátámasztják a telepített erdők talajvízszint-csökkentő hatását. Az alföldi agrárterületek nagymértékű erdősítése tehát „kétélű fegyver”, amelynek – számos pozitív hatása mellett – komoly környezeti kockázata is vannak.

Térjünk rá ugyanennek a problémának a másik oldalára! Az alföldi települések kimagasló aránya egyben azt is jelenti, hogy az erdőtelepítési támogatásból az alföldön kívüli települések gazdálkodói lényegesen kisebb arányban részesedtek. Itt jegyezzük meg, hogy ennek hátterében nem a támogatási kérelmek elbírálási gyakorlata áll: ezekről a területekről eleve jóval kisebb számú támogatási kérelmet nyújtottak be a gazdálkodók. Mosquera–Losada et al. (2016) rámutat, hogy Magyarország a 2007–2013-as időszakra tervezett erdősítési támogatási összeg kevesebb, mint hatvan százalékát használta fel. Itt tehát nem arról van szó, hogy az alföldön kívüli mezőgazdasági területek használói a támogatásokért folyó verseny, vagy számukra kedvezőtlen allokációs mechanizmus miatt nem jutottak hozzá a támogatáshoz. A területi egyenlőtlenség sokkal inkább a gazdálkodók eltérő erdősítési hajlandóságára vezethető vissza. Az alacsonyabb erdősítési kedv azonban közel sem jelenti azt, hogy e területeken nem fejtene ki kedvező környezeti hatást a mezőgazdasági területek erdősítése.

Az erdősítési támogatás itt bemutatott egyenlőtlen, és ellentmondásos eredményekkel járó felhasználása érzékelteti, hogy mekkora szükség van olyan rendszerek kialakítására, ahol az erdősítés és az agrártermelés nem egymás helyettesítőjeként, hanem kiegészítőjeként jelenik meg a hazai mezőgazdasági üzemekben. Erre a célra szolgál 2007-től az agrárerdészeti rendszerek első létrehozásának támogatása. Ez a jogcím a fás növények telepítését és karbantartását, valamint egyéb, a rendszer létrehozásához szükséges beruházási költségeket támogatja. A 2007–2013-as, valamint a 2014–2020-as ciklusban a jogcím kihasználtsága kifejezetten alacsony volt. Némi reményt ad a jövőre nézve, hogy a következő támogatási ciklusban tovább szélesedik a támogatható tevékenységek köre. Amennyiben a gazdálkodókkal az ország minden területén sikerül megértetni, hogy az agrárerdészeti tevékenység bevezetésével mind a jövedelemtermelő képesség, mind a biodiverzitás és ökológiai szolgáltatások, mind a klíma-alkalmazkodási képesség javítható, a támogatás fontos eszközzé válhat a fenntartható mezőgazdasági fejlődés felé vezető úton.

A gazdagabb biodiverzitás és az élhetőbb vidék

Napjaink globalizálódott világa hatással volt az élelmiszerek megjelenési formáira, összetevőire és ízeire, mondhatni azok uniformizálódására (Nábrádi, 2010). A fogyasztók által keresett egyen ételek és termékek negatív hatással lehetnek hagyományos és tájjellegű termékek értékesítésére, ez pedig számos negatív folyamatot indíthat el. Veszélybe kerülhet a helyi közösségek megélhetése, csökkenhet az élelmiszerek választéka, a helyi gazdasági növekedés és a kulturális örökségek szortimentuma. Az élhetőbb vidék fontos eleme a hagyományos és tájjellegű élelmiszerek, hiszen azok speciálisan az adott régióhoz kötődnek. Az agrárerdészeti rendszerekben és az erdőszegélyekben fellelhető egykor a vidéki emberek étrendjét képző őshonos vadnövény, gyógynövények és állatfajok újra megjelenésével azok részben bekapcsolhatók lehetnének például a rövid élelmiszer láncokba. A vidék biodiverzitásának, a táj képezésének és jellegének megőrzéséhez, továbbá annak javításához fontos, hogy a mezőgazdaságra ne csak termelőágazatként tekintsünk, mert az szorosan összefügg a kultúrával, a hagyományokkal és a vidéki élettel. E cél elérésében fontos szerepet játszanak a helyben előállított hagyományos és tájjellegű élelmiszerek (Pallóné Kisérdi, 2010).

Következtetések

A körültekintőbb fogyasztás és a jobb termelés fontos szerepet játszanak olyan piacok kialakításában, amelyek védik bolygónk természeti vagyonát és emellett hozzájárulnak az ember gazdasági és társadalmi jólétéhez (WWF, 2018). A jobb természetű döntéseket a fenntartható erőforrás-kezelés és az értékláncha beépített különböző termelési költségek mutatják.

A következő évtizedekben az agrárerdészeti rendszerek mind globális, mind hazai szinten fontos eszköze lesz a biodiverzitást, ökoszisztéma-szolgáltatásokat és klíma-adaptációt javító mezőgazdaság kialakításának. Elsősorban a relatíve kedvezőtlenebb adottságú, illetve erózió- és deflációveszélynek kitett területeken indokolt az agrárerdészeti tevékenység promotálása, támogatása. A sikeres technológia-adaptáció feltétele, hogy a pénzügyi támogatás mellett a megfelelő tanácsadói és innováció-támogató hálózat, valamint az új technológiához szükséges kompetenciát biztosító képzési rendszer kiépítése.

Az intenzív mezőgazdasági területek agrárerdészetre való átállításának eredményessége nagymértékben múlik azon is, hogy az üzem szintű ösztönzők mellett kialakulnak-e mikro-, mezo-, és makroszintű tájképtervezési szolgáltatást végző, nonprofit alapon működő szervezetek. Enélkül nem várható valódi áttörés a fenntartható és termelékeny mezőgazdasági rendszerek elterjedésében.

Irodalomjegyzék

- ALLEN, A.M. – HOF, A.R. 2019: Paying the price for the meat we eat. – *Environmental Science and Policy*. 97, 90–94. o.
- BALOG KITTI–GRIBOVSZKI ZOLTÁN–SZABÓ ANDRÁS–JOBÁGY, ESTEBAN–NOSETTO, MARCELO D.–KUTI LÁSZLÓ–PÁSZTOR LÁSZLÓ–TÓTH TIBOR 2014: Alföldi telepített erdők hatása a felszín alatti sófelhalmozódásra sekély talajvízű területeken. – *Agrókémia és Talajtan*. 63. évf. 2. sz. 249–268. o.
- BRANN, G. 1988: Farm scale agroforestry in the eastern Bay of Plenty. In: McLaren P (Ed): *Agroforestry Symposium Proceeding Forest Research Industry*. Rotorua, New Zealand.
- CHABRERIE, OLIVIER–JAMONEAU, AURÉLIEN–GALLET–MORON, EMILIE, DECOCQ, GUILLAUME 2013: Maturation of forest edges is constrained by neighbouring agricultural landmanagement. – *Journal of Vegetation Science*. 24. évf. 58–69. o.
- COLE, REBECCA J. 2010: Social and environmental impacts of payments for environmental services for agroforestry on small-scale farms in southern Costa Rica. – *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*. 17. évf. 3. sz. 208–216. o. DOI: 10.1080/13504501003729085.
- COULIBALY, JEANNE Y. –CHIPUTWA BRIAN–NAKELSE, TEBILA–KUNDHANDLE, GODFREY 2017: Adoption of agroforestry and the impact on household food security among farmers in Malawi. – *Agricultural Systems*. 155. évf. 52–69. o.
- CSONKA ARNOLD–BAREITH TIBOR–GÁL VERONIKA A. 2018: *Spatial distribution of the demand for CAP-measures to promote agroforestry: The Hungarian case*. 14th Annual International Conference on Economics and Business, Sapientia Hungarian University of Transylvania, 10–12th. May 2018. Csíkszereda/Miercurea Ciuc. 59–68. o.
- DEN HERDER, MICHAEL–MORENO, GERARDO–MOSQUERA–LOSADA, MARÍA R. –PALMA, JOAO H.N.–SIDIROPOULOU, A. –SANTIAGO-FREIJANES, JOSÉ J. –CROUS-DURAN, J. –PAULO, JOANA J.–TOMÉ, MARGARIDA–PANTERA, ANASTASIA–PAPANASTASIS, V. P.–MANTZANAS, KONSTANTINOS–PACHANA P. –BURGESS, PAUL 2015: *Current extent and trends of agroforestry in the EU27. Deliverable Report 1.2 for EU FP7 Research Project: AGFORWARD 613520*. (4 December 2015). 99. o. <http://agforward.eu/index.php/en/current-extent-and-trends-of-agroforestry-in-the-eu27.html>. [2019. május 11.]

- EARNSHOQ, SAM 2004: *Hedgerows for California Agriculture – A Resource Guide. Community Alliance with Family Farmers*. caff.org/wp-content/uploads/2010/07/Hedgerow_manual.pdf [2019. május 12.]
- ESCRIBANO, ALFREDO J.–ESCRIBANO, M.–GASPAR, PAULA–MESIAS, FRANCISCO J. 2015: The contribution of organic livestock to sustainable rural development in sensitive areas. – *International Journal of Research Studies in Agricultural Sciences*. 1. évf. 1. sz. 21–34. o.
- FAO 2017: *The future of food and agriculture – Trends and challenges*. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome.
- FORMAN, RICHARD T.T. –BAUDRY, JACQUES 1984: Hedgerows and Hedgerow Networks in Landscape Ecology. – *Environmental Management*. 8. évf. 6. sz. 495–510. o.
- FÜHRER ERNŐ–JÁRÓ Z. 2005: Az erdővagon bővítése a mezőgazdaságilag gazdaságosan nem hasznosított földterületek beerdősítésével. In: MOLNÁR S. (szerk.): *Erdő-fa hasznosítás Magyarországon*. Sopron, NyME FMK. 130–136. o.
- GASPAR, PAULA–ESCRIBANO, M.–MESIAS, FRANCISCO J. 2016: A qualitative approach to study social perceptions and public policies in dehesa agroforestry systems. – *Land Use Policy*. 58. évf. 427–436. o.
- GASPAR, PAULA–ESCRIBANO, M.–MESIAS, FRANCISCO J. 2016: A qualitative approach to study social perceptions and public policies in dehesa agroforestry systems. – *Land Use Policy*. 58. évf. 427–436. o. <http://dx.doi.org/10.1016/j.landusepol.2016.06.040>
- GASPAR, PAULA–MESIAS, FRANCISCO J.–ESCRIBANO, M.–RODRIGUEZ DE LEDESMA, A., PULIDO, F. 2007: Economic and management characterization of dehesa farms: implications for their sustainability. – *Agroforestry Systems*. 71. évf. 3. sz. 151–162. o.
- JOBÁGY, ESTEBAN G. – JACKSON, ROBERT B. 2007: Groundwater and soil chemical changes under phreatophytic tree plantations. – *Journal of Geophysical Research*. 112. évf. 2156–2202. o.
- KENNEDY, C.M.–HAWTHORNE, P.L.–MITEVA, D.A.–BAUMGARTEN, L.–SOCHI, K.–MATSUMOTO, M.–EVANS, J.S.–POLASKY, S.–HAMEL, P.–VIEIRA, E.M.–DEVELEY, P.F.–SEKERCIOGLU, C.H.–DAVIDSON, A.D.–UHLHORN, E.M.–KIESECKER J. 2016: Optimizing land use decision-making to sustain Brazilian agricultural profits, biodiversity and ecosystem services. – *Biological Conservation*. Volume 204 Part B, 221–230. o.
- KISS-SZIGETI NÓRA–VITYI ANDREA 2017: Amit az agrárerdészetről tudni érdemes. – *Őstermelő Gazdálkodók Lapja*. 21. évf. 4. sz. 48–49. o.

- KOVÁCSEVICS PÁL (szerk.) 2014: *Magyar erdők. A magyar erdőgazdálkodás.* Budapest, Vidékfejlesztési Minisztérium–Nébih Erdészeti Igazgatóság.
- LANDIS, D.A. 2017: Designing agricultural landscapes for biodiversity-based ecosystem services. – *Basic and Applied Ecology*. 18, 1–12. o.
- LINDENMAYER, DAVID B.–MARGULES, CHRIS R.–BOTKIN, DANIEL B. 2000: Indicators of biodiversity for ecologically sustainable forest management. – *Conservation biology*. 14. évf. 4. 941–950. o.
- MILNTON FRIEDMAN 1970: The social responsibility of business to increase profits. – *The New York Times*. 13. September
- MOSQUERA-LOSADA, MARÍA R. – SANTIAGO-FREIJANES, JOSÉ J.–PISANELLI, ANDREA–ROIS, MERCEDES– DEN HERDER, MICHAEL–MORENO, GERARDO–MALIGNIER, NINA–MIRAZO, JAVIER R.–LAMERSDORF, NORBERT–FERREIRO DOMINGUEZ, N.–BALAGUER, FABIEN–PANTERA, ANASTASIA–RIGUEIRO-RODRÍGUEZ, ANTONIO–GONZALEZ-HERNÁNDEZ, P.–FERNÁNDEZ-LORENZO, J.L. –ROMERO-FRANCO, R.–CHALMIN, A.–GARCIA DE JALON, S. –GARNETT, K.–GRAVES, A.–BURGESS, P.J. 2016: *Extent and success of current policy measures to promote agroforestry across Europe. Deliverable 8.23 for EU FP7 Research Project: AGFORWARD 613520.* (8 December 2016). 95 o.
- MOSQUERA-LOSADA, MARIA. R.–SANTIAGO FREIJANES, JOSÉ J.–PISANELLI, ANDREA–ROIS, MERCEDES– SMITH, JO–DEN HERDER, MICHAEL– ... –FERRERIO DOMINGUEZ, NURIA 2016: *Extent and success of current policy measures to promote agroforestry across Europe. AGFORWARD European Project Policy Report.* Bruxelles, Belgium.
- MVH [Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal] (2010): *Tájékoztató a mezőgazdasági területek erdősítéséhez támogatást igénylők részére (segédlet a 88./2007 (VIII.17.) FVM rendelet értelmezéséhez).* <https://www.mvh.allamkincstar.gov.hu/documents/20182/222798/8030/7f9c199d-9b4c-4d1c-ba72-6e83941b11ff> [2019. május 01.]
- NÁBRÁDI ANDRÁS 2010: A hagyományos és tájjelgű élelmiszerek gazdasági jelentősége. In Szakaly Z. et al (szerk.): *Marketing a hagyományos es tájjelgű élelmiszerek piacán.* Kaposvár, Kaposvári Egyetem Gazdálkodástudományi Kar. 30–37. o.
- NICHOLAS GEORGESCU-ROEGEN 1993: The entropy law and the economic problem. – *Valuing the Earth: Economics, ecology, ethics.* 75–88. o.
- NOSETTO, MARCELO D. et al., 2008: Regional patterns and

- controls of ecosystem salinization with grassland afforestation along a rainfall gradient. – *Global Biogeochemical Cycles*. 22. évf. 2. sz. 1–12. o. doi:10.1029/2007GB003000.
- PALLÓNÉ KISÉRDI IMOLA 2010: Európai Unió és hazai programok a hagyományos és tájjellegű élelmiszerek piacán. In Szakaly Z. et al. (szerk.): *Marketing a hagyományos és tájjellegű élelmiszerek piacán*. Kaposvár, Kaposvári Egyetem Gazdálkodástudományi Kar. 51–69. o.
- PAPP MÓNIKA–BARTHA DÁNIEL–CZÚCZ BÁLINT 2014: Erdőszegélyek fajösszetételét és szerkezetét meghatározó tényezők. – *Botanikai közlemények*. 101. évf. 1–2. sz. 51–63. o.
- PATAKI TAMÁS 2000: *Erdőszegélyek létesítése és ápolása*. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház Zrt.
- SHRESTRA, RAM K.–ALAVAPATI, JANAKI RR 2004: Valuing environmental benefits of silvopasture practice: a case study of the Lake Okeechobee watershed in Florida. – *Ecological Economics*. 49. évf. 349–359. o.
- SZABÓ ANDRÁS–KISS KLAUDIA–GRIBOVSZKI ZOLTÁN–TÓTH TIBOR 2012: Erdők hatása a talaj és altalaj sóforgalmára, valamint a talajvíz szintjére. – *Agrokémia és Talajtan*. 61. évf. 1. sz. 195–209. o.
- SZARVAS PÉTER 2010: *Mezővédő erdőszávok, fasorok jellemzése, ökológiai feltárása, kihatásai*. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem.
- TAKÁCS V.–FRANK N. 2008: The Traditions, Resources and Potential of Forest Growing and Multiurpose Shelterbelts in Hungary. In: RIGUEIRO-RODRÍUEZ, A.–MCADAM, J.–MOSQUERA-LOSADA, M.R.: *Agroforestry in Europe – Current Status and Future Prospects*. – *Springer Science & Business Media*. 450. o.
- VAN ZANTEN, BORIS–VERBURG, PETER H. –ESPINOSA, MARIA–GOMEZ Y PALOMA SERGIO–GALIMBERTI, GIULIANO–KANTEHARDT, JOCHEN–KAPFER, MARTIN–LEFEBVRE, MARIANNE–MANRIQUE, ROSA–PIORR, ANNETTE–RAGGI M.–SCHALLER, LENA–TARGETTI, STEFANO–ZASADA, INGO–VIAGGI, D. 2013: European agricultural landscapes, common agricultural policy and ecosystem services: a review. – *Agronomy for Sustainable Development*. 34. évf. 2. sz. 309–325. o.
- VARGA ANNA–BÖLÖNI JÁNOS 2009: Erdei legeltetés, fás legelők, legelőerdők tájtörténete. – *Természetvédelmi Közlemények* 15. évf. 68–79. o.
- VITYI ANDREA–KISS-SZIGETI NÓRA–KOVÁCS KLAUDIA 2018: *Az agrárerdészet magyarországi helyzete. Kutatások a 210 éves Erdőmérnöki Karon*.

VITYI ANDREA–MAROSVÖLGYI BÉLA 2014: Role of Agroforestry in Climate Change Adaptation of Hungary In: POLGÁR ANDRÁS, BAZSÓ TAMÁS–NAGY GABRIELLA–GÁLOS BORBÁLA (szerk.): *Local and regional challenges of climate change adaptation and green technologies / A klímaváltozás helyi és regionális kihívásai, zöld technológiák.* Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem Erdőmérnöki Kar. 85–88. o.

WWF 2018: *Living Planet Report – 2018: Aiming Higher.* WWF, Gland, Switzerland. https://wwf.panda.org/knowledge_hub/all_publications/living_planet_report_2018/ [2019. május 10.]

Koponiczné Györke Diána

egyetemi adjunktus

Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Kaposvár

Szabó Kinga

egyetemi adjunktus

Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Kaposvár

A (KÜLÖNBÖZŐ) BREXIT(SZCENÁRIÓK) HATÁSA A VIDÉKFEJLESZTÉS KÖLTSÉGVETÉSÉRE

ABSZTRAKT

Az Egyesült Királyság elhagyni készül az Európai Uniót. A 2019-es év várhatóan pontot tesz annak az immár három éve húzódó történetnek a végére, amely 2016 nyarán a Brexit népszavazással kezdődött. A helyzet a tanulmány elkészültének időpontjában is nagyon bizonytalan. Úgy tűnik, az Egyesült Királyságban nincs meg a kellő politikai akarat sem a kilépésre, sem a kompromisszumokra, de a maradásra sem. Ez a bizonytalanság nagy hatással van az EU27-ek jelenlegi és jövőbeli életére is. 2021-től új többéves pénzügyi keret lép életbe, melynek küszöbszámai alapjaiban határozzák meg a következő évek uniós szakpolitikáit, így a vidékfejlesztési politika prioritásait is. A Brexit több síkon gyakorol hatást az EU költségvetési helyzetére. Egyrészt csökkenti a közös bevételeket, másrészt viszont a kiadási oldalon sem kell már a britekre fordított kifizetésekkel számolni. Ezeknek a pénzügyi változásoknak a mértéke viszont nagyban függ a Brexit mikéntjétől, hiszen egy rendezett kilépés esetén mindkét félnek maradhatnak fenn pénzügyi kötelezettségei a másikkal szemben. Tanulmányunk arra kísérel választ adni, hogy a lehetséges Brexit-szcenáriókat és a többéves pénzügyi keret tárgyalásait vizsgálva hogyan változhat a vidékfejlesztés uniós költségvetése, milyen hatásokkal kell számolnia a KAP 2. pillérének a jövőben.

KULCSSZAVAK: Brexit, Egyesült Királyság, uniós költségvetés, vidékfejlesztés

1. Lisszabontól a Brexitig – Egy válasz mérföldkövei

Az európai integráció története során számos nagy horderejű változáson ment keresztül. Ha végigtekintünk a Római Szerződés óta eltelt 62 éven, több olyan mérföldkővet is találunk, mely az adott kor politikai gondolkodói számára korábban elképzelhetetlenek voltak. A II. világháború sokkja után az alapítók felül tudtak emelkedni kizárólagos nemzeti érdekeiken, és létrehozták a mai Európai Unió magját. Az elmúlt kicsit több mint hatvan év alatt megvalósult az egységes belső piac, a gazdasági és monetáris unió, és a folyamatos bővülésekkel

egyre több ország lett tagja a „klubnak”. Az együttműködés megtorpanásokkal tarkított, ám folyamatos mélyülése soha nem látott mértékű kooperációt eredményezett a tagállamok között.

Az Egyesült Királyság 1973-ban, hosszas tárgyalások és kudarcok után lett tagja az integrációnak, miután Charles De Gaulle Franciaországa kétszer is sikeresen akadályozta meg az ország csatlakozását. Az Egyesült Királyság mindig kilógott kicsit a tagállamok közül, nevezhetjük fontolva haladónak, de akár euroszkeptikusnak is. Erre bizonyíték a számtalan szabály alóli kivétel, kezdve a brit visszatérítés intézményével, folytatva az opt out lehetőségen az euró bevezetés kapcsán vagy, hogy Nagy-Britannia és Észak-Írország nem tagja a Schengeni övezetnek. Az Egyesült Királyság számára a túlzott föderalizmus és nemzetek felettsége soha nem volt opció. A kivételek között mintegy felteszi az i-re a pontot a kilépésről tartott népszavazás, mely a Brexithoz vezetett. 2016. június 23-án a szavazók 51,9%-a voksolt az integráció elhagyására.

A kilépés jogi alapjai a Lisszaboni szerződéssel, pontosabb kifejezéssel az Európai Unióról szóló Szerződés lisszaboni felülvizsgálatával teremtődtek meg. Ennek egészen a 2009-es hatályba lépéséig nem voltak alapító szerződés szintjén szabályozott keretei, más kérdés, hogy soha nem is volt szükség egy kilépés levezénylésére a Brexigit. Az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSz) 50. cikke értelmében „Saját alkotmányos követelményeivel összhangban a tagállamok bármelyike úgy határozhat, hogy kilép az Unióból.” A kilépési szándék jelzése után az Európai Tanács iránymutatásai alapján kell lefolytatni a kilépési tárgyalásokat, az Európai Unió működéséről szóló szerződés 218. cikkének megfelelően, amely a harmadik (azaz nem uniós tagország) országokkal és a nemzetközi szervezetekkel folytatott tárgyalások menetét szabályozza. A kilépés a bejelentéstől számított két év elteltével történik meg, amely határidő a felek egyetértése alapján meghosszabbítható. (EUSz. 50 cikk). Theresa May brit kormányfő 2017 márciusában jelezte országa kilépési szándékát az Európai Unióból, így a Brexit első hivatalos határideje 2019. március 29-e lett volna.

A Brexit-tárgyalások három legfontosabb kérdése:

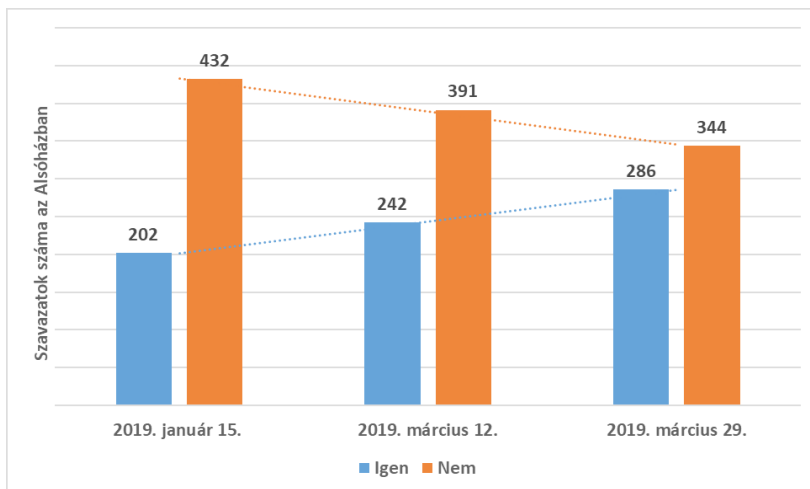
1. az uniós munkavállalók helyzete az Egyesült Királyságban, illetve a brit munkavállalók helyzet az EU27-ek munkaerőpiacán;
2. a kilépési „számla” – azaz milyen pénzügyi kötelezettségei maradnak az Egyesült Királyságnak az Unió felé és viszont, illetve mennyi ideig;
3. észak-ír – ír határ átjárhatóságának kérdése.

Végül a harmadik pont okozta/okozza a legfőbb bizonytalanságot, melynek köszönhetően máig nincs a brit parlament által is elfogadott

Brexit-megállapodás, bár az Unió által véglegesnek tekintett verzió 2018 decemberében elkészült. A brit Alsóház többször is szavazott már a tervezetről, melyen az igenek száma ugyan folyamatosan nőtt, de többségbe még soha nem tudtak kerülni. Ezt a folyamatot szemlélteti az 1. ábra.

1. ábra: Brexit-szavazások az Alsóházban

Forrás: saját szerkesztés House of Common 2019a,b,c alapján

Az Egyesült Királyság a helyzet bizonytalanságát látva 2019 márciusában, a második sikertelen szavazás és a közelgő határidő miatt haladékot kért az EU-tól, melyet az Unió elfogadott és 2019. október 31-ig adott lehetőséget a brit politikusoknak a kérdés rendezésére. Cikkünk megírásának napjában a brit álláspont az, hogy június 1-jén újra szavaznak a tervezetről, mely így a kilépés dátuma lehet. Ebben az esetben az Egyesült Királyság megválasztott EP képviselői már nem veszik át hivatalukat (bár a választást a Brexit csúszása miatt Nagy Britanniában is meg kellett tartani.) (https://europa.eu/newsroom/highlights/special-coverage/brexit_en). Ma még nyitott kérdés, hogy a júniusi szavazás sikeres lesz-e, és amennyiben nem, van-e lehetőség újabb halasztásra. Véleményünk szerint a bizonytalan és rendezetlen helyzet végtelenségig való fenntartása az EU hitelességének csökkenésével járna, de a megállapodás nélkül kilépés (hard Brexit) sem az ideális alternatíva egyik fél számára sem.

2. Változatok az elképzelhetetlenre – Brexit-szenáriók

Közvetlenül a Brexit népszavazást követően megindultak a találgatások, hogy milyen formában fog kilépni az Egyesült Királyság az Európai Unióból. A fő kiindulópont azt volt, hogy milyen meglévő együttműködési vannak az EU-nak, milyen módon kooperál más demokratikus államokkal. A lehetséges együttműködések körében felmerült példának Norvégia, Svájc, az EGT-egytműködés, az EFTA és legszélsőségesebb megoldásként a WTO, amely azt jelentené, hogy az EU és az Egyesült Királyság egyenrangú partnerként kezelnék egymást a világgazdaság színpadán, semmiféle könnyítést nem biztosítva ab ovo egymásnak, ám azt sem zárják ki, hogy a jövőben nem fognak szorosabban együttműködni (lásd szabadkereskedelmi tárgyalások az EU és Kanada, illetve korábban az USA között). Az 1. táblázat a legvalószínűbb együttműködési lehetőségeket foglalja össze és felsorakoztatja az Egyesült Királyság számára megfontolandó érveket és ellenérveket.

1. táblázat: *Lehetséges Brexit-szenáriók*

	Érvek ellene	Érvek mellette
Norvég modell – EGT-tagság	<ul style="list-style-type: none"> • meg kell valósítani az egységes piac politikáit anélkül, hogy beleszólása lenne a döntésekbe • meg kell felelnie az EU-ba irányuló export esetén az eredetvédelmi szabályoknak • EU antidömping intézkedéseit alkalmaznia kell • hozzá kell járulnia a közös költségvetéshez 	<ul style="list-style-type: none"> • egységes piac • EU-tól függetlenül köthet kereskedelmi megállapodást
Svájci modell – kétoldali megállapodások	<ul style="list-style-type: none"> • uniós szabályok alkalmazása anélkül, hogy a döntésben részt vennének • díjat kell fizetni az uniós programokban való részvételért 	<ul style="list-style-type: none"> • áruk és személyek szabad áramlása az EU-ba • EU-tól függetlenül köthet kereskedelmi megállapodást • eseti megállapodások lehetősége az EU-val
EFTA-tagság	<ul style="list-style-type: none"> • nincs személyek szabad mozgása • nincs szolgáltatások szabad áramlása • exportált áruknak meg kell felelniük az EU termékjelölésainak 	<ul style="list-style-type: none"> • szabadkereskedelmi megállapodás az EU-val • EU-tól függetlenül köthet kereskedelmi megállapodást • nem vonatkoznak rá az uniós szabályozások, nem kell részt vennie a közös politikákban • nincs költségvetési hozzájárulás

WTO modell („hard Brexit”)	<ul style="list-style-type: none"> • kereskedelem az EU-val, mint egyenrangú partnerrel – WTO-megállapodás alapján, legnagyobb kedvezmény elve, nem vámjellegű korlátozások • személyek és szolgáltatások szabad áramlása hiányzik • exportált áruknak meg kell felelniük az EU termékjelölésének 	<ul style="list-style-type: none"> • EU-tól függetlenül köthet kereskedelmi megállapodást • nem vonatkoznak rá az uniós szabályozások, nem kell részt vennie a közös politikákban • nincs költségvetési hozzájárulás
----------------------------	--	---

Forrás: Dhingara et al., 2016

A kilépési szerződés tervezetében megfogalmazottak értelmében az Egyesült Királyság és az EU vámunióban maradna egymással. A tervezet gyenge pontja, hogy a vámunióból való esetleges kilépés esetén Észak-Írország az Unió szándékai szerint továbbra is a vámunió része maradna, hogy fennmaradjon a szoros kapcsolat és az átjárható határ a maradó Írország és a távozó Észak-Írország között. Ezt a kitélet azonban a britek a belügyeikbe való beavatkozásként élik meg. Így alakult ki a jelenlegi patthelyzet.

2019. március 27-én a brit parlament Alsóháza nyolc elképzelésről tartott véleménynyilvánító szavazást a képviselők körében. A cél az volt, hogy felmérjék, a megfeneklett Brexit-folyamatot milyen irányba lehetne tovább vinni, melyik Brexit-változatra van a legnagyobb politikai hajlandóság. A szcenáriók az alábbiak voltak:

- Bármilyen Brexit-megállapodásról egy megerősítő népszavazást kell tartani (268 mellette, 295 ellene)
- Rendezetlen kilépés az EU-ból április 12-én (160 mellette, 400 ellene)
- EGT- és EFTA-tagság vámunió nélkül (65 mellette, 377 ellene)
- Közös piac 2.0. EGT- és EFTA-tagság és tárgyalások egy átmeneti vámunióról (188 mellette, 283 ellene)
- Vámunió (264 mellette, 272 ellene)
- Vámunió és kapcsolódás a belső piachoz is (237 mellette, 307 ellene)
- A kilépés visszavonása, ha egy nappal a távozás dátuma előtt sincs elfogadott kilépési megállapodás, és nem szavaznak kifejezetten a rendezetlen kilépés jóváhagyásáról a képviselők (184 mellette, 293 ellene)
- Megállapodás hiányában kétéves átmeneti időszakban tárgyalnak le a kereskedelmi kapcsolatokat az EU-val (139 mellette, 422 ellene) (https://index.hu/kulfold/2019/03/27/brexit_theresa_may_indikativ_szavazas_alsohaz_brit_eu_kilepes_megallapodas/)

A számokból az tűnik ki, hogy az Egyesült Királyság rettentően megosztott a Brexit kérdését illetően. A különböző pártok belpolitikai érdekeiket szem előtt tartva és a kormányhoz való viszonyukat figyelembe véve állnak a kilépés kérdéséhez. Maga a kormányzó párt sem egységes az Unió elhagyásának ügyében és az sem segíti a helyzetet, hogy a brit kormány a kilépést támogató népszavazás értelmében a „nép akaratát” úgy kell, hogy teljesítse, hogy maga 2016-ban a maradás mellett foglalt állást. Másrészt az eredmények azt mutatják, hogy Nagy-Britannia valamiféle vámunióban maradhatna az integrációval, amely elképzelés nagyon közel áll a kilépési szerződés tervezetéhez. Ez a majdnem siker, miszerint nem állnak messze egymástól az elképzelések, jelen esetben a tökéletes kudarcot hordozza magában, hiszen „csupán” az apró részletekről nem tudnak megállapodni és így már elég nehéz közeledni egymáshoz és kompromisszumokat kötni.

3. Brexit gap és Brexit bill – mennyire fájdalmas a kilépés?

A Brexit értelmezésekor az egyik legfontosabb kérdés, hogy mennyire érinti ez az integráció megmaradó tagállamait, más szavakkal, mennyire „mindegy”, hogy az Egyesült Királyság megy-e és milyen feltételekkel, vagy marad-e az Unión belül. A hatásokat legegyszerűbben a költségvetés oldaláról lehet megfogni, vagyis, hogy milyen anyagi vonzatai vannak a Brexitnek és ez hogyan érinti az egyes tagállamokat vagy egyes közös politikák jövőbeni költségvetését.

A vizsgált összeg két részre osztható, a kilépési „számlára” (Brexit bill) és a Brexit által okozott tartós hiányra (Brexit gap) az uniós költségvetésben. A „számlának” egyszeri hatása van és azokat a kötelezettségvállalásokat tartalmazza, melyeket az Unió a Brexit előtt vállalt, és amelyeknek kifizetése a Brexit után esedékes (akár 2023-ig is elhúzódhat). Ennek összegét nehéz pontosan meghatározni, hiszen függ attól is, hogy mikor történik meg ténylegesen a Brexit. 20 és 60 milliárd euró között találhatunk becsléseket (Haas–Rubio, 2017a), de hónapokkal későbbi tanulmányok nem tartják valószínűtlennek a 91–113 milliárd eurós összegeket sem (Haas–Rubio, 2017b).

Fontosabb kérdés a Brexit által a költségvetésből kieső bevételek kérdése, melyek tartósan fennmaradnak, és a brit kilépés után az EU-nak ezzel csökkentett összegű költségvetéssel kell együtt élnie. Ezzel az összeggel kapcsolatban valamivel nagyobb konszenzus mutatkozik. Darvas és Wolff 94 milliárd euróra teszi a hiányzó összeget a következő hét éves pénzügyi keretre (Darvas – Wolff, 2017), ami 13 milliárd euró/éves hiányt jelent. Pápai Gábor az Egyesült Királyság éves nettó költségvetési hozzájárulása alapján 9 milliárd eurót prognosztizált nem sokkal a Brexit bejelentése után (Pápai, 2017). Jelenleg tehát

úgy tűnik, hogy az EU-nak évi 10 milliárd euró körüli strukturális hiánnyal kell számolnia, amikor a következő pénzügyi időszak kiadásait tervezi. Ez az összeg az Egyesült Királyság évi átlagos 17,4 milliárd eurós költségvetési hozzájárulásának valamint az EU által a briteknek kifizetett 7,2 milliárd eurós támogatásainak a különbsége (Haas–Rubio, 2017b).

Érdeemes részletesebben megvizsgálni a brit kilépésnek az Unió közös költségvetésére gyakorolt hatásait, melyeket a 2. táblázat foglal össze.

2. táblázat: A Brexit költségvetést csökkentő és növelő hatásai

Az Európai Unió költségvetését növelő tételek	Az Európai Unió költségvetését csökkentő tételek
+ vámbevételek (hard Brexit esetén)	- az Egyesült Királyság költségvetési hozzájárulása
+ eddig fizetett brit visszatérítés	- statisztikai hatás, a GNI alap csökkenése
+ ezután ki nem fizetendő támogatások	- megállapodás esetén bizonyos kifizetések az Egyesült Királyság számára
+ megállapodásos Brexit esetén valamiféle költségvetési hozzájárulás	

Forrás: Haas–Rubio, 2017a,b és Nunez Ferrer–Rinaldi, 2016 alapján

Attól függően, hogy az Egyesült Királyság milyen feltételekkel lép ki az integrációból, azaz marad-e és meddig a vámunió része, jelentős vámbevételekkel számolhat a közösség. A bevételek nagyságának becslése nem egyszerű feladat, tekintve, hogy a kereskedelmi kapcsolatok átrendeződésével is kell némiképpen számolni, valamint hogy a megváltozott tagokkal tovább működő EU-nak is lesz kereskedelem-elterelő hatása. Amennyiben a hard Brexit valósul meg, akkor a WTO-ban alkalmazott vámtarifákat alapul véve az alkalmazott vámok 4–36% között lesznek (Vermaas–Ziegler, 2017). Természetesen feltételezzük, hogy a felek nem alkalmaznak egymással szemben büntetővámokat. A vámbevételek nagyságát 4,5 milliárd euró (Pápai, 2017) és 4,6 milliárd euró (Nunez Ferrer–Rinaldi, 2016) közé teszik. Amennyiben megállapodás születik az EU és az Egyesült Királyság között, úgy az együttműködés mikéntjétől függően a britek továbbra is „tagdíjat” fognak fizetni az EU költségvetésébe. Ennek nagysága Norvégiát vagy Svájcot példaként véve 4,5–7,5 milliárd euró lehet (Haas–Rubio, 2017a).

Nyilvánvaló költségvetést növelő tételek a továbbiakban a briteknek ki nem fizetendő kohéziós, mezőgazdasági és egyéb támogatások, ezzel 7 milliárd eurót spórolhat az integráció (Haas–Rubio, 2017a). Szintén a költségvetésben marad az eddig briteknek fizetett költségvetési visszatérítés (rebate) összege.

Ezzel szemben a közös költségvetésből hiányozni fog 3 milliárd eurónyi tradicionális saját forrás és további 14 milliárd eurónyi közvetlen költségvetési hozzájárulás (Haas–Rubio, 2017b). Mindezekon felül figyelembe kell azt is venni, hogy a közös költségvetés bevételeinek majd 70%-át adják a GNI alapú befizetések. Jelenleg a tagállamoknak az EU-s GNI 1,2%-át kell befizetniük az integráció kasszájába (European Commission, 2019). A britek kilépése, mintegy statisztikai hatásként a GNI alapot is csökkenteni fogja kb. 17%-kal. (Haas–Rubio, 2017b). Amennyiben az EU fenntartja, hogy a befizetései a GNI 1,2%-át tegyék ki, magának a költségvetésnek az abszolút nagysága fog csökkenni. Megállapodás esetén viszont az EU-nak továbbra is lesznek az Egyesült Királyság felé fizetendő kötelezettségei, melynek nagysága még nem tervezhető.

4. Ki fizesse a számlát? – Megoldási javaslatok a tartós strukturális hiány ellensúlyozására

A fentiekből látható tehát, hogy az Európai Uniónak megoldási lehetőséget kell találnia a tartósan hiányzó évi 10 milliárd euró pótlására. Erre az egyik legjobb alkalom most kínálkozik, hiszen jelenleg is zajlanak a 2021 és 2027 közötti többéves pénzügyi keretről szóló tárgyalások, így ha a tagállamok a Brexitből eredő probléma megoldásának a költségvetési struktúra átalakítását tartják, akkor keresve sem találhattak volna jobb alkalmat ennek megoldására. Ebből a szempontból a leghatékosabb és költségvetésszerűleg a legtisztább helyzetet azt teremtené, ha a Brexit elhúzódna a jelenlegi keret végéig (2020), de ennek nincs sok realitása.

Az egyik kézenfekvő megoldási lehetőség a tagállami hozzájárulások megemlése. Ennek a megoldásnak a legnagyobb ellenzői a nettó befizető tagállamok, hiszen már eddig is ők járultak hozzá nagyobb mértékben a közös költségvetéshez. A fő vesztesek közé tartozna Ausztria, Németország, Hollandia és Svédország, mivel ők a Brexittel elveszítenék azt a visszatérítést is, amit a brit költségvetési visszatérítés miatt kaptak (Haas–Rubio, 2017b). Amennyiben azonban a tagállamok nem növelik hozzájárulásukat, úgy a tovagyrűző hatások a leginkább Írországot, Ciprust, Máltát, Hollandiát és Belgiumot fogják érinteni, de az újonnan csatlakozott nettó haszonélvezők is meg fogják érezni a britek kilépését (Halmai, 2018).

Egy másik lehetőség a kiadások arányos visszafogása lehet. Ez valószínűleg a nettó haszonélvező tagállamok ellenállásába ütközik. Az is kérdéses, hogy mely uniós programokból és mekkora összeget vegyenek el a hiány fedezésére. Összehasonlításképpen a 10 milliárd eurós éves hiány kicsivel több, mint a

Horizon 2020 költségvetése, vagy együtt az „Unió, mint globális partner” és a „Polgárság és szabadság” kiadási tételek (Haas–Rubio, 2017a). De megegyezik a KAP vagy a kohéziós kiadások nagyjából 20%-ával is, míg a költségvetés teljes kiadási tételeinek 7,5%-át adja (European Commission, 2019).

Megoldás lehet a fentiek kombinálása vagy valamilyen alapvető költségvetési reform elfogadása, melyre a fent említett költségvetési keret tárgyalások miatt jó alkalom kínálkozik. Felmerülhet új saját források bevezetése, ehhez azonban a Tanácsnak különleges jogalkotási eljárás keretében kellene határozatot hoznia (EUMSZ 311. cikk), amihez nem biztos, hogy megvan a politikai akarat.

5. A nagyság átka – a KAP pillérek érintettsége a Brexit által okozott hiány ellensúlyozásában

Az 2014–2020 közötti pénzügyi keret 72%-át adja a Közös Agrárpolitika (KAP) és a kohéziós politika a maguk 408 milliárd illetve 367 milliárd eurós részesedésével (Darvas–Wolff, 2018). Kézenfekvő tehát, hogy ezek a szakpolitikai területek nagyobb áldozatot hozzanak a kiadások visszafogásakor (2. ábra).

2. ábra: Több éves költségvetési keretben bekövetkező arányváltozások

Forrás: Bachtler–Mendez–Wishlade, 2019

A 2021–2027-es időszakra vonatkozó több éves költségvetési keret az előző ciklusokban megszokottnál kisebb hangsúlyt helyez a Közös Agrárpolitikára, folyó áron 365 milliárd eurót irányozva elő a mezőgazdaság közösségi szabályozására. Ez uniós szinten az előző időszakhoz képest, folyó árakon mintegy 5%-os csökkenést jelent a mezőgazdaság számára. A folyó árakon kifejezett forráscsökkenés mind a közvetlen támogatásokat (-4%), mind pedig a 2. pillér támogatásait érinti, utóbbit komolyabb mértékben. A vidékfejlesztési támogatások mértékének

csökkenését ellensúlyozza a társfinanszírozás mértékének 10%-os növelése (3. táblázat). A közvetlen kifizetések rendszerét szabályozó 1. pillérre vonatkozó reformjavaslatok között szintén megjelent társfinanszírozás lehetősége, mint a gazdáknak járó támogatások csökkenésének egyik lehetséges ellenszere.

3. táblázat: A 2. pillér költségvetésének változása a társfinanszírozás függvényében

	2014–2020 EU-28	2021–2027 EU-27 a társfinanszírozás mértékének változása nélkül	2021–2027 EU-27 a társfinanszírozás mértékének változásakor
EU vidékfejlesztési költségvetése (milliárd Euró)	96,7	70,0	70,0
Társfinanszírozás mértéke (%)	38%	38%	48%
Videkfejlesztési kiadások összesen (milliárd Euró)	156,0	113,0	134,7
Videkfejlesztés költségvetésének változása (milliárd Euró)		-43,0	-21,3
Videkfejlesztés költségvetésének változása (%)		-28%	-14%

Forrás: Matthews, 2018a

Alan Matthews a Brexit uniós agrárpolitikára gyakorolt hatásának vizsgálata során megállapította, hogy 15 tagállam – köztük Magyarország is – haszonélvezője lehet, míg 12 tagállam nettó befizetője marad a KAP-nak az Egyesült Királyság kiválása után is (Matthews, 2018b). Wim Heijman ugyanakkor Brexitre vonatkozó számításai során arra a következtetésre jutott, hogy a kohéziós támogatások területén - a Közép-Kelet Európai országokhoz hasonlóan – Magyarországnak már nagyobb kihívásokkal kell szembe néznie, hiszen alacsonyabb összegű támogatásra számíthat (Heijman, 2017). A magyarországi hatásokat vizsgálva Békési–Kovalszky–Várnai egyetértenek a nemzetközi előre jelzésekkel a tekintetben, hogy a mezőgazdaságra és vidékfejlesztésre fordítható források nagy mértékben nem változnak (Békési–Kovalszky–Várnai, 2017). Ugyanakkor Vermaas-Ziegler is felhívja a figyelmet arra, hogy az Egyesült Királyság kiválása az EU régiós fejlettségi átlagát is lejjebb húzza, ezért bizonyos régiók kieshetnek a támogatottak közül szimplán a statisztikai hatás miatt, így a jövőben a kis- és közepes vállalkozások fejlesztésre fordítható források csökkeni fognak (Vermaas-Ziegler, 2017).

Következtetések

A tanulmány írásakor még mindig teljes a bizonytalanság arról, hogy maga a Brexit hogyan fog lezajlani, ha bekövetkezik egyáltalán. A közös költségvetésre gyakorolt hatásai emiatt még bizonytalanabbak. A legvalószínűbb forgatókönyvnek az tűnik, hogy az EU bizonyos mértékben vissza fogja fogni a kiadásait, de a másik oldalról a tagállami hozzájárulások növelésével is számolniuk kell az EU27-eknek. A KAP és benne a vidékfejlesztés részaránya várhatóan tehát mindenképpen csökkenni fog. Sok elemző érvel azzal, hogy a jövőbeli pénzügyi keretekben a korábbi két nagy kiadási tétel (KAP és kohéziós politika) részesedését drasztikusan csökkenteni kellene. A két terület kvázi „leértékelését” azzal indokolják, hogy a támogatások hatékonysága nem igazolt, elosztása igazságtalan, a források 80%-a gazdák 20%-ához áramlik (Darvas – Wolff, 2018). Amennyiben az uniós tagállamok a továbbiakban is nagy hangsúlyt kívánnak fektetni az agrárszektorra és a vidékfejlesztése, úgy komolyan fontolóra kellene venniük egy átfogó agrárreform lehetőségét is.

Irodalomjegyzék

- Az Európai Unió működéséről szóló Szerződés (EUMSZ)
- Az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSz)
- BACHTLER, JOHN–MENDEZ, CARLOS–WISHLADE, FIONA 2019: Reforming the MFF and Cohesion Policy 2021–27: pragmatic drift or paradigmatic shift?. – *European Policy Research Paper*. No. 107, University of Strathclyde Publishing
- BÉKÉSI, LÁSZLÓ–KOVALSZKY, ZSOLT–VÁRNAI, TÍMEA 2017: *Forgatókönyvek a Brexit lehetséges magyar makrogazdasági hatásaira*. MNB-tanulmányok 125. Budapest
- DARVAS, ZSOLT–WOLFF, GUNTRAM 2018: Rethinking the European Union's post-Brexit budget priorities. – *Policy Briefs*. 24758, Bruegel
- DHINGARA, SWATI–SAMPSON, THOMAS 2016: *Life after BREXIT: What are the UK's options outside the European Union?* London School of Economics and Political Science (LSE), Centre for Economic Performance Paper Brexit 01
- EUROPEAN COMMISSION 2019: *The EU budget as a glance*. Brussels *European Union Highlights – Berxit*. https://europa.eu/newsroom/highlights/special-coverage/brexit_en
- HAAS, JÖRG–RUBIO, EULALIA 2017a: *Brexit and the EU budget: Threat or opportunity*. Berlin, Jacques Delors Institut–Bertelsmann Stiftung.

- HAAS, JÖRG–RUBIO, EULALIA 2017b: *Research for AGRI Committee – Possible impact of Brexit on the EU budget and, in particular, CAP funding*. European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels.
- HALMAI PÉTER 2018: A Brexit lehetséges gazdasági hatásai. – *Európai Tükör*. 2. szám 21. évf. 2. sz. 7–33. o.
- HOUSE OF COMMONS 2019a: *Voting and Proceedings*. No 234. 15.01.2019
- HOUSE OF COMMONS 2019b: *Voting and Proceedings*. No 267. 12.03.2019
- HOUSE OF COMMONS 2019c: *Voting and Proceedings*. No 280. 29.03.2019
- INDEX 2019: *Theresa May kész lemondani, ha átmegegy a brexitmegállapodása*. https://index.hu/kulfold/2019/03/27/brexit_theresa_may_indikativ_sza-vazas_alsohaz_brit_eu_kilepes_megallapodas/
- MATTHEWS, ALAN 2018a: *CAP spending in the next MFF*. <http://capreform.eu/cap-spending-in-the-next-mff/>
- MATTHEWS, ALAN 2018b: *France’s puzzling interest in increasing the CAP budget*. <http://capreform.eu/frances-puzzling-interest-in-increasing-the-cap-budget/>
- NUNEZ-FERRER, JORGE – RINALDI, DAVID 2016: *The Impact of Brexit on the EU Budget: A Non-Catastrophic Event*. – *CEPS Policy Brief*. No. 347. <https://ssrn.com/abstract=2859407>
- PÁPAI GÁBOR 2017: *The possible impacts of Brexit on the Common Agricultural Policy from an EU budget point of view*. *Proceedings of the 6th International Conference of Economic Sciences*. Kaposvár, Kaposvár University. 347–354. o.
- VERMAAS-ZIEGLER SZILVIA 2017: *A brexit lehetséges gazdasági hatásai az Egyesült Királyságra és Magyarországra*. KKI-elemzések, Külügyi és Külgazdasági Intézet
- WIM HEIJMAN 2017: *Allocation of Structural Funds before and after the BREXIT: An Exercise in the Economics of Cake-sharing*. – *Applied Studies in Agribusiness and Commerce Abstract*. Vol. 11. Number 3–4. 69–72. o.

Kedves Imre! Tisztelt Tanár úr!

*E szép jubileum alkalmából Erdély meleg szeretetével köszöntöm, köszöntjük. Nagy Imrében mindig is éreztük a „testvért”, szavak nélkül is tudatában voltunk, hogy érzi és tudja a határon túli lét nehézségeit és viszsza-
szátságait. A Tanár úr példaként szolgál nekünk, hiszen határon túliként sikerült szakmai elismerést kivívnia a határ mindkét oldalán, szakértelmét mindenhol elfogadják és tisztelik. Mindig nagyra értékeltem a pontos, precíz kritikáit, amelyhez segítőkészség társul, emberileg és szakmailag is példaként szolgál számunkra. E jeles alkalomból nem kívánhatunk mást magunknak és a Tanár úrnak, mint hogy még sokáig tudjuk élvezni szakmai, emberi jelenlétét, és ha lehetséges, még szorosabb együttműködésben lehessen részünk.*

Csata Andrea

tanársegéd

SAPIENTIA EMTE, Csíkszereda

A MEGYEI SZINT SZEREPE A TELEPÜLÉSSZINTŰ VIDÉKFEJLESZTÉSI PÁLYÁZATOK FENNTARTHATÓSÁGÁNAK BIZTOSÍTÁSÁBAN A ROMÁNIAI HARGITA MEGYÉBEN

ABSZTRAKT

Az európai uniós vidékfejlesztési források hatásának elemzésére számos tanulmány született amely vagy általános hatáselemzésként (Pelucha et al., 2017; Koopmans et al., 2017; Andersson et al., 2017), vagy érintett területenként (mint például a LEADER esetén Furmankiewicz et al., 2016; Marquardt et al., 2012) elemzi a vidékfejlesztési programok hatását. Országos vidékfejlesztési pályázatok lehívására is készült pár elemzés (Ciutacu et al., 2015; Pavel, 2019) viszont e típusú pályázatok fenntarthatóságára és a megyei szint szerepére nem térnek ki a tanulmányok. Ezt az űrt próbálja betölteni ez a cikk, felhasználva a pályázatokról rendelkezésre álló statisztikai adatokat, interjúk eredményeit és egy, a Hargita megye településeinek önkormányzatainál készített kérdőíves vizsgálat eredményeit. A vizsgálat eredményei leginkább a megye integrátori szerepére hívják fel a figyelmet és számos javaslat fogalmazódik meg a megye szerepének erősítésére a fenntartható fejlesztések segítségével.

KULCSSZAVAK: Vidékfejlesztés, európai uniós vidékfejlesztési támogatások, megyei önkormányzat

Bevezető

Romániában a csatlakozás előtti SAPARD-pályázatok és a csatlakozás utáni Nemzeti Vidékfejlesztési Terv keretében lehívott európai uniós pályázatok nagy lehetőséget jelentettek a vidéki térség felzárkóztatására. Habár Románia területének nagy része vidéki terület, ezzel a lehetőséggel nem mindenki tudott egyforma mértékben élni. Székelyföldön a pályázati kedv a pályázati időszak második felében volt jelentősebb, voltak nagyon aktív és jól pályázó települések is. A tanulmány vizsgált egységét a székelyföldi Hargita megye községei képezték, ahol szintén jelentős eltérések voltak a pályázati aktivitásban. Habár számos elemzés született a vidékfejlesztési pályázatok vizsgálatára vonatkozóan, nem vizsgálták a pályázatok és megvalósítások hosszú távú fenntarthatóságát és a magasabb kormányzati szintek szerepét sem a pályázatok megvalósításában. Az alábbi cikk ezt a hiányosságot próbálja pótolni.

A vonatkozó szakirodalomban a következő cikkeket emelném ki: Pelucha és szerzőtársai a 2004–2013 közötti időszakot vizsgálják kohéziós szempontból (Pelucha et al., 2017). A civil szférát, vagyis a harmadik szektort veszi górcső alá Furmankiewicz cikke, ebben a LEADER-támogatások és a harmadik szektor közötti összefüggéseket vizsgálja az előző és az aktuális időszakban (Furmankiewicz et al., 2016). Koopmans és szerzőtársai (Koopmans et al., 2017) több EU-s országban végzett esettanulmány alapján felhívják a figyelmet a koordinációs folyamatok mélyítésének fontosságára és az érintettek hatékonyabb bevonására. A pályázatok kiértékelése kapcsán felmerül az a probléma is, hogy habár megszületnek az elemzések és értékelések, ezek fontosabb következtetései és javaslatai nem kerülnek be a következő időszak tervezésébe (Andersson et al., 2017).

Sok kis részterületen születtek elemzések, amelyek egy része a környezeti hatások elemzésére fókuszál: a Natura 2000-es program hatását vizsgálta Sarvašová és társai (Sarvašová et al., 2017), a klímaváltozás és a támogatások hatását Slee és Feliciano (Slee et al., 2015), a 2007–2013-as az időszakra is születtek elemzések: Bonfiglio és szerzőtársai (Bonfiglio et al., 2017) ezen időszak pályázatainak tudástranszferére fókuszálnak.

Romániára vonatkozóan is készült pár elemzés: Bakos és szerzőtársai a romániai és magyarországi vidékfejlesztési támogatásokat vetették össze, Marquardt és szerzőtársai (Marquardt et al., 2012) a romániai LEADER-t vizsgálták. Dachin és Ailenei a 121-es intézkedés lehívását vizsgálta (Dachin et al., 2010), akárcsak Caruso és szerzőtársai (Caruso et al., 2015).

Kutatásom hiánypótló ezen a területen, hiszen a vidékfejlesztési pályázatok fenntarthatóságára is próbál reflektálni a megyei szint szerepének elemzésével.

A következőkben az érintett téma releváns szakirodalmát mutatom be részletesebben, majd a kutatás módszertani részét ismertetem. Ezután a kutatási eredményeket elemzem országosan és Hargita megye szintjén, majd Hargita Megye Tanácsának szerepét elemzem részletesebben. A cikk végén javaslatokat és a következtetéseket fogalmazok meg.

Szakirodalmi feldolgozás

A helyi sajtót figyelve számos esetben olvashattam, hogy az európai uniós pályázatok a pozitív megvalósítás mellett számos problémát okoztak a projekteket megvalósító települések vezetőinek.

Íme, egy pár szemelvény a helyi sajtóból: 2017 végén a helyi sajtó arról tájékoztatott, hogy vannak olyan települések, amelyek az európai uniós projektek miatt kerültek bajba (Iszlai 2017). Csíkmadéfalva esetében probléma merült fel több projekt önrészének a biztosítása kapcsán. E településen még annak a veszélye is fennállt, hogy a polgármesteri hivatal alkalmazottai nem kapják meg a fizetésüket a projektek elszámolása miatti bonyodalmak következményeként. Ezekben és hasonló helyzetekben a megyei tanács próbált segíteni anyagi támogatással. Csíkmadaras polgármestere is adósságokról számolt be, ő arra hívta fel a figyelmet, hogy nincs annyi pénz, hogy tervezzenek és kivitelezzenek is egyszerre az elvárt mértékben, itt is felhalmozódtak az adósságok a projektek miatt.

Bíró és Bálint (Bíró–Bálint, 2018) a nem kiszámítható költségvetési keretekre hívja fel a figyelmet. Amint az országos költségvetésben hiány van, leggyakrabban a szociális rendszerekből veszik el a pénzt (a gyermekvédelem és a szociális szolgáltatásokat nyújtó intézményektől). Drasztikus módon beavatkozik a kormányzat a helyi költségvetésbe, a pályázatokra félretett önrészt is elveszik. Hargita megyében a gyermekvédelmi rendszer átmeneti hiányának kiegészítéséhez szükség volt a megyei tanács hozzájárulásához.

A vidékfejlesztési pályázatok helyi költségvetésre gyakorolt hatását kevésbé vizsgálták, viszont sok más szempontból készült elemzés.

Koopmans és szerzőtársai (Koopmans et al., 2017) több EU-s országban végzett esettanulmány alapján (RETHINK kutatási program) arra hívják fel a figyelmet, hogy egy egységes EU-s stratégia mellett nehéz a koordinációs folyamatok mélyítése és az érintettek hatékonyabb bevonása. Hosszú távú erőfeszítést igényel, hogy a farmok modernizációjával egyetemben a fenntartható vidékfejlesztés is megvalósulhasson. A szerzők hat fontos feltételt neveztek meg a vidéki térség többtényezős (multi-actor governance) kormányzási feltételeként:

A jó informális hálózatok megléte, az alulról jövő (bottom-up) kezdeményezések professzionalizálódása, a policentrikus döntéshozatal (az erőterek kiegyensúlyozásának eszköze és a feltétele), az alulról jövő kezdeményezések tanulságainak integrálása a magasabb kormányzási folyamatokba. Ötödik tényezőként az ügynökséget nevezi meg. Ügynökségeknek tekinti azokat az egységeket, amelyek köztes szereplőként megpróbálják összefogni a helyi szereplőket és közös cselekvésre bírni, illetve érdekeik érvényesítésében segíteni. Ezeket az ügynökségeket fontosak tartják az alternatív kormányzási mechanizmusok kialakításában. Hatodik elemként jelenik meg a bizalom és az átláthatóság, amely kulcsfontosságú a koordinálási és együttműködési folyamatokban a kormányzás különböző szintje és a szektorok között.

Bakos és szerzőtársai (Bakos et al., 2014) faktor- és klaszteranalízist használtak, romániai és magyarországi vidékfejlesztési támogatásokat hasonlítottak össze. Azt találták, hogy korreláció van a megye GDP-je és a lehívott támogatási érték között (ez a korreláció Magyarország esetében sokkal erősebb). Két faktort azonosítottak: a mezőgazdasági aktivitásra jutó támogatások faktor, r illetve a lakosságra jutó támogatások faktor: ezeket vitték tovább klaszterelemzésbe.

Marquardt és szerzőtársai (Marquardt et al., 2012) a Romániai LEADER-t vizsgálták a társadalmi hálókat elemezve, a helyi LEADER-ek működésképtelenségére világítva rá. A szerzők úgy találták, hogy gátolja, sőt tulajdonképpen megbénítja a LEADER működését a programok összetettsége, a gyengén működő adminisztrációs szint, a politikai meghatározottság és nem utolsósorban a szocialista örökség is. Habár a helyi vezetők képesek kialakítani alulról építkező hálózatokat és versenyképesek lehetnek a források lehívásában, mégis inkább mellőzik az érintettek bevonását.

Pavel és Moldovan szerzőpáros (Pavel–Moldovan, 2019) adatbázist készített Románia Észak-Nyugati Fejlesztési Régiójának 398 településéről, amelyben egy helyi gazdasági fejlettség indexet számoltak a vizsgált 2007-2014-es periódusra, meghatározták azokat a tényezőket, amelyek szerintük leginkább befolyásolják a települések gazdasági fejlettségét. Ők leginkább a külső tényezőkkel magyarázzák a fejlettség mértékét: pl. Európai Útvonal áthaladása, városok hatása vagy a vissza nem térítendő támogatások a település infrastruktúrájának fejlettségében, amelyek gyorsították a fejlődési folyamatot. Érdekes, hogy szerintük a nemzeti, országos úthálózattal való kapcsolatnak nincs fejlődést elősegítő hatása.

Dachin és Ailenei (Dachin et al., 2010) a 121-es intézkedés lehívását vizsgálta és azt találták, hogy a szegényebb régiók, ahol nagyobb a mezőgazdaságban a foglalkoztatás, kevésbé hatékonyan pályáztak a mezőgazdasági intézkedésekre. Ciutacu és szerzőtársai (Ciutcu et al., 2015) a romániai mezőgazdasági

termelékenység alacsony szintjére, a félig önfenntartó gazdaságok és földszerkezete eltéréseire, valamint a romániai gazdák alacsony támogatására is felhívja a figyelmet (míg 2010-ben az EU-s átlag mezőgazdasági támogatás egy mezőgazdasági alkalmazottra 6574 euro volt, addig Romániában 984.5 euro). Véleményük szerint több befektetésre lenne szükség, és nagyobb gépesítésre. Popescu (2014) (szintén) a romániai mezőgazdasági sajátosságokra hívja fel a figyelmet, kiemelve a félig önfenntartó gazdaságok masszív jelenlétét és az alacsony termelékenységet. Popescu is felhívja a figyelmet, hogy megfelelő, a romániai mezőgazdasági ágazat jellegzetességeit figyelembe vevő tervekre és beavatkozásokra lenne szükség. Javasolja a finanszírozás szintjének emelését, a vállalkozások ösztönzését. A tradicionális, helyi termékek nagyobb mennyiségét kellene az üzletekben értékesíteni, az információs áramlást hatékonyabbá tenni, a procedúrákat pedig egyszerűsíteni.

Az európai uniós vidékfejlesztési támogatások kiértékelésével kapcsolatosan problémaként megjelenik az adatok hiányossága. Sok szerző úgy találja, hogy nincs elégséges és megfelelő adat az elemzéshez, összehasonlításhoz (Bakucs et al., 2013; Desjeux et al., 2015; Slee et al., 2015; Kinsella et al., 2010). Másrészt az értékelések sok esetben a nemzeti nyelveken íródnak, tehát nehéz a tapasztalatok átadása, kommunikálása is, mások tapasztalataiból való tanulás lehetősége ezzel korlátozódik. Sajnos felmerül az a probléma is, hogy habár megszületnek az elemzések és a értékelések, ezek fontosabb következtései és javaslatai nem kerülnek be a következő időszak tervezési folyamatába (Andersson et al., 2017).

Sok kis részterületen születtek elemzések, amelyek egy része a környezeti hatások elemzésére fókuszál, mint például Desjeux és szerzőtársai cikke (Desjeux et al., 2015). A Natura 2000-es program hatását vizsgálták Sarvašová és társai (Sarvašová et al., 2017), a klímaváltozás és a támogatások hatásának összefüggéseit vizsgálta Slee és Feliciano (Slee et al., 2015). 2007–2013-as az időszakra is születtek elemzések: Bonfiglio (Bonfiglio et al., 2017) és szerzőtársai a pályázatok tudástranszferére fókuszálnak, Caruso és szerzőtársai csak a 121-es intézkedés hatását vizsgálták ugyanebben az időszakban, a mezőgazdasági támogatásokra fókuszálva (Caruso et al., 2015). Pelucha és szerzőtársai az előző időszak pályázati eredményeit is figyelembe veszik. Ők a 2004–2013 közötti időszakot vizsgálják kohéziós szempontból (Pelucha et al., 2017).

Tehát a vidékfejlesztési források kapcsán számos témában született elemzés, viszont a források fenntarthatóságára kevesen fókuszáltak. Nem született elemzés annak kapcsán, hogy a közties megyei szint hogyan járul hozzá, vagy egyáltalán hozzájárul-e a pályázatok fenntarthatóságához, ezt a hiányosságot próbálja pótolni az alábbi elemzés.

Adat és módszer

A cikk kutatási kérdése, hogy a közties kormányzati szint (esetünkben megyei) hogyan járul hozzá a vidékfejlesztéshez, az EU-s vidékfejlesztési források le-hívásához és azok fenntarthatóságának megvalósításához? Hipotézisem pedig az volt, hogy Hargita megye tanácsa hozzájárul a vidékfejlesztési programok fenntarthatóságához.

Az elemzés alapegysége, a hipotézis területi lehatároltsága miatt is, a szé-kelyföldi Hargita megye volt. Az elemzett időszak 2007–2013, illetve pontos-sabban 2015, mivel ekkor zárultak le a 2013-as pályázatok (Románia megkapta az „n+2”-nek nevezett engedményt, vagyis 2015 végéig lehetett elszámolni a vidékfejlesztési támogatásokkal). A kutatási módszerekben ötvöztem a primer kvalitatív (interjú) és kvantitatív (kérdőív) és szekunder adatokra épülő kutatási vizsgálati eszközöket.

A vidékfejlesztési pályázatokra vonatkozó adatokat a Vidékfejlesztési Befektetések Finanszírozása Ügynökség honlapjáról (<http://opendata.afir.info>), valamint a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztés Minisztérium honlapjáról vettem. A lehívott források adatain túl a vonatkozó statisztikai adatokat a Nemzeti Statisztikai Hivatal honlapjáról töltöttem le. Az adatfeldolgozás egy-részt megyékre vonatkozik, másrészt Hargita megye településeire.

A primer kutatásom kérdőíves kutatásra és interjúkra épült. Az elemzés-ben használt kvantitatív kutatásomban Hargita megye vidéki településein kér-dőíves vizsgálatot végeztem, a kérdőíveket a polgármesterek vagy a polgármes-ter által kijelölt személyek, projektekkel foglalkozó alkalmazottak töltötték ki. Az elemzésben tehát csak a vidéki térségnek számító községeket kérdeztem meg: a teljes sokaság 58 település, ebből 53 településről kaptam vissza kitöltött kérdőíveket (91,4 %-os válaszarány). A megyei tanácsra vonatkozó kérdések a következők voltak:

- A pályázat egész folyamatában mi okoz gondot (pályázás, pályázat lebonyolítás, utólagos fenntartás, humánerőforrás stb.)?
- Milyen pályázati megvalósításai voltak és azokat mennyire tartja hasznosnak?
- Hogyan értékeli a megyei tanács hozzájárulását a helyi gazdaság fejlesztéséhez?
- Mit várna még el a megyei önkormányzattól, amivel a helyi gazdaság is fenntarthatóbb lenne?
- Mi a véleménye a megyei tanács által létrehozott létesítmények fenntartásával kapcsolatosan, amelyeket az Önök településén hoztak létre (utak, épületek stb.)?

- Mit javasolna a magasabb szintű hatóságoknak (megyei, országos szint), milyen projekteket valósítson meg, ami nem Önökhöz tartozik, de szükség lenne rá, pozitív hatása lenne a településre?

A kérdőíves módszert interjúkkal egészítettem ki, hogy fel tudjam tární a minőségi különbségek háttértényezőit is. Egyrészt interjút kértem a pályázatokban, és szinte minden mutatóban kiemelkedő település (Gyergyóremete) polgármesterétől. Gyergyóremete polgármestere már több ciklus óta a település élén van, tehát hosszútávon is átlátja a pályázati folyamatokat.

Másrészt olyan település vezetőjét is megkérdeztem, amelynek az előző időszakban egyáltalán nem volt EU-s pályázata, és csak most, ebben az időszakban kezdtek pályázni kisebb pályázatokra.

Úgy gondolom, hogy az interjúk nagyon fontos minőségi információikkal egészítették ki a kérdőíves adatfelvétel információit.

A következőkben a kutatási eredményeket fogom bemutatni.

Hargita megyei pályázatokról általánosan

Országosan vizsgálva a megyék vidékfejlesztési forrásainak lehívásait, azt láthatjuk, hogy a pályázatok számát tekintve a legkevesebbet Calarasi, a legtöbbet Fehér megye hívta le. A legnagyobb pályázati összeget Kolozs megye, míg a legkevesebbet Kovászna megye szerezte meg. Az egy főre jutó vidékfejlesztési támogatások értéke a legnagyobb Beszterce-Naszód megyében, míg a legkisebb Bákó megyében. Ezeket összevetve látjuk igazán a különbségeket, hiszen projektek számában a legtöbbet lehívók tízszer többet hívtak le, mint a legkevesebbet lehívók, a pályázati értéke tekintetében csak 3,7-szeres a különbség. Az egy főre eső pályázati érték tekintetében a maximális és minimális érték aránya 5,3, tehát Beszterce-Naszód megye több mint ötszörösét hívta le a Bákó megyeinek. Hargita megye többet pályázott az átlagnál, de a pályázatok értéke kisebb volt, ebből is adódik, hogy az egy főre eső pályázati érték megközelíti a megyék átlagának értékét.

1. táblázat : Romániai vidékfejlesztési pályázatok 2007–2013 leíró statisztika

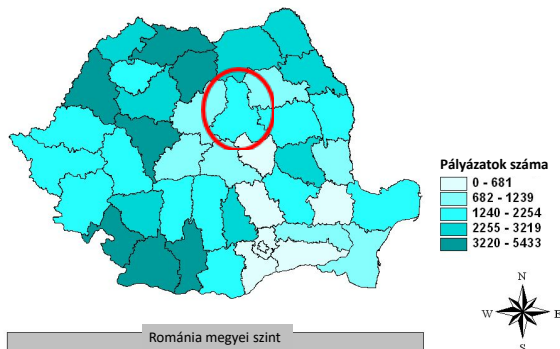
Megyék	Mín. megyei érték	Hargita megye Minimumtól való eltérés	Max. megyei érték	Hargita maximumtól való eltérés	Max/min hányados	Megyei értékek átlaga	Megyei értékek átlaga és Hargita m. értékaránya	Szórás
Pályázatok száma	158	1345	5433	-3930	34.39	2056	1.37	1224
Pályázatok értéke (1000 RON)	33688	80798	203326	-88839	6.04	115728	1.01	41741230
Egy főre eső pályázati érték (RON/fő)	167	449	1259	-643	7.53	537	0.87	240

Forrás: saját szerkesztés az Nemzeti Statisztikai Hivatal és a Vidékfejlesztési Kifizetési Ügynökség adatai alapján

A pályázatok számát vizsgálva azt láthatjuk, hogy Hargita megye nincs az élmezőnyben.

1. ábra: A vidékfejlesztési pályázatok eloszlása Romániában, megyei szinten, 2007–2013-as pályázati időszak

Pályázatok eloszlása megyei szinten

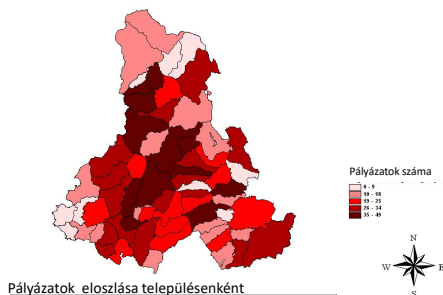

Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Statisztikai Hivatal és a Vidékfejlesztési Kifizetési Ügynökség adatai alapján

A következőkben a Hargita megyei helyzetet fogom részletesebben ismertetni. Hargita megye településeinek vidékfejlesztési pályázatait vizsgálva azt láthatjuk, hogy vannak kiemelkedően teljesített a gyergyói térség, hiszen a legtöbb vidékfejlesztési pályázatot számlálók között van Gyergyóremete, Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalva és Gyergyóújfalu. Ugyanakkor Hargita megyében az elemzett időszakban Csíkmadéfalva volt a leghatékonyabb pályázó ezekre a keretekre. Udvarhely térségéből pedig Korond település pályázatai kiemelkedőek mind számban, mind értékben, ám volt számos olyan település is, amely egyáltalán nem pályázott ezekre a keretekre: Bögöz, Csíkszentlélek, Kányád.

2. ábra: Vidékfejlesztési pályázatok eloszlása Hargita megyében, települési szinten, 2007–2013-as pályázati időszak

Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Statisztikai Hivatal és a Vidékfejlesztési Kifizetési Ügynökség adatai alapján

1. táblázat: Hargita megyei vidékfejlesztési pályázatok (2007–2013), leíró statisztika

	Minimum megyei érték	Maximum megyei érték	Megyei értékek átlaga	Önkor. min. érték	Önkor. max. érték	Önkor. átlag
Pályázatok száma	0	49	23	0	10	2.6
Pályázatok értéke (EUR)	0	7504012	1664357	0	4750751	938248
Egy főre eső pályázati érték	0	2608	504	0	1379	266

Forrás: Saját szerkesztés a Nemzeti Statisztikai Hivatal és a Vidékfejlesztési Kifizetési Ügynökség adatai alapján

A megyei tanács szerepe a helyi fejlesztésekben és azok fenntartásában (Hargita megye, Románia)

Az európai uniós projektek előrehaladásával elég sokszor került a helyi sajtó híradásaiba (Iszlai, 2017; Bálint–Bíró, 2018), hogy a települési tanácsok adósságokat halmoztak fel a projektek költségei miatt, ami akár a működésüket is veszélyezteti, és ebből a szorult helyzetből a megyei tanács segítette ki az önkormányzatokat. Megfogalmazódott az a kérdés, hogy hozzájárul-e a megyei tanács az európai uniós projektek fenntarthatóságához. A vonatkozó hipotézis, amelyet a kutatás során teszteltem, hogy Hargita Megye Tanácsa hozzájárul az európai uniós vidékfejlesztési projektek fenntarthatóságához.

Általánosan elmondható, hogy Hargita Megye Tanácsa számos programmal és kezdeményezéssel járul hozzá a megye fejlődéséhez és a térség arculatához. Különböző területekről a legjobb példákat fogom kiemelni. Az épített örökség és székelyföldi tájjelleg megőrzésében kiemelten fontosnak tartom a székelykapuk felújítására és megőrzésére létrehozott pályázati rendszert. A turisztikai pályázatok fenntarthatóságának erősítéséhez a falukép-védelmi programmal is hozzájárult Hargita Megye Tanácsa. Ez a program az épített örökség megőrzésében, elsősorban a parasztházak stílusának megőrzésében és a modern idők használati igényeihez való igazításában nyújtott segítséget. Ennek előzményeként a következő folyamatokat láttuk lezajlani: a forradalom és az azt követő változás nyomot hagyott az székelyföldi építészetben is, hiszen minden új és nyugati minta példaértékű és követendőnek számított, főleg ha volt pénz a megvalósításra. Így lassan a régi házak és a székelykapuk kezdtek kicserélődni modern épületekre, kapukra. A változást némileg fékezte a térség alacsonyabb tőkeereje, mondhatni túl szegények voltunk ahhoz, hogy a változtatásokat mindenki véghezvigye. Az eltűnő székely kapuk problémájára 2009 előtt Kovács Piroska és a Kőlik Egyesület hívta fel a figyelmet. 2009 tavaszán Hargita Megye Tanácsa társult a Kőlik Egyesülettel, hogy megyei szintre terjeszthessék ki Kovács Piroska több éves munkáját, megmentsék az értékes székelykapukat. 2014-től a Hargita Megyéért Egyesületben a kezdeményező Kőlik Hagyományőrző Művelődési Egyesület és Hargita Megye Tanácsa mellett a Nemzetpolitikáért Felelős Államtitkárság is besegít a program fenntartásába, 2014-től a kapuk felújításának finanszírozásában a Bethlen Gábor Alap is részt vesz (Forrás: <http://hargitamegyeeert.ro>). Hargita Megye Tanácsának beszámolója szerint 2008-tól 2015-ig 125 pályázat kapott pozitív elbírálást, ami összesen 1 661 264 lej támogatást jelent. A támogatáson túl a projekt legfontosabb hatása, hogy ismét felértékelődött a székelykapu és ma már tudatosan használják a térség jelképeként. Ez egy látványos egységes eleme a Székelyföldet jelentő térségnek, nagymértékben segítve az egységes

tájjellegzet. Fontos eleme lett a turisztikai helymarketingnek is, és ezáltal megőrződött egy fontos helyi kulturális érték, identitásunk egyik jelképe lett.

A másik már említett program a régi épületek, a paraszti építészeti stílus, mint tájjellegzetesség megőrzése. A házak kapcsán ugyanaz a folyamat ment végbe: a székelyföldi települések arculatát az öreg házak eltűnése mellett egyre erőteljesebben meghatározzák az új építésű, oda nem illő lakóházak (mediterrán lakóparkok, tájidegen házak) magasabb tér- és komfortszintet biztosító épületek. Ennek a problémának az orvoslására írt ki pályázatot a Kós Károly Egyesület 2008-ban – az ötletet felkarolta Hargita Megye Tanácsa és innen-től támogatta az építészek munkáját. A székelyház-pályázat lényege olyan építészeti megoldások keresése, amelyek magukban hordozzák a székely ház jellegzetességeit, anyaghasználatát, de a mai kor tégigényeinek is megfelelnek. Elkészítettek pár tervrajzot, amelyek ezt a két igényt ötvözik és szabadon felhasználhatóvá tették az érdeklődők számára, így a programba bekapcsolódók a tervezési költséget meg tudják spórolni, ezért is egyre népszerűbbek ezek a házak a fiatalok körében. (https://hargitamegye.ro/upload/public/beszamolo/12_Muemlekvedelem.pdf, 14. o.).

Ez a két program nagy mértékben hozzájárul az épített örökség felértékelődéséhez és megőrzéséhez, ugyanakkor a turisztikai ágazat helyi látványlemeit is erősítik, véleményem szerint ebben az esetben a megyei tanács integrációs funkciót tölt be.

A turisztikai pályázatok és létesítmények kapcsán megfigyelhető, hogy az érintettek finanszírozási keret vagy elképzelés hiányában nem valósították meg a szezonális kiküszöbölését, a megfelelően széles szolgáltatási palettát és a bevételek stabilizálását. Tipikus példaként szolgálnak erre a Hargita megyében létrejött sílétesítmények, amelyek alapvetően méretükből adódóan leginkább a helyieket és a szűkebb környezetüket szolgálják ki (legfeljebb 150 km-ről vonzanak turistákat). Kiugró szezonok az ünnepek és a vakációk. Sajnos nagyon kevesen vették figyelembe a helyi adottságokat: a sípálya létesítésével a megcélzott közösség közül nem fog tudni mindenki egyből sízni, vagy éppen nem akar, ezért a sípályák mellett más szórakozási lehetőség is indokolt lenne (pl. szánkópálya vagy jégpálya). A síszezonon kívüli időszakban az alternatív programok és ezáltal stabil bevételek biztosítása is csak pár helyen oldódott meg, pl. kalandpark vagy bobbpálya formájában. Mivel ezeknek a turisztikai szolgáltatásoknak az igénybevevői leginkább a helyi lakosok, azért nagyon fontos, hogy árban, szolgáltatásokban is odafigyeljenek a helyi lakosokra (helyieknek kedvezményes bérlet stb.). A megyei tanács, de akár a helyi tanácsok is, a korcsolya- vagy az uszodaprogramok mintájára, támogathatják a helyi közösségeket síprogramok létrehozásában, hozzájárulva a szállítási és a bérleti díjak költségeihez.

Egy másik fontos projekt, amelyben szerintem integrátori szerepet vállalt a megyei tanács, a járdák építése és finanszírozása a megye településein. Az európai uniós, illetve más finanszírozás eredményeként látványosan javult az utak minősége, megnőtt az utakon a forgalom, ugyanakkor sok helyen az utak széléről teljes mértékben hiányzik a járda, balesetveszélyessé téve a közlekedést. Ezt a hiányosságot pótolja lassan a megyei tanács a járdaépítési projektek finanszírozásával. A program a helyi és megyei tanácsok közös projektje, ahol a helyi önkormányzatok feladata a tervezés, a megyei tanács pedig a kivitelezést valósítja meg. Ugyanakkor az is látható, hogy ez a projekt is a kisebb települések számára megterhelőbb, mivel a tervezési költségek a kapacitásaikat tekintve számottevőek. Ezen megfontolásból további segítség lehetne a települések számára, ha a tervek elkészítésére is lehetne pályázni megyei forrásokból. Sajnos a folyamat lassan zajlik és nagy hiányossága, hogy például biciklis sávok továbbra sincsenek kialakítva, holott Székelyföldön a településeken belül ez az egyik leggyakrabban használt közlekedési eszköz.

A megyei tanács integrátori szerepének fontosságát az interjúkban is megerősítették: L.A.E.: „A megyei tanács integrátor kellene legyen. A mestertervben benne kell legyen.”

A projektek fenntarthatóságához pénzügyi eszközzel is hozzájárul a megyei tanács, ilyen például a települések adósságainak törlesztése. Számos esetben a projektek önrészei és a hozzájuk kapcsolódó költségek a helyi tanácsok eladósodásához vezettek. Az egyik legsúlyosabb eset 2017-ben Madéfalván történt, ahol az adósságok miatt az önkormányzat számláit zárolta a közpénzügyi hivatal (Iszlai, 2017). Ebben a kritikus esetekben, de más települések adósságainak törlesztéséhez is nyújtott segítséget a Megyei Tanács.

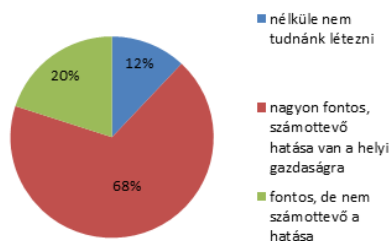
Az interjúk során kiderült, hogy ennek a helyzetnek a megítélése nem is olyan egyértelmű. Sokan sérelmezik, hogyha az önkormányzat megpróbál jól gazdálkodni és önrészre félretenni tartalékokat. A rosszabb eset, hogy az is megtörténhet, hogy a központi kormányzat elvonja ezeket a pénzeket, ahogy ez 2018-ban történt (Bálint–Bíró, 2018). A jobban gazdálkodók néha igazságtalanságnak találják, hogy mindig az adósságokkal rendelkezőket támogatják, mintegy jutalmazva a rossz gazdálkodást. K.E.: „Az adósságban kiségitnek. Hát jobb, ha elköltöd a pénzed és akkor kiségitnek. Nekünk volt megmaradva pénzünk és nem kaptunk annyit, mint akinek tartozása volt, inkább azoknak adtak, akik a tartozásokat le kell rendezzék.”

A másik lényeges pénzügyi segítség a projektek kapcsán az önrészeihez való hozzájárulás, ami nagyon fontos eszköz főleg a kistelepülések számára. K. E.: „Önrésszel tud segíteni, de nem adnak nagy összegeket, jobb lenne, ha tudnának kicsivel nagyobb projekt önrészét is finanszírozni.”

A kérdőívben megkérdeztem, hogy hogyan értékelik a megyei tanács hozzájárulását a helyi gazdaságfejlesztésben. A válaszadók többsége azt válaszolta, hogy nagyon fontos, számottevő hatása van a helyi gazdaságra; a „nincs hatása” és „kis hatása van” válaszlehetőségeket senki nem választotta. A kis települések inkább érzékelik úgy, hogy nélküle nem tudnának létezni, míg a nagy települések inkább választották azt, hogy fontos, de nem számottevő a hatása.

3. ábra: Hogyan értékeli a megyei tanács hozzájárulását a helyi gazdaságfejlesztésen? válaszainak megoszlása

Forrás: saját szerkesztés a kérdőívek kiértékelése alapján

További válasz az „apróbb projekteket valósítottunk meg” a megyei tanács hozzájárulásával, de a különböző formában történő pénzügyi segítségét is kiemelték („fontos, mert adja a pénzt”, „önrész biztosítása nagyon fontos”, „pénzügyileg fontos”).

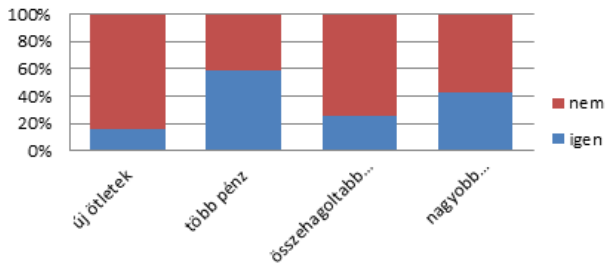
Arra a kérdésre, hogy mit várna el az megyei szinttől, amitől a helyi gazdaság fenntarthatóbb lenne, látványosan különbözik a kis és nagy települések válaszadási mintázata: kizárólag csak kis települések igénylik az új ötleteket és sokkal nagyobb mértékben a több pénzt. A nagyobb települések már inkább a nagyobb befektetések vonzásában kérik a megyei tanács segítségét.

A gyorsabb adminisztráció igénye felmerült a kérdőív válaszaiban és az interjúkban is: a megyei tanács lehetőség szerint legyen minél hatékonyabb a rá vonatkozó rész ellátásában; fontos, hogy a rájuk eső adminisztratív rész, vagyis a „papírozás” is gyorsabb, hatékonyabb legyen. L.A.E.: „ők is a maguk szintjén gyorsan adjanak meg bizonyos igazolásokat, papírokat, hogy ez ne váljon nehézkessé. Van igyekezet, de nem mindig sikeredik.”

Ezenkívül még felmerült a kapcsolattartásban, a lobbitevékenységben történő segítség igénye is: L.A.E.: „Minisztériumokkal való kapcsolattartásban, a lobbiban, mert erre is szükség van. Fontos, hogy néha ők is segítsenek az érvényesítésben, mert sajnos ez egy keret, amelyhez sajnos alkalmazkodni kell.”

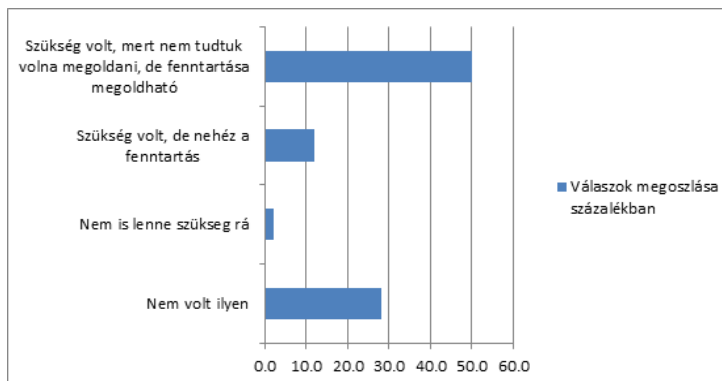

4. ábra: Mit várna még el a megyei önkormányzattól, amivel a helyi gazdaság is fenntarthatóbb lenne?

Forrás: saját szerkesztés a kérdőívek kiértékelése alapján

5. ábra: Mi a véleménye a megyei tanács által létrehozott létesítmények fenntartásával kapcsolatban, amelyeket az Önök településén hoztak létre (utak, épületek stb.)?

Forrás: saját szerkesztés a kérdőívek kiértékelése alapján

Jelentős igényként fogalmazódott meg a településeken áthaladó és más megyei utak rendben tartására, aszfaltozására való törekvés. A feljavított megyei utak mellett, amelyek áthaladnak a településeken még más létesítményeket is létrehozott a megyei tanács, amelyeknek nem mindig egyértelmű a megítélése. Ezek közül a legtöbb fontos a településeknek és egyedül nem tudták volna megvalósítani. 12%-ban azt mondták, hogy szükség volt rá, de nehézséget okoz a fenntartás és nagyon kevesen gondolják úgy utólag, hogy talán nem is lett volna szükség a létesítményre. Tehát összességében a települések számítanak a Megyei Tanács támogatására és aktív részvételére.

Következtetések és javaslatok a megyei tanács szerepéhez

Következtetésként elmondhatjuk, hogy Hargita Megye Tanácsa nagyon fontos tényező a pályázatok és működési keretek fenntartásában. Eddig a fenntarthatóság szempontjából leginkább a megyei tanácsnak az integrátori szerepe, a kereteket kiegészítő funkciója volt jelentős. Ezt tovább lehetne erősíteni és más ágazatokra is kiterjeszteni (turizmusban, mezőgazdaságban). Ugyanakkor nagyon fontos a pénzügyi hozzájárulása is, főleg az önrész finanszírozásban illetve a költségvetési problémák áthidalásában (pl. a pályázatok okozta hitelek törlesztésében, egyensúlytalanságok megoldásában).

Következtetések és javaslatok a megyei önkormányzat számára:

- Proaktívabb szerepet tudna vállalni és versenyképesebb pályázóvá segíteni az önkormányzatokat (ez leginkább a kisebb önkormányzatoknak lenne nagy segítség), amennyiben nagyobb és rugalmasabb keretet biztosítana a pályázatok előkészítésére szánt pályázati keretnek. Ennek megvalósítási formája lehet egy pénzügyi keret, pályázati keret létrehozása, de akár külön szervezeti egysége is. A külön szervezeti egység a jogi tanácsadásban, projektmenedzsmentben, akár papírok aláíratásában venne részt, amolyan facilitátor szerepet töltené be a pályázási folyamatban. Ez leginkább a kis településeknek lenne nagy segítség, akik eddig még nem írtak nagyobb pályázatot, de szeretnének.
- A projektek önrészehez való hozzájárulás növelése, hogy nagyobb projekteket is tudjanak pályázni kisebb települések.
- Integrátor szerep erősítése, a hiányzó szektorális láncszemek feltérképezése és létrehozása vagy létrehozásának segítése által.
- A meglévő létesítmények megfelelő kihasználásának segítése, esetleges fenntartási költségek biztosítása.
- A mezőgazdasági termékek értékesítési hálózatának megszervezéséhez és működéséhez való segítség nyújtás.
- A működési keret hatékonyabbá tétele (sok esetben a nem megfelelő törvényi keretek akadályainak legyőzésében).
- Az önkormányzatok az országos kormányzat felé történő kapcsolatainak erősítése, hatékonyabb kommunikáció segítése.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Hargita Megye Tanácsa számos programmal és támogatással segíti a térség és a pályázatok fenntartható működését, de még számos területen tudna hatékonyan segíteni és a térség fenntarthatóságát erősíteni.

Irodalomjegyzék

- ANNA ANDERSSON, SÖREN HÖJGÅRD, EWA RABINOWICZ 2017: Evaluation of results and adaptation of EU Rural Development Programmes. – *Land Use Policy* 67. 298–314. o.
- BÁLINT ESZTER–BÍRÓ BLANKA 2018: Arcul csapott önkormányzatok: nemhogy fejlesztésekre, a bérek kifizetésére sincs elég pénzük az erdélyi megyéknek. – *Krónika*. szeptember 12. (<https://kronika.ro/erdelyi-hirek/arcul-csapott-onkormanyzatok-nemhogy-a-fejlesztesekre-a-berek-kifizetesere-sincs-eleg-penzuk-az-erdelyi-megyeknek>)
- BAKOS IZABELLA MÁRIA–TAMUS ANTALNÉ–TAKÁCS GYÖRGY KATALIN 2014: A vidékfejlesztési támogatások területi eltérései Románia és Magyarország összehasonlításában. – *Erdélyi Múzeum*. 4, 118–129. o.
- BAKUCS ZOLTÁN–FERTŐ IMRE 2013: A vidékfejlesztési programok hatáselemzésének problémái a nemzetközi tapasztalatok tükrében, *Erdélyi Múzeum*. 3. 70–82. o.
- A. BONFIGLIO–B. CAMAIONI–S. CODERONI–R. ESPOSTI–F. PAGLIACCI.–F. SOTTE 2017: Are rural regions prioritizing knowledge transfer and innovation? Evidence from Rural Development Policy expenditure across the EU. – *Journal of Rural Studies*. 53, 78–87. o.
- VERONICA CONSTATIN–LUCRINA ȘTEFĂNESCU–CAMELIA-MARIA KANTOR 2015: Vulnerability assessment methodology: A tool for policy makers in drafting a sustainable development strategy of rural mining settlements in the Apuseni Mountains, Romania. – *Environmental Science&Policy*. 52. 129–139. o.
- CONSTANTIN CIUTACU–LUMINIȚA CHIVU–JEAN VASILE ANDREI 2015: Similarities and dissimilarities between the EU agricultural and rural development and Romanian agriculture. Challenges and perspectives. *Land Use Policy*. 44. 169–176. o.
- DACHIN ANCA–AILENEI DOREL 2010: Romania's absorption potential of E.U. Funds For Rural Development – A Regional Analysis. Conference Proceedings Proceedings „European Integration – New Challenges” 6th Edition, May 28–29, 2010. 230–236. o. <http://anale.steconomiecuoradea.ro/volume/2010/n1/005.pdf>
- Y. DESJEUX–P. DUPRAZ–T.KUNHLMAN–M.L. PARACCHINI–R. MICHELS–E. MAIGNÉ–S. REINHARD 2015: Evaluating the impact of rural development measures on nature value indicators at different spatial levels: Application to France and the Netherlands. – *Ecological Indicators*. 2236.

- DONATELLO CARUSO–FRANCESCO CONTÒ–VIRGILIJUS SKULSKIS 2015: The implementation of measure 121 of the rural development program: Comparative analysis between Italy and Lithuania. – *Intellectual Economics*. 9. 102–107. o.
- MACKEN-WALSH AND CURTIN 2013. Governance and rural development: the case of rural partnership programme (RPP) in post-socialist Lithuania. – *East.Eur.Countrys*. 16. 246–264. o.
- MAREK FURMANKIEWICZ–KRZYSZTOF JANC–ÁINE MACKEN-WALSH 2016: The impact of EU governance and rural development policy on the development of the third sector in rural Poland: A nation-wide analysis. – *Journal of Rural Studies*. 43. 225–234. o.
- MARQUARDT DORIS–MÖLLERS JUDITH–BUCHENRIEDER GERTRUD 2012: Social networks and rural Development : LEADER in Romania. – *Sociologia Ruralis*. 52, 398–431. o.
- MARLINDE E. KOOPMANS–ELKE ROGGE–EVY METTE-PENNINGEN–KARLHEINZ KNICKEL–SANDRA ŠŪMANE 2018: The role of multi-actor governance in aligning farm modernization and sustainable rural development. – *Journal Of Rural Studies*. 59. 252–262. o.
- J. KINSELLA–S. J. GOETZ–M.D. PARTRIDGE–S. C. DELLER–D. FLEMING 2010: Evaluating RD Policies for Social and Human Capital Development. – *Eurochoices*. 9(1.) 42–42. o.
- ISZLAI KATALIN 2017: Olyan csíki önkormányzat is van, ahol már az alkalmazottak bérére sem futja. 2017. December 05. – *Székelyhon*. <https://szekelyhon.ro/aktualis/olyan-csiki-onkormanyzat-is-van-ahol-mar-az-alkalmazottak-berere-sem-futja>
- ALEXANDRU PAVEL–OCTAVIAN MOLDOVAN 2019: Determining Local Economic Development in the Rural Areas of Romania. Exploring the Role of Exogenous Factors. – *Sustainability*. 11. 282. o.
- MARTIN PELUCHA–VIKTOR KVETON–KAREL SAFR 2017: Theory and reality of the EU's rural development policy application in the context of territorial cohesion perspective- The case of the Czech Republic in the long/term period of 2004–2013. – *Land Use Policy* 62. 13–28. o.
- DORIS-LOUISE POPESCU 2014: Subsistence / Semi-subsistence Agricultural Exploitations: Their Roles and Dynamics within Rural Economy/ Rural Sustainable Development in Romania. – *Procedia Economic and Finance*. 16. 563–567.
- ZUZANA SARVAŠOVÁ–TAMÁS ALI-ILIJA ĐORĐEVIĆ–DIANA LUKMINE–SONIA QUIROGA–CRISTINA SUÁREZ–MICHAL

HRIB-JACQUES RONDEUX-KONSTANTINOS T.
MANTZANAS-KRISTIN FRANZ 2017: Natura 2000 payments for private forest owners in Rural Development Programmes 2007–2013 - a comparative view. – *Forest Policy and Economics*. <https://doi.org/10.1016/j.forpol.2017.08.019>

BILL SLEE-DIANA FELICIANO 2015: *Challenges in the design of indicators for assessing the impact of the Scotland Rural Development Programme 2007–2013 on climate change mitigation.*

WELLBROCK, W.-ROEP, D.-MAHON, M.-KAIRYTE, E.-NIENABER, B.-DOLORES, M.-GRACÍA. D.-KRISZAN, M.-FARRELI, M. 2013: Arranging public support to unfold collaborative modes of governance in rural areas. – *J. Rural Studies*. 32. 420–429. o.

(https://hargitamegye.ro/upload/public/beszamolo/12_Muemlekvedelem.pdf, 14.o.).

<http://hargitamegyeert.ro>

AGENȚIA PENTRU FINANȚAREA INVESTIȚIILOR RURALE: <https://www.afir.info/>

Mezőgazdasági és vidékfejlesztési minisztérium honlapja: <https://www.madr.ro/>

Zoran A. Ristić

redovni profesor

Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Katedra za lovni turizam, Novi Sad

Imre Nadj

redovni profesor

Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Katedra za lovni turizam, Novi Sad

ODSTRELU PRSTENOVANIH (OBELEŽENIH-MARKIRANIH) FAZANSKIH PILIĆA U LOVIŠTIMA VOJVODINE ZA LOVNU 2014/15; 2015/16; 2016/17., 2017/18. I 2018/19. GODINU¹

APSTRAKT

U radu su prikazani rezultati petogodišnjeg istraživanja odstrela prstenovanih fazana u lovištima AP Vojvodine. Rezultati u prvoj godini (2014) ukazuju da je izlovljeno 19,67% (236) u odnosu na ukupan broj prstenovanih i prethodno puštenih fazana (1.200). U drugoj (2015) godini izlovljeno je 12,18% (163) od 1.388 prstenovanih fazana, u trećoj (2016) godini izlovljeno je 36,49% (81) od 222 prstenovana fazana, u četvrtoj (2017) godini izlovljeno je 26,48% (67) od 253 prstenovanih fazana i u petoj (2018) godini izlovljeno je 33,75% (135) od 400 prstenovanih fazana. Rezultati za celokupan posmatrani period (2014-2018) pokazuju da je ukupno odstreljeno 1.985 fazana od kojih je prstenovano bilo 682, što znači da je udeo prstenovanih (682) u ukupnom broju izlovljenih (1.985) fazana iznosio 34,36%, a da je udeo izlovljenih prstenovanih fazana (682) od ukupnog broja unetih prstenovanih fazana (3.413) u lovišta iznosio 19,98%. U ovakvom načinu pristupa tehnologije puštanja fazana u lovišta odstreljeno je svako peto fazansko pile koje je ispušteno.

Podaci koji se odnose na fazane koji su puštani u lovište neposredno pre svakog lova pokazali su da je procenat izlova prstenovanih fazana (2.020) od ukupno puštenih (4.573) u toku lovne sezone za pet posmatranih lovnih godine (2014-2018) iznosio 44,17%, što ukazuje na nizak procenat izlova prstenovanih fazana. Procenat izlova prstenovanih fazana (2.020) u odnosu na ukupan broj izlovljenih fazana (3.641) iznosio je 55,48%. Po lovnim godinama to je bilo: 2014., - 51,17%; 2015., - 63,77%; 2016., - 54,56%; 2017., - 66,57% I 2018., - 46,76%.

KLJUČNE REČI: fazan, veštačka proizvodnja, procenat odstrela

¹ Rad je deo istraživanja po projektu TR 31084 koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

Uvod

Prirodna rasprostranjenost grivnaš fazana (*Phasianus colchicus*) proteže se od Kavkaza, duž Crnog mora i istoka širom Azije, u Koreji, Mandžuriji, Kini, Japanu i Formozi (Delacour, 1977). Ovaj prirodni opseg je proširen zbog unošenja na mnogo većem prostoru nego što mu je prirodni areal. Long (1981) beleži uvođenje ovog fazana u skoro pedeset zemalja, i sada se može reći da je naturalizovan u većem delu Evrope i Severne Amerike.

Fazan je danas glavna vrsta lovne divljači u većem delu Evrope, što je dovelo do potrebe veštačkog uzgoja fazana i ispuštanja velikog broja mladih ptica svake godine u lovišta, u pokušaju da se poveća "prirodna populacija" i mogućnost većeg izlova. Šezdesetih godina prošlog veka, kada je u srednjoj, istočnoj i južnoj Evropi počelo naglo smanjivanje broja jarebica, otpočinje masovna proizvodnja fazanskog podmladka i njegovo organizovano puštanje u lovišta. Od tada, u većim evropskim zemljama fazan postaje glavna lovna divljač, što je bio slučaj i sa našom zemljom. Ova praksa zemalja iz okruženja i cele Evrope je do danas nastavljena, dok u našoj zemlji je broj ispuštenih fazančića za poslednjih 15 godina višestruko smanjen.

Broj studije koje su rađene nisu dale tačan procenat izlova ovako ispuštenih fazana po sezonama, u lovište proizvedenih na veštački način i uz pomoć lovaca - uzgajivača, Robertson, P.A., 1986., Klinger, Scott R. Klinger, and Carl F. Riegner 2008. Postoji relativno mali broj studija koji daje detalje o vremenu ili uzroke gubitaka ispuštenih fazana iz veštačke proizvodnje (Burger 1966), kao i studije koje ukazuju na velike gubitke zbog inteziviranja poljorivredne proizvodnje upotrebom savremenih mašina i pesticida.

Međutim, fazan je važan faktor u održavanju raznolikosti u poljoprivrednim sistemima, pre svega kroz sadnju, upravljanje i očuvanje šuma (Shoard 1980) i jedan od nekoliko vrsta lovne divljači čije očuvanje može biti i od finansijskog značaja.

Cilj ovakvih istraživanja je da se na osnovu dobijenih podataka, kao i literaturnih podataka, dođe do procenta korišćenja sezonskih populacija, odnosno onih populacija u kojima je ispušten značajan broj fazančića u lovišta i uticaja faktora sezone i načina lova na održivost ove vrste divljači.

Materijal i metod rada

Ova istraživanja su sprovedena tokom 2014/15., 2015/16., 2016/17., 2017/18., i 2018/19. godine u lovištima u Vojvodini, sa različitim stanišnim uslovima i na različitom uzrastu fazančića. Nakon leženja fazančića i njihovog uzgoja na

fazanerijama po ustaljenoj tehnologiji, u uzrastu od 7-8 nedelja, izvršeno je prstenovanje sa plastičnim prstenovima u različitim bojama (zavisno od lovačkog udruženja), i smešteni u volijere, a zatim u uzrastu od 12-13 nedelje ispuštani u otvorena lovištaa, i prvi lov sproveden nakon dva meseca (sredinom oktobra), sa 5-12 lovnih dana po lovištu u toku lovnih sezona, ili neposredno pred svaki lov sa 5-10 lovnih dana u toku sezone lova na fazane.

Nakon završenog lova vršilo se brojanje ukupno odstreljenih fazana, broj koka i broj petlova, kao i broj prstenovanih fazana. Dobijeni podaci su obrađeni i dati tabelarno (prilog tabela 1 i 2).

Rezultati i diskusija

U lovnoj sezoni evidentirani su svi fazani koji su bili prstenovani, a rezultati istraživanja o procentu odstreljenih fazana unešenih u lovišta dva meseca pre početka lovne sezone.

U lovačkim društvima, različitih biotopskih karakteristika, u prihvatilištima - volijerama prihvaćeno je i prstenovano fazanskih pilića uzrasta 7-8 nedelja. Boja prstenova je bila karakteristična za svako lovište da ne bi došlo do greški u obračunu izlova po lovištima. Broj lovnih dana po lovištima se kretao od 5- 10 puta, a broj lovaca i način lova se značajno razlikovao po lovištima.

Rezultati istraživanja Pekića (Pekić B., 1960) ukazuju na visok procenat gubitaka fazančića u uslovima prirodnog ambijenta (72%), a u toku lovne sezone odstrelili se 9%, što znači da za godinu dana preživi 28%. Uglavnom, većina od stradalih fazančića bila je uzrasta do 2 meseca. Kod starijih primeraka procenat uginuća se znatno smanjuje, a jedino odstrel ne menja svoju vrednost.

Ovom problematikom bavio se Hanuš (Hanuš V., 1985) koji je pratio za uslove ČSSR procenat ulova ispuštenih fazana (lov nije bio ograničen). Prema rezultatima sprovedenog istraživanja ulov ispuštenih fazana se kretao od 22,2% (minimum) do 55,6% (maksimum). Ulov dvogodišnjih fazana je iznosio samo 2,7%, tako da se sa značajnim preživljavanjem uzgojenih fazana do druge lovne sezone ne može računati, a procenat ulova fazana u trećoj lovnoj sezoni je sasvim zanemarujući. Analiza rezultata istraživanja ovog autora ukazuju da broj ispuštenih fazana za svako lovište treba limitirati i uvažavati momentalno stanje u skladu sa mogućim brojem ispuštenih fazana, koje je sredina sposobna da održi do sezone lova.

Prema istraživanjima u Irskoj (Robertson P.A., 1986., 1988) u stalno kontrolisanom ogledu sa prihvaćenim fazančićima starim 5 nedelja, utvrđeno je da 69% fazančića uginu ili nestane starosti do 12 nedelja. Utvrđeni uzroci gubitaka, prema ovom ogledu, su od lisica 45%, pesticida 13%, saobraćaja 12% i 4% od drugih uzroka, dok za 26% nije utvrđen uzrok gubitaka.

Dosadašnji rezultati istraživanja pojedinih autora za lovišta u Vojvodini, utvrđeno je da je procenat ulovljenih fazana u odnosu na ispuštene bio vrlo različit, što se može tumačiti i različitim stanišnim uslovima, ali i propustima u prihvatanju. Tako je u lovištu Lovačkog društva Mali Radinci odstreljeno 52% od puštenih fazančića (Ristić Z., 2005), a u lovištu Lovačkog društva Novi Sad ispod 10% (Horvat J., 1982., prema Ristić Z., 2005).

Na osnovu istraživanja koja su vršena u lovištima Vojvodine o preživljavanju veštački unetih fazana (Milisavljević M., Ristić Z., i drugi 1990; Ristić Z., i saradnici 1995), utvrđeno je da se procenat ulovljenih fazana od broja unetih kretao u vrlo širokom rasponu od 7,40% do 39,30% ili prosečno 22,53. Do sličnih rezultata došli su Zeremski i saradnici (Zeremski i sar. 1999). Od ukupno rovašenih (1.720) odstreljeno je 367 ili 21,34%, dok je u odnosu na ukupan odstrel (1.575) broj odstreljenih rovašenih bio 367, što iznosi 23,30%.

Podaci iz tabele 1., prosečan procenat izlova prstenovanih fazana u odnosu na unete fazančice uzrasta dva meseca i čuvanje u prihvatilištu još mesec i nešto više dana, a nakon toga puštanje u otvorena lovišta po godinama je bio: 2014., - 19,67%; 2015., - 12,18%; 2016., - 36,49%; 2017., - 26,48% i 2018., - 33,75%, što prosečno za posmatrani period iznosi 19,98%. Na osnovu ovoga se može zaključiti da su procenti izlova bili na nivou pređašnjih istraživanja, i da su manji u odnosu na vodeće evropske lovačke zemlje (Mađarska, Češka, Slovačka, Engleska i dr.).

Podaci iz tabele 2., se odnose na fazančice koji su puštani u lovište neposredno pre svakog lova ili "pred pušku", u vreme lovne sezone na fazana. Bilo je organizovano 163 lovova, a ukupno je pušteno 4.573 prstenovanih fazana i veći broj neprstenovanih fazana. Procenat izlova prstenovanih fazana u toku lovne sezone je iznosio za dve posmatrane lovne godine (2014. i 2015) u iznosu od 76,44%, a za pet lovnih godina (2014., 2015., 2016., 2017., 2018) ovaj procenat je iznosio 55,48., što ukazuje na opadajući procenat izlova prstenovanih fazana, kada se analizira duži period.

Baveći se ovom problematikom i drugi autori su došli do sličnih rezultata. Hanuša i Fišera (Hanuš V., Fišer Z., 1983), ukazuju na značaj poštovanja svih principa pravilne tehnike odgoja i ispuštanja, u optimalnim uslovima sredine i pri dobrom staranju o fazanima, tako što se može postići ulov 50% od broja ispuštenih mužjaka. To nije maksimalan rezultat, jer ima lovišta gde ulov premašuje 60%, ali u proseku to iznosi oko 35% u odnosu na ukupan broj ispuštenih pilića. Gubitke kod ispuštenih fazančića teško je sagledati. Po pravilu, uginule jedinke se registruju samo u neposrednoj blizini prihvatilišta, ali i tu samo delimično. Prema navedenim autorima, može se oceniti da gubici od ispuštanja do perioda lova iznose oko 30% od broja ispuštenih fazana, od čega je oko 20% usled promene sredine (stres, poremećaj ishrane i sl.), i 10% od predatora.

Inače, autori Hanuš i Fišer (1983) navode da se ranije smatralo normalnim da se od ispuštenih fazana ulovi 20 do 30% koka. Međutim, tamo gde je došlo do osetnog smanjenja brojnog stanja fazanske divljači, neophodno je, radi popune desetkovanih matičnih jata, odstrel koka svesti na minimum i koncentrisati ga u jezgru lovišta (do kruga pretpostavljenog rasturanja ispuštene divljači), a da se štede koke na perifernim delovima lovišta naseljenim uglavnom fazanima iz lokalne populacije.

Na osnovu istraživanja Ristića (Ristić Z., 2005) za period od 1973. do 2000. godine u lovištima Vojvodine je uneto oko 5,4 miliona fazančića, uglavnom uzrasta 5 do 6 i 7 do 8 nedelja, ili više od 90% ovog uzrasta i manje od 10% starijih kategorija (od 10,12,14 i 20 nedelja, fazana za reprodukciju i fazana iz matičnog jata tzv. "iznošene koke"). Najintenzivniji period naseljavanja bio je od sredine sedamdesetih do početka devedesetih godina XX veka. Za period od 1973. do 2000. godine procenat odstrela se kretao od minimuma zabeleženog u 2000. godini koji je iznosio svega 10,54% do maksimuma od 28,77% u 1973. godini sa prosečnim odstrelom za ovaj period od 22,02%.

Na osnovu istraživanja Ristića (Ristić Z., 2006) procenat izlova fazana pred pušku u lovištu "Rit" Beograd iznosio je 38,67% (za sedam godina praćenja, pušteno je ujutru 20.004 fazana i odmah izlovljeno 7.736). Po istom principu rezultati za lovište "Ristovača" su bili 61,62% (za šest godina praćenja, pušteno je ujutru 25.175 fazana i odmah izlovljeno 15.512).

Zaključak

Na osnovu dobijenih rezultata i analize dobijenih rezultata mogu se izvesti sledeći zaključci:

- Kada je u pitanju preživljavanje veštački proizvedenih, unetih i izlovljenih fazančića – iste treba čuvati u prihvatilištima koja su napravljena po propisanim normama, i u kojima su stvoreni dobri uslovi za fazansku divljač. Prosečan procenat izlova u odnosu na unete fazančice uzrasta dva meseca i čuvanje u tom prihvatilištu još mesec i nešto više dana, a nakon toga puštanje u otvorena lovišta po godinama je bio: 2014., - 19,67%; 2015., - 12,18%; 2016., - 36,49%; 2017., - 26,48% i 2018., - 33,75%, što prosečno za posmatrani period iznosi 19,98%. Na osnovu ovoga se može zaključiti da su procenti izlova bili na nivou pređašnjih istraživanja, i da su manji u odnosu na vodeće evropske lovačke zemlje (Mađarska, Češka, Slovačka, Engleska i dr.).
- Kada je u pitanju držanje fazanskih pilića u volijerama i čuvanje do lovne sezone i puštanje u otvorena lovišta na način "pred pušku" ovaj procenat po godinama je bio: 2014. godine - 72,78; u 2015. godini

- 70,68; 2016., - 40,75; 2017., - 43,45 i 2018., - 44,19, da bi prosek za pet godina iznosio 44,17%. Zaključak je da je ovaj procenat nešto niži u odnosu na predhodna istraživanja. I kod ovog načina potrebno je ispoštovati određeni preduslove da bi došli do boljih rezultata odstrela.

- Predlaže se da se fazan lovi od početka sezone i to sa grupnim lovom, prigonom, s tim da se teren posle lova odmara najmanje sedam dana.
- Što se tiče načina prihvatanja preporučuju se lovišta koja imaju stabilna prihvatilišta: bolji rezultati su ako se unose fazančići uzrasta 5 do 6 nedelja, dok u lovištima koja imaju privremena prihvatilišta više odgovara uzrast od 7 do 8 nedelja starosti (uzrasta).
- U organizacijama koje imaju stanišne uslove bez višegodišnjeg rastinja, u kojima se brzo skida letina, preporučuju se volijere u kojima će se držati fazani do lovne sezone i onda pustati u lovište pred lov i u tom slučaju je gubitak znatno manji, a procenat izlova veći. U našem slučaju kretao se za ovih pet posmatranih godina od 44,17%, što spada u dobar rezultat, ali postoje primeri i viših i nižih procenata. Naše je mišljenje, da finansijski preračunato procenat izlova lova fazana pred pušku mora da bude veći od 65% od broja ispuštenih.

Tabela 1: Rezultati odstrela prstenovanih fazana puštenih u nekoliko lovišta na tzv. "klasičan način" iz prihvatilišta u lovište u Vojvodini u 2014., 2015., 2016., 2017. i 2018. godini

Lovište	Broj dana lova	Broj lovaca	Broj puštenih (prstenovanih fazanskih pilića)	Ukupno izlovljenih fazana	Broj izlovljenih prstenovanih fazana	% izlovljenih prstenovanih fazana od ukupno izlovljenih 6 : 5	% izlovljenih prstenovanih fazana od ukupno puštenih prstenovanih 6 : 4
1	2	3	4	5	6	7	8
2014.	54	724	1.200	433	236	54,50	19,67
2015.	90	800	1.338	1.069	163	15,25	12,18
2016.	6	106	222	96	81	84,49	36,49
2017.	8	96	253	98	67	68,37	26,48
2018.	10	70	400	289	135	46,71	33,75
Ukupno	168	1.796	3.413	1.985	682	34,36	19,98

Tabela 2: Rezultati odstrela prstenovanih odraslih fazana puštenih na tzv. način "pred pušku" u nekoliko lovišta neposredno pre lova u Vojvodini u 2014., 2015., 2016., 2017. i 2018. godini

Lovište	Broj dana lova	Broj lovaca	Broj puštenih (prstenovanih fazanskih pilića)	Ukupno izlovljenih fazana	Broj izlovljenih prstenovanih fazana	% izlovljenih prstenovanih fazana od ukupno izlovljenih 6 : 5	% izlovljenih prstenovanih fazana od ukupno puštenih prstenovanih 6 : 4
1	2	3	4	5	6	7	8
2014.	26	185	180	256	131	51,17	72,78
2015.	21	312	249	276	176	63,77	70,68
2016.	88	567	3.330	2.487	1.357	54,56	40,75
2017.	18	303	504	329	219	66,57	43,45
2018.	10	388	310	293	137	46,76	44,19
Ukupno:	163	1.755	4.573	3.641	2.020	55,48	44,17

Odstreljeni prstenovani fazani za potrebe našeg oglada (foto: Ristić Z.)

Prstenovano fazansko pile (levo), i desno, odstreljen fazan koji je predhodno prstenovan kao pile (foto: Ristić Z.)

Literatura

- ALLEN, D. L. editor. 1956: *Pheasants in North America*. Stackpole Company, Harrisburg, Pennsylvania, and Wildlife Management Institute, Washington, D.C., USA.
- ANDERSON, W. L. 1964: Survival and reproduction of pheasants released in southern Illinois. – *Journal of Wildlife Management*. 28: 254–264.
- BURGER, G. V. 1966: Observations on aggressive behaviour of male ring-necked pheasants in Wisconsin. – *Journal of Wildlife Management*. 30 (1): 57–64.
- DELACOUR JEAN 1977: The Pheasants of the World. – *Science*.
- HANUŠ V., FIŠER Z. 1983: «Bažant» – fazan (gajenje i lov). Beograd, Nolit.
- HANUŠ, V., FIŠER, Z. 1985: Vyposu šteni od shovanych bažantu do honiteb. In: *Česky myslivecký svaz*. str. 45
- KLINGER, SCOTT R. AND CARL F. RIEGNER 2008: *Ring-necked pheasant management plan for Pennsylvania 2008–2017*. Harrisburg, USA, Pennsylvania Game Commission.
- LONG, J. L. 1981: *Introduced birds of the world*. London, UK, David and Charles.
- MILOSAVLJEVIĆ M., RISTIĆ, Z. I DRUGI (1990 – drugo izdanje): „Uputstva o prihvatanju fazančiča”. Novi Sad, Lovački savez Vojvodine.
- PEKIĆ B. 1960: Koliko fazana ostane u životu. *Lovačka revija br. 5. Časopis Glavnog Lovačkog saveza FNRJ*.
- RISTIĆ Z. 2005: Monografija «Fazan», Novi Sad, 2005., štampa AMB «Grafika» Novi Sad
- RISTIĆ Z., ĐAKOVIĆ D., NOVKOV M., ZEREMSKI M. 1995: Stepen preživljavanja fazančiča unetih u lovište. Prvo saopštenje o rezultatima istraživanja u Vojvodini. In: *Zbornik radova Lovačkog saveza Jugoslavije sa savetovanja u Novom Sadu*. 93–98.
- RISTIĆ, Z. 2006: Procenat ulova ispuštenih odraslih fazana pred lov, Savremene tendencije u turizmu, hotelijerstvu i gastronomiji 2006. (Novosadski sajam 13. oktobar 2006. godine). – *Naučno-stručni časopis iz turizma*. Turizam br. 10. 215–217.
- ROBERTSON, P. A. 1988: The survival of released pheasants (*Phasianus colchicus*) in Ireland. – *Journal of Zoology*. 214: 683–695.
- ROBERTSON, P.A. 1986: *Ekologija i upravljanje veštački gajenih i divljih fazana (Phasianus colchicus) u Irskoj. The Ecology and Management of Hand-reared and Wild Pheasants (Phasianus colchicus) in Ireland*. Dublin, Nacionalni univerzitet Irske.

- SCOTT R. KLINGER , CARL F. RIEGNER. 2008: *Ring-Necked Pheasant Management Plan For Pennsylvania*. Pennsylvania Game Commission.
- SHOARD M. 1980: *The theft of the countryside Temple Smith*. London.
- ZEREMSKI M., NOVKOV M., BEUKOVIĆ M., RISTIĆ Z. 1999: Stepen preživljavanja fazančića puštenih u lovište iz naučnoistraživačkog rada LSS i LSV, Lovačke novine br.12 (779) god. XXXIX, decembar 2000. str. 9. – *Godišnji izveštaj o naučno istraživačkom radu LSV, Beograd*. oktobar. 28–29.

GEOPOLITIKAI
DILEMMÁK
A DUNA RÉGIÓBAN

Gulyás László

egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged

Csüllög Gábor

adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Budapest

ADALÉKOK A RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOKHOZ 7. MAGYAR ÁLLAMKÍSÉRLET A VISSZATÉRT DÉLVIDÉK (1941–1944) ETNIKAI KÉPÉNEK ÁTALAKÍTÁSÁRA

ABSZTRAKT

A 19. század végén a 20. század elején a Délvidék, a dualista Magyarország egyik legfejlettebb gazdasági régiója volt. A trianoni békediktátummal a régiót három állam – Jugoszlávia, Románia és Magyarország között osztották fel. A jugoszláv államhoz került terület (Vajdaság) egy jelentős része (Bácska) 1941 áprilisában – a jugoszláv állam összeomlása után – visszakerült Magyarországhoz.

A visszacsatolt Délvidéken a magyar állam komoly állam- és nemzetépítésbe kezdett, annak érdekében, hogy a területet visszaintegrálja az anyaországba. Jelen tanulmány e folyamat egy fontos elemét, az etnikai kép átalakítását mutatja be. Megvizsgálja, hogy a magyar állam milyen lépéseket tett a szerb uralom (1918–1941) alatt lezajlott, a délvidéki magyarság számára kifejezetten hátrányos etnikai folyamatok (magyarság arányának csökkentése, a szerbek arányának növelése) megfordítása érdekében. Ennek megfelelően tanulmányunk három részből áll: egyrészt bemutatjuk a dobrovoljácok kitelepítését, másrészt felvázoljuk a bukovinai székelyek betelepítését. Harmadrészt megmutatjuk, hogy e lépések, milyen eredménnyel jártak az 1941 októberében megrendezett népszámlálás tanulsága szerint.

KULCSSZAVAK: a Délvidék története a 20. században, etnikai folyamatok, bukovinai székelyek, dobrovoljácok

1. Bevezetés

1941. április 10-én az usztasák Zágrábban kikiáltották a Független Horvát Államot, ezzel megszűnt a Jugoszláv Királyság. Ebben a situációban másnap – 1941. április 11-én – a magyar hadsereg megtámadta a széteső jugoszláv államot (Gosztonyi, 1992). A magyar erők 1941. április 12-én harc nélkül bevonultak

a jugoszláv csapatok által kiürített Muravidékre (Vend-vidék), birtokba vették Lendvát és Muraszombatot, április 16-án pedig bevonultak a Muraközbe, elfoglalták Csáktornyát és Perlakot. A Délvidéken (pontosabban Bácskában) a 3. hadsereg nyomult előre, amely április 14-re végrehajtotta támadó tervét, és elérte a Duna-vonalánál húzódó történelmi magyar határt. Gyakorlatilag április 16-ra be is fejeződtek a délvidéki hadműveletek (Horváth–Lengyel, 2003; Horváth, 2011).

A sikeres hadműveletek után Magyarországhoz összesen 11 417 km² került vissza, ez a Trianonban elcsatolt délvidéki területek – 20 799 km² – 55,2%-a. A trianoni döntéssel elcsatolt területek nagysága és az 1941-ben visszacsatolt területek nagysága közötti eltérés abból adódik, hogy a Bánságot a német hadsereg szállta meg.

Ebben az időszakban a visszatért Délvidéken számos olyan folyamat bontakozott ki (utcanevék megváltoztatása, cirill feliratok eltüntetése, szobrok eltávolítása, addig tiltott magyar szervezetek újjáalakítása stb.), mely a „szerb világ felszámolása” és a „régii magyar világ” (értsd a Trianon előtt korszak) helyreállítása, újjáélesztése irányába mutatott. E szerteágazó folyamatokat két szál mentén lehet vizsgálni: egyrészt fel kell tárnai, hogy a magyar állam hogyan, miképpen próbálta meg visszailleníteni az anyaország gazdasági és politikai életébe a visszatért területeket. Gondolunk itt az alábbi mezőkre:

- a közigazgatás újjászervezése
- a délvidéki politikai elit beemelése az országos politikába
- az oktatásügy újjászervezése,
- az etnikai arányok megváltoztatását célzó törekvések, (szerbek ki- és magyarok betelepítése).

Ezeket a magyar állam által megtett lépéseket neveztük el államépítésnek. Másrészt meg kell vizsgálni azt, hogy a kisebbségi léttől megszabadult délvidéki magyarság – amely ismét államalkotó nemzetté vált – hogyan fogott hozzá politikai és gazdasági életének megszervezéséhez. Gondolunk az alábbi mezőkre:

- a helyi politikai élet újjászervezése,
- a kulturális/egyesületi újjászervezése
- a magyar érdekeket érvényesítése a gazdasági életben

Ezeket nevezzük el nemzetépítésnek (azzal a kiegészítéssel, hogy a nemzetépítésben nemcsak a helyi magyarok, hanem maga a magyar állam is aktívan részt vett). Jelen tanulmányban az állam- és nemzetépítés egyik elemét – az etnikai arányok megváltoztatását célzó törekvéseket – mutatjuk be. Ez valójában két folyamatból állt:

1. a szerbek kitelepítése
2. a székelyek betelepítése.

2. A szerbek kitelepítése

A bevonuló magyar csapatok már 1941. április 11-én parancsba kapták, hogy minden bevándorlót és telepest (dobrovoljác), aki 1918. október 31-e után települt be, ki kell utasítani az elfoglalt területekről.

Ennek megértéséhez abból kell kiindulnunk, hogy az 1918-ban megszülető délszláv állam valójában egy olyan állam volt, ahol a szerb dominancia érvényesült (Gulyás, 2005). A szerb elit mind a politikában, mind a gazdaságban képtelennek bizonyult arra, hogy a szerb nemzeti érdek helyett a jugoszláv állam koncepciójában gondolkodjon és cselekedjen. A nagyszerb politika jegyében a szerb politikai elitnek sikerült az államot centralizálnia és a szerb nemzeti érdekek szolgálatába állítania. Ennek egyik eszköze volt az 1920-as években lebonyolított földreform, melynek során a Belgrád által legveszélyesebbnek, politikailag leghalibisabbnak tekintett területekre – úgymint Koszovó, Macedónia, Baranya, Bácska és Bánát – szerb telepeseket telepített be (Gulyás, 2007). Ugyancsak ezen telepítési politika jegyében szerb közalkalmazottak, katonák, kereskedők és iparosok települtek be a szerb államhoz csatolt városokba. Azaz mind vidéken, mind a városokban folyt egy erőteljes „elszerbesítési” politika, melynek célja egyértelműen a kisebbségek homogén települési tömbjének a megbontása, fellazítása volt (Hardi–Hajdú–Mezei, 2009).

Az 1941-es összeomlás után általános tendencia volt, hogy a két világháború között a délszláv államban széttelepülő/széttelepített szerbek „visszatértek” Szerbiába. Bár a „visszatérés” szót használtuk, a történeti hűség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy ez valójában egy kierőszakolt folyamat volt, a területek új/régi urai (pl. bolgárok, horvátok, magyarok) rákényszerítették a szerbeket a visszatérésre. Ha a konkrét számokat nézzük, a Független Horvát Államból 119 000 – más becslések szerint 180-200 000 (Sokcevits, 2011) – Macedóniából 27 000, Vajdaságból 21 000, Szlovéniából 6 000 szerb költözött a szerb bábállam területére (Kocsis, 1993).

Ebbe a folyamatba tökéletesen beleillik, hogy a Vajdaságba bevonuló magyar csapatok azt a parancsot kapták, hogy minden bevándorlót és telepest ki kell utasítani a területről. A parancsnak megfelelően a magyar hadsereg előbb internálótáborokba zárta az 1918 után betelepült szerbeket, majd hozzáfogott a határon át történő kitoloncolásukhoz. A Délvidékről kitelepített szerbek számára vonatkozóan pontos számot nem tudunk megadni, mert a különféle források erősen eltérő adatokat közölnek:

- A megszállt Szerbia Nedić-féle bábkormányára által felállított Menekültügyi Bizottság 1941 szeptemberében 56 000 főre becsülte a Délvidékről kitelepített szerbek számát.

- A magyar Külügyminisztérium 1941 októberében 35 ezer főt ismert el.
- Sajti Enikő 2004-ben megjelent könyvében 24 921 főre tette a kitelepítettek számát (Sajti, 2004).

A kitelepítésekkel párhuzamosan a magyar kormány tárgyalásokat kezdett a szerbiai német parancsnoksággal, annak érdekében, hogy azok járuljanak hozzá 150 000 bácskai és baranyai szerb átvételéhez.

Otto von Erdmannsdorf budapesti német követ 1941. május 14-i jelentéséből kiderül, hogy a német kormány ezt a magyar kérést elutasította. A magyar kormány 1941 júniusában és júliusában kísérletet tett arra, hogy legalább arra rávegye a németeket, hogy átvegyék az internáló táborba zárt 12 000 szerbet. De a németek ezúttal is elzárkóztak a magyar kérés teljesítése elől. Itt jegyezzük meg, hogy a magyar fél az elutasítások ellenére többször megismételte a szerbek kitelepítésére vonatkozó kérését, de a németek mindig mereven elzárkóztak.

3. A székelyek betelepítése

3.1. A bukovinai székelyek áttelepítésének „ötlete”

Az Észak-Erdélyt Magyarországhoz visszacsatoló 2. bécsi döntés (1940. augusztus 30.) után Német Kálmán – a bukovinai Józseffelva lelkésze – állt elő azzal az ötlettel, hogy a bukovinai székelyeket telepítsék át Magyarországra. Az elgondolást Horthy Kolozsvárra történő ünnepélyes bevonulása (1940. szeptember 15.) alkalmával ismertette az ünnepségen résztvevő Teleki Pál miniszterelnökkel. Teleki kitérő, halogató válasza – „ezzel a kérdéssel várni kell” mondta – ellenére Német Kálmán Bukovinában elkezdte terjesztetni a hírt, mely szerint a székelyeket a magyar állam segítségével át fogják telepíteni Magyarországra. Ez a hír, illetve a román hatóságok egyre erősödő magyarellenes tevékenysége 1940 őszén elindította a bukovinai székelyek spontán áttelepedését, pontosabban menekülését Magyarországra (Vincze, 2001).

A magyar politikai elit egy része – Prohászka Ottokár Társaság, Erdélyi Férfiak Egyesülete, Magyar Külügyi Társaság – erőteljesen szorgalmazta a székelyek hivatalos áttelepítését. Teleki engedett a nyomásnak, 1941. február 4-én jegyzéket juttatott el a román kormányhoz, melyben indítványozta, hogy lakosságcsere keretében engedélyezzék a bukovinai székelyek áttelepülését (a csere másik oldala az lett volna, hogy a magyar állam keretei között élő románok Romániába költözhetnek). A román kormány halogatta a választ, attól tartott, hogy a bukovinaiakat a Magyarországhoz csatolt Észak-Erdélybe telepíti a magyar kormány, míg az ottani románokat Romániába történő távozásra kényszerítik. Így megerősítik az észak-erdélyi magyarságot, illetve felszámolják az ottani románságot.

A román–magyar diplomáciai huzavonával párhuzamosan tovább folyt a bukovinaiak Magyarországra történő spontán áttelepülése. 1941. április 28-ig a magyar hatóságok 3.018 fő menekültet regisztráltak, más források szerint létszámuk elérte a 4500 főt (Vincze, 2001).

Teleki 1941. április 3-i öngyilkossága után Werth Henrik vezérkari főnök ragadta magához a kezdeményezést: 1941. április 19-én kelt, Bárdossy miniszterelnökhöz intézett emlékiratában azt fejtegette, hogy a 23 évnyi szerb uralom nagyon meggyengítette a délvidéki magyarságot, ezért a kitelepített szerbek (dobrovoljácok) helyére Magyarország sűrűn lakott részeiből, illetve a magyar határokon túl élő magyarokat – értsd bukovinai székelyeket – kell telepíteni.

Werth javaslatát a magyar kormány megtárgyalta és 1941. május 9-i ülésén azt a döntést, hozta, hogy mindenféleképpen megkötik a románokkal a székelyek hozahozataláról szóló szerződést. Ezek után az Országos Menekültügyi m. kir. Kormánybiztosság értekezletén – melyen részt vett Bárdossy miniszterelnök – az a döntés született, hogy a székelyeket a visszatért Délvidéken telepítik le. Egy szakértői értekezleten pedig már arról is tárgyaltak, hogy az 1920-as évek elején lebonyolított jugoszláviai földreform során a délszláv telepeseeknek juttatott 53 ezer kat. hold földterületet a délvidékre betelepítendő magyarok között kell szétosztani.

Eközben a nemzetközi diplomáciai szintéren is megtörtént a fontos lépés: 1941. május 11-én Magyarország és Románia aláírta a bukovinai székelyek áttelepítéséről szóló megállapodást.

3.2. A betelepítés lebonyolítása és földrajzi megoszlása

A megállapodás aláírása után 1941 májusának közepén Bukovinából elindult az első székely telepes csoport a Délvidékre, míg az utolsó csoport június 16-án lépte át a román–magyar határt. Ez alatt a két hónap (május–június) alatt az összes bukovinai székelyt átköltöztették Bácskába. Vincze Gábor adatai szerint összesen 19 magyar maradt Bukovinában!

Joggal merül fel a kérdés: Hány bukovinai székelyt telepítettek le Bácskában? A válasz nehéz, hiszen mind a korabeli források, és az őket felhasználó szakirodalom más-más adatokat közölnek. Sajti Enikő a korabeli magyar minisztériumi forrásra hivatkozva arra az álláspontra helyezkedett, hogy 3279 bukovinai székely családot (ez 13 200 főt jelentett) telepítettek be a kitoloncolt dobrovoljácok helyére. Ezzel szemben Vincze Gábor az általa megtalált internetes adatok alapján 3414 családról beszél, illetve a bukovinai székelyek demográfiai jellemzőire (a szapora gyermekáldás miatt egy-egy család általában több mint öt főből állt) hivatkozva amellet érvel, hogy a betelepítettek létszáma elérte a 17 ezer főt.

Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy a bukovinaiak mellett 481 vitézi családot (ez 2325 főt jelentett), 53 moldvai csángó családot (ez 161 főt jelentett) és 46 a délvidéki harcokban elesett magyar katona családját telepítettek le a Bácskában.

Azt is rögzítenünk kell, hogy az ún. baranyai háromszögben 1324 családot (ez 5800 főt jelentett), főleg vitézeket, moldvai csángókat, illetve boszniai magyarokat telepítettek le.

A bukovinai székelyek azt kérték a magyar kormánytól, hogy kompakt magyar vidékre telepítsék le őket. Például az andrásfalviak kifejezetten azt kérték, hogy a Dunántúltra – egészen pontosan Pápa mellé a Wittman-majorba – helyezték el őket. A kormány nem méltányolta a kérést, a székelyeket a bácskai etnikai arányok megváltoztatása érdekében a visszatért Délvidéken telepítették le. Ráadásul a betelepülőket 28 község, illetve ún. szállás (tanyaközpont) között osztották szét.

A székelyek „szétszórása” akkor szembeűnő igazán, ha a bukovinai székelytelepek esetében az ötös felosztást használjuk (azaz a telepeket öt faluként kezeljük). Ekkor azt látjuk, hogy csupán a két legkisebb falu – Fogadjisten és Józseffalva – esetében engedte meg a magyar kormány, hogy egy-egy településre kerüljenek. A másik három falu esetében számos település/szállás között osztotta szét őket. Az így létrejövő székely telepeket az 1. ábrán ábrázoltuk (az összes telepet nem sikerült azonosítanunk, ezeket az 1. táblázatban ?-lel jelöltük).

1. táblázat: A Bácskában létrehozott székely telepek és a bukovinai kibocsátó települések

A Bácskában létrehozott székely telepek	A kibocsátó bukovinai település	Az öt falus felosztást használva
Velebit-telep/Nagyorom/Orom	Fogadjisten	Fogadjisten
Újnapfény/ Novi Zsednik	Józseffalva	Józseffalva
Andrástelke/Roglatica	Andráslelke/Andrástelke	Andrásfalva
Bácsfeketehegy-újtelep/Feketics-Novo szeló	Andrásháza	
Bélamajor/Karagyorgyevó	Andrásmajor/Andrásfalva	
Kisbelgrád/Mali Beograd	Andrásföldje	
Andrásnépe/Kosicsevó	Andrásnépe	
Bácsandrászállás/Cserepes/Szokolac	Andrásszállás	
Andrásmező/Tomiszlavci	Andrásvára/Andrásmező	

Vojvoda Misics/Kapoda	Hadikszállás	Hadikfalva
Újmajor/Veternik	Hadikliget	
Máriamajor/Tankosicsevó	Hadikhalom	
Újkiszács/Kiszacs	Hadiktelke	
Gyurgyevó?	Hadikföldje	
Szőregpuszta/Sirig	Hadikvára/Hadik népe	
BÁCS ALPÁR/Sztepanovicseno?	Hadikfalva/Horthyvára	
Haraszi/Rasztina	Hadikfalva	
Babapuszta v. Sári/Al. Santics	Hadikkisfalu	
Ráta?	Hadikújfalu	
Misityevó/Misitevo	Hadikvég/Hadikórs	
Bácsistensegíts/Lipár/Emusicspuszta/Lipar	Istensegíts	Istensegits
Kutaspuszta/Milesevo	Istenföldje	
Istenáldás/Njegosevo	Istenáldás	
Meggyes/ Visnyevác	Istenvára/Istenes	
Karkatur/Micsunová	Istenszeme/Adjisten	
Szurkos/Szrednji Szalas	Istenhozott	
Újcservenka/Cervenka	Istenvelünk	
Tornyospuszta/Szveticsevo	Istenkeze/Székelytornyos	

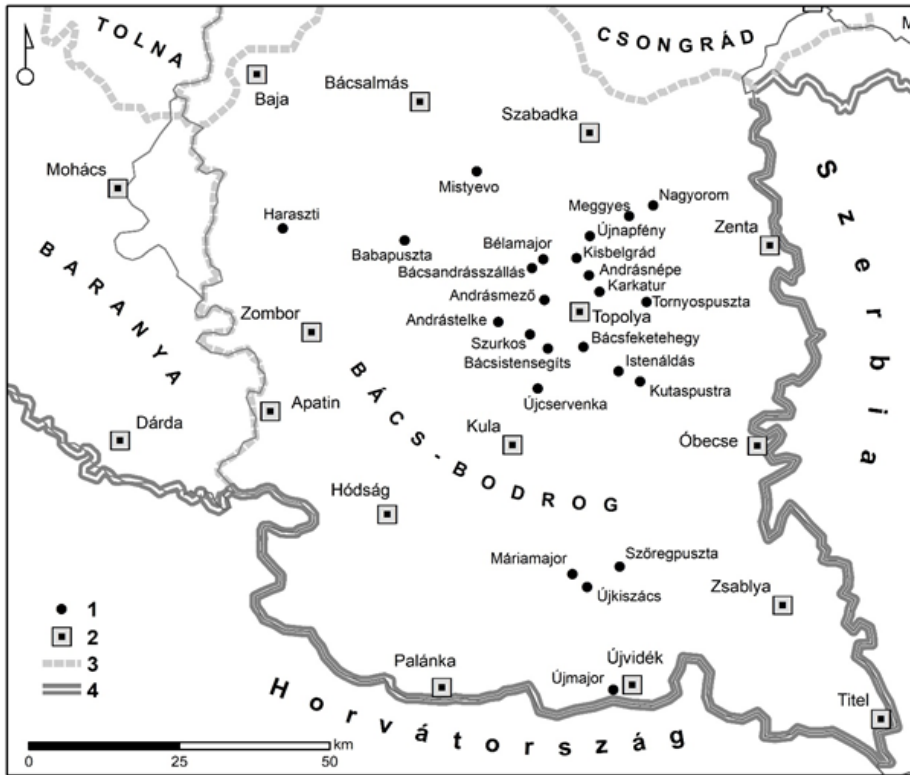
3.3. A székelyek beillesztése a Délvidék életébe

A telepítést lebonyolító Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybizottság számos lépést tett annak érdekében, hogy a lehető leggyorsabban beillessze a székelyeket a Délvidék életébe.

Ezen lépések közül a legfontosabb a székelyek földhöz juttatása volt. A Kormánybizottság az elmenekült vagy elűzött dobrolváljacok földjéből 36 631 kat. holdat osztott szét. Családonként 3 holdat adtak alapjuttatásként, ezen felül az eltartottak (gyermekek, nagyszülők) után kimértek még egy-egy holdat. Az alapjuttatás kiosztása során földhöz jutottak azok a bukovinaiak – az áttelepültek 18%-a –, aki eredeti lakhelyükön nincstelenek voltak. Akiknek viszont Bukovinában 5 holdnál nagyobb birtokuk volt, azok 2-től 8 holdig terjedő mennyiségben további földeket kaptak. Az 1941-es év végére minden földhöz jutó székely megkapta a birtoklevelét.

1. ábra: A visszatért Délvidéken létrehozott székelytelepek

A Bácskában létrehozott székelytelepek

1. Székely telepek; 2. Fontosabb települések; 3. Megyehatár; 4. Országhatár
(Szerkesztette Csüllög Gábor)

A föld mellett házat is kaptak a székelyek. A dobrovoljácok által hátrahagyott házakba költöztek be. Ezzel kapcsolatban problémaként jelentkezett, hogy a dobrovoljácok házai kisebbek és igénytelenebbek voltak, mint a bukovinai székely házak. Ráadásul a dobrovoljácok alacsony agrárkultúrája miatt a telkeiken alig voltak gazdasági épületek.

Itt jegyezzük meg, hogy a földet és lakóházakat nem ingyen kapták a székelyek: hanem a vételár 75%-áért, amelyet évenkénti törlesztéssel 47 év alatt kellett volna visszafizetniük.

A gazdasági élet irányítását az ún. telepfelügyelők végezték. Gyors ütemben megtörtént a főjegyzők, jegyzők kinevezése is. Akik a székelyek választott bíróival együtt igazgatták a települések életét. Egy kudarcról is be kell

számolnunk: a székelytelepeken komoly lelkészhiány lépett fel. A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye fölkészületlenül érte a több mint 10 000 római katolikus székely letelepítése a 28 telepre.

A Kormánybiztosság további fontos lépéseket tett a beillesztés érdekében: a telepeken óvodákat és iskolákat szerveztek. Ez utóbbi lépésre azért volt nagy szükség, mert a székelyek körében nagyfokú volt az analfabetizmus. Ennek érzékeltetésére egy adat: a Szőregpusztára telepített Hadikvára 160 iskolaköteles korú gyermeke közül mindössze 16 tudott írni és olvasni (Sajti, 1984). Ugyancsak fontos lépés volt az egészségügyi hálózat kiépítése és a tanyavilág úthálózatának javítása.

Összefoglalva: a Kormánybiztosság számos fontos lépést tett a székelyek beillesztése érdekében (Demeter–Radics, 2009). A székelyek pedig be akartak illeszkedni, a mezőgazdaságban gyorsan alkalmazkodtak a bácskai viszonyokhoz, a bukovinai kertészkedésről áttértek az extenzív szemtermesztésre, és az ipari növények termesztésére. 1942-től – a világháborús körülmények ellenére – gyarapodni kezdtek. Úgy nézett ki, a beilleszkedés sikeres lesz. De a jugoszláv partizánok 1944 őszén elkezdték elfoglalni a visszatért Délvidéket. A székelyeknek ismét menekülniük kellett, 1944 októberében újra szekerre ültek. De ez már egy másik történet.

4. Konklúziók

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Délvidék visszatérése után a magyar kormány a szerbek (elsősorban a dobrovoljácok) kitelepítésével és a székelyek betelepítésével próbálta meg a terület etnikai képét megváltoztatni, a 23 éves (1918–1941) szerb uralom alatt lezajlott etnikai folyamatokat visszafordítani. A törekvés első eredményeinek számbevételére az 1941. októberében lebonyolított népszámlálás adott lehetőséget.

2. táblázat: A magyarok és délszlávok aránya a Bácskában (1931 és 1941)

a népszámlálás éve	magyarok aránya	délszlávok aránya
1931	38,2%	33,2%
1941	49,3%	23,9%

Mint a táblázatból kiolvasható, a magyar kormány által 1941-ben megtett lépések következtében a Délvidék etnikai képének átrendeződése megkezdődött: a korábbi állapothoz képest a magyarok aránya növekedett és a szerbeké csökkent.

Irodalomjegyzék

- DEMETER GÁBOR–RADICS ZSOLT 2009: A Délvidék gazdasági-társadalmi visszaállítása (1941–1944). – *Limes*. 2. sz. 33–62. o
- GULYÁS LÁSZLÓ 2005: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Budapest, Hazai Térségfejlesztő Rt.
- GULYÁS LÁSZLÓ 2007: Vajdaság: Történeti áttekintés. In. Nagy Imre (szerk): *Vajdaság. A Kárpát-medence régiói* 7. Pécs-Budapest, Dialóg-Campus. 76–149. o.
- GULYÁS LÁSZLÓ 2012: *A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Közép-Európai Monográfiák* 6. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- GOSZTONYI PÉTER 1992: *A Magyar Honvédség a második világháborúban*. Budapest, Európa Kiadó.
- HARDI TAMÁS–HAJDÚ ZOLTÁN–MEZEI ISTVÁN 2009: *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr–Pécs, MTA RKK.
- HORVÁTH CSABA–LENGYEL FERENC 2003: *A délvidéki hadművelet. 1941. április*. Debrecen, Püedló Kiadó.
- HOVÁTH CSABA 2011: A délvidéki hadjárat. – *Nagymagyarország*. 3. sz. 36–47. o.
- KOCSIS KÁROLY 1993: *Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- NYIGRI IMRE 1941: A visszatért Délvidék nemzetiségi képe. Statisztikai tanulmány. In: *A visszatért Délvidék*. Budapest.
- SAJTI ENIKÓ 1984: *Székely telepítés és nemzetiségi politika a Bácskában – 1941*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SOKCSEVITS DÉNES 2011: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, Mundus Novus.
- VINCZE GÁBOR 2001: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra. – *Pro Minoritate*. Ősz. 141–187. o.

*Kedves Imrus,
a nagy balkáni autós barangolásaink közös élményt jelentettek.
Soha ne feledd „Ruma volt, van és lesz...”.
Nagyon sok további ünnepi kötetet (s nem emlékkötetet) kívánok.*

Hajdú Zoltán

tudományos tanácsadó

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

SZERB (DÉLSZLÁV?) ÁLOM – BETELJESÜLÉS – KIÁBRÁNDULÁS, 1918–1921¹

*(Az I. világháború utáni jugoszláv folyamatok politikai földrajzi és
regionális összetevőiről)*

ABSZTRAKT

Az I. világháború előtt és alatt több délszláv koncepció született a közös haza létrehozását, a közös állam megteremtését illetően. A koncepcióknak voltak közös és eltérő elemei. A „hazaalapítási” folyamatban, az új hatalmi, politikai, közigazgatási berendezkedést illetően már megjelentek a különbségek. Az együttélés első rövid időszaka már erőteljesebben hozta felszínre a különbségeket. Az új délszláv állam példája azt is mutatja, hogy nem csak a megcsönkített, de a nagyra növelt államok is strukturális nehézségekkel küzdöttek.

KULCSSZAVAK: délszláv állam- és területi koncepciók, új délszláv állam, szerb-horvát versengés, az összetett struktúrából fakadó válságtünetek, a centralizáció diadala

I. Bevezetés

A balkáni államosodási, etnikai, vallási stb. folyamatok új szakaszba léptek az I. és a II. balkáni háború után. A török ellen aratott győzelmek új helyzetet teremtettek minden balkáni kis nép, de különösen a szerbek számára. A korábbi törekvések, vágyak bázisán új álmokat szöttek a nagy, közös délszláv államról, avagy Nagy-Szerbiáról. Egy állam keretei között kívánták egyesíteni a szerb etnikumot. Az I. világháború alatt a horvát politikai emigráció az antant államokban és az USA-ban fejtett ki politikai propagandát az Osztrák–Magyar Monarchiában élő

¹ A tanulmány a Változás és folytonosság a magyar térképzetekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika című NN 114468 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült.

horvátok függetlenségének megteremtése érdekében. Az OMM területén élő horvát politikai elit maga is kereste a nagyobb szabadság lehetőségeit. A háború végén, a „győzelem küszöbén”, megfogalmazták az új törekvéseket, mind katonailag, politikailag, mind pedig területileg le kívántak (ők is) számolni az Osztrák–Magyar Monarchiával, illetve annak részeként a Magyar Királlyal.

A leszámolás sikerült, viszonylag rövid időn belül létrejött a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, melyre létrehozói eltérő szándékokkal, eltérő politikai kultúrával és törekvésekkel tekintettek. Rövid időn belül kiderült, hogy Nagy-Szerbia és „Jugoszlávia” mást-mást jelent az önként betagozó, vagy betagozott közösségek számára. A konfliktusok már lényegében az első hónapokban megjelentek, majd rövid időn belül élessé váltak. Az alapkérdés lényegében a belső közjogi, közigazgatási, területi struktúrák alakításának módja volt, az éles viták a körül folytak, hogy milyen jellegű közös állam jöjjön létre.

A rövid elemzésünkben azt vizsgáljuk, hogy hogyan változtak meg a politikai elitek törekvései, hogyan próbálták meg belül érvényesíteni a „testvérnépek” érdekeit az új államkonstrukcióban. Az új államterületről, illetve a szélesebb balkáni szomszédságról a politikai elitek valós tudással rendelkeztek Jovan Cvijić (1865–1927) munkássága eredményeként, aki francia kapcsolatai révén érdemi szerepet játszott az ország területi formálásában, határainak megvonásában. Nem a tudomány, nem az ismert állapotok határozták meg a folyamatokat, hanem a politikai akaratok, a nagy álmok beteljesítésére való törekvések.

II. Régmúlt – közelmúlt – napiség a délszláv folyamatokban

Minden etnikai-nemzeti közösségben az emlékezetben (és az oktatásban) mindenkor jelen van a történelmi múlt „tudata”, s valamilyen jellegű „használata” az adott időszak kihívásainak megfogalmazásakor. A szerbek esetében Rigómező (a törököktől elszenvedett súlyos vereség) a nemzeti tudat részévé vált, minden időszakban egyfajta reagálási élményanyagot jelentett. A török elleni szabadságküzdelmek, felkelések lényegében egy erősen militarizált szellemiséget eredményeztek.

A horvátok és szlovének esetében nem jelent meg ilyen súllyal egyetlen történelmi sorsfordító esemény, tragédia tudata, összetettebb módon alakult a nemzeti tudat formálódása, nem csak vereségek, de sikerek is megmaradtak a nemzeti emlékezetükben. A magyar-horvát, az osztrák-szlovén közös történelmi múlt több narratívát eredményezett.

A délszláv térség északi részének közösségei (bosnyákok, horvátok, szerbek, szlovének) eltérő „közelmúlttal” építették a XIX. század II. felében gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, vallási stb. pozícióikat, identitásukat. Ebben meghatározó szerepet játszottak a létező államkeretek és az azok képviselte lehetőségek:

- Szerbia a török hódoltság felszámolásával önálló állammá vált (1878), s szinte ezzel párhuzamosan kitűzte „nemzeti célként” a délszláv népek egységének megteremtését, de legalább a szerbek lakta földek egyesítését. Az ortodox egyház lényegében államegyházként jelent meg, ezt a pozícióját teljesen kiérdemelte a török uralom alatti meghatározó szerepével, ami révén fenntartotta a szerb nemzeti különállás eszméjét.
- A Magyar Királyságon belül Horvát–Szlavónország az 1868-as magyar–horvát kiegyezéssel nagyfokú területi autonómiát élvezett, bizonyos értelemben adottak voltak az önálló fejlődés lehetőségei. A római katolikus vallás a horvát kultúra egyik meghatározó hordozója és támogatója volt. A korábbi nemzeti törekvések és nyelvújítási mozgalom után az illírismus politikai szakaszába lépett, horvát vezetéssel kívánták egyesíteni legalább az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv népeit.
- Bosznia és Hercegovina (a továbbiakban Bosznia) államföldrajzi helyzete alapvető változásokon ment keresztül, gondoljunk az OMM általi okkupációjára (1878), majd annexiójára (1908). Boszniát nem csatolták sem Ausztriához, sem pedig Magyarországhoz, hanem a közös pénzügyminisztérium igazgatása alatt állt. Az országban jelentős szerb politikai agitációs tevékenység folyt, mely elvezetett a szarajevói merényletkez. A világháború alatt mind Ausztriában, mind pedig Magyarországon (az 1916. évi XVII. tc.) megtörtént az iszlám vallás és egyház hivatalos elismerése, illetve az egyház integrálása.
- A szlovén területek Ausztrián belül az osztrák gazdaság, jogállam előnyeit élvezték, de nem jött létre nemzeti autonóm területük.

A nagyon rövid „szemrevételezés” alapján is megállapítható, hogy a térség „délszláv testvérnepei” nagyon eltérő politikai tapasztalatok bázisán, más-más politikai feltételek között formáltak törekvéseiket az I. világháború előtt, majd alatt is, de különösen az OMM veresége után, 1918 októberétől.

III. A szerbek területi eloszlása

A szerbek területi elterjedésének kérdésében – mint a Balkánon és Közép-Európában szinte mindenütt – lényegi különbségek vannak az önmeghatározás és a külső felfogások között. A magyar felfogás szerint a szerbek abszolút elterjedési területe az 1910-es évek végén nagy kiterjedésű volt (1. ábra), de lényegesen kisebb területet ölelt fel a többségi jellegű szállásterületük. (A névtelenül megjelent tanulmány és ábra feltehetően Bátky Zsigmond néprajzos-földrajzos munkája.) A szerb politika az összes szerb egy államban (Nagy-Szerbia) történő egyesítését tűzte ki célul.

A szerbek szállásterületének négy kategóriáját határozták le:

- homogén szerb,
- nagy szerb többségű,
- kevert népességű,
- szerb kisebbséggel rendelkező területek.

A „délszláv testvérepeken” kívül szállásterületi „átfedésekkel” a szerb közösségek albánokkal, magyarokkal, németekkel, olaszokkal is együtt éltek.

1. ábra: A szerbség elterjedése

Forrás: Anon., 1914

IV. A szerb (délszláv) álom

A horvátok, szerbek, szlovénok államtörténeti, s nemzeti fejlődése nagyon eltérő módon alakult a modernizáció időszakáig. A szlovénok mind szállásterületileg, mind kulturálisan jobban beilleszkedtek az osztrák–német folyamatokba. A horvátok nagyfokú belső területi autonómiát élveztek a Magyar Királyságon belül, teljes nemzeti struktúrát építhettek ki. A szerbek folyamatos harcot vívtak a törökkel szemben, s a XIX. század végére jutottak el a függetlenség

kivívásához. Mindhárom közösség nemzeti ébredésében jelentős szerepet játszott a szépirodalom és a történettudomány.

A délszláv eszme mindhárom közösségen belül megjelent – jelentős tartalmi különbségek mellett – leginkább a szerbek formálták, alig téve különbséget a szerbek és a másik két közösség vágyai között. A Nagy-Szerbia, Illíria, a Háromegy Királyság, a Jugoszlávia térelképzelések mögött eltérő érdekek, célok jelentek meg, de jelentős átfedések is voltak a törekvések mögött.

V. A beteljesülés

Az OMM összeomlásakor a horvát politikai elit már 1918. október 29-én kikiáltotta függetlenségét, illetve Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Fiume elszakadását Magyarországtól. A korábban megfogalmazott álom, a „Háromegy Királyság” megteremtése elérhetővé vált, a Monarchiától elszakadó részekből Zágrábban még október 29-én kikiáltották a Szlovén–Horvát–Szerb Államot (A másik változatban hivatalosan is Szerb–Horvát–Szlovén Állam). A politikai nyilatkozat szerint az új állam szövetségi köztársaságként tervezte jövőjét. 1918. november 6–9. között egyeztető genfi tárgyalások folytak Szerbia és a Monarchiából kiszakadó új állam képviselői között, melynek eredményeként Szerbia elismerte ezt az államalakulatot.

November 24-én megindult az új, rövid életű állam belső felbomlási folyamata, ekkor a Szerémség, másnap a Vajdaság szerb lakossága mondta ki csatlakozását a Szerb Királysághoz. A Szlovén–Horvát–Szerb Állam december 1-én – korántsem minden kétség nélkül – egyesült a Szerb Királysággal.

1918 novemberében még a két állam közötti konföderáció létrehozása látszott a leginkább valószínűnek, majd a föderalizmus került előtérbe. Végül az egyesülés pillanatában nem rögzítették világosan és egyértelműen a közjogi struktúrát, hanem az új alkotmányra bízták annak rendezését. 1918 december 1-jén mindenki felszabadultnak és boldognak látszott, még ha voltak is kétségeik a jövőt és a sokszínű államkonstrukcióban való együttélés jövőjét illetően.

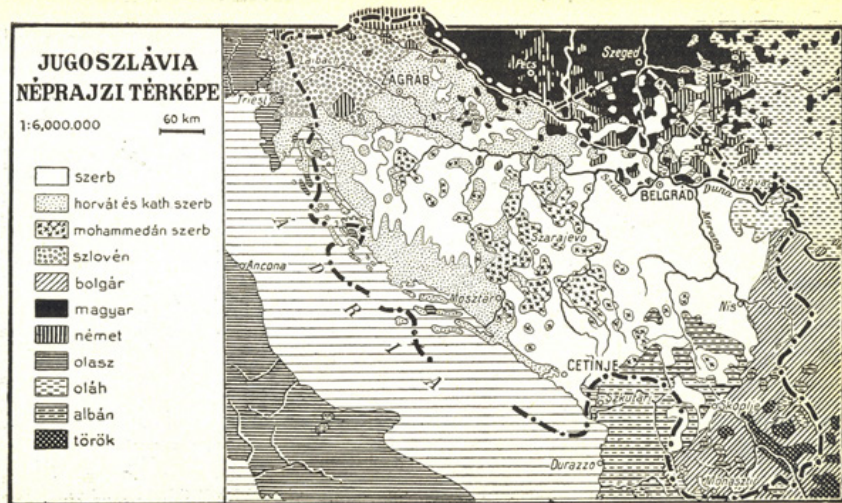
A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (de már az 1920-as évek legelején is közkeletű néven Jugoszlávia, bár hivatalosan csak 1929-ben vette fel ezt a nevet) lett a déli szomszédságban a „közös örökös”, hiszen a korábbi Osztrák Császárságból és a Magyar Királyságból is jelentős területeket kapott. (2. ábra) Az új államképződmény területe 248987 km², 1921. évi népességszáma 12 millió fő lett.

A Magyar Királyság területéből 63092 km² területet (a Magyar Birodalom korábbi területének 19,4%-a) és mintegy 4131000 főt (a korábbi államnépesség 19,8%-a) került át. Az új Jugoszlávia igazi többnemzetiségű ország lett, melyen belül az átkerült mintegy 472 ezer magyar az új állam népességének

kb. 3,9%-át tette ki. A magyar népesség nagy része a szerbiai Bácskában és a Bánátban, a közös határ-menti területeken élt. A horvát és szlovén részekén kisebb lélekszámú „tömb” magyarság volt, de inkább csak számottevő nyelviszigeteket képezett.

2. ábra: Az OMM-től elcsatolt területek és népesség helyzete az új Jugoszláviában, 1920

Forrás: Bátky Zs.–Kogutowicz K. (szerk.), 1922.

Az új országban a délszláv népesség aránya meghaladta a 80%-ot, de ez a jelentős többség belsőleg sok tekintetben erősen tagolt volt. A háború alatt a közösségi tudat erősödött fel, az új állam belső formálása kezdetén már a különbségek, az eltérő érdekek jutottak a felszínre.

1. táblázat: *A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság történeti alkotmányos egységei, 1921*

Területi egység	terület km ²	lakosság (1921. évi népsz.)
Szerbia	109.030	4,247.190
Montenegro	14.256	435.000
Bosznia és Hercegovina	51.200	1,879.543
Dalmácia	12.830	645.666
Horvát- és Szlavonország	42.541	2,591.860
Muraköz	1.027	96.945
Szlovénia	21.092	1,056.464
Vojvodina (Bácska, Baranya, Bánság)	20.907	1,338.048
Sz.H.Sz Királyság	272.383	12,290.716

Forrás: Szende Gyula, 1922

VI. A gyors kiábrándulás

A győzelem, az egyesülés mámora rövid időn belül eltűnt, a hétköznapiak, az együttélés mindennapjai fokozatosan hozták a felszínre a különböző jellegű konfliktusokat. Ezen konfliktusok egy része egyértelműen az államépítés, a politikai rendszer formálódásához kapcsolódtak, hiszen az egyes területek eltérő demokrácia-felfogással és jövőképpel rendelkeztek. A konfliktusokat súlyosbította, hogy azok a két legnagyobb létszámú államalkotó közösség (szerbek, horvátok) között jelentek meg a leginkább.

1919 januárjában az új állam „szerb királya” a formálódó, részben már stabilan uralt államterületet nyolc tartományra osztotta. A tartományok részben korábbi közjogi-közigazgatási egységek voltak, de a konkrét tagoláskor figyelembe vették a „vérrel szerzett” és a saját döntésük révén csatlakozó területek sajátosságait is. A tartományok között minden tekintetben jelentős különbségek voltak.

Az alkotmányozási folyamatban manifesztálódtak a leginkább az eltérő elképzelések. A szerbek a centralizációt kívánták érvényesíteni szinte minden tekintetben, míg a horvátok a decentralizált államberendezkedés hívei voltak.

1921. június 28-án elfogadták az új állam alkotmányát (vidovdani alkotmány), amely egyfajta kompromisszum volt (erősen centralizált központi állam, részben decentralizált területi közigazgatás), de lényegében sem a szerbeket, sem pedig a horvátokat nem elégítette ki. A szerbek soknak látták az „engedményeket”, míg a horvátok kevésnek az „eredményeket”.

Az újonnan létrejött délszláv állam külpolitikai orientációjának kérdése is megosztotta az államalkotó közösségeket. Azzal minden politikai szereplő tisztában volt, hogy nem lehet az új állam lényegében minden új szomszédjával szemben ellenséges, vagy rossz viszonyban. A minden szomszéd irányában megjelenő területi-nemzetiségi vitákat az európai nagyhatalmi politika csak részben vette tudomásul.

VII. Összegzés

A magyar történeti tragédia (Trianon) elfedte a győztes utódállamok, a területileg és népességszámban hirtelen megnőtt államok belső problémáit. Ezek a problémák természetesen más jellegűek voltak, de végső soron a soknemzetiségű jelleghez, a területi struktúra formálásához, a területi érdekek képviseléséhez, a gazdasági érdekek érvényesítéséhez kapcsolódtak.

A délszláv államosodási folyamatok 1918 és 1921 közötti problémái azt mutatták, hogy önmagában a vágyak, az álmok, az illúziók fontosak, de nem elégségesek egy sikeres állam megteremtéséhez. A „faj- és nyelvrokonság” fontos elem, de a valódi érdekek figyelembe vétele nélkül, érzelmi alapokon állva, vagy csak azokat favorizálva nem válhat sikeressé egy állam.

Irodalomjegyzék

- ANON. 1914: A szerbek és földrajzi elterjedésük. In: Kogutowicz K.–Bátky Zs. (szerk.): *Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1915. évre*. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet. 54–58. o.
- BACSA G. 1998: *A magyar–jugoszláv (S.H.S.) határ megállapítása és kitűzése. (A trianoni békeszerződés szerint) 1921–1924*. Budapest, Püski Könyvkiadó.
- BÁTKY ZS.–KOGUTOWICZ K. (szerk.) 1922: *Kogutowicz zsebatlasza az 1923. évre. Új sorozat, II. évfolyam*. Budapest, A Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztályának Kiadása.
- BIRKHILL, R. 1923: *Seeds of war: a political study of Austria, Hungary, Czechoslovakia, Roumania and Jugo-slavia*. London, Wallace Gandy.
- CVIJIC, J. 2009: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok. (Az emberföldrajz alapjai)*. Újvidék, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

- DÉVAVÁRI Z. 2018: *Az illúzió erőszaka. Az első délszláv állam eszme- és politikatörténete (1914–1941)*. <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2018/08>
- GULYÁS L. A Vajdaság sorsa az első Jugoszláv Állam keretei között, 1918_1941. – *Rubikon*.
- LŐKÖSI. 1996: *A horvát irodalom története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MILOSEVITS P. 1998: *A szerb irodalom története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- PETROVIC, L.: 2015: *The Kingdom of Serbians, Croats and Slovenians (1918_1929), the Kingdom of Yugoslavia (1929–1941): Emergence, Duration and End*. Belgrade.
- SOTIROVIC, V. *Creation of the Kingdom Serbs, Croats and Slovenes, 1814–1918*. https://www.academia.edu/1647077/creation_of
- SZŰTS E. 1991: *Az elmerült sziget. (A Baranyai Szerb-Magyar köztársaság.)* Pécs, Pannónia Könyvek.
- SZENDE GY. 1922: *Földrajz-politikai és gazdaság-statisztikai adatok a Föld összes államairól*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.

*Köszönti a Kaposvári Egyetem Nagy Imre professzor urat
hatvanötödik születésnapján.*

Különös tisztelettel köszöntjük Nagy Imre Professzor Urat, akinek termékeny munkássága ismét egy mérföldkőhöz érkezett. Ezt a megtett idő szabályozta, gazdagította. De hogyan is közeledett mindez hozzánk?

1978-ban az Újvidéki Egyetem Természettudományi-matematikai Karán végzett a Földrajztudományi Tanszéken okleveles geográfusként, 1983-ban a Belgrádi Egyetem Földrajztudományi Karán a földrajztudomány magiszter végzettséget szerzett, majd 1990-ben a Belgrádi Egyetem Földrajztudományi Karán a földrajztudomány doktora lett.

A professzor az Újvidéki Egyetem után a Kaposvári Egyetemen 2011-től vállalt munkát, városökonómiát, fenntartható és ökoturizmust tanított, a határ menti együttműködéssel foglalkozott, szívügye a környezet-gazdaságtan.

Ma fontos szerepet játszik a vajdasági magyarság kulturális és tudományos életében. Szerbül ír, olvas, előad, angol nyelven olvas, előad. Tagja a Szerb Földrajzi Társaságnak (1974, Belgrád) és a Szerb Matica (1983, Újvidék) társaságnak. 2002-ben szakmai munkásságáért Trefort Ágoston-díjban részesült.

Folyamatosan segíti a Kaposvári Egyetem szerb kapcsolatait, különösen a szabadkai és újvidéki területen. A Kaposvári Egyetem Gazdálkodás-és Szervezéstudományi Doktori Iskolájának törzstagja, folyamatosan támogatja az egyetem vezetését a partnerkapcsolatok kialakításában az Kelet-Közép-Európai Egyetemi Szövetség (ACEU) keretében. Ebben a határon túli jó szomszédsági kapcsolat kialakításában, továbbfejlesztésében a közös tudományos és oktatási programokban különösen érdekeltek vagyunk, hiszen részesei vagyunk a Kárpát-medencei oktatási térnek.

*Professzor Úr tevékenysége példa arra,
hogy használjuk ennek kölcsönös előnyeit!
Isten éltesen sokáig Professzor Úr!*

*Prof. Dr. Szávai Ferenc
rektor*

Szávai Ferenc

egyetemi tanár

Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudomány Kar, Kaposvár

AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG MINT BIRODALOM A HOSSZÚ XIX. SZÁZADBAN

*Nemcsak a kedvezőtlen geopolitikai helyzet, de a gazdasági fejlődés is
ellentmondásos*

ABSZTRAKT

Az Osztrák–Magyar Monarchia a századforduló Európájában, a nemzetközi politikában történeti nagyhatalomként elfogadott és számon tartott képződmény volt. Helyzetét jellemezte a regionális gazdasági fejlődés, a birodalmi munkamegosztás, a kedvezőtlen geopolitikai fekvése. Gazdasági fejlődésének a belső piac volt az egyik katalizátora, a világ és az európai kereskedelemben kisebb mértékben vett részt. Nem vett részt érdemben a tengeren túli gyarmatokért folytatott küzdelemben, számára szinte kizárólagosan a Balkán-félsziget területe kínálkozott gyarmatosítási területként. Erre számos koncepció született a gazdasági és politikai elit megfogalmazásában. Ebben a térségben viszont elemi módon ütközött össze Oroszország igényeivel. Az Osztrák–Magyar Monarchiát lényegében az európai nagyhatalmi érdekek hívták életre, majd a világháborús vereség következtében megváltozó világhatalmi politikai változások határozták meg bukását.

KULCSSZAVAK: birodalom, regionális szintkülönbségek, birodalmi munkamegosztás, gyarmatok, belső piac, Balkán-koncepciók

Ha birodalomnak nevezzük, akkor ténylegesen nagy kiterjedésű, jelentős lakossággal rendelkező szervezett államra asszociálunk. Az ókori és középkori birodalmakat követték a hollandok, majd a britek, akik elsőként tudták egyesíteni a belső és külső piacukat, és a francia kolonializmussal szemben eredményesebbek voltak. Ebben a külpolitikai szerkezetben Európa öt legfontosabb hatalma kiegyensúlyozott munkamegosztásban regnált a világot. Ez a szerkezet az első világháborúig működött. Az Osztrák–Magyar Monarchia Európa periferiáján helyezkedett el, a dinasztikus kettős államalakulatot a szükséglet szülte, helyzete néhány fontos ellentmondást mutatott.

1867-ben kétközpontú állam jött létre az osztrák–magyar kiegyezést követően. Gazdasági és politikai szempontból jelentős átalakulás, modernizációs szakasz a birodalom életében, kielégíti az adminisztrációs és infrastrukturális igényeket, a gazdaság kiegyenlítődött. Fontos volt magyar szempontból az

osztrák tőke, munkaerő és piac, ahol a könnyűipar szerepére alapozva jól fizetett piachoz jutott. Nem volt tehát a klasszikus értelemben birodalmi központ és periféria (gyarmat) kapcsolat, a közös piac gazdasági autarchiát jelentett, igazodott ehhez a magyar könnyűipar. Az élelmiszeriparral történő modernizáció azonban összehasonlításban is fajlagosan kevesebb terméket tudott előállítani, mint az osztrák ipar.

A Monarchia tizenegy nemzetéből csak öt élt etnikai állományának egészével, illetve nagyobb részével a birodalom határai között: a magyar, a cseh, a szlovák, a szlovén, valamint a horvát. A többiek: az osztrák–németek, a lengyelek, az ukránok, a románok, a szerbek és olaszok a környező nemzeti államok, illetve soknemzetiségű birodalmak etnikai közösségéhez tartoztak. A határok kompakt etnikai egységeket vágtak ketté, méghozzá úgy, hogy az etnikai állomány nagyobbik része a határokon kívülre esett. A környező államokat persze érdekszálak fűzték a Monarchiához, egyrészt a török, illetve az orosz fenyegetéssel szemben.

A monarchia politikai–földrajzi helyzete a lehetséges nemzeti–állami átalakulástól függetlenül is rendkívül kedvezőtlen volt. Nyolc szomszédja közül ugyanis csak négy volt kis ország, Románia, Szerbia, Montenegró és Svájc, négy viszont – Oroszország, Németország, Olaszország és Törökország – nagyhatalomnak számított. Ez önmagában veszélyt jelentett. Németország és Oroszország viszont külön-külön is sokszorosan erősebb volt. Mindkét hatalom szükségesnek tartotta a Monarchia fenntartását és nagyhatalmi létezését.

Németül 12 millióan beszéltek, ami 24%-a a népességnek, magyarul pedig csak 10 millióan, ami 20%-a a teljes népességnek.

Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági lehetőségei és a fejlődés mértéke ellentmondásos. Magyarország gazdasága az Osztrák Birodalomban, majd 1867-től az Osztrák–Magyar Monarchia keretében fejlődött. Általános vélemény szerint a Monarchia gazdaságának fejlődésére jellemző volt a lemaradás, amit többféle tényezővel magyaráztak. Egyrészt szembeűnő volt a gyarmatok hiánya, illetve az, hogy csak belső erőforrásokra támaszkodhatott. A gazdasági lemaradás főbb okaiként fogalmazták meg:

1. a természeti erőforrásokban való viszonylagos szegénységet,
2. a világgazdaságba való integrálódás alacsony fokát,
3. az önellátáson alapuló gazdaságpolitikát,
4. a tőkés termelési móddal szembeni ellenérzést.

Ehhez társult, ha az egyes országok részesedését vizsgáljuk az európai és a világkereskedelemben, szembeűnő jelenség volt, hogy annak részaránya a birodalomban rendkívül csekély.

Ugyanakkor területét, népességét tekintve az Osztrák–Magyar Monarchia Európa élvonalához tartozott, népsűrűségét tekintve a fejlett nyugat-európai államok mögött foglalt helyet. Nem nevezhetjük egy erősen szervezett központnak, laza konglomerátum volt, amit nem tartottak össze birodalmi elképzelések, Jászy Oszkár szavaival élve jobban domináltak a centripetális erők, mint az összetartóak.

Mindezek mellett a regionális fejlődési szintkülönbségre mutat rá a következő táblázat:

1. táblázat: Gazdasági növekedés 1870–1913 között
(egy főre jutó real bruttó hazai termék – 1960. évi USA dollárban számítva)

Osztrák Köztársaság	1,46
Ausztria	1,32
Habsburg Birodalom	1,45
Németország	1,51
Franciaország	1,06
Egyesült Királyság	1,00
Olaszország	0,81
Hollandia	0,93
Belgium	1,05
Svájc	1,32
Svédország	2,39
Dánia	2,19
Norvégia	1,35
Spanyolország	0,25
Oroszország	0,62

Forrás: David F. Good: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914. Forschungen zur Geschichte des Donauraumes Band 7. Wien–Köln–Graz, 1986. 209. o.*

Eszerint Európában az Osztrák–Magyar Monarchiánál csak Dánia, Svédország és Németország rendelkezett nagyobb növekedési mutatókkal, ami rámutat egyrészt arra, hogy a növekedési szakasz a fenti időintervallumban indulhatott el a Monarchiában, illetve más nyugat-európai országokban esetlegesen korábban, vagy a növekedés hullámai már nem érték el a korábbi 1870 előtti szintet.

A megtermelt tiszta jövedelem egy főre számított értéke a Magyar Birodalomban 73,3%-át érte el az Osztrák Birodalomnak. A 26%-os különbség miből adódott? Magyarországon az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből alacsony volt, illetve az ipari szerkezetben a fajlagosan kisebb értéket termelő ágazatnak nagyobb a részesedése.

A birodalom fejlődését a fenti sajátosságok mellett jellemezte ugyanakkor a nemzeti jövedelem differenciálódása, a regionális fejlődés is. Viszont érdekes azt is vizsgálni, hogy Magyarország a dualizmus alatt az átlagos növekedést tekintve az átlagot meghaladó, a leggyorsabban fejlődő országok közé tartozott. 1860-1913 között a GDMP átlagos növekedési rátája 2,4 (mezőgazdaság 1, ipar 3,5), amikor ugyanez Franciaországban 1,1, Nagy Britanniában 2,2, Ausztriában 2,3, Olaszországban 1,3.

2. táblázat: Az egy főre jutó nettó hazai termék nagyságrendje koronában 1913:

<i>Ausztria</i>		516
Alpi területek	790	
Cseh, morva, sziléziai területek	630	
Dél-Tirol, Trieszt, Isztria	450	
Szlovénia, Dalmácia, Bukovina	300	
Galícia	250	
<i>Magyarország</i>		435
Az 1920 utáni terület	521	
Az „utódállamok” területei	374	
Horvát-Szlavónia		295
<i>Habsburg Monarchia</i>		475

Forrás: Scott, M. Eddie, Economic Policy in Austria-Hungary, 1867-1913. The Cambridge Economic History of Europe Vol. VIII. The industrial economies; the development of economic and social policies. Ed. By Peter Mathias and Sidney Pollard. (Cambridge 1989) 820. o.

A birodalmi központ(ok) fejlődése, a perifériák (gyarmatok) gazdasági, társadalmi és politikai fejlődése

A kétközpontú állam egyben adó- és vámunió is volt, a közös piac pedig jelentősen serkentette a magyar vállalatok nemzetközi piacra jutását is az osztrák anyavállalatokkal. Ugyanakkor a nélkülözhetetlen tőke és szakképzett

munkaerő Ausztriából érkezett Magyarországra. Komoly gazdasági egymásrautaltságot és gazdasági fejlődésben kiegyenlítő folyamatokat tapasztalhatunk. Budapest egyesülése után már kereskedelmi központ, ugyan nem volt külön magyar külpolitika, de több európai állam létesített diplomáciai testületet Budapesten is, nemcsak Bécsben. A legfőbb döntéshozó testület hol Bécsben, hol Budapesten ülésezett – a 60-60 fős delegáció -, ugyanakkor a közös minisztériumok Bécsben működtek. Mégis uralkodói rezidencia volt Bécsben, de egyben Budán is, ami a birodalmi központ szerepének feladatának jellegét mutatja. Sajátos alkufolyamat keretében szabályozták a kereskedelemügyet és a közös ügyekhez történő hozzájárulást.

Az alapító korszak évtizedeiben Budapest urbanizációja nem maradt el Bécsé mögött. A főváros lakossága 1869 és 1910 között 270 ezerről 880 ezerre, az elővárosokkal együtt 1,1 millióra, a házaké 9300-ról 17 ezerre, a lakásoké 50 ezerről 170 ezerre nőtt. A kiegyezés idején a házak jó háromnegyede még földszintes volt, csupán 6 százalékot tett ki a kétemeletes, 2 százalékot a három- és négyemeletes házak száma, 1914-ben viszont a házaknak már csak a fele földszintes, 35 százaléka egy-két emeletes, 15 százaléka három-négy vagy többemeletes. Ez jelentékeny növekedés, magasodás, ha átlagosan egy-másfél emelettel elmarad is a bécsi házak magassági szintje mögött.

A fentiekben láttuk, hogy a gazdasági lemaradás fontos ismertetője volt Ausztria–Magyarországnak. A következőkben pedig tapasztaljuk a másik fontos különbséget: a gyarmati politika hiányát, az imperializmus kellős közepén a birodalom még az európai pentarchia egyik dinasztikus alapon működő tagjaként a kontinentális jelenlét, gyarmatosítás mellett dönt. Egyetlen lehetősége a területszerzésre a Balkánon kínálkozik, viszont a nem jól megválasztott geopolitikai célok, a háborús konfliktus megássa a sírját. Mivel Ausztria balkáni ambíciói fellazítják az ötös fogat koncertjét, a több nemzetiségi államszerkezet pedig elindítja a háború alatt a nemzeti önrendelkezés gondolatait, azaz a felbomlás kódolva volt rövidesen a közép-európai államalakulatban.

Kontinentális gyarmat nélküli birodalom

Birodalmi központ és a periféria (gyarmatok) társadalmi és gazdasági és politikai fejlődése. Centrum és periféria kapcsolatainak sajátosságai – birodalmi doktrína

A világ fejlődése a XIX. század utolsó harmadában az imperializmus diktálta gyarmatosítási, szerzési lázban égett. De az Osztrák–Magyar Monarchia nem. Ez volt a különös sajátossága. A birodalom felépítése sokszor területszerzési kényszerrel járt, fontos volt annak igazolása, amit a nemzetközi közvélemény

elfogadott és azután legitimált. Sokszor ezt presztízssokokra vezették vissza, vagy éppen ellátási okokra, védelmi szükségletekre. Az Osztrák–Magyar Monarchia különleges államalakulat volt, kettős monarchia, több egykori önálló állam laza szövetsége. A birodalmi súlypontokat a dunai monarchia térségére helyezte fokozatosan. Birodalom volt, de az egyik eltérés volt a többi európai birodalommal összehasonlítva, hogy a Habsburg Birodalom inkább dinasztikus politika, mintsem hódítás útján jött létre. Összetartó ereje nem valamely népcsoport – a XIX. századtól nemzet – hódításban megnyilvánuló hegemóniájára, hanem a dinasztikus elvre, illetve azokra a jogcímekre épült, amiket a Habsburg uralkodó megszerzett.

A XIX. századi birodalomépítés tekintetében a leglényegesebb különbség az, hogy – szemben az akkor létezett európai birodalmakkal – a Habsburgok állama önmagát európai kontinentális hatalomnak gondolta el, önképe erre alapult, és így nem hozott létre gyarmatokat, nem teremtett gyarmatbirodalmat. Pedig a társadalmi belső feszítő erő megvolt, és a hódításhoz rendelkezett megfelelő flottával is. Apró, elhanyagolható kísérletek jellemezték a területszerzésben, az osztrák hajók jószerével csak tudományos felfedezésben jeleskedtek. Tényleges gyarmati részvétele közös akcióban történt, a bokszerláadás leverése után a kínai kormányzat 1901. szeptember 7-én békét kötött a győztes koalícióval. Ennek értelmében az angolok és a franciák növelhették koncessziós területeiket, a többi állam pedig jogot kapott arra, hogy az egymilliós Tiencsin város 60%-át felossza egymás között. A Hajho folyó bal partján kapott helyet az Osztrák–Magyar, a belga, az olasz és az orosz koncesszió. 1917-ig, tizenhat évig állt fenn az az állapot, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának volt egy kicsiny gyarmata. De hiányzott a birodalomból az akarat, hogy a kontinensen kívül növelje területeit. Nem fért bele mindez az identitásába. Az egyik következmény az volt, hogy a Birodalom gyengébb volt annál, mint ha lettek volna gyarmatai.

A Monarchia ilyen külső összetartó célt és ethoszt nem tudott megjeleníteni saját, sokszorososan tagolt, ellentétektől szabdaltságnak. Ha ugyanis a Monarchia kívül nem gyarmatosít, akkor nyilván belül gyarmatosít. Imperializmusát belső kolonizációban vezeti le, hiszen minden birodalomhoz hozzátartozott a gyarmatosítás valósága és képzelete.

Valójában Ausztria–Magyarország kétközpontú birodalom volt, császári udvartartással Bécsben, királyival Budán. A Gründerzeit nekirugaszkodási korszakának három évtizedében (1890-ig) Bécs lakossága 470 ezerről 800 ezerre, a Vorortokat is beszámítva 1 millió 342 ezerre nőtt. A korszak maradandó eredménye a megalapozó kommunális építkezések sora: a jó hegyi ivóvízzel való ellátás és a csatornázás, a gázvilágítás, utóbb a villany bevezetése, a korszerű út- és közlekedési hálózat kiépítése.

Budapest lakossága 1869 és 1910 között 270 ezerről 880 ezerre, az elővárosokkal együtt 1,1 millióra, a házaké 9300-ról 17 ezerre, a lakásoké 50 ezerről 170 ezerre nőtt.

Külpolitikai realitás: már csak a Balkán-félsziget

A dualizmus kori magyar politikai elit Balkán-koncepciói

A Balkán-félsziget az egyetlen lehetősége volt az Osztrák–Magyar Monarchiának területszerzésre, mivel korábban világossá vált, hogy a nyugati hódítás lehetősége kizárt. Magyarország a kettős monarchia egyik tagja, a közös ügyek döntéshozatalában fejthetett ki hatást egy esetleges önálló balkáni politikára. Hogy milyen volt a magyar politikai elit Balkánnal kapcsolatos elképzelése, ehhez több rétegét kell megvizsgálni a kérdéskörnek, abban felvilágotva néhány fontos alkotó személyiség gondolatait.

Ugyanakkor közismert az is, hogy az 1868. évi XXX. tc., az ún. magyar–horvát kiegyezési alaptörvény kimondta, hogy „Magyarország s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok egy és ugyanazon állami közösséget képeznek”.

A külpolitikára gyakorolt magyar befolyás a külsőségekben igen erősnek látszik. Négy alkalommal ült magyar politikus Metternich íróasztalánál. Idősebb és ifjabb Andrássy, két ízben pedig Burián István. Kálnokynak a neve volt magyar, Aehrenthalnak a felesége. Berthold pedig magyar állampolgársággal rendelkezett. Kálnoky és Goluchowski a magyarokkal történt konfliktus miatt volt kénytelen visszavonulni, de Beust bukásához is jelentősek hozzájárult a magyar delegáció szembeszegülése.

Tartalmi tekintetben a kép nem ilyen kedvező. Ennek érvényesülése a dualizmus első évtizedeiben érezhető. A soknemzetiségű államalakulatban nem lehetett magyarrá lenni, a háború kirobbantása példája a magyar érdekgazdálkodásnak a birodalmihoz.

A korszak döntéshozatali folyamatait nemcsak a közös minisztériumok és annak tisztviselői formálták, hanem a gazdasági elit érdekei is, ugyanakkor a Balkánról értekező, azzal foglalkozó tudósok sokasága is. Gróf Andrássy Gyula külügyminisztersége idején a status quo fenntartása és a területen az érdekszférák elhatárolása volt a cél. A szerb–török háború után szakítás történt a fenti állásponttal, majd felmerült itt már a Bosznia-Hercegovina okkupációjának a kérdése is. Gustav Kálnoky idejére lassú balkáni terjeszkedés indult el, amit Oroszországgal együtt kívánt megoldani. Goluchowski 1895-ben visszatért a status quo gondolathoz, ebben gazdasági érdekek is motiválták, ezt követte a vámháború, majd a Balkán területén más-más államok támogatása. Aehrenthal

a nagyhatalmiság jegyében a Balkán meghódítására törekedett. Bosznia-Herzegovina annektálásával konfliktushelyzetet teremtett, mivel a következő külügyminiszternek Berchtoldnak a balkáni nemzetek féken tartására kellett koncentrálnia.

Nem kellett sokat várni a szikra lobbanására, amely két Balkán-háborút eredményezett területi átrendeződéssel és a török uralom megszűnésével járt.

A Balkán ugyanakkor nem csak új területként jelent meg a gondolkozásban, hanem befektetési és üzleti lehetőségként is, gondoljunk csak a budapesti malmok hihetetlen gabonaigényére, amit a századfordulón jórészt a Balkánról elégitettek ki.

A gazdasági elit befolyásoló erőt jelentett politikai elite, akkor bizonyára jó példa erre a GYOSZ alapító elnökének, az idősebb Chorin Ferencnek az írása, aki nem sokkal a világháború kitörése előtt jelölte ki a következő kereskedelempolitikai célokat: „Iparunkra nézve [...] a kelet kapuinak feltárása életszükséglet. [...] Azt kell éreznünk, hogy a kelet piacaira múlhatatlanul szükségünk van. Valóságos misszióvá kell tennünk, hogy a Dunán le egészen a Fekete-tengerig a hegemoniát Magyarországnak biztosítsuk.”

Egy másik példa Weiss Manfréd, aki mint üzletember a csepeli gyárból a közös hadseregen kívül sok más országba is szállított különböző hadianyagokat, lőszereket: a balkáni háború idején Szerbiába és Bulgáriába.

A térség kutatásában a kezdetektől több tudományág képviselői (történész, etnográfus, nyelvész stb.) vettek részt, de a geográfusok kiemelt szerepet játszottak feltárásában. Ebben annak is szerepe lehetett, hogy a 19. században (amikor a kutatások megindultak), a geográfia fő feladatának az ismeretlen, „vad”, egzotikus vidékek megismerését, megismertetését tartották. Ezen kritériumoknak a Balkán igen jól megfelelt, ezért is nagyobb lehetett az érdeklődés iránta, mint a többi (ún. civilizált) dél-európai térség iránt.

„Kánitz Fülöp Félix látta meg s hirdette komoly formában először, hogy a balkáni népekkel nem szabad s nem lehet úgy játszani, mint a sakkfigurákkal, hanem meg kell ismerni őket, hogy Európának, amikor a Balkán felett ítélkezik, s a balkáni népekkel gazdasági kapcsolatait igyekszik fejleszteni, figyelembe kel venni a balkáni viszonyokat.”

A három közös minisztérium közül a pénzügy volt a legkevésbé rangos, azonban az értékét jócskán megnövelte, hogy a két okkupált tartomány igazgatása is hatáskörébe tartozott. Minden bizonnyal gyakorlati és közirói tevékenysége is jelentősen befolyásolta a magyar elit Balkánról alkotott felfogását Kállay Béninek, aki döntően támaszkodott a bosnyákokra, mai szerb felfogás szerint kitalálta a bosnyák nemzetet. Burján István 1903-ban kapott pénzügyminiszteri kinevezést, ő azonban a szerbeket és a horvátokat részesítette

előnybe, ezzel sikerült konszolidálnia a két forrongó tartományt. 1907-ben írta az uralkodónak a javaslatát Bosznia-Hercegovina annektálásáról, amit ekkor még elnapoltak.

Kállay Béni széleskörű tevékenységének egy elemét emeljük ki a bosnyák nemzetkonceptiót. 1882-ben lett Kállay a Monarchia közös pénzügyminisztere, egyúttal Bosznia és Hercegovina kormányzója. Egy egységes boszniai nemzet-tudat kialakítása, és ily módon ellenállni a szerb és a horvát versengésnek e tartományok birtokáért, valamint felszámolni a Monarchiától való elszakadás veszélyét. Az okkupációval körülbelül félmillió, korábban privilegizált helyzetben levő muzulmán került az Osztrák–Magyar Monarchia határain belülre, s amikor 1882-ben, egy újabb bosnyák felkelés után Kállay átveszi a tartományt, azonnal hozzálátott a muzulmánok kiengeszteléséhez. Törekvése, hogy az önálló bosnyák nemzeti tudat kialakításával ellensúlyozza a Monarchia szláv népeinek centrifugális törekvéseit, nem járt sikerrel. Munkája közben azonban számtalan ötletet és módszert próbált ki, valóban fáradhatatlanul tevékenykedett a siker érdekében.

Havass Rezső a magyar földrajztudomány és politikai földrajz egyik sajátos alakja. A földrajzi problémák közül elsősorban a gyakorlati élettel kapcsolatosak felé orientálódott. Ezen érdeklődési kör szolgálatában jelent meg 1878-ban az első jelentős gazdaságföldrajzi értekezése a károlyváros–fiumei vasútról. Továbbiakban a tudományos felfogását három fő tényező határozta meg: Dalmácia, a tenger és a „kelet” (Balkán).

Ettől fogva publikációiban gyakorlatilag folyamatosan napirenden volt a magyar imperialisztikus törekvések tudományos képviselője az Adriára való kijutás intenzifikálásával és Dalmácia Magyarországhoz való csatolásával. A magyar tudományos-gazdasági életből kiemelkedve az elsők között ismerte fel a kereskedelem és a közlekedési kapcsolatok fejlesztésének fontosságát. Több erre vonatkozó elképzeléssel is rendelkezett a Magyar Birodalom szempontjából. „A magyar nemzetgazdasági és hatalmi törekvéseinek iránytűje keletre mutat. Nemcsak egy dicső múltnak, az Árpádok, az Anjouk és Mátyás király világpolitikájának hagyománya serkent minket erre a törekvésre, hanem érdekeink egész láncolata – kiváltképpen gazdasági téren – egyik legfontosabb feladatunkká teszi, hogy keleten, elsősorban a szomszéd Balkán-félszigeten, tért foglaljunk.”

A fenti elképzelések rendszerébe illeszkedik a magyar-dalmát összekötő vasút ügyének felkarolása is. Ez a vonal teremtette meg a gazdasági kapcsolatok intenzifikálásának lehetőségét Dalmáciával, hozta közelebb azt Magyarországhoz. A magyar tengeri kereskedelmet csak korlátozottan ellátni képes Fiume kikötőjének kiegészítése miatt merült fel az újabb fejlesztés igénye. Ennek legkézenfekvőbb megoldása „az Adriai tengeren csakis a dalmát kikötők lehetnek”.

A gazdasági kapcsolatok elmélyítésének egyik fontos záloga volt, hogy minél sűrűbb és fejlettebb legyen a közlekedési hálózat. A dalmát kikötők (Fiume, Zára, Split, Sebenicó) szárazföldi összeköttetése nem csak a gazdaság érdekeit szolgálta, hanem a már küszöbön álló háborúban is stratégiai szerepet töltött be (hamar az ellenség kezére került). A hosszas viták ellenére és Havass tudományos érveléseinek köszönhetően a Magyar Kormány úgy döntött, hogy a „likai” vonalat fogják megépíteni.

A vasút másodrangú fővonalként épült meg, ezzel lehetővé vált, hogy gyorsvonatok is közlekedhessenek rajt. A kiinduló pont Ogulin állomás volt és Jezero, Vrhovine, Gospić, Gračac, Pribidić állomásokon át vezetett a dalmát határig. Ebből volt még két leágazás: Bihać (Bosznia), illetve Lika-Krbava megyében Otočac irányába.

A fentiekből jól kitűnik, hogy gondolkodás módja egyszerre tartalmazott lokális és globális elemeket, amelyek piramis szerűen épültek fel egy dinamikus egészet alkotva.

Amikor az előbbieken igyekeztünk Dalmáciával kapcsolatos gyakorlati irányelveit kifejteni, akkor már akarva-akaratlan szembetaláltuk magunkat a tenger, a tengeri kereskedelem fontosságával. Ebben az aspektusban két fontos művét szeretnénk megemlíteni: A szuezi csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiumére. Az 1869 novemberében megnyitott Szezi-csatorna közelebb hozta Kelet-Ázsiát és Dél-Ázsiát a Földközi-tenger medencéjéhez. Az Osztrák–Magyar Monarchia és ezen belül Magyarország nem tudta kiaknázni az ebben rejlő kereskedelmi lehetőségeket. Gazdasági adottságaihoz mérten csak elenyésző hasznot tudott profitálni az Ázsia felé irányuló kereskedelem fellendüléséből. Ennek több oka volt. Többek között a Fiumei kikötő fejlesztésének korlátozott lehetősége, ezt elemezte a Fiume című tanulmányában. Ehhez még hozzájárul a magyar tengeri-kereskedelmi politika koncepciótlansága is!

Havass Rezső az 1910-ben megalakult Turán Társaság alapító tagja. A „Turán” elnevezés egy német származású angol nyelvésztől, Max Müllertől származik. A magyar geopolitikai gondolkodásba Vámbéry Ervin ültette át, megfogalmazva egy, az Adriától Kínáig tartó Eurázsiai Birodalom vízióját. A „turáni gondolat” köré tömörülő értelmiségiek több csoportba sorolhatók. A közös az volt bennük, hogy a magyarság geopolitikai törekvéseit szerették volna a Kárpát-medencében, illetve azonkívül újrafogalmazni. Egyeseknek ez a német és osztrák imperialisztikus törekvésekkel való versenyt jelentette a Balkánon és a Kárpát-medence határterületein. Mások szerint akár a Törökországgal való kapcsolatok intenzifikálását is. Ne feledjük, ebben az időben Magyarországnak bizonyos pángermán és az egyre erősödő pánszláv törekvésekkel is komolyan

kellett számolnia. Ebben a kontextusban talán jobban érthető, hogy Havass műveit miért hatják át mélyen az imperialisztikus gondolatok.

A dualizmus-kori magyar politikai elit Balkánnal kapcsolatos hozzáállását vizsgálva azt látjuk, hogy az sokrétű, célunk néhány meghatározó tényező és szereplő koncepciójának a bemutatása volt.

Az európai diplomácia a XIX. század második felében és a századfordulón több konfliktussal nézett szembe. A korszak főbb eseményei voltak: a krími háború, a porosz-osztrák háború, a porosz–francia háború és a második Német Birodalom létrejötte.

A világháborút megelőző feszültség három fő gyújtópont körül kristályosodott ki:

1. Ausztria és Oroszország rivalizálása a Balkánon
2. A francia–német konfliktus Marokkó körül
3. A fegyverkezési verseny Nagy-Britannia és Németország között a tengeren, s az összes hatalom között a szárazföldön.

A századfordulón új államok jelennek meg világhatalmi tényezőként: Németország, Egyesült Államok, Japán, míg mások megtorpantak: Franciaország, Oroszország. Németország előretörték. Új fejlemény volt: angol–német átmeneti közeledés a 90-es években. Franciaország is új alapokra kívánta helyezni kapcsolatait. Három angol–francia szerződés született, a kezdete 1904 áprilisában Londonban. A három egyezmény a gyarmati területeket volt hivatott rendezni a két fél között.

A világháború kódolva

Az első Balkán-háború 1912. október 8-án tört ki. A több frontot nyitó keresztény erőkkkel szemben a török hadsereg egy sor csatát elvesztett, a folyamat kelet nemzeti ébredése, hosszú mintegy ötszáz éves török uralomnak vet véget. Mindemellert Európa beteg embere területi hódításait kénytelen feladni, illetve komoly területi átrendeződések történtek a Balkánon. Sokan úgy vélik, ez volt az előszobája az első nagy háborúnak, amit első lépésben a balkáni államok viseltek a Török Birodalommal szemben. A győztes szövetségesek mind-mind nagyobb területet szerettek volna megszerezni, így a nagyhatalmi közvetítés ellenére Bulgária elégedetlenségét kifejezve elindította a második Balkán-háborút. Bulgária 1913. június 29-én hadüzenet nélkül megtámadta Szerbiát és Görögországot. A második Balkán-háborúban Bulgária ellen, valamint a szerbek és a görögök mellett harcoltak a románok, a törökök és a montenegróiak is. A hatalmas túlerőben levő koalíciótól a bolgárok vereséget szenvedtek. Az új határok meghúzása után számítani lehetett arra, hogy előbb vagy utóbb újabb

fegyveres konfliktusok törhetnek ki Délkelet-Európában. A folyamat itt elkezdődött, de még kezelni tudta a nemzetközi rendszer, de a repedések ott voltak a multinacionális birodalmak falán, ez nem csak a Török Birodalmat, hanem az Osztrák–Magyar Monarchiát is érintette.

A hatalmi ambíciók mellett a döntéshozatal során nem fordítottak figyelmet az etnikai és földrajzi és történelmi határok méltányos megállapítására, így egy szikra hiányzott azon a területen, amit az Osztrák–Magyar Monarchia saját gyarmatterületeként tekintett.

Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni ambícióit fékezte Oroszország támogatása, gyakorlatilag a Balkán Szövetség háborúját megelőzőleg vámháborút indított Szerbia ellen, ugyanakkor Bulgáriát ígéretekkal kívánta maga mellé állítani.

Összegzés

Osztrák–Magyar Monarchia a századforduló Európájában a nemzetközi politikában történeti nagyhatalomként elfogadott és számon tartott képződmény volt. Bismarck már miniszterelnökké választása után (1862) azt javasolta az osztrák nagykövetnek, illetve üzenté Ferenc Józsefnek, hogy Ausztria Bécs helyett helyezze át súlypontját Budapestre. Az üzenet tartalma az volt, hogy a Német Birodalom majdani létrejötte után Ausztriának nem marad hatalmi tér a német szállásterületeken. A soknemzetiségű állam mozgáselehetőségeit nagyban korlátozta a nemzetállami törekvésekre, elszakadási mozgalmakra adott belső válasza.

Az Osztrák–Magyar Monarchia nem nemzeti-nemzetiségi, hanem alapvetően dinasztikus-hatalmi kompromisszumok bázisán létrejött, s részben azon álló politikai képződmény volt. Az uralkodó személye, korábbi tapasztalatai, konzervativizmusa jelentős „versenyhátrányt” jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia elitje számára, Ferenc József személyében alig tudott alkalmazkodni a megváltozott világ kihívásaihoz.

A geopolitikai érdekérvényesítési szándékok mindig a belső erő- és érdekviszonyok mentén alakultak, az európai folyamatok befolyásolási lehetősége így korlátozottá vált. A gazdasági kapcsolatok belső elmélyülése az integrálódás felé, a nemzetiségi ellentétek a dezintegrálódás felé mozgatták az Osztrák–Magyar Monarchia sorsát. Az uralkodó eliteknek a külpolitika szintjén is mindkét törekvést és lehetőséget kezelniük kellett.

Az Osztrák–Magyar Monarchia nem vett részt érdemben a tengeren túli gyarmatokért folytatott küzdelemben, számára szinte kizárólagosan a Balkán-félsziget területe kínálkozott gyarmatosítási terület-ként. Ebben a térségben viszont elemi módon ütközött össze Oroszország igényeivel. Anglia ugyanakkor

érdekelt volt Törökország létében, s abban, hogy a tengerszorosok ne kerüljenek az amúgy akár szövetségesnek tekintett oroszok uralma alá.

1897-ben úgy tűnt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország érdekszféra-megosztás alapján rendezni tudják az egymás közötti feszültségeket. Ferenc József szentpétervári látogatásán megegyezés született arról, hogy Szerbia és Nyugat-Macedónia az Osztrák–Magyar Monarchia, Bulgária és Kelet-Macedónia pedig Oroszország elismert érdekszférájába tartozik.

Az Osztrák–Magyar Monarchia a „visszafogott csendestársból”, a „másodhegedűsből” 1908-ban, Bosznia- Hercegovina annexiója kapcsán vált európai jelentőségű cselekvővé. Az Osztrák–Magyar Monarchia mintegy 30 évig adminisztrálta úgy a területet, hogy a főhatalom formálisan a Török Birodalomé volt. Az annexió jogalapja lényegében a berlini szerződés titkos záradéka volt, lehetőségét pedig Oroszország meggyengülése teremtette meg. Az annexió érdemben már nem Törökország, hanem Szerbia és Oroszország ellen irányult.

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje az alkotmányos berendezkedés következtében eléggé bonyolult volt, számszerűen az európai nagyhatalmak „középmezőnyébe” tartozott.

A Haditengerészet jelentősége a Monarchia számára lényegesen kisebb volt (az európai nagyhatalmak flottáihoz képes szerény). A haditengerészet tényleges célja lényegében a partvédelem lehetett csak, távolsági hadviselésre nem volt felkészítve.

Az Osztrák–Magyar Monarchia bár nem volt klasszikus értelemben „landlocked” állam, a nagy területű államok közül a leginkább szárazföldi jellegű, illetve meghatározottságú volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia összes határának mindössze 12%-a volt tengeri jellegű, e tekintetben a legrosszabb értéket mutatta (Oroszország 75, Franciaország 63, Németország 36%).

Az Osztrák–Magyar Monarchia mintegy öt évtizedes története (a hosszú XIX. században) rendkívül izgalmas kérdéseket vet fel mind a nagyhatalmi, mind pedig gazdasági, társadalmi, szervezeti, etnopolitikai stb. szempontokból. Külön sajátosságai és következményei voltak a sajátos államszerkezeti konstrukciónak.

Az Osztrák–Magyar Monarchia lényegében az európai nagyhatalmi érdekek hívták életre, majd a világháborús vereség következtében megváltozó nagyhatalmi politikai változások határozták meg bukását. (A győzteseket általában nem szokták sem megcsónkítani, s különösen nem felszámolni.) Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajzi problémáinak elemzését külön kiemeli az, hogy sokan az Európai Unió egyik előzményeként kezelik. A legtöbb ilyen jellegű megközelítés a belső érdekegyeztetési és működési mechanizmusokra irányul, s nem a kezdet, s különösen nem a felbomlás „kivetítésére”.

Irodalomjegyzék

- ÁBRAHÁM BARNA 2007: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. – *Régió*. 18. évf. 2. szám. 47–78. o.
- CSIKÓS NAGY BÉLA 1996: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredfordulón*. Budapest.
- DÁN KÁROLY 2000: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. – *Aetas*. 15. évf. 1–2. sz. 220–249. o.
- DIÓSZEGI ISTVÁN 2001: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Budapest, Vince Kiadó Tudomány–Egyetem sorozat.
- DIÓSZEGI ISTVÁN 2008: Burián István, a közös külügyminiszter. – *História*. 30. évf. 9. sz. 9–11. o.
- GERŐ ANDRÁS 2013: Birodalom gyarmat nélkül. – *Közép–Európai Közlemények*. VI. évf. 1–2. sz. No. 20–21. 39–49. o.
- VON ADAM WANDRUSZKA–PETER URBANITSCH (Hrsg.) 1973: *Gross Nachum T. Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft in. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die wirtschaftliche Entwicklung*. Hrsg von Alois Brusatti Wien.
- GULYÁS LÁSZLÓ 2012: Az Osztrák–Magyar Monarchia etnoregionalista átszervezésének tervezete. Aurél Popovici terve 1906. In: MAJOROS ISTVÁN (főszerk.): *Háborúk, békek, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Budapest, ELTE Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék. 239–246. o.
- GULYÁS LÁSZLÓ 2002: Az Osztrák–Magyar–Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: GAZDAG LÁSZLÓ (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. Pécs. 168–188. o.
- GULYÁS LÁSZLÓ 2012: *Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914*. Budapest, Kárpátia Stúdió. .
- HAJDÚ ZOLTÁN 2009: Az Osztrák–Magyar Monarchia a geopolitikai kényszertől a világpolitikai feleslegességig. – *Közép–Európai Közlemények*. II. évf. 1. sz.
- HAVASS REZSŐ 1911: A magyar–dalmát összekötő vasút jelentősége. – *Földrajzi Közlemények*. XXXIX. kötet. Budapest. 67–85. o.
- HAVASS REZSŐ 1913: Magyarország és a Balkán (Szerbia, Bulgária, Románia) Gazdaságpolitikai tanulmány. – *Földrajzi Közlemények*. XLI. kötet. Budapest. 153–199. o.
- HAVASS REZSŐ 1882: *Ritter Károly Összehasonlító (Bölcsészeti) Földrajza*. Budapest, Wilokens és Waidl Könyvnyomdája.

- JAMRIK LEVENTE: *Volt egyszer egy gyarmatunk*. nol.hu/archivum/20120901-volt_egyszer_egy_gyarmatunk-1329347
- LONGA PÉTERNÉ 2007: Karriertörténet a dualizmus korában – 150 éve született Weiss Manfréd, a csepeli gyár alapítója. – *Iparvédelmi és Szerzői Jogi Szemle*. 2 (112) évf. 4. sz. 148–160. o.
- MÁRKUS DEZSŐ (szerk.) 1896: *Magyar törvénytár 1836–1868. évi törvény-czikkék*. Budapest, Franklin. 422. és 430–431. o.
- NAGY MIKLÓS MIHÁLY 2009: Az Osztrák–Magyar Monarchia geostratégiai és katona-földrajzi kényszerei. – *Közép-Európai Közlemények*. II. évf. 2. sz. No. 4–5.
- PÉCSI A. 1927: Havass Rezső emlékezete. – *Földrajzi Közlemények*. LV. kötet. Budapest. 81–83. o.
- ROMSICS IGNÁC 2012: A magyar birodalmi gondolat. – *Mozgó Világ Online*. Augusztus.
- ROMSICS IGNÁC: *The Austro-Hungarian Monarchy before 1914: Nations and Ethnic conflicts*. http://hungarianpublications.org/uploads/text/authors/Romsics_Dism_First.pdf
- SCOTT M. EDDIE 1989: *Economic Policy in Austria-Hungary, 1867–1913. The Cambridge Economic History of Europe Vol. VIII. The industrial economies; the development of economic and social policies*. Ed. By Peter Mathias and Sidney Pollard. Cambridge.
- SZÁSZY ISTVÁN 1928: *Az államok közötti utódlás elmélete*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadó vállalat.
- SZÁVAI FERENC 2004: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó.
- ZSEBŐK CSABA 2012: Százéves történet: a Balkán-háborúk. – *Magyar Hírlap online*. október 5. Archivum. magyarhirlap.hu/tortenelem/szazeves-tortenet-a-balkan-haboruk.

Hardi Tamás

tudományos főmunkatárs

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Győr

TÖRTÉNELEM ÉS GEOPOLITIKA A DUNAI FEJLESZTÉSEK HÁTTERÉBEN¹

Gondolatok a Duna régióformáló szerepéhez

ABSZTRAKT

A folyóvizek jelentős szerepet játszottak az európai gazdaság kialakulásában, fejlődésében. A vasút és általában a gépesített közlekedés megjelenése előtt kitüntetett szerepük volt a szállításban, de sok gazdaságban még ma is alapvető szerepet játszanak. A tanulmány a Duna gazdasági fejlődésünkben betöltött történelmi szerepét vizsgálja, s azt, hogy a gazdasági szükségszerűségeken kívül milyen geopolitikai események, hatások alakították ezt a szerepet, s hogy mely okokra vezethető vissza, hogy a Duna a lehetségesnél kisebb mértékben járult hozzá Magyarország és Délkelet-Európa fejlődéséhez az utóbbi 200 évben.

KULCSSZAVAK: Duna, szállítás, csatornafejlesztések, geopolitika, Délkelet-Európa

Egy jelentős méretű folyó, amely agrár termőközveteket köt össze a felvevő paccal, nyersanyaglelőhelyeket a feldolgozóipari körzetekkel történelmi léptékben hozzájárulhat ahhoz, hogy egy együttműködő gazdasági térség kialakulhasson. A Duna mint tengely, mint határ több birodalom fontos földrajzi elemévé vált (Breu 1971), így fontos hatalmi tényező. Abban több szerző egyetért, hogy a Duna gazdaságfejlesztő erővel bírt térségünkben (Gál 2001), de napjainkban úgy látjuk, hogy a Duna mint közlekedési folyosó kihasználtsága alacsony szintű, messze elmarad a lehetőségektől, különösen a folyó középső és alsó szakaszán. Ennek okaként általában azt nevezik meg, hogy a hajóút adottságai, paraméterei gyengék, elmaradtak azok a fejlesztések, amelyek azt jobban kihasználhatóvá tették volna, így számos akadály nehezíti a közlekedést. Nem tagadva ennek az állításnak az igazát elemzünk olyan okokat, amelyekre visszavezethető, hogy a folyó kihasználtságának szintje alacsony maradt. Tanulmányunk történelmi léptékben vizsgálja a Duna és a térség gazdasági integrációjának kapcsolatát, s próbál napjaink területi fejlődési folyamatainak vizsgálatához bizonyos történelmi hátteret adni.

1 A tanulmány a Változás és folytonosság a magyar térképzetekben: nemzet, területiség, fejlesztés és határpolitika című NN 114468 témaszámú Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) kutatás keretében készült.

Bevezető

Egy folyó a gazdaságtörténet jelentős részében mint közlekedési, szállítási útvonal járul hozzá egy régió gazdaságának szervezéséhez, s mint ilyen, alakítja is a gazdasági térszerkezetet. Éppen ezért tanulmányunkban a térség gazdasági egységesülésének kérdését a vízi szállítás gazdasági szerepén keresztül vizsgáljuk. Megközelítésünk elsősorban arra koncentrál, hogy a különböző gazdaságtörténeti korokban milyen szerepe lett volna a folyónak a térség gazdasági fejlődésében, s vizsgáljuk azokat az (elsősorban geopolitikai) okokat, amelyek miatt a Duna nem tudott teljes mértékben megfelelni ezeknek a gazdasági igényeknek (Hardi, 2012).

Két olyan tényt említenénk meg, ami miatt a vízi közlekedést ma csekély mértékben igényli a gazdaság a Duna mentén, s emiatt annak kihasználtsága elmarad a lehetségestől. Egyrészt térségünkben nem alakult ki egy gazdasági ágazatban sem olyan regionális kapcsolatrendszer, amelynek tengelyét, feltételeit a folyó biztosította volna. A Duna mentén, az industrializáció során kiépülő nemzetgazdaságok inkább versenytársakká váltak, semmint egymást kiegészítő rendszerré. Másrészt nem épült ki az a vízi közlekedési hálózat, ami a vízi közlekedés hatékonyságát fokozta volna, úm. a hajózható mellékfolyók, átkötő és útrövidítő csatornák rendszere, kikötők, csatlakozási pontok más közlekedési rendszerekhez (vasút). Így a jelenleg létező, rendkívül hosszú vízi út elsősorban tranzitszállítások bonyolítására alkalmas, a térségi kapcsolatrendszer fejlődését kevésbé szolgálja.

A térség gazdaságának fejlődése, ennek kapcsán a Duna mint vízi út fejlődése jellegzetesen szakaszolható az elmúlt bő kétszáz évben. Úgy látjuk, hogy a szakaszok kialakításában nagyon nagy szerepet kapott térségünk geopolitikája, amely egyrészt megszabta a korszakhatárokat, másrészt befolyásolta azokat a fejlesztéseket, amelyek az egyes korszakokban szükségesek lettek volna ahhoz, hogy létrejöhessen egy olyan, folyó menti, együttműködő gazdasági kapcsolatrendszer, amely más, hasonló nagyságrendű, európai folyó mentén létrejöhetett ebben az időszakban. Mindenesetre számos olyan, a Duna földrajzi jellegzetességeiből adódó fejlesztési kérdés merült fel a 200 év során, amelyek azóta is rendszeresen előbukkannak.

A 19. század: gabonaszállítás, kolonializáció, iparosodás

A 19. században a Duna térségében, s a dunai hajózás kérdésében elsősorban az Oszmán, az Orosz és a Habsburg Birodalom érdekei ütköztek. A fő cél a balkáni befolyás megőrzése, illetve megszerzése volt, de ehhez kapcsolódott a dunai

hajózás és kereskedelem ellenőrzésének lehetősége is. Oroszország szárazföldi elzártságából a Fekete-tenger irányába kívánt kitörni, s ezért már a 18. században elérte annak partvidékét. A kereskedelmének fellendítése érdekében megalapították Odesszát (1794), amelynek fő szerepe az orosz gabona világcipacra juttatása volt. Az oroszok legfontosabb érdeke a szabad mozgás és kereskedelem a Fekete-tengeren és a szorosokban (Boszporusz és Dardanellák), s kiváltképp a gabonakereskedelemben a fiatal kikötőváros, Odessza érdekeinek védelme volt (LeDonne, 2006). A terjeszkedés miatt az Orosz Birodalom hamar összetűzésbe került a Balkánt, s így a Duna mentét is uraló Oszmán Birodalommal, s ez vezetett az orosz–török háborúk sorához a 18–19. században. Az Oszmán Birodalom ugyanakkor a kereskedelmet, így a dunai kereskedelmet is monopólizálta, abból csak Ausztria számára tett bizonyos engedményeket.

1829 előtt a Duna fő gazdasági funkciója a magyar Alföld gabonájának elszállítása volt, egyrészt a birodalmi központba (Bécs), másrészt – átrakodással – az adriai kikötőkbe. A Dunán lefelé történő szállítást (a Fekete-tenger irányába) a Török Birodalom akadályozta, megtartva a kereskedelem monopóliumát. Az Bécs felé vezető út földrajzi hátránya, hogy a folyón felfelé kellett vontatni a rakományt. A déli út a Száva és a Kulpa folyók közbeiktatásával Fiume felé tartott, s a Kulpa adottságai, valamint a többszöri átrakodás miatt bizonytalan és drága piacra jutást biztosított, s ez jelentős hátrányt okozott a magyar gabonának a kelet-európai termelőkkel szemben. A dunai hajózást ekkor a Habsburg Birodalom és a Török Birodalom felügyelte.

A több állam területét érintő folyókon a hajózás szabadságát az 1815. évi, a napóleoni háborúkat lezáró bécsi kongresszus mondta ki, de csak elvben, s a Duna kérdése ekkor még nem merült fel nevesítve.

A szállítási irányoknak megfelelően a csatorna-fejlesztési tervek a rossz földrajzi adottságok kiigazítását szolgálták. A magyar Alföld gabonáját csak nagy kerülővel, a Tiszán lehajózva, majd a Dunán felfelé lehetett szállítani. Ezért 1802-re elkészült a Tiszát a Dunával összekötő, 118 kilométeres Ferencsatorna. Ez 227 kilométerrel és 20 nappal rövidítette meg a gabona útját Bécs felé. A 19. század elejétől tervek születtek a Duna–Száva csatorna létesítésére (amely 420 km-rel rövidítette volna le az utat), valamint a Kulpa folyó csatornázását is tervbbe vették.

A következő periódus (1829–1856) kezdetét a drinápolyi orosz–török béke-megállapodáshoz köthetjük, mivel ekkor vált az Orosz Birodalom a delta vidék urává. Ez a hódítás azonban több lépcsőben történt meg. Oroszország a Duna használatára már 1774-ben lehetőséget kapott a portától, de a part menti területeket (Besszarábiát) csak 1812-ben szerezte meg, s vált így Duna parti állammá. Befolyását növelve a Havasalföldi Fejedelemség és így annak kikötői

(Giurgiu, Braila és Turnu Magurele) már orosz érdekszférába tartoztak 1826-ban (Akkerman egyezmény), de a torkolatvidék egésze az 1828–1829-es orosz–török háborút követően került a cári birodalom fennhatósága alá. Ez a dátum egyúttal az oszmán kereskedelmi monopólium megtörését is jelentette nem csak a Dunán, de a Boszporusz szorosban is. A Balkán eddigi gabona-kiviteli tilalma feloldódott, ami hozzájárult a dunai kereskedelem fellendüléséhez. Ez a béke lehetővé tette az orosz, osztrák, a török és a dunai fejedelemségek hajói számára, hogy a folyó teljes hosszában hajózzanak (Palotás, 1984). Csakhogy Oroszország – mint a delta birtokosa – a saját gabonakereskedelme érdekében a tengeri kijutást akadályozta. Karantént állított fel a Szulinai-ágban, s minden hajót Odesszába küldött megfigyelésre (Krehbiel, 1918). Másrészt a hatalmas mennyiségű hordalékot szállító ágakat nem tartotta karban, így a hajózóút egyre rosszabbá vált. Ausztriával ugyan kötött egy egyezményt 1840-ben a hajózás és a kereskedelem biztosításáról, de annak rendelkezéseit nem tartotta be (Palotás, 1984).

A Duna szállítási jelentősége szempontjából a másik kiemelkedő esemény a gőzhajózás megjelenése volt. A géphajó forradalmasította a folyóvízi szállítást, mert így árral szemben is viszonylag gyorsan tudtak közlekedni a megrakott uszályok, s egyre nagyobb lett a hajók befogadó képessége, ami gazdaságosabbá tette a szállítást.

Ezek a politikai és technikai változások tették lehetővé, hogy a vízi kereskedelem jelentősége megnőtt, s 1829-ben megalakulhatott a később stratégiai jelentőségűvé vált Erste Keiserliche-Königliche Donau Dampfschiff Gesellschaft (DDSG) Széchenyi István vezetésével.

A vízi úthálózat igénye nem csak a Duna középső és alsó szakaszán, hanem a felső szakaszon is jelentkezett. Bajorországban a vízi összeköttetés igényét már nem egyszerűen a gabonaszállítás, hanem az egységes német gazdasági térhez való kapcsolódás igénye motiválta. Így került sor 1836 és 1846 között a Lajos/Ludwig-csatorna megépítésére, amely a mai Duna–Majna összeköttetés elődjének tekinthető. A folyó középső és alsó szakaszán a fejlesztések célja az orosz uralom alatt álló torkolatvidék kikerülése volt. Ezért már 1834-ben a DDSG javaslatot tett egy olyan csatorna megépítésére, ami a mai román Duna–Fekete-tenger csatorna szerepét töltötte volna be (Turnock, 1986). Mivel ezt a tervet a Dobrudzsát uraló Oszmán Birodalom orosz nyomásra megghiúsította, a gőzhajózási társaság egy postautat szervezett 1840-ben Russe és Várna között. (E két város között épült ki később a Török Birodalom első vasútvonala [Erdősi, 2008].)

Az 1856 és 1914 közötti időszakot politikai téren a Duna nemzetközivé válása, míg gazdasági téren az iparosítás, a nemzeti gazdasági terek kiépítésének időszakaként nevezhetjük meg. 1856 lényeges dátum a térségben, mivel

ekkor sikerült egy európai hatalmi koalíciónak a krími háborúban időlegesen visszaszorítani a terjeszkedő Oroszországot. Ezzel a győzelemmel az európai szövetséges erők megvédték a brit és francia érdekeket a mediterráneum keleti medencéjében. Ugyanakkor azt is meg kellett akadályozni, hogy Ausztria, mintegy leváltva az oroszokat hatalmi pozíciókat szerezzen a térségben. Erre a legjobb megoldás a Duna közlekedésének nemzetközi rezsím alá helyezése volt. A Duna szempontjából lényeges, hogy ezzel felszabadult a torkolat hajózása. A győztes hatalmak a torkolat szabad használata érdekében hozták létre (először csak ideiglenes jelleggel) az Európai Duna Bizottságot, amelyben a háborúban győztes hatalmak és Oroszország vettek részt. A Brailától felfelé terjedő szakasz „szervező ereje” a Monarchia maradt, s vezetésével megalakult a parti államokat tömörítő Nemzetközi Duna Bizottság is, amelynek működése viszont névleges maradt, mivel nem sikerült kialakítani az együttműködést Ausztria és az önállósuló dunai fejedelemségek között. Az EDB viszont egy különleges rezsímet valósított meg, mivel egy olyan területen hozott létre saját szabályzatokat, amely különböző államokhoz tartozott, s ezeket a szabályokat be is tartathatta, s szankcionálhatta.

A Habsburg Birodalom egy kvázi kolonialista szerepet vállalt a Duna mentén a 19. század második felében. Ezt a tevékenységét elsősorban a DDSG működésére alapozta, amely az 1880-as évekre a világ legnagyobb belvízi hajózási társaságává nőtte ki magát, szénbányákat, vasutat, hajógyárakat tartott fenn (Erdősi 2008). Funkciója az Alsó-Dunán tipikusan a centrum–periféria viszonyrendszer fenntartása volt a kereskedelemben, ugyanakkor rajta keresztül számos modernizáció jutott el az agrár dominanciájú Alsó-Duna menti térségekbe (Erdősi–Gál–Hajdú, 2002). A DDSG gőzhajózási monopóliuma ugyanakkor magára a Dunára vonatkozott, míg a mellékfolyókon szabadon alakulhattak más társaságok. Ezek a társaságok azonban, pusztán a mellékfolyókat használva nem voltak életképesek, nem bírták a versenyt a DDSG-vel (Hámori, 1999). 1857 után már más társaságok is közlekedtethettek gőzhajókat a Dunán, de a DDSG kezdeti előnyével nem tudtak versenyezni. A mellékfolyók hajózása pedig továbbra is kezdetleges maradt. Ez annak ellenére is igaz, hogy a legnagyobb gabonaforgalmat, 1865-ös adatok alapján a mellékfolyók kikötői bonyolították, ún. Makó, Sziszek, Szeged, s csak ezek után következett Győr és Braila (Der Schiffs- und Waren-Verkehr, 1868). A Ferenc-csatornát is jelentős mértékben használták a szállításokra, de ezek a közlekedési eszközök vontatott uszályok voltak.

Ebben az időszakban indult meg a vasút fejlődése is. Így a vízi út számára komoly versenytárs jelentkezett. Ez a verseny elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a kialakuló nemzetállami gazdasági terek integrációját sokkal jobban

lehetett a vasútra alapozni, mint a vízi útra. Gyorsabban, látványosabban fejleszthető volt, mint a víziút-hálózat, ezért a tőkét el is vonta attól (Hoszpötzky, 1908). A vasúti közlekedés gyorsabb, sok árufajta (és a személyközlekedés) szempontjából gazdaságosabb is, mint a vízi szállítás. Magyarországon a vasutak kiépítésénél szempont volt a gabonaforgalom vasútra terelése, még azon az áron is, hogy a viteldíjakat irreálisan alacsonyan tartották azokban a viszonylatokban, ahol a vízi út konkurenciát jelenthetett (Gráfik, 2004).

A hatalmi vetélkedésnek egy újabb dimenziót adott a vasútépítés és hajózás közötti vetélkedés az 1860-as évektől. Ennek egyik megjelenése volt, hogy a gabonaszállítások gyorsítása érdekében a hosszú, torkolatvidéki út helyett a Dobrudzsán átvezető vasút építésébe kezdett egy brit érdekeltségű cég a Danube and Black Sea Railway and Kustendje Harbour Company, Ltd. (Jensen–Rossegger, 1978), valamint hasonló kezdeményezésre épült a Ruszét Várnával összekötő első török vasút. A Német Birodalom, bár rendelkezett Duna szakasszal, de a középső és délkeleti szakasz kérdésében kevés szerepet játszott. Megalakult Dél-német Duna-gőzhajózási Társaság, mely az osztrákhhoz hasonlóan monopolizálta területén a gőzhajózást. A német délkeleti irányú befolyási övezet kialakítása az osztrákok által „foglalt” vízi út helyett a versenytárs vasúti beruházásokban öltött testet.

A vízi út esetében a főág hajózási körülményeinek javítására került sor. Dévény–Gyönyű között (Szigetköz) 1886 és 1896 között alakították ki a hajózó főmedret. A másik fontos kérdés a Vaskapu rendezése volt. Az 1871. évi londoni Duna konferencia döntött arról, hogy a parti országok a hajóút megjavítása érdekében illetéket szedhetnek az arra haladó hajóktól. A parti államok között azonban nem született megegyezés az 1877–1878-as orosz–török háborúig, így annak lezárása, illetve az utána tartott Berliini Kongresszus a Monarchiát bízta meg a munkálatokkal, amely Magyarország hatáskörébe utalta azokat. Az Al-Dunán a szabályozási, illetve hajóút javítási munkálatokat 1890 és 1898 között végezték (Hoszpötzky, 1908; Tóry, 1954; Deák, 1998). Ezek a munkálatok hatalmas teljesítménynek számítottak, s több mint hetven évre biztosították a dunai hajóforgalmat.

A 19. és 20. század fordulóján ismét a csatornaépítés felé fordult az érdeklődés. A kiépült vasúti hálózatok mellett világossá vált, hogy egyes árufajtáknál megmaradt a vízi szállítás költségelőnye, s a gazdasági fejlődés igényelte a víziút-hálózat kiépítését is. A Duna mentén ez számos csatornaépítési tervben öltött testet, amelyek egyrészt a belső vízi út elemek kiépítését, összekapcsolását, másrészt a Duna térség más vízi utakhoz (Rajna, Elba, Odera, Visztula) csatlakoztatását, harmadrészt a tengeri kijutás megkönnyítését szolgálták. Ezeknek a terveknek a megvalósítására született meg a bajor csatornatörvény (1917), az osztrák

csatornatörvény (1901), valamint a magyar állami folyócsatornázási terv (1907). A gabonaszállítások mellett ezek az állami kezdeményezések már kifejezetten az ipar infrastrukturális támogatására jöttek létre (Fekete 1907; Tellyesniczky, 1918; Tőry, 1952). A fiatal dunai államokban is elindultak tervező munkák. Szerbiában angol és német ösztönzésre és finanszírozási ígérettel született meg a Vardaron keresztül az Égei-tenger elérésének terve. 1907-ben egy amerikai vállalat egy előzetes tervet is készített a Duna–Vardar csatorna megvalósítására (Jovanovski, 1993).² Ezek a tervek részint azért váltak szükségessé, mert a korábban épült csatornák méreteik miatt gazdaságtalanokká váltak a hajók növekvő mérete miatt, részben azért, hogy az egyes államokon belül megoldják a belső vízi összeköttetéseket. Pl. Bécs szénellátását javítsák, s a fővárost összekössék az Elbával, Visztulával, Magyarországon Budapestet az alföldi területekkel, s a más folyórendszerekbe és a tengerre való kijutást elősegítsék.

A két világháború kora: a Duna mint nemzetközi kijárat egy 'landlocked' térségből

A huszadik század első felében a Duna szerepe megváltozott. Az első világháború után a Közép-Európában létrejött új államok között több olyat is találunk, amely nem rendelkezik tengerparttal. A háborút lezáró békeszerződés a Duna státuszáról is rendelkezett. A nagyhatalmak újraélesztették az Európai Duna Bizottságot a torkolat felügyeletére, s tevékenységéről a párizsi konferencia rendelkezett. A korábbi megállapodások alapján létrehozták a Nemzetközi Duna Bizottságot is, a part menti államok részvételével (Lipták, 1993).

A konferencián fogadták el azt a konvenciót, amely a Duna Alapokmányát rögzíti.³ Ez a dokumentum a vízhálózatnak mindazt a részét (tehát a mellékfolyókat is), amely egynél több állam számára szolgált a tengerhez kijáróként

2 Az ötlet megszületése az első világháború elzártságából kiutat kereső egyik megalapozatlan kísérlet volt, amelyet a Monarchia bürokráciája átvett, s azóta is éli a maga életét (Kaján, 2004). A Közép-Európából Thesszalonikibe tartó hajózási útvonal kétségtelenül lerövidülne mintegy 1100 kilométerrel. Háborús időkben nem kevésbé csábító volt a Boszporusz és a Dardanellák kikerülésének lehetősége is. Azonban a terv hátránya, hogy nagyon magasan helyezkedik el a vízválasztó a két folyó völgye között, ami miatt a beruházás rendkívül költséges lenne (Tőry, 1954). Kaján idézi Kvassay Jenő szakértői véleményét, miszerint az útvonalon 140 zsilip megépítésére lenne szükség ahhoz, hogy áthidalják a magasságkülönbséget. Ezzel a hajózóút időszükséglete nagyon megnövekedne, egyben a költségek is, tehát nem lenne versenyképes a hosszabb útvonallal.

3 Convention Instituting the Definitive Statute of the Danube, signed at Paris, July 23, 1921. <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19210723-1.pdf>

– nemzetközinek nyilvánította. Valamint megkapta ezt a státuszt minden, akkor létező vagy később építendő csatorna és más csatlakozó vízi út. A két világháború között a korábbi, hajózásra épülő hegemoniát Nagy-Britannia próbálta átvenni. A vesztes államok hajóstársaságait felvásárolva egy ideig vezető gazdasági pozíciót próbált kialakítani magának a Duna mentén. Az angol érdekeltségű Duna Hajózási Társaság profitja stabil maradt, köszönhetően többek között a hajózási vállalatok szénbányáinak, de az egyre erősebb autarchia és nemzeti piacok bezáródása ellehetetlenítette a működésüket (Teichova–Ratcliffe, 1985).

A Duna nemzetközi vízi útja tehát nagy jelentőségre tett szert, hiszen az árukat így nem az újonnan kialakított vámhatárokon keresztül kellett szállítani, hanem közvetlen tengeri kapcsolatot lehetett elérni. Különösen hasznos volt ez Magyarország esetében, amely egyrészt elszigetelődött politikailag a szomszédos államok nagy részétől, másrészt a békeszerződés következtében jelentős mértékben elvesztette gazdasági erőforrásait is, amelynek egy részét (pl. faanyag) folyami szállítás segítségével szerezte be. A folyam–tenger hajózás látzott a külkereskedelmi kitörési pontnak, ezért egy kísérleti időszak után a harmincas évek végére Magyarország nagy lendülettel fejlesztette flottáját, 1200 tonnás Duna–tengerjáró hajókat alkalmazva. Ennek a forgalomnak a stratégiai jelentősége kiemelkedő, mivel biztosították az önálló magyar külkereskedelmet egy problémás időszakban. A hajók Budapestről egyenesen szállítottak árut a levantei, közel-keleti, észak-afrikai kikötőkbe. Budapestet 1938-tól a Lloyds mint tengeri kikötőt tartotta nyilván (Katona, 2000). Ez a flotta egészen a hetvenes évek közepéig állt szolgálatban.

A Duna így alapvető jelentőségűvé vált elsősorban a magyar, de az osztrák és a német gazdasági fejlődés szempontjából is, s a harmincas évektől elősegítette a német befolyás megerősödését a délkelet-európai gazdaságokban (Basch 1944). A német gazdaság már a háború előtt (1934-től), illetve az alatt is emelt áron vásárolta a nyersanyagokat és az élelmiszert a Duna menti Magyarországról és Romániából, amelyek egyúttal a német ipari termékek felvevőpiacai voltak (Honvári, 2005).

Ebben az időszakban ugyanakkor a part menti államok gazdasági fejlődésére jellemző, hogy versenyző, kis nemzetgazdaságok alakultak ki, amelyek kapcsolatai egyre gyérebbek lettek. Ezzel szemben erősödött az egész térség és Németország kapcsolatrendszere, egy kolonialista metodika szerint.

Ami a fejlesztéseket illeti, látható, hogy ebben az időszakban a század elején elhatározott tervekre már forrás nem jutott, ráadásul a korábban tervezett hálózati elemek, csatornák jelentős része több állam területére esett volna, így ezek a fejlesztések elmaradtak.

A második világháború a német dominancia erősödését jelentette a Duna völgyben. Németország Románia közreműködésével 1938–39-ben felszámolta az EDB és az NDB működését, s a dunai hajózást alárendelte a háborús szállításoknak.

A 20. század második fele, szovjet – keleti – orientáció

A második világháború után különböző politikai erők is szükségesnek érezték egy új dunai rezsim megalkotását. Elsőként, 1946-ban a Külügyminisztereknek Tanácsa dunai országokhoz tartozó tagjai alapelveként kinyilvánították, hogy a Dunán biztosítani kell a szabad hajózást minden állam polgára, kereskedelmi hajója, kereskedője számára, az egyenlőség elvét betartva, s azonos szabályokat alkalmazva.

A szovjet befolyás mértékére jellemző, hogy a hajózást szinte teljesen a saját érdekkörébe vonta a nemzeti hajótársaságokkal közös cégeket alapítva, s az újjá alakuló Duna Bizottság, illetve az 1948-as Belgrádi Egyezmény is erősen szovjet befolyás alatt jött létre (Spulber, 1954). A geoökonómiai helyzet alapvetően megváltozott: míg korábban az osztrák, majd a német gazdasági centrum irányába zajlott egy centrum–periféria kereskedelem, a második világháború után a politikai és gazdasági központ keletre helyeződött, s ennek a kereskedelemnek a Duna földrajzi adottságai sokkal inkább megfeleltek. Igaz, a politikai centrum–periféria viszonyt a szállítások jellege nem tükrözte, mivel nyersanyagok érkeztek kelet felől az alsó és középső dunai térségbe. De a Duna így egy komoly kapocsná vált a szovjet hegemonia fenntartása érdekében. Ez az irány határozta meg a fejlesztéseket is, úm. a hajóutat lerövidítő Duna–Fekete-tenger csatorna megépítése és a Vaskapu végleges rendezése (1972). Szovjet tervek vonatkoztak egy olyan csatorna-rendszer kialakítására is, mely nagy körben a Visztulán keresztül kapcsolná össze a kelet-európai iparvidékeket.

A Szigetköz és a Vaskapu újbóli rendezése időszzerűvé vált. Mindkét esetben hosszas nemzetközi huzavona alakult ki. A Vaskapu esetében a költség egy részét a dunai államok közösen állták, s a mértékek, valamint a beruházás szükséges mérete körül kialakult vitát szovjet nyomásra rendezték a felek (Hardi, 2012). A Szigetközi szakasz rendezése ezzel szemben bilaterális keretek között zajlott Csehszlovákia és Magyarország között. 1977-ben került sor a szerződés-kötésre, amelyet Magyarország később felmondott környezetvédelmi okokra hivatkozva, így a beruházást Szlovákia önállóan zárta le. A kérdés körül kialakult vita azóta sem rendeződött véglegesen a két ország között.

A Duna nagyhatalmi befolyás nélkül

A huszadik század vége, a szovjetrendszer összeomlása megszüntette a több évtizedig működő keleti irányú érdekeltségi rendszert. A gazdasági szerkezetváltással járó visszaesés nagymértékben érintette azokat az ágazatokat, amelyek a dunai szállításokon alapultak. Ráadásul a jugoszláv válság politikailag, majd a Duna hidak lebombázása fizikailag is bénította a dunai hajózást. Az 1992-ben átadott Duna–Majna–Rajna csatorna élénkítette a felső szakasz forgalmát, de a középső és alsó szakasz továbbra is kevésbé kihasznált maradt. Jelenleg úgy látjuk, hogy a keleti irányú forgalom erősödése jelenthet egy új lehetőséget a folyóvíz számára, különösen a konténerforgalom, a tranzit lehetőségére alapozva. A kilencvenes évektől látható, hogy a folyami hajózás fejlesztése közös európai érdek lehet, különösen a fő közúti korridorok telítődése esetén. Témánk szempontjából ezért van jelentősége annak, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága (Economic Commission for Europe) támogatásával 1996-ban megszületett az AGN szerződés,⁴ amelynek fő célja, hogy az európai, nemzetközi jelentőségű víziút-rendszert fejlessze, a hiányzó összeköttetéseket pótolja. A Duna esetében fontos, hogy számos olyan hálózati elem került be a szerződésbe, mint fejlesztési lehetőség, amely az elmúlt kétszáz évben már megfogalmazódott, de meg nem valósulhatott. Ezek megvalósulására jelenleg is kicsi az esély, nehezen lenne bizonyítható a gazdaságosságuk a mai gazdasági helyzetben, de a szerződés tartalma talán igazolja azt a kezdeti megállapításunkat, hogy a félbemaradt hálózatosodás nagymértékben visszavetette a Duna gazdasági térszerkezet alakító szerepét térségünkben.

Tapasztalatok

A Duna térség gazdasági fejlődése és összekapcsolódása szempontjából a folyó adta lehetőségeket csak mérsékelten tudták kihasználni a part menti államok. Láthatjuk, hogy az elmúlt kétszáz évben a vízi út földrajzi adottságai megnehezítették annak gazdaságos használatát, s a földrajzi problémákat áthidaló fejlesztési tervek megvalósulása elmaradt. Ezen tervek egy része természetesen illuzórikusnak minősíthető, de számos közülük az adott gazdaságtörténeti korban reális lehetőséget rejtett magában. Így a Duna jellemzően olyan „egyvágányú” közlekedési tengely maradt, amely kiemelkedő gazdasági jelentőségre csak a kolonialista törekvések idején, a térség gazdaságának az osztrák, a német és a

4 European Agreement on Main Inland Waterways of International Importance. Geneva, United Nations Economic Commission for Europe. 1996 <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/conventn/agn.pdf>

szovjet gazdasághoz való kapcsolódásával tett szert, valamint az elszigetelt gazdaságok tengeri kijutását segítette elő. Ezzel szemben a térség belső, regionális kapcsolatrendszerét kevésbé erősítette, az erre irányuló fejlesztések elmaradtak. Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Duna lehetőségeinek gyenge kihasználását csak részben köszönhetjük a földrajzi adottságoknak, fontos figyelembe vennünk azokat a geopolitikai konstellációkat is, amelyek megakadályozták az egyes korokban szükséges fejlesztések véghezvitelét.

Irodalomjegyzék

- BASCH, ANTONIN 1944: *The Danube basin and the German economic sphere*. London, Kegan Paul.
- BREU, JOSEF 1971: Großmachtbildungen in Donaauraum. – *Geoforum*. 6. sz. 15–48. o.
- DEÁK A. ANDRÁS 1998: *Hajózó csatornáink a Monarchia idejében*. Kézirat. Duna Múzeum, Esztergom.
- Der Schiffs- und Waaren-Verkehr auf der Donau und ihren Nebenflüssen (1868)* Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Bd. 24, H. 1, 166–169. o.
- ERDŐSI FERENC 2008: *Kelet-Európa országainak vízi közlekedése*. Pécs, MTA RKK.
- ERDŐSI FERENC–GÁL ZOLTÁN–HAJDÚ ZOLTÁN 2002: A Duna történetileg változó szerepe Közép-Európa és Magyarország térfejlődésében. In: DÖVÉNYI Z.–HAJDÚ Z.–GLATZ F. (szerk.): *A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései, I. kötet*. Budapest, MTA. 31–74. o.
- FEKETE ZSIGMOND 1907: A folyócsatornázó osztályban 1902–1904. években tervezett hajózóutak jegyzéke. – *Vízügyi közlemények*. 23. sz. 58–60. o.
- GÁL ZOLTÁN 2001: A Duna (-tengely) térformáló szerepe a Balkánon. In: HAJDÚ ZOLTÁN–PAP NORBERT–TÓTH JÓZSEF (szerk.): *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia*. Pécs, 2000. november 27–29. Pécs, PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. 134–146. o.
- GRÁFIK IMRE 2004: *Hajózás és kereskedelem. Gabonakonjunktúra vízen*. Pécs, Pro Pannonia.
- HÁMORI PÉTER 1999: *A magyar hajózás képes története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HARDI TAMÁS 2012: *Duna Stratégia és területi fejlődés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HONVÁRI JÁNOS 2005: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Budapest, Aula Kiadó.

- HOSZPOTZKY ALAJOS 1908: *A Vaskapuszabályozási munkák ismertetése*. Budapest, Kereskedelemügyi M. Kir. Ministerium.
- JENSEN, JOHN. H.–ROSEGGER, GERHARD. 1978: Transferring Technology to a Peripheral Economy: The Case of Lower Danube Transport Development, 1856–1928. – *Technology and Culture*. 4. 675–702. o.
- JOVANSKY, DOBRIVOJE 1993: Morava–Vardar (Axios) navigation route. In: STOJIĆ, EDITA. (ed.): *Danube – the river of cooperation. International Scientific Forum “Danube – The river of cooperation”*. Belgrade.
- KATONA MIKLÓS 2000: *A magyar Duna-tengerhajózás regénye*. Salgótarján, Patt–Press Bt.
- KREHBIEL, EDVARD D. 1918: “European Commission of the Danube: an experiment of international administration.” – *Political Science Quarterly*. 1. sz. 38–55. o.
- LEDONNE, JOHN P. 2006: Geopolitics, Logistics, and Grain: Russia’s Ambitions in the Black Sea Basin, 1737–1834. – *The International History Review*. 1. sz. 1–41. o.
- LIPTÁK, JÚLIUS (ed.) 1993: *Danube – un fleuve Europeen*. Bratislava, NVK International.
- PALOTÁS EMIL 1984: *A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg Monarchia diplomáciájában 1856–1883*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SPULBER, NICOLAS 1954: The Danube–Black Sea Canal and the Russian control over the Danube. – *Economic Geography*. 3. sz. 236–245. o.
- TEICHOVA, ALICE–RATCLIFFE, PENELOPE 1985: British interests in Danube navigation after 1918. – *Business History*. 3. sz. 283–300. o.
- TELLYESNICZKY JÁNOS 1918: A német birodalmi víziutak. – *Vízügyi Közlemények*. 1. sz. 149–171. o.
- TŐRY KÁLMÁN 1952: *A Duna és szabályozása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TURNOCK, DAVID 1986: The Danube–Black Sea Canal and its impact on Southern Romania. – *GeoJournal*. 1. sz. 65–79. o.

**KIHÍVÁSOK
A XXI. SZÁZADBAN**

Gál Zoltán

egyetemi tanár, tudományos főmunkatárs
Kaposvári Egyetem, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Kaposvár,
Pécs

Kovács Sándor Zsolt

tudományos segédmunkatárs
MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYI RENDSZER FENNTARTHATÓSÁGI KIHÍVÁSAI¹

ABSZTRAKT

Az ellenőrzés nélküli kapitalizmus túltermeléshez, jövedelemegyenlőtlenségekhez, alulfogyasztáshoz s pénzügyi válságokhoz vezethet, amit a ciklikusan ismétlődő pénzügyi eszközár-buborékok jeleznek. A tanulmány áttekinti a nemzetközi pénzügyi rendszer elmúlt évtizedekben kialakult strukturális torzulásait, a pénzügyi globalizáció és a finanszírozás fogalmával leírható anomáliáit. Ezt követően bemutatja a pénzügyi intézmények, piaci szereplők fenntarthatósági szempontokat is integráló társadalmi felelősségvállalásának módjait és a pénzügyi intézmények környezeti szempontokat is érvényesítő vállalati felelősségvállalásának különböző területeit. Külön vizsgálja a bankpiaci szereplők zöld banki gyakorlatát. Megállapítja, hogy a bankok a kiszámítható működésükkel, az ügyfelek tartós fennmaradását biztosító hitelezési technikák alkalmazásával és a pénzügyi ismeretek átadásával tehetnek a legtöbbet a társadalmi felelősségvállalás területén.

KULCSSZAVAK: pénzügyi szektor, finanszírozás, fenntarthatóság, társadalmi felelősségvállalás, zöld bankok

A mai pénzügyi rendszer szabályozatlan tőkeáramlással és ellenőrizetlen spekulatív ösztönzőkkel kombinál egy prociklikus pénzkínálatot. Ez a pénz a beépített kamatos kamattal jön létre, amely a növekedést kötelezővé, a vagyonszűkítést pedig automatikussá teszi. A globalizáció tehát az elszabaduló pénzügyi kapitalizmus, a jövedelmeknek és a vagyonnak munkától való eltávolodása a kapitalizmus önpusztulásához vezethet. A vágyak és a lehetőségek egyenlőtlensége a fogyasztás terén fenntarthatatlan eladósodáshoz vezet. Kétségtelen, hogy az ellenőrzés nélküli kapitalizmus túltermeléshez, jövedelemegyenlőtlenségekhez, alulfogyasztáshoz és pénzügyi válságokhoz vezethet,

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott K-120007 sz. Pénzügyintézetek gazdaságfejlesztő szerepe a teljesítmény és a hitelezési mutatók alapján: Területi pénzügyi vizsgálatok c. kutatás keretében készült.

amit a ciklikusan ismétlődő pénzügyi eszközár-buborékok jeleznek. A vagyonkoncentráció gazdasági hatásaival kapcsolatosan megjegyzendő, hogy a túlzott jövedelemegyenlőtlenségek, és a túlzott vagyonkoncentráció ugyanúgy káros a kapitalizmusra nézve, mint a túlzott jövedelemegyenlőség.

Az alábbiakban röviden áttekintjük a nemzetközi pénzügyi rendszer elmúlt évtizedekben kialakult strukturális torzulásait, a pénzügyi globalizáció és a financializáció fogalmával leírható anomáliáit. Ezt követően röviden értekezünk a pénzügyi intézmények, piaci szereplők fenntarthatósági szempontokat is integráló társadalmi felelősségvállalásának fontosságáról, s szerepéről.

A 2008-ban bekövetkezett gazdasági válság is indokolja, hogy a hagyományos vállalati felelősségvállalás mellett a pénzügyi intézmények, bankok új típusú felelősségvállalását is definiálni tudjuk. A hagyományos felelősségvállalási megközelítések mellett a pénzügyintézetek szerepe is felértékelődik, hiszen ezek a vállalkozások nemcsak önmagukért, tulajdonosaikért, hanem ügyfeleiért, a vállalkozásokért, a családokért, nemzeti költségvetésekért is felelősek hol kisebb, hol nagyobb mértékben (Borzán et al., 2011), ezért fontos, hogy a fenntartható fejlődés szempontjai a gazdálkodás folyamataiban, döntési rendszereiben is megjelenjenek. Ezzel összhangban elengedhetetlen a környezeti, társadalmi szempontok integrálása a menedzseri és tulajdonosi szemléletbe, a beruházási és finanszírozási döntésekbe, általában a vállalatok gazdálkodásába (Kuti, 2014).

A pénzügyi globalizáció térbeli meghatározottságú folyamat, ami egyszerre jelenti a pénzügyi rendszer határokon átnyúló földrajzi integrációját, a nemzeti pénzügyi piacok közötti kölcsönös függés átfogó és világméretű felerősödését, illetve a piaci egyenlőtlenségek elmélyülését (Gál, 2010). A pénzügyi globalizáció egybefonódott a tőke mozgás szabadságát biztosító piaci liberalizációval és deregulációval, ami a nemzetközi tőkebefektetések felfutását eredményezte. A folyamat során az a nemzeti pénzügyi piacok komplex módon integrálódnak a nemzetközi pénzügyi rendszerbe, illetve kapcsolatba kerülnek a nemzetközi pénzügyi rendszer intézményeivel (Stark, 2006; Kose et al., 2006; Báger, 2011).

A világ pénzügyi piacain bekövetkezett változásokat a nemzetközi pénzügyi szuperstruktúráról értekező kritikai szakirodalom két fő hipotézis köré csoportosította (Strange, 1994). Az első megközelítés a nemzetközi pénzügyeket a leginkább globalizált gazdasági szektornak, illetve a nemzetközi pénzügyi piacokat a legnagyobb volumenű piacoknak tekinti (Bauman, 1998; Bernek–Farkas, 2002), illetve a financializációs irodalom, amely a financializációt a pénzügyi piacok működési logikájának az élet minden területére való kiterjesztéseként értékeli (ipari vs. pénzügyi kapitalizmus) (Bauman, 1998).

1. táblázat: A pénzügyi piacok nemzetközivé válása, 1995–2012

	1995	2000	2005	2007	2009	2012
Globális pénzügyi eszközök (Mrd USD)	75 000	150 069	151 790	229 712	242 264	268 585
GDP (Világ)	30 125	30 995	44 445	54 545	57 920	72 216
Globális pénzügyi eszközök/ GDP (%)	249	484	342	421	418	372
Banki eszközök (Mrd USD)	42 484	37 900	56 000	84 785	95 500	116 956
ebből nemzetközi (CB)	8 072	10 765	20 263	33 440	30 267	29 800
%	19	28,4	36,2	39,4	31,7	25,5
Adósságpapír-állomány (Mrd USD)	24 881	29 810	43 731	56 260	61 981	82 476
ebből nemzetközi (CB)	2 802	6 377	14 263	22 710	26 900	22 024
%	11,3	21,4	32,6	40,4	43,4	26,7
Tőzsdei forgalom (Mrd USD)	11 000	26 780	44 659	89 360	59 214	46 687
ebből külföldi tőzsdei jegyzések forgalma	n.a	1 323	2 863	4 981	3 526	2 228
%	n.a.	5,0	6,4	5,6	6,0	4,8

Forrás: IMF, BIS, WFE statisztikák² alapján a szerző számításai (Gál, 2015)

Megjegyzés: CB: Cross-Border, határon átnyúló

A finanszírozás a pénzügyi globalizáció egy aspektusa, illetve a pénzügyi globalizáció új korszaka, amivel leírhatók az elmúlt két évtized pénzügyi piaci folyamatai. A fejlett gazdaságokban az 1980-as évek elejétől kezdődően – a pénzügyi liberalizáció és dereguláció eredményeként – a tőkeakkumulációnak a korábbtól merőben különböző rendszere jött létre. Ennek kapcsán finanszírozás a pénzügyi piacok liberalizálását, a pénzfolyamok globalizált, óriási mértékű növekedését és a gazdasági folyamatok pénzügyi alapon álló vezérlését értik. „A finanszírozás a pénzügyi piaci szempontok és piacok, pénzügyi aktorok és pénzügyi intézmények növekvő szerepét jelenti a hazai és nemzetközi gazdaságokban” (Epstein, 2005).

² Nemzetközi Valutaalap, Nemzetközi Fizetések Bankja, World Federation of Exchanges.

A finansializáció: pénzügyi piacok által gerjesztett egyenlőtlenségek

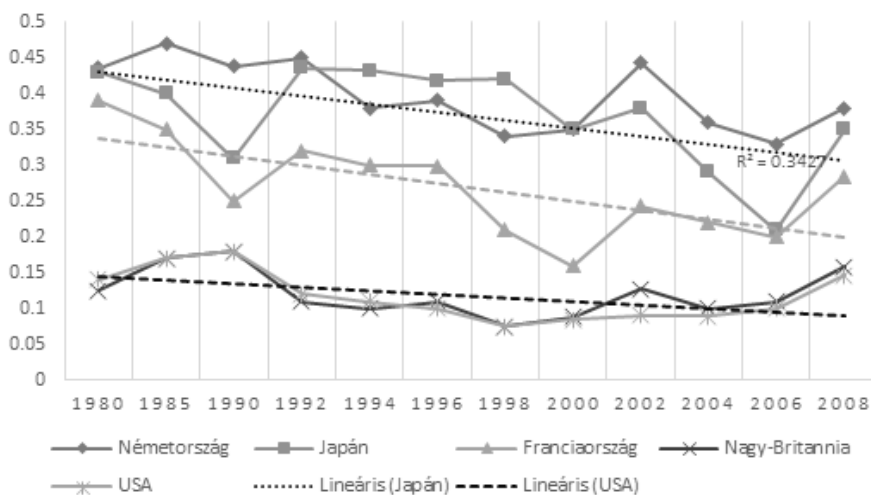
A pénzügyi szektor kétségtelenül a világgazdaság egyik legglobalizáltabb és legnagyobb volumenű szolgáltató ágazata. A pénzügyi piacok nagysága, azaz a pénzügyi eszközökben megtestesült vagyon több, mint négyszeresével túlta felül a világ GDP-ét 2007-ben. A 2008-ban kezdődő pénzügyi és világgazdasági válság ellenére a pénzügyi eszközállomány nominális értéke tovább nőtt, ugyanakkor a reálgazdasághoz (GDP) mért súlya kismértékben csökkent. Amíg 2007-ben a szektor nagysága meghaladta a világgazdaság négyszeresét, addig napjainkban is 3,5-szerese a globális GDP-nek (1. táblázat).

A finansializáció a nagyvállalati kapitalizmus egy állandó tendenciája, és amint a neoliberalizmus megszüntette a finansializáció korlátait, az a kedvező neoliberais környezetben gyorsan kibontakozott. Azonban a finansializáció nemcsak a pénzügyi szektor újbóli dominanciájához vezetett, sokkal inkább a pénzügyi szféra és a nem pénzügyi tevékenységek növekvő elkülönüléséhez, illetve a pénzügyi szektor szerepének megnövekedése figyelhető meg a reálszféra rovására (Stockhammer, 2004). Álljon itt néhány példa:

- A devizakereskedelem ötven évvel ezelőtt még szorosan kötődött külkereskedelem finanszírozásához. Napjainkban a devizaügyletek többségére a befektetők spekulációs tevékenységet tükrözi a devizapiacokon. Ha a pénz pusztán a nemzetközi kereskedelem közvetítő eszköze lenne, akkor a nemzetközi pénzforgalomnak elvileg meg kellene egyeznie a nemzetközi áruforgalom nagyságával. Ezzel szemben a nemzetközi devizapiacok napi forgalma már az 1990-es évek derekán is több, mint hetvenszerese, 2004-ben pedig több, mint nyolcvanszorosra, napjainkban pedig több mint százszorosra a világkereskedelem napi forgalmának (Gál, 2010).
- A vállalati papírok piaci értékei a tőzsdei spekulációs ügyletek, illetve várakozások következtében a piaci fundamentumoktól, s nem tükrözték a vállalati teljesítményt és nyereséget sem (Shiller, 2000)
- A nem pénzügyi vállalatok esetében a bankfinanszírozás felől az egyéb tőkepiaci finanszírozás felé való eltolódás folyamata előrehaladt az 1980-as évektől. A válságperiódusok (2000, 2008) időszakában a banki hitelek relatív súlya újra növekszik a fejlett országok csoportjában. Amíg az angolszász országokban (USA, UK) a bankfinanszírozás aránya a teljes kötelezettségállományon belül a bankhitel aránya mindig is alacsonyabb volt, addig Németország és Japán esetében a bankhitel aránya négyszerese volt az angolszász országokénak (1. ábra).

1. ábra: A nem pénzügyi vállalatok hitelállománya a teljes kötelezettségeken belül (1980–2008), %

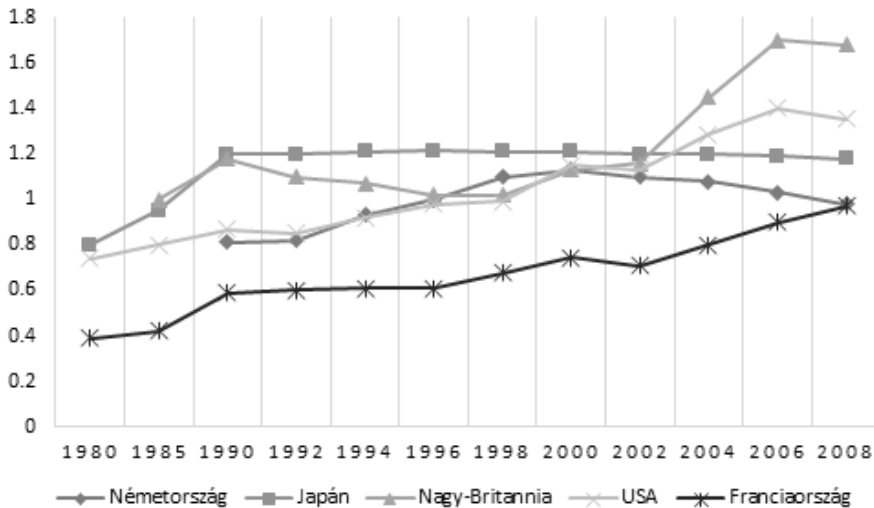
Forrás: Központi banki statisztikák, US Economic Report of the President, 2010

- A háztartásoknak a pénzügyi szektor felé való eladósodása a finanszírozási folyamatának meghatározó jelensége. A háztartások pénzügyi kötelezettségei (tartozásai) nőttek a pénzügyi szektor felé, ami egyre nagyobb hányadot tett ki a háztartások jövedelmén belül. Ebben jelentős szerepet játszottak egyfelől, a nyugdíjcélú megtakarítások (magán és vegyes), másfelől pedig a lakáscélú befektetések. Az angolszász országokban az 1990-es évektől gyorsult fel a háztartások pénzügyi szektor felé történő eladósodása, ami 2007-ben érte el a csúcst (2. ábra). Ezzel párhuzamosan az amerikai közép és alsó osztályok vagyoni struktúrájában a részvények és fix kamatozású pénzügyi eszközök drasztikusan lecsökkentek, míg a nyugdíjcélú megtakarítások aránya nőtt.

A finanszírozási alapos elmozdulást reprezentál a produktív kapacitások közvetlen beruházásai felől a nyílt pénzügyi piacok felé, ahol a profitabilitás időlegesen felhajtható a részvényt piacok spekulatív műveletei során. „A finanszírozási tehát a tőkeakkumuláció új módja, amelyben a profit elsődlegesen a pénzügyi csatornákon és nem a kereskedelem és az ártermelés csatornáin keresztül keletkezik” A kritikai irodalom szerint a pénzügyi vagyoni egésze differenciálatlanul fiktív akkumulációnak tekinthető (Bresser és Pereira, 2010).

2. ábra: A háztartások pénzügyi kötelezettségei a bruttó jövedelmük arányában (1980–2008), %

Forrás: Központi banki statisztikák, US Economic Report of the President, 2010

A pénzügyi szuperstruktúra tényerésének másik látványos tényezője az adósságállomány megnövekedése. Ezek a folyamatok leglátványosabban az Egyesült Államokban mutatkoztak meg. 1973 és 2007 között a kibocsátott pénzügyi adósság a GDP 157 százalékáról 363 százalékára nőtt. Az adósságállományon belül a pénzügyi szektor adóssága a teljes adósságon belül gyorsabban nőtt (9,7-ről 31,9 százalékra), ezzel párhuzamosan a teljes adósságállományon belül a nem pénzügyi szektorok részaránya csökkent. Az pénzügyi szektor eladósodás folyamata az 1980-as évektől gyorsult fel, s az ezredfordulóig szárnyalt, ez követően egyfajta egyensúly állt be a két szektor között, de nominálértékben a pénzügyi szektor adóssága 2008-ig folyamatosan nőtt. Ezt követően a mérlegalkalmazkodásnak köszönhetően az adósság állomány csökkent, mind a GDP, mind pedig a nem pénzügyi szektor adósságához mérten is, ahogy az a 2. táblázatból látható (Palley, 2013).

Kripner (2005) szerint az 1980-as évek korai időszakától a pénzügyi dereguláció hatásaként a pénzügyi piaci spekulációs hajlandóság elképesztő méretűvé vált, s az eszközár-emelkedés precedens nélküli folyamatához vezetett. A hatékony beruházási kereslet hiánya a fölös likviditás növekedéséhez vezetett, amely erősödően bekanalizálódott a pénzügyi piacokba, s a kölcsöntőke növekvő szintjét finanszírozta, ami fölös privát fogyasztást támogatott, s ismétlődő

eszközár-fellendülést generált. A finanszírozási áttétel természetellenes gazdaságthatást indukált, amelyből a gazdasági ciklus következő szakaszában negatív visszacsatolást hozott létre – tovább erősítve a hitelből finanszírozott fogyasztás „önmagában forgását”, valamint a permanens eszközár-emelkedését (Bélyácz, 2014).

2. táblázat: A pénzügyi adósságállomány változása az Egyesült Államokban (1973–2010).

Év	GDP (MRD UDS)	Pénzügyi adósság-állomány (MRD UDS)	Pénzügyi adósság-állomány/GDP(%)	Pénzügyi szektor adóssága (MRD UDS)	Pénzügyi szektor adósság/ teljes adósság (%)	Nem pénzügyi adósság/ teljes adósság (%)
1973	1 382	2 173	157,2	210	9,7	90,3
1979	1 562	427	166,9	505	11,8	88,2
1989	5 482	12 839	234,2	2 399	18,7	81,3
2000	9 952	27 138	272,2	8 158	30,1	69,9
2007	14 029	50 876	362,6	16 218	31,9	68,1
2010	14 527	53 353	367,3	14 142	26,5	73,5

Forrás: *Economic Report of the President, 2012, B-1. Flow of funds, 1.1. táblázat, Board of Governors of FED, <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/ERP-2012/content-detail.html>; <http://www.federalreserve.gov/releases/z1/current/z1.pdf>*

Lapavitsas (2009) a finanszírozást egyenesen a kapitalizmus rendszerű transzformációjának tekinti. A pénzügyi liberalizációt és deregulációt követően a pénzügyek és a spekuláció minden korábbinál szorosabban összefonódott. Az áttétellel finanszírozott spekuláció kockázatosabb és határtalanabbá válik amiatt, mert a pénzügyi intézmények áttétele és a pénzügyi befektetők eladósodottsága túl nagyra növekedett. Ekkor a befektetők és a bankok felismerik, hogy a kockázat támogathatatlanabbá vált, herdáló hatás érvényesült, mint ahogy az 2008 októberében történt: a bizalom elvesztése pánikot idézett elő, és kitört a válság.

A finanszírozás nemcsak a produktív beruházások felől vonta el a forrásokat, de negatívan hatott reálszektorok beruházásaira is. Ebben a növekedési modellben a hitel és az eszközár-infláció veszi át a bőrnövekedéstől a motor szerepét, ugyanúgy, ahogy a hagyományos megtakarításokból finanszírozott fogyasztás helyére az adósságból és az eszközár-inflációból finanszírozott fogyasztás lépett (Palley, 2013).

A finanszírozás jelentősen megnövelte a jövedelemegyenlőtlenségeket és strukturális aggregát keresleti részt teremtett azáltal, hogy egy erős jövedelemát-csoportosítás zajlott le a profit, illetve a bérjévedelmek között. Mindennek következtében csökkent a bérből élők pozíciója, míg a vállalati szektoré, s azon belül a pénzügyi és üzleti elité rendkívüli módon megerősödött. A munka részesedése a GDP-ben a hetvenes évek óta csökken globális szinten, ugyanakkor a jövedelemegyenlőtlenségek látványosan megnöttek. Mindez annak ellenére történt, hogy a termelékenység növekedése folyamatos volt, amit nem követett a bérek növekedése (Piketty, 2014). A 3. táblázat mutatja a tőkejévedelmek arányának növekedését, ami az ezredforduló után gyorsult fel nagymértékben. A tőkejévedelmeken belül a kamattjellegű jövedelmek visszaszorulását az 1990-es évektől a profitjévedelmek irányába való eltolódás kompenzálta. Amíg 1989-ben a tőkejévedelmek 61%-a a kamattfizetésből származott, addig 2007-ben ez 26%-ra csökkent (Palley, 2013). A finanszírozást tehát a tőkejévedelmek térnyerése, azon belül a profit jellegű jövedelmek dominanciája jelezte. A pénzügyi szektor profitjának aránya 2005-ben meghaladta a GDP 10%-át. A pénzügyi profitnak a nem pénzügyi szektoréhoz viszonyított aránya 1979 és 2007 között közel 20%-ról 44,6%-ra nőtt.

3. táblázat: Tőkejévedelmek aránya a munkajévedelmekhez viszonyítva az Egyesült Államok nemzeti jövedelmében arányában

	Munka-jévedelmek (Mrd USD)	Tőkejévedelmek (Mrd USD)	Tőkejévedelmek/munka-jévedelmek (%)	Pénzügyi/nem pénzügyi profit (%)
1973	662	275	41,5	20,1
1979	1 261	570	45,2	19,7
1989	2 650	1 143	43,1	26,2
2000	5 009	2 100	41,9	39,3
2007	6 797	3 553	51,8	44,6

Forrás: *Economic Report of the President, 2012, B-28., B-92. táblázat* <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/ERP-2012/content-detail.html>

A pénzügyi globalizáció utolsó finanszírozási szakasza aláírta a jövedelem kibocsátás által generált kereslet-vezérelt növekedést, aminek következtében a strukturális keresleti rés jelentősen megnőtt. Ezt a rést hidalta át a finanszírozás. A pénzügyi szektor a pénzügyi dereguláció és a pénzügyi innovációk segítségével az ügyfélhitelezés felfuttatásával és az eszközárak inflációjával egy ideig – a 2008-as pénzügyi válság kitöréséig – kompenzálta a keresleti

rés kinyílását. Egy ideig a bővülő pénzügyi szektor a háztartási kölcsönök gyors növekedésének előmozdításával közvetve elősegítette a tőkefelhalmozást a rendszer egészében, amely lehetővé tette a gazdasági növekedést a neoliberalizmus által előidézett jövedelemstagnálás ellenére is. Azonban a virágzó pénzügyi szektor fokozódó spekulatív jellege egyre sebezhetőbbé is tette a rendszert. Ekkor válságba került az amerikai pénzügyi szektor, amely átterjedt a globális pénzügyi rendszerre. Ezzel egy időben a neoliberalis modell keretein belüli további reálgazdasági növekedés lehetőségei bizonytalanok tűnnek.

Maga a pénzügyi válság is a vagyonok torzulásokkal járó gyors átcsoportosításának tekinthető a szélesebb társadalom felől a szűkebb vagyonos kisebbség irányába! A válság olyan kísérőjelenségei, mint a bizalomvesztés, információhiány, befektetői pánik gyors vagyonátcsoportosításokhoz vezettek. Az eszköz-kivonás érintette a bankszektort, az intézményi befektetési alapokat (nyugdíjalapok), ugyanakkor jelentősen megnövelte az offshore pénzmozgásokat (ez utóbbiak becsült volumene 2010 és 2015 között 22 billió dollárról 35 billióra nőtt). Az eszköz és vagyonátcsoportosítás a pénzügyi tőke területi átcsoportosulásával is járt. A vesztesek között találunk eladósodott fejlett országokat (Görögország, Olaszország) és az eladósodott feltörekvő piacokat egyaránt.

A pénzügyi szektor azonban 2008-ban kitört globális pénzügyi válság óta már nem hajlandó finanszírozni a hitel és eszközár-buborékokat, ugyanakkor a teljes gazdasági rendszerre hatalmas terheket ró a finanszírozási korábbi korlátozásmentes fejlődése. Egyrészt a felhalmozódott magánszektorbeli és szuverén adósságállomány, másrészt a hitelezés drasztikus visszaesése (hitelképesség romlása, a hitelbiztosítékok értékcsökkenése és a befektetői/kockázatvállalási szellem visszaszorítása), valamint a keresleti rés további növekedése és a jövedelemkülönbségek tartóssá válása révén (Palley, 2013).

A válság utóhatásai a pénzügyi piacokon jelentősen csökkentették a banki és befektetési banki bevételeket, míg a működési költségek nőttek. A nemzetközi tőkeáramlások visszaesésében a bankszektor külföldi követelése csökkent legnagyobb mértékben. A legnagyobb kihívások a bankszektorban koncentrálnak; a szabályozás, a dezintermediáció digitális pénzügyi innovációk új kihívásai eddig soha nem látott kihívások elé állítják a válság által megtépázott, az etikus bankolás és a közjó elveit messze maga mögött hagyó hagyományos bankszektort.

A pénzügyi fenntarthatóság és társadalmi szerepvállalás elméleti keretei

A vállalkozások működésében egyre inkább szükség van arra, hogy a fenntartható fejlődés szempontjai a gazdálkodás folyamataiban, döntési rendszereiben is megjelenjenek. Ezzel összhangban fontos a környezeti, társadalmi

és vállalkormányzási szempontok integrálása a menedzseri és tulajdonosi szemléletbe, a beruházási és finanszírozási döntésekbe, általában a vállalatok gazdálkodásába (Kuti, 2014). A fenntarthatóság egyrészt jelenti a vállalkozások környezettudatosabb működését, hitelintézetek esetében a fenntartható, és környezetkímélő tevékenységek finanszírozását az ún. green banking modell alkalmazását (Pintér–Deutsch, 2012), másrészt a társadalmi célok és igények felé való elmozdulását a vállalati, hitelintézeti gyakorlatnak (Kovács, 2013). A két gyakorlat, tevékenységi kör között érezhető a különbség, míg az első a banküzemi gyakorlat része, az üzleti stratégia fontos része addig utóbbi inkább fogható fel önkéntes imázsépítésként (Gál–Kovács, 2017).

A fenntartható pénzügyi termékek kínálata (3. ábra) szintén hordoznak magukban marketing elemeket, azonban sokkal fontosabb a vállalatfilozófiai, üzletpolitikai megközelítésük, hiszen új piacokon való megjelenést, befektetés diverzifikációt jelentenek, amik kockázatcsökkentő hatással vannak, valamint új profit elemek megjelenését eredményezik (Bozsik, 2001; Gál, 2016). A bankoknak tehát egyfelől jól felfogott érdekük, hogy környezetkímélő beruházások finanszírozása révén szélesítsék hitelezési portfóliójukat, másfelől viszont az azokhoz kapcsolódó társadalmi és környezeti kockázatok, igények megfelelő kezelése is elengedhetetlenül fontos a veszteségek elkerülése érdekében (Gál, 2016). Erről az oldalról nézve a bankszektor vállalkozásait az ő esetükben a felelősségvállalás egyik oldala az üzletpolitikában keresendő, vagyis abban, hogy milyen iparágakat, beruházásokat, projekteket finanszíroznak. Ez az a része a banki CSR-nek, amit jó a stratégiában rögzíteni, ebből fakadhatnak a versenyelőnyök (Yeung, 2011). A green banking koncepciót követő, alkalmazó bankoknak ezért célszerű a fenntarthatóság orientált működésüket a társadalmi felelősségvállalási gyakorlat kialakításával is kiegészíteni.

Kutatások, publikációk sora jelzi, hogy a hitelintézeti társadalmi felelősségvállalás az elmúlt években a gazdasági érdeklődés jelentős témájává vált (McDonald–Rundle–Thiele, 2008; Goss–Roberts, 2011; van den Heuvel et al., 2014; Bae et al., 2016). Az Európai Unió szerint a vállalatok társadalmi felelősségvállalása (CSR) olyan eljárások összessége, melyek révén a vállalatok gazdasági működésükbe és az érdekelt felekkel való kapcsolatrendszerükbe önkéntes alapon vállalt társadalmi, környezeti szempontokat vesznek be (Európai Bizottság, 2001). Vagyis a CSR-nek két fontos eleme van, az önkéntesség és a proaktivitás.

A pénzügyintézet olyan vállalkozás, mely kevésbé terheli a környezetet, minimális a szennyezőanyag és hulladékkibocsátása. Ettől függetlenül a bankszakmában is fontos szempont a CSR, hiszen ezeket a vállalkozásokat és működésüket is figyelemmel kíséri a társadalom, a lakosság. A pénzügyintézeti rendszer stabilitását általános közérdeklődés övezi nemzetgazdasági és nemzetközi téren egyaránt.

A gazdaság stabil működéséhez elengedhetetlen, hogy a bankok a lakosság, az országos és helyi kormányzás bizalmát élvezzék. Működésük, biztonsági szintjük ismert legyen a társadalom tagjai és a gazdasági szereplők előtt (Lentner, 2011).

3. ábra: Zöld banki termékek

Forrás: Noh, 2010

A társadalmi szerepvállalással kapcsolatos tevékenységek második körét, ami nem fűződik szorosan a pénzügyi szolgáltatási tevékenységhez az ún. „triple-bottom line” hármas modellje mutatja be (4. ábra). A szemlélet szerint a társadalmilag felelős gyakorlat egyaránt tartalmaz gazdasági (pl. regionális fejlesztés, pénzügyi integráció), szociális (pl. munkaerő, élethosszig tartó tanulás, képzés), valamint környezetvédelmi (pl. természeti örökség megőrzése, környezetvédelmi kampányok) aspektusokat is (Kovács, 2013; Gál, 2016).

A 21. században a társadalom egyre tudatosabbá válik, ezáltal a vállalatoknak stratégiájukba kell építeniük a fenntarthatóság elveit és a CSR-tevékenységeket, mert csak így tudnak abból versenylőnyt kovácsolni, amennyiben kényszerből, külső hatásra nyúlnak az egyes felelősséget szimbolizáló elemekhez, úgy lemaradnak, versenylőnyöket vesztenek el.

4. ábra: A tripple-bottom line modell

Forrás: Kovács S., 2013

A 21. században a társadalom egyre tudatosabbá válik, ezáltal a vállalatoknak stratégiájukba kell építeniük a fenntarthatóság elveit és a CSR-tevékenységeket, mert csak így tudnak abból versenyelőnyt kovácsolni, amennyiben kényszerből, külső hatásra nyúlnak az egyes felelősséget szimbolizáló elemekhez, úgy lemaradnak, versenyelőnyöket vesztenek el.

Fenntarthatóság és társadalmi szerepvállalás a bankpiaci gyakorlatban

A fejlett világban a globalizáció és annak főként környezetileg káros hatásai váltották ki a nemzetközi pénzügyi szolgáltató vállalatokból, csoportokból a környezetvédelmi programok finanszírozását a zöld befektetési alapok életre hívását. Németországban 2009-ben például 1 milliárd eurót allokáltak a klímavédelemmel kapcsolatos programokra, illetve azok gyengébb gazdasági erejű országokba való adaptálására (Köhn, 2013).

Ott, ahol a gazdaság és a társadalom már egy fejlettebb szintet ért el a pénzügyi vállalkozások környezeti aktivitása is nagyobb. A jó gyakorlatok közül elsőként az 1980-ban alapított, holland Tridos Bank említhető, mely mára a világ egyik legnagyobb etikus bankjaként működő szervezet, több országra kiterjedt működéssel. A társadalmi felelősség fontosságát mutatja, hogy a 2018-as mutatókat tekintve a szervezet összes hitelkihelyezésének 75–85%-a valamilyen felelősségvállalási

intézkedés finanszírozására (környezetvédelem, társadalmi programok, kultúra fejlesztése) fordítódott (Tridos Bank, 2019). A szintén holland SNS REEAL Csoport, ami egy takarékpénztári, biztosítási gyökerekkel rendelkező univerzális pénzügyi szolgáltató, de emellett 50 millió USD értékben vízgazdálkodási beruházásokat támogató pénzügyi alapot hozott létre, s 330 millió euróval támogatott fenntarthatósági projekteket 2014-ben (SNS REEAL, 2015), mindezzel összesen üzleti eredményének 20-25%-át fordítva a felelősségvállalás erősítésére.

Az 1982-ben alapított dán Merkur Bank mintegy vegyíti a tradicionális kereskedelmi banki gyakorlatot és a felelősségvállalási szemléletet. Ez hitelezési gyakorlatában is megmutatkozik, hisz alapítása óta fontos helyet kapnak a társadalmi kezdeményezések az üzletpolitikában, azonban mindmáig nagy a jelentősége a hagyományos, üzleti alapú hitelkihelyezésnek is. A 2018. évi hitelkihelyezési struktúrában a szerződések számát tekintve a tradicionális hitelezés képviseli a legnagyobb arányt (57,8%), azonban ha a teljes 2,8 milliárd DKK kihelyezést volumenében vizsgáljuk, akkor ez az arány már csak 44,1%, a fennmaradó rész a társadalom, a környezet fejlesztése érdekében munkálkodó projektek finanszírozását segíti (Merkur Bank, 2019).

Míg a kontinens nyugati és északi részein a zöld banki termékek, a környezetvédelmi beruházásokat finanszírozó zöld befektetési alapok már elterjedtek, addig a volt szocialista országokban e pénzpiaci innovációknak csak a gyökerei mutatkoznak meg. Ebben régióban inkább a konkrét tevékenységből fakadó felelősségvállaláson túli elemek, mint mecenatúra, promóció stb. vannak kimutathatóan jelen. Összességében elmondható, hogy az érintett földrajzi térben elsősorban a nagy, nemzetközi bankcsoportok leányvállalatai találhatók meg, így a CSR technikáikban is megtalálhatók az anyavállalatoktól örökölt alapsémák, melyek természetesen az adott ország igényeire formálódnak. Általános tendencia, hogy a bankcsoportok elsőként takarékoskossági, hulladékmenedzselési programokkal kezdik felelősségteljes tevékenységeiket. Ezeknek köszönhetően csökken a vállalkozások hulladék-kibocsátása, illetőleg nagyobb figyelmet kap a szelektív gyűjtés (Kovács, 2013).

Magyarországon úttörőnek a MagNet Magyar Közösségi Bank tekinthető, mely 2010-ben egy átalakulással kezdte meg működését jelenlegi formájában³ (MagNet Bank Éves Jelentés, 2011). A bank olyan, a közösség által fontosnak ítélt területek finanszírozását vállalta fel, mint a biogazdálkodás, a zöld energia, a környezet- és természetvédelem, a munkahelyteremtés, a K+F, az egészségügy és az oktatás (Kovács K., 2013). Eredményeit szemlélteti az évről évre tapasztalható betétállomány és hitelkihelyezés növekedése.

3 2010. 04. 30-ig HBW Express Bank Zrt. néven működött

Összegzés

Összességében a bank mint a nemzetgazdaság és a nemzetközi pénzügyi szektor stabilitását legfőképpen biztosító intézmény a kiszámítható működésével, az ügyfelei tartós fennmaradását biztosító hitelezési technikák alkalmazásával és a pénzügyi ismeretek átadásával tehet a legtöbbet a társadalmi felelősségvállalás körében. Éppen ezért tehát a stratégiai felelősségvállalás mellett fontos szerepük van a bankpiaci vállalkozásoknak az önkéntes feladatokként elvállalt CSR-tevékenységekben, a fenntarthatóság mind magasabb fokú elérésében.

Az európai pénzügyi szolgáltató szektort tekintve láthatjuk, hogy a kontinens fejlettebb térségeiben, ahol már a társadalmi elvárások és érdekek szintje is magasabb jelentős elmozdulás van a fenntarthatóság és a társadalmi felelősség irányába a hitelintézeti szereplők részéről, azonban a poszt-szocialista, gyengébb gazdasági potenciállal és alacsonyabb szintű össztársadalmi érdekekkel rendelkező államokban a banki társadalmi szerepkörök megjelenésén túl mutató zöld banki gyakorlatok még csak esedékesek, elterjedésük még várat magára.

Irodalomjegyzék

- BAE, S. C.–CHANG, K.–YI, H. 2016: The impact of corporate social responsibility activities on corporate financing: a case of bank loan covenants. – *Applied Economics Letters*, 23(17): 1234–1237. o.
- BÁGER G. 2011: *Magyarország integrációja a nemzetközi pénzügyi intézményekbe*. Budapest, Akadémiai Kiadó Zrt.
- BAUMAN, Z. 1998: *Globalization: The Human Consequences*. New York, Columbia University Press. 1–5. o.
- BÉLYÁ CZ, I. 2014: A financializáció szerepe a globális pénzügyi válság kialakulásában. – *Hitelintézeti Szemle*. 13(1): 28–45. o.
- BERNEK Á.–FARKAS P. 2002: A monetáris világ, a pénz „mindenhatóságának” politikai kérdőjelei. In: BERNEK, Á. (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*. Budapest, Nemzeti tankönyvkiadó.
- BORZÁN, A.–LENTNER, CS.–SZIGETI, C. 2011: A pénzügyi vállalkozások felelősségvállalásának új dimenziói. – *Economica*. 4(11): 22–30. o.
- BOZSIK, S. 2011: *Banküzemtan*. Miskolc, Miskolci Egyetem Kiadó.
- BRESSER–PEREIRA, L. C. 2010: The Global Financial Crisis and After: A New Capitalism?. – *The Levy Economics Institute Working Paper Collection*. No. 592.
- EPSTEIN, G. A. 2005: *Financialization and the World Economy*. Cheltenham–Northampton, Edward Elgar.

- EURÓPAI BIZOTTSÁG 2001: *Promoting a European framework for corporate social responsibility. Green Paper*. Brussels.
- GÁL, V. 2016: Fenntarthatóság a bankok gyakorlatában; pénzügyi-társadalmi vállalkozások. In: KERÉKES S. (szerk.): *Pénzügyekről másképpen: Fenntarthatóság és közösségi pénzügyek*. Budapest, CompLex Wolters Kluwer. 93–146. o.
- GÁL, Z. 2010: *Pénzügyi piacok a globális térben*. Budapest, Akadémiai kiadó
- GÁL Z. 2015: A pénzügyi globalizáció és az eurózóna pénzügyi-monetáris integrációjának térbeli korlátai. – *Pénzügyi Szemle*. 60(1): 105–124. o.
- GÁL, Z.–KOVÁCS S. ZS. 2017: A nemzetközi pénzügyi rendszer és a fenntarthatóság. In: BODOR M.–KERÉKES S.–ZILAHY GY. (szerk.): „Jót s jót”: 26 tanulmány a fenntarthatóságról 2017. Kőszeg, iASK Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete. 184–200. o.
- GOSS, A.–ROBERTS, G. S. 2011: The impact of corporate social responsibility on the cost of bank loans. – *Journal of Banking & Finance*. 35(7): 1794–1810. o.
- KÖHN, D. (eds.) 2013: *Greening the Financial Sector – How to Mainstream Environmental Finance in Developing Countries*. London–New York–Heidelberg, Springer.
- KOSE, M. A.–PRASAD, E.–ROGOFF, K.–WEI, S. 2006: Financial Globalization: A Reappraisal. – *IMF Working Paper*. WP/06/189.
- KOVÁCS, K. 2013: Közösségi bankok lehetséges szerepe a pénzügyi rendszer stabilizálásában. In: KARLOVITZ, J. T. (szerk.): *Ekonomické Štúdie – Teória a Prax*. Komarno, International Research Institute s.r.o. 119–124. o.
- KOVÁCS, S. ZS. 2013: Társadalmi szerepvállalás a pénzügyi szolgáltatások területén Közép-Kelet Európában. In: KERESZTES GÁBOR (szerk.): *Tavaszi Szél, 2013: Spring wind, 2013*. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége. 527–535. o.
- KRIPPNER, G. R. 2005: The financialization of the American economy. – *Socio-Economic Review*. 3(2): 73–208. o.
- KUTI, M. 2014: A fenntarthatóság és a pénzügyek integrálhatóságának kihívásai. – *Hitelintézeti Szemle*. 13(2): 164–173. o.
- LAPAVITSAS, C. 2009: Financialised capitalism: crisis and financial expropriation. – *Historical Materialism*. 17(2): 114–148. o.
- LENTNER, CS. 2011: A pénzügyi intézetek társadalmi felelősségvállalásának új dimenziói és a könyvvizsgálat szerepe. – *Számvitel-Adó-Könyvvizsgálat: Szakma*. 53(7–8): 280–283. o.
- MagNet Bank Hivatalos Honlapja: <http://www.magnetbank.hu>
- MCDONALD, L. M.–RUNDLE-THIELE, S. 2008: Corporate social

- responsibility and bank customer satisfaction: A research agenda. – *International Journal of Bank Marketing*. 26(3): 170–182. o.
- MERKUR BANK 2019: *Annual Report 2018*. https://www.merkur.dk/media/2488/merkur_a-rsrapport_2018_uk_web.pdf [Letöltés: 2019.06.25.]
- NOH, H. J. 2012: *Financial Strategy to Accelerate Innovation for Green Growth*. <http://www.oecd.org/sti/ind/45008807.pdf> (Elérés: 2017.03.17.)
- PALLEY, T. 2013: *Financialization: The Economics of Finance Capital Domination*. Palgrave, Macmillan.
- PIKETTY, T. 2014: *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, USA, Harvard University Press.
- PINTÉR, É.–DEUTSCH, N. 2012: A fenntartható fejlődés elvei és azok érvényre juttatása a banki gyakorlatban. – *Vezetéstudomány*. 43(1): 57–63. o.
- SCHILLER, R. J. 2010: How Should the Financial Crisis Change How We Teach Economics?. – *The Journal of Economic Education*. 41(4): 403–409. o.
- SNS REAAL GROUP 2014: *Annual Report*. http://www.srh.nl/web/SNS_REAAL_NV_Annual_Report_2014_FINAL22f6.pdf?uu-id=3f4db967-1cfd-4f86-8fe8-b3422b8589ce&owner=b1b84d2b-6b99-4246-b0f6-d53ac897216a&contentid=3726 [Letöltés: 2019.06.25.]
- STARK, J. 2006: *Financial Globalization: Economic Policies in a New Era. Introductory remarks. Conference on Financial Globalization and Integration*. Frankfurt am Main, 17 July 2006
- STOCKHAMMER, E. 2004: Financialisation and the slowdown of accumulation. – *Cambridge Journal of Economics*. 28(5): 719–741. o.
- STRANGE, S. 1994: From Bretton Woods to the Casino Economy. In: CORBRIDGE, S.–MARTIN, R.–THRIFT, N. (eds): *Money, Power and Space*. Oxford, Blackwell.
- TRIDOS BANK 2019: *Annual Report 2018*. <https://www.tridos.com/binaries/content/documents/tbho/shared/press-releases/2019/tridos-bank-annual-results-2018/tridos-bank-annual-results-2018/tridoshippo%3AresourceDownload%5B2%5D/tridoshippo%3Afile> [Letöltés: 2019.06.25.]
- VAN DEN HEUVEL, G.–SOETERS, J.–GÖSSLING, T. 2014: Global Business, Global Responsibilities: Corporate Social Responsibility Orientations Within a Multinational Bank. – *Business & Society*. 53(3): 378–413. o.
- YEUNG, S. 2011: The Role of Banks in Corporate Social Responsibility. – *Journal of Applied Economics and Business Research*. 2: 103–105. o.

Nagy Imrét egyetemi kollégaként, majd a szabadkai Regionális Tudományi Társaság munkatársaként és (határon átvélő, valamint vajdasági) területi kutatóként ismertem meg. Számos tudományos konferencián, szakmai tanácskozáson vettünk részt, majd több éven át, együtt dolgoztunk a TRANSMIG nemzetközi (svájci) projektumcsapatban. Az elmúlt években regionális kutatóként Magyarországon és Szerbiában is sokat tett azért, hogy a jelenkori határ menti és egyéb térségi fejlesztési problémák vajdasági kérdései megválaszolásra kerüljenek. Kutatásaiban a gyakorlati alkalmazhatóság a lényeges, aminek ékes bizonyítéka ünnepeltünk aktív részvétele a vajdasági magyar érdekeltségű térségfejlesztési stratégia kidolgozásában.

Tanulmányommal szeretném köszöntenem Imrét 65. születésnapja alkalmából, egy értelmiségmegtartó témával, ugyanis közös feladatunk és talán küldetésünk is a vajdasági fiatal értelmiségiek támogatása, közgazdasági és társadalmi ismereteinek bővítése, valamint a tudósutánpótlás biztosítása. Kívánom, hogy eddigi és jövőbeli munkássága – a regionális kutatások témában – szolgálja továbbra is kis hazánkat és közösségünket.

Gábrity Molnár Irén

egyetemi tanár

Újvidéki Egyetem Közgazdasági Kar, Szabadka

MEGÁLLÍTHATÓ A TÖMEGES ÉRTELMISÉGI ELVÁNDORLÁS A VAJDASÁGBÓL?

ABSZTRAKT

A vajdasági magyarok fokozódó elvándorlási hajlamát tanulmányozhatjuk a közösség egyes rétegeinek a kollektív megítélése alapján, vagy akár egyes személyek individuális terveit alapján is. A dolgozatban áttekintést adok a vajdasági magyar tanulói értelmiség társadalmi közérzetéről, a jellegzetes oktatási és regionális munkaerőpiaci esélyeiről. Fontosnak tartom a magyar fiatalok körében elvégzett kérdőíves kutatások másodelemzését, elsősorban az egyéni iskolai életutak és munkavállalási vagy elvándorlási tervek alakulása miatt. Hipotézisem szerint, kialakultak azok a jellegzetes életvitel és karrierutak, amelyek tipikusak az elitemigráció jelenségére. A többségi nemzettől eltérően a magyarok sajátos és beszűkült lehetőségekkel állnak szemben, legalábbis az anyanyelvű képzés vagy a munkába állás lehetőségei alapján. A tömeges elitelvándorlás miatt Vajdaságban oda kell figyelni a fiatal tehetségek külföldre vándorlásának fékezésére, vagy legalább tervezhetőségére. Érdeemes kialakítani egy szorosabb kapcsolattartást a külföldön tartózkodókkal, miközben az otthon tartó, beruházó programokkal új munkahelyeket nyitunk.

KULCSSZAVAK: elitemigráció, vajdasági magyarok, értelmiségi közérzet

Bevezetés

A tanulmány célja az értelmiségi elitemigráció szociológiai elemzése, a témában megjelent eredeti empirikus kutatások és tanulmányok másodelemzésével. A vajdasági magyar értelmiségi réteg pozicionálása Szerbiában függ a képzettségi szerkezetétől, közéleti szervezettségétől, de elsősorban a munkaerőpiaci esélyektől. A statisztikai adatok, a kérdőívvezés során kielemezett válaszok és a közéleti jelenségek szemlélése is azt tanúsítják, hogy a magyar fiatal értelmiségiek jelentős száma esélytelenségének tudatában elvándorol a térségből, ami miatt Vajdaságban megapadt a magyar szakemberi és kulturális erőforrás (Gábrity Molnár, 2003, 2006, 2008/a, 2016, 2018). Vajon a Magyar Kormány (Prosperitati Alapítvány) az utóbbi pár évben tapasztalt jelentős beruházásai megállíthatják ezt a folyamatot?

1. Értelmiségi magatartás a tanulói ifjúság körében

A vajdasági intellektusok legtöbbször sokra tartja a magas és minőséges iskolai képzettséget és a kreatív munkahelyeket. Éppen ezért megtervezik és kiválogatják azokat az életútbeli alternatívákat, amelyek minőséges, alkalmazható képzést biztosítanak a számukra. Ebben a tervezésben a vajdasági egyetemisták nem riadnak vissza a külföldi tanulmányutaktól sem. A magyar fiatalok iskolaútjának megtervezésébe beleszól, elsősorban az a tény, hogy Vajdaság felsőoktatásában a magyar tannyelvű képzés nem megoldott;¹ a magyarok esetében a választható szakok között eltérő az egyes tudományterületek megoszlása (például a társadalom- és humán tudományok részaránya kimagaslik, érdeklődés van a műszaki és kertészeti képzés iránt, míg a többi tudományterület esetében alulreprezentáltság a jellemző). A régióban az oktatási szakválasztást terén, a magyarok átlag felett választják a pedagógiát, a művészeti képzést és a humán tudományokat. Népszerűek még a természet-, matematika- és informatikatudományok, az egészségügyi és szociális szakok is. Ugyanakkor az országos átlag alatt alakul az építészeti tudományok, agrár- és állategészségügyi tudományokat tanulók részaránya (Takács–Gábrity Molnár 2012). Korábbiakról is ismeretes, hogy a magyar diákok egyre nagyobb számban iratkoznak főiskolákra, míg az egyetemen

1 Szerbiában önálló, magyar felsőoktatási rendszer nincs. Magyar nyelvű oktatás az Újvidéki Egyetem keretében csak a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon működik 2006 óta (bővebben lásd Gábrity Molnár–Takács 2015). Magyarul képeznek ezen kívül még az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken, valamint a szabadkai székhelyű Műszaki Szakfőiskolán és az anyaországi kihelyezett tagozatokon (konzultációs központok Zentán és Szabadkán). Ezenkívül három kar tart még részben magyar órákat/konzultációkat (Gábrity Molnár, 2013)

tanulók száma stagnál. Összességében a magyar egyetemista hallgatók száma az utóbbi tíz évben folyamatosan csökkenő tendenciát mutat.² Az összes vajdasági egyetemista részarányában a magyarok száma ma is alig haladja meg a 6 százalékot, ami elenyésző hiszen a magyarság részarányát ma is 10 százalékra becsülöm a Vajdaság lakosságában. Statisztikai tény, hogy a felsőoktatás rendezetlen helyzete miatt a magyar hallgatók korlátozott lehetőségekkel szembesülnek: csökkent az iskolaválasztási preferencia, a szerb tannyelvű képzés mellett gyér a kisebbségi nyelven hallgatható szakválasztás lehetősége, miközben megjelenik a racionalitási elveken alapuló iskolaválasztás is, vagyis a költségkímélő viselkedés (oda iratkozik be, ahol olcsóbban megússza) (Gábrity Molnár, 2013).

A magyarok alulképzettsége miatt a Magyar Nemzeti Tanács iskoláztatási programjában³ markáns támogatási rendszert alakítottak ki az általános iskolától egészen az egyetemi tanulmányokkal bezáróan: iskolabuszok hálózata, beleszólás a magyarul is tanító tanintézmények igazgatóinak kinevezésébe, felsőoktatási ösztöndíjprogram. A felsőoktatási ösztöndíjprogram (2011-től anyaországi forrásokból) értékelése persze pozitív, de ennek ellenére tapasztalatból megállapíthatom, hogy a magyar fiataloknál, a zsákutcás karrierpályák még mindig jelentős társadalmi akadályokat foglalnak magukba. Így például gyakori a fárasztó és költséges ingázás a távoli lakhely miatt (különösen, ha országhatáron átkelve járnak a szege-di vagy valamelyik budapesti karra), vagy még mindig sokan küszködnek a szerb nyelvtudásukkal, ami miatt leszűkül az iskola/karválasztás is. Megreked a karrier akkor is, ha a szülők nem képesek a tanulmány költségeit finanszírozni, ezért alkalmi munka mellett (vagy szakmáján kívül és alulfizetetten feketemunkát vállalva), magánkarokon, illetve kihelyezett tagozaton, távoktatással próbálkozik a fiatal.

1.1. Tanulmányi célú migráció

A vajdasági magyarok tanulmányi célú migrációja a '90-es években kezdődött és ma is tart. Magyarországon 2013-ban már 2 161 hallgató tanult a felsőoktatási intézményekben (beleszámítva zentai kihelyezett kertészeti főiskolát is). A vajdasági hallgatók 70,1 százaléka állami finanszírozottként (1 514 hallgató), míg 29,9 százalék költségtérítéssel tanult (647 fő) (Takács, 2013). A Magyarországhoz költöző fiatalok három karakteres csoportja rámutat a tranzitmigrációra: becslésem szerint egyesek a tanulmányuk befejeztével hazatérnek szülőföldjükre (15-20 százalék), többségük Magyarországon telepedik le (60 százalék), míg mások diplomájukkal az Európai Unióban igyekeznek munkához jutni (20–25 százalék).

2 A 2012/13-as évben a vajdasági magyarok a tartomány 9 főiskoláján és az Újvidéki Egyetem 14 karán tanultak, összesen 3563-an (Takács, 2013: 104).

3 Lásd: <http://www.mnt.org.rs/oktatas/magyarul-tanulni>

A Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete által összeállított adatbázis kimutatja, hogy egyre több vajdasági magyar fiatal dönt a doktori képzés mellett. A szerbiai posztgraduális képzést 31 százalékuk választja, míg Magyarországon 64 százalékuk, illetve más külföldi országban 5 százalékuk folytatja tanulmányait. Diplomázás után viszonylag nehéz a visszatérés Szerbiába, mert megeshet, hogy bonyolult és drága honosítási eljárás vár rájuk és nem sok esélyt látnak az elhelyezkedésre sem (Ágyas et al., 2013: 50). Hasonló eredményeket mutat az Aranymetszés 2013 – Kárpát-medencei doktorandusz-életpálya-vizsgálat regionális jelentése is: a vajdasági magyar doktoranduszok 32 százaléka választotta a szerbiai posztgraduális képzést, Magyarországon 62, más külföldi országban 6 százalékuk folytatja tanulmányait ösztöndíjasként vagy költségtérítésként.⁴

A központi felvételi információs rendszer adatbázisa szerint (Educatio 2012)⁵ a vajdasági magyar fiatalok leginkább Szegedre (52 százalék), Budapestre (22 százalék), Pécsre (5 százalék), Gödöllőre és Kecskemétre (1–1 százalék) jelentkeznek felsőoktatási tanulmányok céljából (Takács–Kincses 2013: 257). A Szegeden tanulók esetében fontos tényező a város közelsége, a napi/heti ingázás lehetősége, amivel számukra az anyaországban való továbbtanulás nem jelenti a végleges elszakadást a szülőföldtől.

Az elmúlt évtizedekben a szerb belpolitikai viszályok (nacionalizmus, háború, embargó, bombázás, kormányválságok) miatt a tradicionálisan többnemzetiségű Vajdaságban is erősödött az etnikai distancia (Gábrity Molnár, 2011). Ezt követően, amikor az országhatár átjárása könnyebb, zökkenőmentes lett („fehér Schengen”, könnyített honosítás, a kettős állampolgárság) a vajdasági magyar feltörekvő értelmiség Magyarország felé fordult (Gábrity Molnár 2006b, 2008b, 2008c). A nemzeti közösség szempontjából elégtelen szerbiai felsőoktatási feltételek és a negatív társadalmi (politikai és erkölcsi) átrendeződések az időszerű társadalmi esélyek nyomán ma is ösztönözik a vajdasági magyar fiatalok emigrációját.

Több éves távollét után, a külföldi tanulmányok mellett a vajdasági magyar fiatalok kiesnek a korábbi kommunikációs kapcsolataikból, elfelejtik a szerb nyelvet, nem tudnak a szerbiai munkaerőpiac igényekhez alkalmazkodni, annak ellenére sem, hogy sok esetben a Vajdaságban nyilvántartott hiányszakmát tanulták ki külföldön. Éppen ezért a re-migráció és a hazatérési hajlandóság gyenge.

4 A kutatás eredményei összevethetők az újvidéki Egyetem Doktoranduszainak és Fialat Kutatóinak Szervezete által 2010 óta minden évben a Szerbiában tanuló PhD-hallgatók körében elvégzett kérdőíves vizsgálatával. 2010-ben 335, 2011-ben pedig 577 adatközlő volt (Ágyas et al., 2013: 82).

5 A 2005–2010-es időszakban a magyarországi felsőoktatási adatbázisban szereplő hallgatók száma 2 806 (Takács, 2013: 111).

1.2. Mobil értelmiségi munkaerő

Szerbiában a gyors elhelyezkedés esélye alacsony. 2013-ban a munkanélküliségi ráta 24,1 százalék volt, 2018 végén pedig 12,9 százalék a 15–65 évesek körében⁶ (javult, főleg azért, mert a külföldön munkát vállalók leiratkoztak a munkaközvetítő irodák listájáról). A munkaerőpiacon hátrányos helyzetben vannak: a szakképzetlenek, az alacsony iskolai végzettségűek, a pedagógus-szakmák, a gyakorlati-munka nélküli, kezdő fiatalok, a gyenge nyelvtudásúak. Szerbiában fellelhetők az etnikai alapú munkaerőpiaci egyenlőtlenségek, amelyek miatt a magyaroknál alulreprezentáltság észlelhető a munkaerőpiac privilegizált szféráiban, mint például a közalkalmazottak, vezetői állások, bírók, rendőrök, vagy a posta, áramszolgáltatás, gázművek esetében. A magyarok 1/3-a mezőgazdasági munkás, a további 1/3-a feldolgozóiparban, építőiparban dolgozik (Gábrity Molnár, 2008d)

Az Aranymetszés 2013 – Kárpát-medencei doktoranduszéletpályavizsgálat⁷ eredményei szerint a vajdasági magyar doktoranduszoknak 74 százaléka dolgozik a tanulmányai mellett (Ágyas et al, 2013: 83). A megkérdezett doktoranduszok jelenlegi munkaerőpiaci helyzete gyakran bizonytalan, de van, aki doktori tanulmányai mellett egy vagy több helyen is foglalkoztatott (39 százalékuk felsőoktatási intézményben, 29 százalék magánvállalkozásban, 23 százalék pedig egyéb intézményekben, 8 százalék állami vállalatban, 1 százalék kutatóintézetben). A válaszadók közel 44 százaléka jelezte, hogy szívesen, vagy nagyon szívesen elhagyná szülőföldjét és csupán 15 százalékuk nem szívesen szánná rá magát erre a lépésre (Ágyas et al, 2013: 52). Összességében a vajdasági érvényesülési lehetőségek hiányában, a magasan képzett doktoranduszok nagy többsége, az emigráció lehetőségét latolgathatja. Egybehangzó vélemények alapján, a külföld magasabb életszínvonalat, munkalehetőséget, anyagi biztonságot, de szakmai tapasztalatot jelent a doktoranduszok számára. A preferált szakok: egészségügyi tudományok (orvos), műszaki tudományok (informatika, gépészet), természettudományok (fizikus). Doktori címmel elhelyezkedést Vajdaságban a műszaki tudományok, természettudományok, jogtudományok és hittudományok képviselői remélnek. A közgazdászok biztos magyarországi elhelyezkedést látnak reálisnak és valószínűsítik a szülőföldi munkalehetőséget. Az orvosok biztosra vélik a magyarországi vagy EU-s elhelyezkedést. A humán és nyelvtudományos fokozatszerzést követően kilátástalan az elhelyezkedés a régióban (Takács–Gábrity Molnár, 2012: 185–186).

6 Forrás: <http://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/trziste-rada>

7 Aranymetszés 2013–Külhoni magyar doktoranduszok a Kárpát-medencében. A kutatást az MTA Domus Programja támogatta.

A mobil munkaerő keretében vannak az ingázó munkavállalók, akik a célország munkaerőpiacának befogadóképességétől és igényeitől függnnek. Legtöbbsen ideiglenes munkavállalásba kezdenek, amihez – a magyar (kettős) állampolgárság megszerzésével – már nem kell külön vízum vagy tartózkodási engedély (mérnökök, informatikusok, orvosok, építőmunkások, újságírók). Célországként leggyakrabban Németországot, Ausztriát és Svédországot választják. Újabban Hollandia, Anglia, Spanyolország meg Olaszország iránt is érdeklődnek (Gábrity Molnár, 2001, 2008b, 2008c).

2. Áttelepülők főbb jellemzői

„A lakhelyváltoztatás mindenképpen kihívást, váratlan helyzeteket szül, amelyre sohasem lehet teljesen felkészülni. A vándorútra kelők tehát bizonyos formában vállalkozó szellemű és kockázatot is vállaló egyének. Valamennyinek a támasza három fő tényezőcsoport: tőkájük, tudásuk és tapasztalatuk, valamint kapcsolatok és információk. Minél bizonytalanabb az anyagi háttér, annál jobban támaszkodnak a szellemi erőforrásokra (iskolavégzettség, nyelvtudás) és az emberi kapcsolatokra (rokonok, információforrások)” (Gábrity Molnár, 2001: 160).

Budapest népszerűsége kimagasló a letelepedés helyének kiválasztásában, illetve Közép-Magyarország, hiszen minden második áttelepülő itt él. A Szerbiából (alapvetően a Vajdaságból) eredő áttelepülők területi koncentrációja a szerb és a horvát határral szomszédos, illetve annak közelében fekvő járásokban (Szeged, Pécs, Baja) lelhető fel. A 1985 és 2011 között Szerbiából érkezett több mint 22 ezer áttelepülő, e járásokon kívül csak Közép-Magyarországon, néhány dunántúli nagyvárosi járásban, valamint Kecskeméten és Békéscsabán telepedett le nagyobb számban. A Magyarországon letelepülők többsége a kereskedelembe, gépjárműjavításban, illetve a feldolgozóiparban talált munkát.

Az utóbbi negyed évszázadban a Magyarországra áttelepülő népesség magasabb iskolai végzettségű, mint az őshonos magyarországi (lásd a Területi Statisztika adatait: Péti et al, 2017: 311–350). A szomszédos országokból és elődállamaikból 1985 óta áttelepült legalább 25 évesnél idősebb népességen belül 28 százalék a felsőfokú végzettségűek aránya, amely jelentősen meghaladja a magyarországi népesség 19 százalékos arányát. A felsőfokú végzettségűek aránya az áttelepülő népességen belül viszonylag magas Észak-Magyarország járásaiban, valamint az Alföldön. Közép-Magyarországon a legmagasabb a felsőfokú végzettséggel rendelkező külföldi állampolgárok aránya. Budapesten és az agglomeráció több járásában is átlag feletti a felsőfokú végzettséggel rendelkező betelepülők, továbbá közép-dunántúli járások esetében mutatható ki magasabb arány (Péti et al, 2017: 338).

A Szerbiából érkező népességben szintén magas a felsőfokú végzettségűek aránya. A vándorlások tehát inkább az értelmiségieket foglalják magukba. Megállapítható, hogy a vajdasági magyarok elitemigrációja Magyarország javára válik. A Szegedi járásban nagy számban koncentrálnak a Szerbiából áttelepültek (több mint 6000 fő, akiknek mintegy 10 százaléka szerb nemzetiségű). A Kiskunhalasi és a Bajai járásban szintén viszonylag magas a szerbiai áttelepülők száma (600 fő feletti) (Péti et al., 2017: 345).

3. Mivel állítható meg az elvándorlás volumene?

A legutóbbi ifjúságkutatás eredményei kimutatták (Gábrity Molnár–Morvai, 2018), a fiataljaink elvándorlási hajlamát főleg az elégtelen anyagi helyzetük, a kilátástalan jövő, a rossz életszínvonal és az esélytelen munkavállalás növeli. Az, ami pedig itthon tartaná őket az a család, barátok és a biztos jövő, munkahellyel és elfogadható életszínvonallal.

Az állami szervek intézkedései meglehetősen későn érkeztek. A tanulóifjúság itthon tartásához, az anyaországi segítséget közvetítve a Magyar Nemzeti Tanács programjai járultak hozzá. A felsőoktatási ösztöndíjprogram elemei: tájékoztató füzet, felsőoktatási tájékoztató körút, felvételi felkészítő program, a magyar hallgatók ösztöndíjazása (havi kb. 100€), szerb nyelvi felzárkóztató képzés, demonstrátori program – segítségnyújtás a felsőéves hallgatók által (demonstrátorok) korrepetálva az elsősöket, Várady kiválósági ösztöndíj. Az Európa Kollégium (2015-től Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. támogatásával) szállást és külön foglalkozást nyújt az Újvidéken tanuló mintegy 400 hallgató számára.

Az itthoni karrierhez tartozik a vállalkozási lehetőségek, vagyis a diplomázás utáni önfoglalkoztatás. Ehhez kellene a beruházások a gazdaság fejlesztésébe, vagyis munkahelyteremtés, vállalkozások indítása. „A vajdasági magyar közösségek terület- és gazdaságfejlesztési stratégiája” (Nagy et al. szerk. 2015) szerint, a régióban legfontosabb a kis- és középvállalkozások alapítása/fejlesztése, az infrastruktúrafejlesztés (a szállítmányozás, logisztika), a térség üzleti informálása, a kapcsolatépítő szolgáltatások fejlesztése és a határ menti települések periferikus helyzetének a felszámolása.

Vajdaságban az ifjúságsegítő programok nyújtottak némi, de korántsem elegendő eredményt. A Vajdasági Fejlesztési Ügynökség valósítja meg azt a Start up projektumot, amelyben a kezdő fiatal vállalkozókat támogatják, önfoglalkoztatottként, vagy meglévő cégek hitelezésével, üzemek épületének rekonstrukciója, gépek vásárlása céljából. Kezdő cégek 400.000–6.000.000 dinár összegben támogathatók (ebből hitel 280.000–4.200.000 dinár, a vissza nem térítendő összeg 120.000–1.800.000 dinár). A Tartományi Nemi

Egyenjogúsági Intézet 2018-ban sorrendben az ötödik pályázatot írta ki falusi házak vásárlása céljából 30 millió dinár nagyságban. Feltételek voltak, hogy a pályázó 40 év alatti és a foglalkoztatott házaspárok első ingatlanvásárlása történjen meg. Egy pályázó maximum 1 millió dinárt kaphatott kedvezményes hitelként.

Az anyaországi itthon marasztaló (mondhatjuk ifjúsági) támogatások az utóbbi néhány évben igen jelentősnek mutatkoznak. Mintegy 50 milliárdos gazdaságfejlesztési programról van szó a Vajdaságban, amiből 30 milliárd összeg hitelprogram, a maradék 20 milliárd pedig vissza nem térítendő állami támogatás. 2016-ban a programot a Magyar Kormány ötmilliárd forinttal, 2017-ben 7,6 milliárd forint vissza nem térítő támogatással segítette, 2018-ban pedig összesen 30 milliárd forint támogatást és 30 milliárd forint kedvező kamatozású hitelt nyújtott (lásd a Prosperitati Alapítvány jelentéseit).

A pályázati feltételek között van: (1) a pályázó kettős állampolgár, vagyis a vállalkozások magyar nemzetiségű tulajdonosai, vagy a szerb vagy egyéb nemzetiségű tulajdonosok is jogosultak a támogatásra, amennyiben alkalmazottjaik döntő mértékben (például 70 százalékban) kettős (magyar–szerb) állampolgárok; (2) a támogatás mértéke nem haladhatja meg a projektköltség 80 százalékát, ezért minimum 20 százalékot, a pályázónak önerőből kell biztosítani (ez az összeg megfelel a Szerbiában fizetendő ÁFA-val, ami értelemszerűen a szerb államkasszába folyik be); (3) a vállalkozási pályázatot a területi irodákba kell beadni egy üzleti tervvel, lehallgatott képzés után.

Az eddigi elemzések szerint (Gábrity Molnár–Kovács, 2019) a támogatások hasznosulása vitathatatlan, elsősorban a mezőgazdasági gépek, jégvédő háló, fóliasátrak, öntözőberendezések, tenyészállatok, méh és 560 hektár föld vásárlása, ültetvénytelepítés (földieper, mogyoró) terén. Ezenfelül sor került 1080 mikro- és kisvállalkozó eszközbeszerzésére (344 startup, amelyben a potenciális pályázók először egy 40 órás képzésen vettek részt, azután egy üzleti terv alapján alapeszközök támogatására pályázhattak, és akkor nem kellett önrész. Fontos feltétel volt, hogy nem töltötték be a 40. életévüket). Sikernek könyvelhető el mintegy 600 falusi ház vásárlása a fiatal házaspárok részére, akiknek még nem volt lakóingatlanuk és legalább egyik fél még nem töltötte be a 45. életévét (a megpályázható összeg maximum 1,2 millió dinár, az ingatlan összértéke maximum 2 millió dinár lehetett). Mindez eredményeképpen 166 közepes és 23 nagy fejlesztés keretében 1400 munkahely nyílt meg, valamint 4500 családi gazdaság integrálódott a feldolgozóiparba.⁸

⁸ Adatforrás: <https://www.prosperitati.rs/gazdasagfejlesztési-program-pozitiv-hatasat-mara-tobb-tizezer-polgar-megerezte>

Vajon mi a hozadéka annak, hogy az elmúlt három évben Vajdaságban 250 millió eurónyi fejlesztés valósult meg Magyarország támogatásával, 23 üzem épült meg és több mint 10 ezer pályázót sikerült támogatásban részesíteni? A 250 millió eurónyi beruházási értéknek nagyjából a 40 százaléka támogatás, 60 százaléka pedig önrész és hitel.⁹ Fejlesztették az ipar egyes területeit, hiszen van új építőanyaggyár, láncgyár, kerékpárgyár és támogatott autóipar, táskagyártás. A magyarországi támogatások több mint 150 vajdasági településre jutottak el. A házvásárlási pályázaton mintegy 600 pályázó nyert, összesen 560 hektárnyi termőföld megvásárlását is támogatták. A tervek szerint az idegenforgalmi fejlesztések mellett megismétlik az eddig legsikeresebbnek bizonyult pályázatokat, vagyis a ház- és a földvásárlást, valamint a mikro- és a kisvállalkozások támogatását.

Ezzel a támogatással a magyar kormány főként a vajdasági magyarok közép- és alsó középrétegén segített, mégis azt kell hogy mondjam, hogy az értelmiségi és szakemberi elvándorlást nem állítottuk le. Éppen ezért Vajdaságban oda kell figyelni a fiatal tehetségek külföldre vándorlásának fékezésére vagy legalább tervezhetőségére. Az elitutánpótlásban érdemes alkalmazni a kapcsolattartást a külföldön tartózkodókkal („diaspora option”, a diaszpóraprogram kidolgozásával a munkalehetőségek alternatív formáinak megtervezése). Ez az intenzív és folyamatos kommunikáció a magasan képzett külföldön élő szakemberekkel azért is fontos, mert tudásukat és kapcsolataikat beépíthetnék a hazai gazdasági és tudományos életbe (tanulmányutak, konferenciák és közös kutatási programok, koordinációs irodák, projektek és adatbázisok). Különösen a hazatérést fontolgató szakembereknek szükséges naprakész információkat, munkaközvetítési segítséget, támogatást nyújtani. Megtervezendő a „brain circulation”, vagyis az „agyak körforgása”. Ha a kapcsolati és tudástőke a határon mindkét/több irányba áramlik, akkor a társadalmi csoportok versenyképesen bekapcsolódhatnak, más országok munkaerőpiaci vérkeringésébe.

4. Összefoglalás

A kutatásokból és az adatokból okulva, a vajdasági magyarság félelme nem csillapodik az „agyelszívás” kapcsán. Szerbia jelenleg szűk karrierlehetőséget tud nyújtani, ezért a diplomások egy része a képzettségének nem megfelelő munkát végez. Többségük úgy véli, hogy a fizetése a szerbiai átlagfizetésnél alacsonyabb, és munkahely-változtatást terveznek vagy külföldre vándorolnának.

⁹ Adatforrás: <https://www.prosperitati.rs/juhasz-balint-visszaigazolasra-kerult-hogy-gazdasagfejlesztési-strategianak-van-hatasa-es-ertelme>

A vajdasági magyar művelődési és tudományos életben hiányos az értelmiség jelenléte. A fokozatos szórványosodás miatt nincs egységes területi humán erőforrás-koncentrátság a magyarok körében, miközben Szabadka–Zenta–Újvidék értelmisége mutat még hálózatos önszerveződési és intézményes aktivitást. A magyar szakemberpótlás csaknem lehetetlen magyar érdekeltségű karok és egyéb intézmények nélkül, ha nagymértékű marad a magyar értelmiség külföldre távozása. A brain drain vajdasági magyar viszonylatban öngerjesztő folyamat, amely tanulmányi célú migrációval kezdődik. A „kisebbségi elitfejlesztő” politika generalása helyett, ki kellene dolgozni a vajdasági magyar elitformáló és elitmegtartó intézmény- és hálózatfejlesztési politikát. A kisebbségi közeg szempontjából olyan konstruktív és racionális megoldásokra van szükség, amelyek nemcsak a vállalkozókat, hanem az értelmiségieket és a tudósokat is itthon tartják (Gábrity Molnár– Illés, 2016).

Irodalomjegyzék

- ANKETA O RADNOJ SNAZI 2013. Beograd: Republički zavod za statistiku (Köztársasági Statisztikai Intézet, Belgrád). Honlapforrás: www.vibilia.rs (letöltve: 2013. 08. 27.) és <http://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/trzisite-rada> (letöltve: 2019. 04. 08)
- ÁGYAS RÉKA–NOVÁK ANIKÓ–RÓZSA RITA 2013: *Pillanatfelvétel a vajdasági magyar doktoranduszokról. Aranymetszés 2013. Külhoni magyar doktoranduszok a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Domus program kutatásanyag. 2012/13. 80–100. o.
- ÁGYAS RÉKA–NOVÁK ANIKÓ–RÓZSA RITA–ZSIVITY TÍMEA (2013): *Vajdaság. Regionális jelentés. Aranymetszés 2013. Kárpát-medencei magyar doktorandusz életpálya vizsgálat*. Budapest, MTA Domus program kutatásanyag. 2012/13. 49–63. o.
- GÁBRITYNÉ MOLNÁR IRÉN 2001: A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei. In: Gábrityné Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság. 115–161. o.
- GÁBRITYNÉ MOLNÁR IRÉN 2003: Az értelmiségpótlás körülményei. In: Gábrityné Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Kisebbségi létjelenségek*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság. 287–329. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2006: Migrációs folyamatok. In: Gábrity Molnár Irén–Riczy András (szerk.): *Kistérségek életerejéje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. 69–72. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2008a: *Oktatásunk láttelepe*. Újvidék–Szabadka,

- Fórum Könyvkiadó és Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2008b: Vajdaság népességmozgása az utóbbi fél évszázadban. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében Tudományos nemzetközi konferencia*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar, Gazdasági és Társadalomföldrajz Tanszék. 29–42. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2008c: Tájidentitásunk a materiális és immateriális tényezők ölelésében. In: Gábrity Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Regionális erőnlét, A humán erőforrás befolyása Vajdaságban*. Szabadka, Magyarországtudató Tudományos Társaság. 9–72. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2008d: Oktatásügy a térségben – A régió felnőttoktatási rendszerének jellegzetességei. In: Gábrity Molnár Irén (szerk.): *Képzettek a jövő, A felnőttképzés háttere Észak-Bácska iskolahálózatában*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. 13–30. és 31–66. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2011: Vajdaság népességének háború okozta attitűdjei. In: Gábrity Molnár Irén (szerk.): *Magyarságtudat Vajdaságban*. Szabadka, Magyarországtudató Tudományos Társaság. 34–87. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2013: A magyar nyelvű felsőoktatás és a munkaerőpiac a Vajdaságban. In: Darvai Tibor (szerk.): *Felsőoktatás és munkaerőpiac–Eszményektől a kompetenciák felé*. Szeged, SETUP Belvedere Meridionale. 229–240. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2016: Gúzsba kötött értelmiség. In: Géza Czékus–Éva Borsos (szerk.): *Tanítóképző Kar 2016-os Tudományos Konferenciáinak Tanulmánygyűjteménye*. Szabadka, Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar. 64–74. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2018: Töprengés az elitemigrációról a Vajdaságból. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Migráció–Magyarok a Kárpát-medencében 3*. Szeged, Innovariant Kft.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN–MORVAI TÜNDE 2018: (Kárpát-medencei) Problématérkép–nemzedéki problémák. In: Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében (Magyar ifjúságtudatás 2016)*. Budapest, Kutatópont Kft. Enigma 2001 Kiadó és Médiaszolgáltató Kft. 269–314. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN–KOVÁCS TERÉZ 2019: Support to the economic development of Vojvodina from Hungary. – *Analiz Ekonomskog fakulteta u Subotici*. No: 41. Univerzitet u Novom Sadu Ekonomski fakultet, Subotica.
- IRÉN GÁBRITY-MOLNÁR–ZOLTÁN TAKÁCS 2015: Hungarian-

- language higher education and primary teacher training in Vojvodina. In: GABRIELLA PUSZTAI-ÁGNES ENGLER-IBOLYA REVÁK MARKÓCZI (editors): *Development of Teacher Calling in Higher Education. Higher Education & Society* 5. Nagyvárad–Budapest, Partium Press, Personal Problems Solution, Új Mandátum. 11–25. o.
- IREN GABRIC-MOLNAR-SÁNDOR ILLÉS 2016: Emigrációs toki-
vi i saradnja visokoškolskih ustanova u regionu (Emigrációs folyamatok és a régió felsőoktatási intézményeinek az együttműködése). In: Samu János–Horák Rita (szerk.): *Évkönyv, Tanulmánygyűjtemény*. X. évf. 2015/1. Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar Szabadka. 129–143. o.
- NAGY IMRE-TAKÁCS ZOLTÁN-ÚJHELYI ÁKOS (szerk.) 2015: *A vajdasági magyar közösségek terület- és gazdaságfejlesztési stratégiája*. Szabadka, Vajdasági Magyar Szövetség.
- PÉTI MÁRTON-SZABÓ BALÁZS-SZABÓ LAURA 2017: A Kárpát-medence országaiból Magyarországra áttelepült népesség területi mintázata. – *Területi Statisztika*. 57(3). 311–350 o-
- PROSPERITATI ALAPÍTVÁNY. Honlapforrás: <https://www.prosperitati.rs/gazdasagfejlesztési-program-pozitiv-hatasat-mara-tobb-tizezer-polgar-megerezte> és <https://www.prosperitati.rs/juhasz-balint-visszaigazolasra-kerult-hogy-gazdasagfejlesztési-strategianak-van-hatasa-es-ertelme> (letöltve: 2019. 04. 08)
- STATISZTIKAI TÁJÉKOZTATÓ, *Oktatási évkönyv 2011/2012, Budapest: Emberi Erőforrások Minisztériuma Statisztikai Osztálya*. Honlapforrás: http://2010-2014.kormany.hu/download/8/f9/b0000/Oktat%C3%A1si_%C3%89vk%C3%B6nyv_2011_2012.pdf (letöltve 2018. 01. 10)
- TAKÁCS ZOLTÁN-GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2012: PhD. karrier-utak, érvényesülési pályák, emigráció a vajdasági magyar doktoranduszok körében. In: Dragana Francišković–Hózsá Éva (szerk.): *Évkönyv, Tanulmánygyűjtemény*. Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka. 180–190.
- TAKÁCS ZOLTÁN 2013: Felsőoktatási határ/helyzetek, Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.
- TAKÁCS ZOLTÁN-KINCSES ÁRON 2013: Vajdasági hallgatók Magyarországon. – *Területi statisztika*. 2013/53(3). 253–270.

Tisztelt kollégám, barátom!

Örömet jelent számomra, hogy régi ismerősöm, barátom, kutatótársam üdvözölhetem ebből az alkalomból. Régen ismerjük egymást még Békéscsabáról. Akkor még nem volt közös feladatunk, de kialakult a regionalista szolidaritás és tisztelet közöttünk.

Hazatelepülésed óta szorosabban együttműködtünk. Az utolsó tíz évben hasonló társadalmi érdekek, a magyar kisebbség érdekei mentén sokszor ugyanazon a feladaton dolgoztunk, közös akarattal és a fiatalabb kollégákat támogatva. Sokszor ugyanazt a problémakört vizsgáltuk eltérő hipotézisek, kritériumrendszerek és módszerek segítségével. Legfontosabb feladatunk a Gazdasági stratégia kidolgozása, majd megvalósítása volt és maradt a Prosperitatin keresztül.

Ezekben a folyamatokban ismertem fel, hogy tevékenységed messze túlnötte nemcsak az egyetemi tanszéked kereteit, hanem határon áttelölővé fejlődött és hatalmas energiával dolgozol nemcsak idehaza, hanem az anyaországban is. Nem is beszélve hozzájárulásodról a „Deturope” nemzetközi folyóiratunk fejlődéséhez a szerkesztőség tagjaként.

A kisebbségi lét szorító keretei között, sok társadalmi problémával küszködve alkalmazott kutatásaid és eredményeid felsorolhatatlanul sok értékes szakmai, tudományos információval segítették közösségünket. Tekintettel fiatalos lendületedre, szorgalmadra, kitartásodra reméljük, hogy még sokáig fogsz dolgozni, tenni a tudományos és a társadalmi érdekekért.

Mit kívánhatok egy ambiciózus, sokat dolgozó kutatónak?

Nem kívánhatok nyugalmat, pihenést, mert a kutató sok mindennek parancsolhat, de az agyának nem tudja megparancsolni, hogy ne dolgozzék.

Azt kívánom, hogy a társadalom ne csak égető, jelenleg érezhető problémák elemzésére, megoldási lehetőségek felkutatására biztosítson lehetőséget, hanem biztosítson számodra feltételeket, a sok időt, nyugalmat igénylő alapkutatásokra is a hihetetlenül nehéz szakterületeden, ahol számos ok-okozati összefüggés dinamikájának, egymásra hatásának egyidejű vizsgálata, a mérési nehézségek leküzdése vár rád.

Nehezet kívánok?

Nem.

Neked mint igazi kutatónak a nehézségek az éltető elemeid. További tevékenységéhez kívánok jó egészséget és sok sikert.

Dr. Somogyi Sándor

Somogyi Sándor

PProfessor Emeritus, nyugalmazott egyetemi tanár, Szabadka
Újvidéki Egyetem, Közgazdasági Kar és Mezőgazdasági Kar, Újvidék
Pannon Egyetem, Georgikon Mezőgazdasági Kar, Keszthely

GONDOLATOK NÉHÁNY ROMBOLÓ HATÁSÚ TÁRSADALMI-GAZDASÁGI JELENSÉGRŐL

ABSZTRAKT

Márai Sándor szerint a magyarokkal az lenne jót, aki meggyőzné őket, hogy akkorák, amekkorák. Kár, hogy ezt Márai nem vonatkoztatta az egész Közép–Kelet-Európára. A technológiai fejlesztés lehetőségei környezetünkben: A fejlesztési képességek korábbi vizsgálatai alapján megállapítottuk, hogy ha az egész Közép–Kelet-Európa gazdasági ereje nem biztos, hogy elég lenne egy technológia fejlesztésére. Lehet, hogy most a versenyhelyzet nehezebb a világban, mint korábban volt, mert sokan harcolnak a saját pozíciójukért a világpiacon. A politikai járadék veszélyei: Az apró közép-európai országok társadalmi – gazdasági hatékonyságát tönkre teszi az amit „politikai járadéknak” nevezünk. A digitális jövőnk néhány árnyoldala: Az idevágó szakirodalom sokat foglalkozik a netokrácia és informacionalizmus fogalmakkal, amelyek az internet technológiai fejlődésének árnyoldalait taglalják. Útfüggőség a döntéshozatalban: Érthető okokból nem tudunk, és a politikus sem tud szabadulni a megtett út emlékeitől, hatásától. Ezt nevezik döntéshozói útfüggőségnek. Már pedig ennek eredményeként a már megtörtént dolgok ismétlődnek. Visszaemlékezés egy kutatásunkra a lehetséges szövetségekről vagy konfliktusokról: A MACTOR-módszer alkalmazásának alapvető célja volt a döntéshozatal támogatása. Nem vártunk csodákat. Be is következett, amit nem kívántunk. Megmonda a megrendelőnk: maradunk a megszokott szűkkörű egyeztetések mellett a fehér abroszos asztal körül.

KULCSSZAVAK: technológiai fejlődés, politikai járadék, digitális jövő, útfüggőség, MACTOR-módszer

*Mottó: Az optimista is
vegye észre az
új struktúrák árnyoldalát.*

1. Bevezető

Egy behatárolást teszek, mivel interdiszciplinárista kutató voltam. Az interdiszciplináristák vitahátránya a diszciplináris kutatókkal, de akár egy kuruzslóval szemben is kifejezésre jut azért, mert egy olyan probléma esetében, ahol egy ok-okozati kapcsolatot kell magyarázni, az egyszerű, a vélt igazság

körülhatárolásával vagy általánosításával, könnyű a magabiztosság külső jeleit mutatni. Az interdiszciplináris ösztönszerűen próbálja keresni a több ok-okozati kapcsolatból adódó változatokat és azok bemutatásával akaratlanul is a bizonytalanság benyomását kelti, márpedig a bizonytalanságtól az emberek menekülnek. Nem azt szűrik le az interdiszciplináris gondolatmenetéből, hogy tényleg vannak különböző lehetőségek, megoldások, hanem azt feltételezik, hogy aki ezt megpróbálja nekik bemutatni, az bizonytalan.

Nem véletlen az a mondás, hogy a nagyon magabiztosak sokszor keveset tudnak, mert nem érznek bizonytalanságot. A magabiztosság tetszik az embereknek, mert felmenti őket a gondolkodás nyűgétől, az interdiszciplináris meg a nyűgös gondolkodásra biztatja őket.

Na, ne – az mitől lenne jó a kényelmet kereső hedonista embernek?

Még is megpróbáljuk néhány összetett jelenség áttekintését, de kihagyjuk az egyébként legfontosabbat, a fenntartható fejlődés problémakörét.

2. A kis népek sokszor túlzó önértékelése

Márai Sándort parafrazeálok: A magyarokkal az tenne jót, aki meggyőzné őket, hogy akkorák, amekkorák. Kár, hogy ezt Márai nem vonatkoztatta az egész Közép–Kelet-Európára.

Tisztelve minden nép identitását, értékeit és érzéseit, nem tartom túlzásnak azt gondolni, hogy minden közép-európai nép többet tart magáról, mint a tényleges szerepük a történelem színpadán. Nem túlzás állítani, hogy a sorukról mindig a nagyhatalmak döntöttek, határaikat is azok szabták, és csak a demokratikus Európában lehetnének egyenlők a többiekkel, ha betartanák a játékszabályokat, amelyeket a nagyokkal közösen fogalmaznak meg. Sajnos ezt sokan nem fogadják el, mert jobban imponál nekik az öntömjénezés.

3. A technológiai fejlesztés lehetőségei környezetünkben

Régebben foglalkoztam Közép–Kelet-Európa gazdasági teljesítményének elemzésével (Somogyi, 1996). Abban az időben 10 ide tartozó állam összesített gazdasági ereje a német gazdasági erő 40%-át érte el. Ezt tovább értelmeztem annak alapján, amit egy előadásban hallottam: Gazdasági erejének köszönhetően Amerika egyszerre 5 technológiát tud fejleszteni és azokkal új pozíciókat elfoglalni a világpiacon. A német és japán gazdaság erejét az előadó 2-3 technológia fejlesztésével jellemezte. Az Egyesült Királyságot és Franciaországot 1-2 technológia fejlesztési képességével jellemezte az előadó.

Az ilyen fejlesztési képességek feltételezése alapján leszűrtem, hogy ha az egész Közép-Kelet-Európa összefogna, nem biztos, hogy elég lenne az egyesített gazdasági erejük egy technológia fejlesztésére. Azt meg tudjuk, hogy ezek a kis népek nem az összefogás és a jószomszédi viszonyok bajnokai.

Lehet, hogy most a versenyhelyzet nehezebb a világban, mint korábban volt, mert Oroszország fejlesztőképessége helyreállt, megjelent Kína, India, Indonézia, Dél Korea, Brazília harcolva a saját pozíciójáért a világpiacon.

A „nemzetközi helyzet fokozódik”, csak nem úgy, mint Virág elvtárs mondta a filmekben és ebben a versenyben a nagy országoknak is nehéz helytállni.

A fejlesztési verseny élességét talán illusztrálja a grafénkutatások esete. A grafént alig két évtizede fedezte fel Andrej Geim és Konstantin Novoszolov a Manchesteri Egyetemen dolgozva, és 2010-ben kaptak érte Nobel-díjat (Magda, 2014). Braun (2019) szerint 2013-ban 29.250 cikk, ugyanennyi Scopus-adatbázisban szereplő sajtótermék, 10.000 szabadalom és 8.000 konferenciacikk jelent meg. A szabadalmak többsége Kínából, az Egyesült Államokból és Dél-Koreából eredt.

Amint látjuk, „nem azé a madár, aki meglátja, hanem azé, aki megfogja”. Láthatólag Kína, Dél-Korea és Amerika fogják a madarat. Olvastam a magyar grafénkutatásokról is, de szabadalomról még nem. Lehet, hogy van ilyen szabadalom, de nem ezerszámba.

4. A politikai járadék veszélyei

A világszintű versenyek mellett az apró közép-európai országok társadalmi-gazdasági hatékonyságát tönkreteszi az, amit a társadalmi-gazdasági fejlődés elemzésében „politikai járadéknak” nevezünk és károsnak tartunk a fejlett államokra nézve is.

Ez mit jelent? Még a korábbi rendszerben politikai közgazdaságtanból tanultuk a földjáradékot. Ez a járadék ma is létezik és működik. Ezt a gazdaság beárazza és nem jelent állandó témát. Mindenki elfogadja mindennapi tényként, hogy a földért bérletet fizetnek, ami a földjáradék része. Sajnos a társadalmi-politikai viszonyok elferdítésének, a politika ránktelepedésének köszönhetően megjelent a „politikai járadék” is. Mindenki a politika kegyeiért harcol, mert annak támogatásáért kedvezményekhez, jövedelemhez – járadékhoz lehet jutni, amit a politika a közösből – az adófizetők zsebéből fedez.

Amerikai szerzők munkái nagyon fontosak a politikai járadék értelmezéséhez:

1. Robert E. Hall & Charles I. Jones (1999) érdekes kérdést tesznek fel: Miért termelnek egyes országok munkásai annyival többet, mint másokéi? A

válasz a lényeges: Azért mert jobb a társadalmi infrastruktúra, a társadalmi berendezkedés ezekben a fejlett társadalmú országokban. A társadalmi infrastruktúrán azokat az intézményeket és kormányintézkedéseket értik, amelyek az egyének és vállalkozások ösztönzőit meghatározzák. Ezek az ösztönzők olyan tevékenységekre sarkallnak, mint a tudás felhalmozása, új termékek, technológiák fejlesztése. Ugyanakkor a fejletlenek esetében, tehát elsősorban a kevésbé fejlett országokban olyanokra is sarkallhatnak, mint a járadékavadászat, korrupció vagy a lopás.

A jó társadalmi infrastruktúra főbb jellemzői:

- A szabad versenyen alapuló és erőfölényt korlátozó piacgazdaság, amely elsősorban a termelésre ösztönöz és nem a különböző kegyek megszerzésére.
- A jobbiztonság, hogy ne a lopásra, vagy a másik oldalon a lopás kivédésére kelljen fecsérelni az energiát.
- Kiszámíthatóság.

Könnyű következtetni, hogy egy társadalomban minél többen élnek járadékból, annál többet kell a járadékélvezőknek a tulajdonuk, járadékjogosultságuk védelmére fordítani. Az ilyen társadalom erőforrásainak csak kisebb hányadát tudja tényleges termelésre fordítani, és emiatt kevesebb az egy főre jutó átlagjövedelem. Lehet, hogy ezt a fejletlenség ördögi körének is nevezhetjük. A fejletlenek elpocsékolják az erőforrásaik legnagyobb részét, az erőforrások jobb kihasználását akadályozó járadékrendszer fenntartására?

2. Douglass C. North és szerzőtársai más megközelítésben, a hagyományos korlátozott hozzáférésű politikai rendszerek szemszögéből vizsgálják a problémát: Alapgondolatuk szerint a hagyományos „korlátozott hozzáférésű” politikai rendszerek a gazdasági tevékenység jogát korlátozzák, ezzel járadékot gerjesztenek, amit a hatalmuk fenntartására használnak. Sajnos ez a legelterjedtebb a világon. Az ilyen társadalmi rendszerű országok a járadékok ballasztját cipelik. Az a lényeg, hogy az uralkodó réteg hatalmát, a politikai rendszer stabilitását, a járadékélvezők politikai lojalitása tartja fenn.

Ha egy kisebb létszámú fejlett társadalmú országban nyílt hozzáférésű társadalmi rendet alakítanak ki, az nyílt hozzáférést jelent a gazdaságban, társadalomban. Ez jellemezhető a gazdasági tevékenység űzésének szabadságával és a politikai szervezkedésnek korlátlanágával, ami gazdasági és politikai versenyt tesz lehetővé. Ezt a rendet a társadalomban a verseny tartja fenn és nem a járadékteremtés és a járadékot elnyerők hatalomnak nyújtott támogatása. A termelő kapacitások magas fokú kihasználása nem is érhető el ilyen nyílt, szabad konkurencián alapuló politikai rendszer nélkül, mert a járadékból táplálkozók elforgácsolják, elhúzzák az erőket.

Az átmenet a két eltérő tulajdonságú, esetleg ugyanúgy demokratikusnak nevezett rendszer között nem igényel hosszú időt, csak a politikának nem össze-vissza kellene rángatni a társadalmat, hanem haladni a cél felé. Persze ehhez politikai akarnokság, hatalomvágy mellett szükséges lenne a világosan látásra is. A politikai akarnokság és kapkodó politizálás csak általános ideges hangulatot teremt és elvonja az emberek figyelmét a lényegről. Az ideges hangulat megteremtéséhez hozzájárul a média „téma és hírehsége” is, nem beszélve a bulvárosodásról.

Az elmondott problémákat vagy nem értik a politikusok, és rángatják a társadalmat a hatalmuk érdekében, vagy nagyon is értik, és tudatosan alakítják a politikai járadék rendszerét, mert ilyen viszonyok között tudnak mozogni, felszínen maradni. Mondjuk úgy, hogy erre szocializálódtak.

Köszönhetően a médiának, a médiában uralkodó szakszerűtlenségnek, a politikusok mindenféle mellékes jelenségekre tereltetik a média segítségével a tömegek figyelmét, hogy nyugodtan végezdhessék a „kegyosztó” cselekményeiket a háttérben. Van, aki látja ezt, de nem érti. Van, aki érti ezt, de nincs módja változtatni rajta, mert nincs hatalomban.

Az amerikai szerzők olvasása arra ösztökél, hogy egy amerikai történet is megemlítsék, mert ott sem kristálytiszta a kép. Ott is vannak járadékosok. Lehet, hogy ott is rángatják a társadalmat? Az amerikai elnök pár évvel ezelőtt bejelentette, hogy a gazdagabbak, a jobban keresők adóit emelik a szociális egyenlőség javítása érdekében. Elvben ez rendben van. Tudni kell, hogy Amerikában több tízmillió ember van egészségügyi biztosítás nélkül, hogy ott is vannak lecsúszottak, szegények, akiket csakugyan fel kellene emelni. Ezen túl megemlíthető a kb. 10 millió illegálisan Amerikában tartózkodó ember helyzete.

El lehet játszani a gondolattal, hogy az amerikai szociális egyenlőség növelése tulajdonképpen jóléti transzfer lenne. Jól hangzik a szociális egyenlőség növelése? Sokan megszavazzák, hogy kapjanak valamit? Valószínű.

Az amerikai középosztály tagjai ugyanakkor úgy érzik, hogy sokan vannak, akik nem is igazán akarnak dolgozni, kötelezettségeket vállalni, pl. egészségügyi biztosítást fizetni. Az így gondolkodó középosztálybelieknek az a véleményük, hogy terheik növelése csak „járadékosokat” teremt és növekszik azok tömege, akik érzelmi alapon a jóléti javító ígéretet után mennek szavazáskor és az ígéretet teljesítésére várnak, de az nem motiválja őket munkára.

A középosztály szerint, ha ez így van, ha fennáll, vagy növekszik a jóléti transzferre várók tömege, csökken a kezdeményezőkétség, öngondoskodás és ez – valószínű – csökkenti a teljesítményüket és felgyorsítja Amerika közelebb kerülését az alulról közelítő Kínához.

Nem az én dolgom megítélni a gondolatmenetet. Mindenki döntse el, mit fogad el. Vegyünk egy hozzánk közelebb álló példát Közép-Európából. Előrebocsátom, hogy nem akarok politikai állásfoglalást tenni. Úgy látom, hogy itt, Közép-Európában, is vannak társadalmpolitikával kacérkodó közgazdák, akik hasonló szakirodalmat olvasnak, mint én – és miért ne lennének.

A Budapest Economic Forumon, 2012. október 16-án említette az egyik felszólaló, hogy a jóléti transzferekből élő választási csoportok adtak az ígéretek alapján mandátumot a választásokon az egyik országban.

A jóléti transzfer lehet politikai járadék? Megítélésem szerint igen, de ez azt jelenti, hogy a „politikai járadék” kódolva van a választási harcokban. Eleve ezzel számol úgy a politika, mint azok, akik a járadéknak haszonélvezői kívánnak lenni?

Egyébként még közelebb lehet jönni példáulért. Néhány éve a szerb kormány meghirdette a megszorító intézkedéseket. Jellemző, hogy a kormány képviselői beismerték, hogy több mint 600 000 dolgozó van az állami szervezetben és közzállalatokban, ami túl sok, és az ő fizetésüket csökkenteni akarták, de arról mindenki szemérmesen hallgatott, mennyi ebből a politikai hátszéllel munkahelyet, fizetést elnyerők – az apró politikai járadékot élvezők száma. Az utolsó gondolattól nem eltekintve, úgy tűnik, nagyon igaz, hogy aki választást akar nyerni, annak nem az értelemre, hanem az érzelmekre kell hatnia sikeresen. Az igazmondás nem biztos, hogy eljut a tömegek értelméig, de nem is fontos, mert a szavazásokat az érzelmek irányítják.

Engedjenek meg egy ide kötődő általánosan használt megjegyzést: A politikusok sokat ígérnek, keveset tartanak be. Ezért érdekes Kornai Jánosnak (2013) az Ígéretek megszegése című tanulmánya. A termelő, felhasználó, az adós és kölcsönző vizsgálatán túl részletesen foglalkozik azokkal az ígéretekkel, amelyeket a kormányok az állampolgároknak, a politikusok a választóknak tesznek, de megszegnek.

Ez félre is seperhető azzal, hogy „úgy is tudjuk a választási ígéretek súlyát”. Sajnos ennek következményei vannak, mert innen indul a bizalmatlansági spirál és ezt nem érdemes félreseperni. Mind többen mondják: Ők sem tartják be az ígéretüket, miért kellene azt pont nekem megtenni. Mindinkább törvényszerűvé válik, hogy: „Amit megígérek, azt meg is mondom”.

5. A digitális jövőnk néhány árnyoldala

Az internetes technológia megjelenésekor és kezdeti terjedésekor a tudás demokratizálódását, a társadalmi haszon érvényesülését várták nemcsak az idealisták, hanem a kutatói munkákban dolgozók is. Befogadtuk az új lehetőséget, sokrétű tartalmat, szociális érzékenységet és befogadó elkötelezettséget

feltételeztünk. Mára kiderült azonban, hogy mindez csak részben valósult meg, de az egésznek az árnyoldalai is megnöttek. Nem tévedés állítani, hogy ami nagyra nőtt, annak az árnyéka is nagy lett.

Az idevágó szakirodalom sokat foglalkozik a netokrácia és informacionálizmus fogalmakkal, amelyek az internettechnológia fejlődésének árnyoldalait taglalják.

A Netokrácia szóösszetételt, a Wired amerikai magazin szerkesztősége hozta létre 1990-ben az internet és az arisztokrácia szavakból. A kifejezés egy globális osztályra utal, amely a technológiai és internetes tudásra építi viselkedését. Most az internet határozza meg azt, hogy ki birtokolja a hatalmat és ki az, aki alulmarad a versenyben. Ebben az értelemben a hatalom azoké, akiké az információ (Wikipédia).

Alexander Bard és Jan Söderqvist (2000) ezt a rétegződést részletesebben a Netokrácia – Az új hatalmi elit és az élet a kapitalizmus után című könyvükben taglalták. Bard és Söderqvist az új infokommunikációs technológiák által formált gazdaság és társadalom formációját informacionalizmusnak nevezik, ami szerintük ugyanúgy felváltja majd a kapitalizmust, ahogyan az felváltotta a feudalizmust.

A netokrácia az információ birtoklását, kezelését és szűrését kezében tartó új osztály, az internet elitje. Ők azok, akik sikeresen használják a modern kommunikációs eszközöket arra, hogy kapcsolatokat építsenek és tartsanak fenn a világ minden táján. A hatalom elhagyja a fizikai teret és a virtuális térbe költözik, ahol azok számítanak a legtöbbet, akiknek a legtöbb kapcsolatuk van. A hatalom mértéke a hálózati pozíció lesz. Bard és Söderqvist definiált egy osztályalatti réteget is, amit az angol Consumer (fogyasztó) és a Proletariat (proletár) szó keresztezéseképpen Consumtariat-nak neveztek el. E réteg csak fogyasztója annak, amit a netokrácia – hatalmi elit lehetővé tesz.

A netokrácia koncepciója ugyanakkor hasonlóságot mutat Richard Florida (2017) kreatív osztály koncepciójával is. Richard Florida városkutató eddig legismertebb elmélete a kreatív osztályhoz (technológiával dolgozók, művészek, zenészek stb.) kapcsolódik. A műveiben kifejtett koncepció szerint azok a városok, ahol a kreatív osztály jelentős mértékben koncentrálnak, magasabb fokú gazdasági növekedést tudnak felmutatni, mint ahol arányuk kisebb. Ám a kreatív városok nem csak az innováció, és a fejlődés, hanem a gazdasági egyenlőtlenség epicentrumai is. Megállapította, hogy az innovációhoz, tudás-gazdasághoz kötődő számottevő gazdasági növekedés csak a metropoliszok egy szűk csoportját érinti, míg a többség nem képes lépést tartani velük. Emberek milliói élnek tartós szegénységben, és az egyenlőtlenségek fokozódnak. A középosztály gyengül, csökken, fokozatosan eltűnik.

Ide sorolható az ijesztő jövőképet festő Zuboff (2019) is a maga „megfigyelő kapitalizmus” fogalmával. Könyvében Zuboff arra figyelmeztet, hogy a személyre szabott hirdetések a „megfigyelő kapitalizmus” megvalósulását segítik elő. A „megfigyelő kapitalizmus” logikájában az egyének mindennapi életével kapcsolatos információk egyszerűen tőkésíthetők. Ennek eredményeképpen megfigyelési piac jön létre, amely az élet egyre nagyobb területére terjed ki. A felhasználók az ingyenes online tartalmakért és szolgáltatásokért cserébe böngészési adataikat adják. Ez pedig, mint arra az elmúlt évtizedekben számos példa rávilágított, adatvédelmi és személyiségi jogi visszaélésekre ad lehetőséget. (Mindenki megfigyelhette, hogy mind több kéretlen levél jelenik meg a postaládájában) arról nem is beszélve, hogy a nagy internetes világcégek adatbázisaik révén soha nem látott befolyásra és hatalomra tesznek szert: egyre gyakrabban vindikálnak maguknak állami feladatköröket, ami kritikusaik szerint már a demokratikus kormányzást veszélyezteti.

A megfigyelő kapitalizmus lényege az, hogy az internet nagyrészt szabályozatlan területére behatolva néhány cég rólunk gyűjt adatokat, s igazi vevői nem is mi vagyunk, hanem azok a vállalatok, amelyek nagyot kaszálhatnak, ha előre tudják jelezni viselkedésünket. Az automatizált megfigyelőrendszerek ma már arra is képesek, hogy belőlünk is automatákat formáljanak. Nemcsak előre tudják szándékainkat, hanem azokat érdekük szerint befolyásolják is. A politika területén aztán a választások ilyen jellegű manipulálása súlyosan veszélyezteti a demokratikus intézményrendszer működését is.

6. Útfüggőség a döntéshozatalban

Az útfüggőség (Path dependence) a pozitív visszacsatolású összetett, dinamikus rendszerek egyik jellegzetes viselkedési formája, mely arra a megfigyelhető jelenségre utal, hogy az ilyen rendszerek működésének korai szakaszában fellépő apró, lényegében jelentéktelen és véletlenszerű események alapvetően határozzák meg a rendszer végső állapotát még akkor is, ha kezdetben az összes lehetséges végső állapot valószínűsége egyenlő. Ennek a jelenségnek ma komoly kutatása és szakirodalma van.

A modern szervezeti vezetéseméleti kutatások is jelzik, hogy az egyre gyorsuló üzleti versengés útjain a célszerű változás hosszú távú hatása nem mindig becsülhető meg. A szervezeti struktúra és kultúra változtatása nagyságrendekkel lemarad a piaci változások üteme mögött. Emiatt ma már a stratégia a rugalmasságra helyezi a hangsúlyt, egy adott szervezeti kultúra helyett. Jobban mondván a kívánatos kultúra fő jellemvonása többé nem a szervezeti identitás elfogadása, hanem az alkalmazkodási képesség kifejlesztése.

Ettől eltávolodva most csak a döntéshozói szubjektivitás, megszokás jelenségéről értekezünk, amely szintén az útfüggőség egy megjelenési formája. Erre példa az angol billentyűzeteken használt első betűsor kezdete a QWERTY. Ez egy úgynevezett nyitott szabvány. Az első írógépen így rakták sorba a betűket. Ma is így szerkesztik a számítógépek billentyűzeteit. Biztos léteztek új billentyűzetelrendezési ajánlatok, de senki sem fogadja el azokat. Maradnak a megszokottnál, mert nem akarják sokkolni a felhasználókat, akik szintén megszokták a nyitott szabvány termékét.

Mi kutatóként a relatív igazságokat kerestük, mint kutatói tisztességre vágyó emberként. Nem tukmáltuk magunkat politikusokra. Feltételezhetően naivan úgy gondoltuk, hogy ha érdeklí őket, majd elolvassák az eredményeinket.

Nem állítom. Kérem. A politikusok azt olvassák el, amit mi elvárunk, vagy azt, amit egy szűk kör – politikai járadékos – talál nekik? Legyek méltányos. Ne feltételezzek, ne kérdezzek.

A leterheltség teszi, de a politikai döntéshozók sem szeretik az új komplikált dolgokat, hanem a megszokottat. Érthető, emberi okokból nem tudunk, és a politikus sem tud szabadulni a megtett út emlékeitől, hatásától. Ezt nevezik döntéshozói útfüggőségnek. Márpedig ennek eredményeként a már megtörtént dolgok ismétlődnek.

7. Visszaemlékezés egy kutatásunkra a lehetséges szövetségekről vagy konfliktusokról

Általánosan megállapítható, hogy a döntéshozók és szakértők a szélesebb figyelmet keltő, megoldandó problémákat leginkább stratégiai tervekbe ágyazottan vizsgálják. A problémákról gazdaságpolitikai vita zajlik, amely értékítéletektől, érdekcsoportok hatásától, politikai álláspontoktól sem mentes. A viták során jogosan vetődik fel a potenciális partnerek – támogatók és ellenérdekeltek megléte. Az érintettek azonban a potenciális partnerek és ellenérdekeltek „leltározásán” túl ritkán próbálják a hozzájuk kapcsolódó álláspontokat, erővonalat elemezni vagy mérni.

A döntéshozók szabály szerint egy vagy több gazdasági elemzést is rendelnek a stratégiai célokkal kapcsolatban, amelyek többé-kevésbé reális képet mutathatnak a lehetséges eredményekről, bizonyos feltételek teljesülése mellett. Az elemzésekkel kapcsolatban ott kezdődnek a problémák, hogy teljesülnek-e a feltételek. Továbbá fontos kérdés az is, hogy a társadalmi, vagy régiósintű összetett kapcsolatok már alig átláthatók egyszerű parciális elemzések alapján, amelyek lényegében a trendek, ciklusok és hasonlókra épülnek.

Ezen túl a közgazdasági elemzés, de különösen a sok résztvevős, sok-tényezős, és több célfüggvényes társadalmi probléma elemzése nem szólóműfaj. A problémák összetettsége gyakorlatilag kizárja, hogy egy közgazdász, közgazdászcsoporthoz vagy egy résztvevő szakértői gárdájához egy ilyen méretű problémát egymaga átlásson, számolva a nehezen mérhető társadalmi kapcsolatok hatásaival is.

Nem véletlen, hogy az utóbbi időben a közgazdasági irodalom is az emberek által vallott értékek felé fordult. Úgy tűnik, ezek egy része jól magyarázza az intézményeket, de az intézményeken túl is bírnak a sikerességre, vagy sikerelenségre vonatkozó magyarázó erővel.

Eltérően a stratégiai tervezés általam is sokra tartott módszereitől ebben a munkánkban elfogadtuk a társadalomelmélet egyik központi tételét, amely szerint a társadalmi hálók rendelkeznek értékkel, és úgy határozza meg a társadalmi tőkét, mint a társadalmi szervezetek azon tulajdonágát, hogy képesek tagjaik közt bizalmat, normákat, ellenérdekeket és hálózatot kialakítani, mely javíthatja, vagy ronthatja a társadalom működésének hatékonyságát az együttes akciók előmozdításával.

Ennek keretében a MACTOR-módszert alkalmaztuk (Somogyi-Lakner-Kajári, 2008). A módszer elemzi a résztvevők szerepét, azok egyensúlyát, tanulmányozva a közöttük fennálló konvergenciákat, divergenciákat, ambivalenciákat, fix pontokat és kockázatokat egy szoftvercsomag segítségével. Alapvető cél volt az elemzés segítségével támogatni a döntéshozatalt és segíteni a lehetséges szövetséges, vagy konfliktusos politikák várható eredményeinek áttekintését.

A matematika ilyen szintű alkalmazása szépen megmutatta, hogy a társadalmi együttműködés, mi több, maga a szolidaritás nem valamiféle misztikus jelenség, nem csak érzelmi indíttatású dolog, hanem lehet racionális stratégia, amelyben keresni kell a választ, hogy:

- Mikor érdemes együttműködni?
- Kivel érdemes együttműködni?
- Mikor érdemes konfliktust vállalni?
- Léteznek-e mindenki számára előnyös megoldások?

Nem vártunk csodákat. Tudtuk, hogy ilyen szintig az értelemre hatni és azt prezentálni döntéshozóknak, hogy az útfüggőség helyett új utakat kell keresni, nem biztos, hogy nagy népszerűségnek fog örvendeni. Be is következett, amit nem kívántunk. Megmondta a megrendelőnk: maradunk a megszokott szűk-körű egyeztetések mellett a fehér abroszos asztal körül.

8. Záradékként egy kérdés:

Van-e remény, hogy felnövünk a problémák kezeléséhez és nem adjuk el a hosszú távú érdekeinket a mindennapokért a politikai járadékosoknak, a netokráciának, az útfüggő döntéshozóknak? Aki optimista, győzzön meg engem is, az örökösen realistán optimistát.

Irodalomjegyzék

- ALEXANDER BARD–JAN SODERQVIST 2002: *NETOCRACY: the new power elite and life after capitalism*.
- BRAUN TIBOR 2019: *Pillanatfelvétel a grafén utáni kétdimenziós kémia fejlődési lehetőségeiről és ígéreteiről*. Budapest, ELTE Kémiai Intézet, MTA Könyvtár és Információs Központ.
- DOUGLASS C. NORTH–JOHN JOSEPH WALLIS–BARRY R. WEINGAST: Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. – *Journal of Economic Literature*. 48(3): 752–56. o. DOI:10.1257/jel.48.3.752.
- MAGDA GÁBOR ZSOLT: *Újabb eredmények a grafén kutatásában*. <http://www.nanotechnology.hu/> 2014. március 13.
- RICHARD FLORIDA 2017: *The New Urban Crisis*. Basic Books.
- ROBERT E. HALL–CHARLES I. JONES 1999: Why Do Some Countries Produce So Much More Output per Worker than Others?. – *NBER Working Papers*. 6564.
- PAUL A. DAVID 2000: *Path dependence, its critics and the quest for 'historical economics*. All Souls College, Oxford & Stanford University.
- KORNAI JÁNOS 2013: Ígéret megsejése. – *Köz-gazdaság*. 8(2).
- SHOSHANA ZUBOV 2019: *The Age of Surveillance Capitalism*. Profile Books.
- DR. SOMOGYI SÁNDOR: *Közép és Kelet Európa néhány átalakulási és integrációs dilemmája. Közép-Európa, mint perspektíva*. Kiskunfélegyháza, 1996. IV. 13–14.
- DR. SOMOGYI SÁNDOR, PROF. EMERITUS–DR. LAKNER ZOLTÁN–DR. KAJÁRI KAROLINA 2008: *MACTOR – Vrednovanje odnosa partnera i ciljeva – Partnerek és célok viszonyainak értékelése*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság.

*** www.nobelprize.org. The Nobel Prize in Physics 2010. (2018. február)

*** Budapest Economic Forum, 2012. 10. 16

A kapcsolatunk nagyon viharosan indult egyik kaposvári oktatásod alkalmával, eső és hosszú út után Szabadkára jöttél konzultációs előadást tartani, mikor én még kezdő oktatási koordinátor voltam a Fabus Egyetemen. Érkezésed pillanatában nagy zavaromban csak azt tudtam mondani „Tanár úr, az a tantárgy már ...”, amit előszeretettel mesélsz el mindenkinek és utólag már jókat nevetünk rajta. Szerencsére pár évvel később egy kecskeméti úton ezeket a nézeteltéréseket rendeztük, és azóta is, most már újra az Educons Egyetemnek megbecsült professzora vagy. Részt veszel az oktatásban és a szakmai tanácskozásainkon, a diákok itthon maradását ösztönzöd Vajdaságban. Nagy öröömre szolgál, hogy támogatom vagy az innovatív elképzeléseimben, ösztönzöm a folyamatos tanulásra.

Kedves Imre!

Születésnapod alkalmával sok szeretettel köszöntelek, jó egészséget és sok sikert kívánok a további munkádban, legyen az Magyarországon vagy Vajdaságban.

Víg Szalma Stella

egyetemi tanársegéd

Educons Egyetem, Közgazdasági Kar, Kamanc

IPAR ÉS INNOVÁCIÓ ÉSZAK-BÁCSKÁBAN

ABSZTRAKT

A munkaerőhiány miatt fokozott az érdeklődés az automatizálható gyártási folyamatok iránt. Az ipar 4.0 avagy Ipari forradalom 4.0 a virtuális termelés a hálózatépítés és a digitalizáció napjainkban olyan fogalmak, amelyek a modern gyártás elengedhetetlen kellékeit jelentik. A munkámban Észak-Bácska helyzetét vizsgálom és az ipar 4.0 hatását, a piacvezető szabadkai Siemens üzem egyik legjelentősebb hazai gépgyártóján keresztül szeretném érzékeltetni a szabadkai vállalatok számára nyújtott lehetőségeket. A Siemens a legjobb 10 exportőr közé tartozik Szerbiában. Annak érdekében, hogy a negyedik ipari forradalom részesei lehessünk, nem csupán technikai fejlesztések szükségesek, hanem a termelési folyamatra, az együttműködésre és az innovációra vonatkozó szemléletmódunk felfrissítése is szükséges. Várhatóan munkahelyek fognak megszűnni, átalakulni a jövőben, mert több párhuzamosan működő gép kezeléséhez elegendő lesz egy ember. Ezeket a munkafolyamatokat jelenleg sokkal több ember végzi. A lakosságnak fel kell készülnie a folyamatos tanulás időszakára és a jövőben csak

azok a munkások tudnak majd érvényesülni, akik nyitottak a tanulásra, az új technológia megismerésére és a folyamatos változásokat elfogadják.

KULCSSZAVAK: piaci versenyképesség, ipari forradalom, gazdaságfejlesztési stratégia, feldolgozó ipar, iskolai végzettség

Bevezetés

A munkaerőhiány miatt fokozott az érdeklődés az automatizálható gyártási folyamatok iránt. Az ipar 4.0 avagy Ipari forradalom 4.0 a virtuális termelés, a hálózatépítés és a digitalizáció napjainkban olyan fogalmak, amelyek a modern gyártás elengedhetetlen kellékeit jelentik.

A munkámban Észak-Bácska helyzetét vizsgálom és az ipar 4.0 hatását, a Siemens vállalat bemutatásán keresztül szeretném érzékeltetni a szabadkai vállalatok számára nyújtott lehetőségeket. A következő kérdésekre keresem a választ: Mennyire befolyásolja az egyes iparágakat Észak-Bácskában? Milyen hatása van a régióra? A robotok elveszik a munkahelyeket? Munkanélküliség veszélye merülhet-e fel? Ahhoz, hogy szemléltetni tudjam a jelen helyzetet, vissza kell kanyarodni az első ipari forradalomhoz, és az elmúlt több mint 200 év helyzetét röviden bemutatni. (A tanulmányban az ipar 4.0 és a negyedik ipari forradalom kifejezéseket szinonimaként használom)

1. Szabadka város története

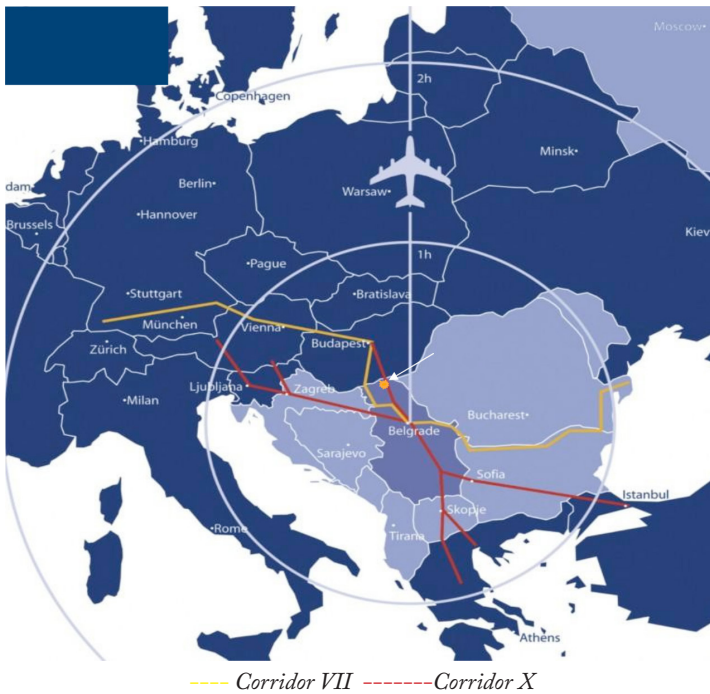
Írásos dokumentumban Szabadkát először 1391-ben említik meg, de ismeretes, hogy ezen a vidéken már háromezer évvel ezelőtt is éltek emberek. A település sorsát lényegesen meghatározta az a tény, hogy földrajzilag az Európát Ázsiával összekötő egyik fő útvonalon helyezkedik el, történelmileg pedig két szembenálló erőhatalom – az Osztrák–Magyar Monarchia és a Török Birodalom határvonala mentén jött létre. A szabadkai határőröknek a Habsburg Ház iránti hűsége jeléül Mária Terézia császárnő 1779-ben Szabadkát szabad királyi várossá nyilvánította. A szabad királyi városi rang Szabadkának nagyobb fokú önállóságot és új nevet hozott: Maria Theresiopolis. Ekkor kezdődött meg a város tervszerű, gyors ütemű fejlesztése és a környező legelőknek szántóföldekké való átalakítása. Az 1867-es kiegyezéstől 1914-ig Szabadkán felgyorsult a polgáriasodás folyamata. A vasúti közlekedés bevezetésével felerősödött a mezőgazdasági és állati eredetű termékekkel való kereskedelem. A XIX. század végén, az iparosodás térhódításával Szabadka utcáit már villanyárammal világítják meg, s van színháza, gimnáziuma, zeneiskolája és villamosa. A korabeli európai városok mintájára megkezdődik az utak, középületek, magán- és bérpaloták, és szakrális épületek építése.

2. Szabadka földrajzi elhelyezkedése

Szabadka a Szerb Köztársaság legészakabban fekvő városa, nagyságrendben a második Vajdaság Autonóm Tartomány területén, és az Észak-bácskai körzet közigazgatási központja. Magyarországgal és négy önkormányzattal: Zomborral, Topolyával, Zentával és Magyarkanizsával határos (1. ábra).

1. ábra: Szabadka város földrajzi fekvése

Forrás: Szabadka Város Helyi Fenntartható Fejlesztési Stratégiája 2013 – 2022,
<http://www.subotica.rs>

Szabadka város területe 1.007 négyzetkilométer, s a 2011. évi népszámlálás előzetes adatai szerint lakosainak száma 140.358 fő, akik 19 településen 37 helyi közösségbe szerveződve élnek. Földrajzi fekvésének és szorgalmas lakóinak köszönhetően, Szabadka az Észak-bácskai körzet legjelentősebb közigazgatási, ipari, kereskedelmi, közlekedési és művelődési központjává vált, a közeli Palicsi-tó pedig a tágabb környék idegenforgalmi és rekreációs központjává teszi. Szabadka város közigazgatási területén halad át az E-75-ös páneurópai

autóút, amely északról Magyarországgal, délen pedig Belgrádon keresztül Dél-Európával köti össze, míg magában a városban keresztezik egymást az Újvidék, Zombor, Horgos és Zenta irányába vezető főutak. A vasúti közlekedést illetően elmondható, hogy a város össze van kötve egész Európával, mivel a Belgrád–Budapest–vasút vonal a város központján halad keresztül, s itt elágazik Zombor, Horgos, Cservenka és Baja irányába. A város közelében található a két legforgalmasabb határátkelőhely: Horgos és Kelebia (2. ábra).

2. ábra: Vajdaság körzetei

Forrás: http://vajdasag.rs/A_Vajdas%C3%A1g (Letöltve 2019.06.10)

3. Szabadka gazdasági helyzete

Az általános gazdasági mutatók az egyes szektoroknak az össznemzeti jövedelemben való részvételével, az ágazatonkénti foglalkoztatások szintjével és szerkezetével, valamint az általános foglalkoztatottság szintjével kapcsolatos elemzésekből erednek. Szabadka község nemzeti jövedelme 2001-ben 38,63%-kal nagyobb volt Szerbia átlagánál. Azonban, a későbbiek során a köztársasági átlaghoz képest jelentős esés volt észrevehető, így 2005 végén a város nemzeti jövedelme 17,98%-kal haladta meg a szerbiai átlagot. Ebből olyan következtetést lehet levonni, hogy drasztikusan csökkent a szabadkai gazdaságnak mind Szerbia, mind Vajdaság nemzeti jövedelmében való

részvállalása. Szabadka ipara hagyományosan szerteágazó. Az élelmiszeripar és annak alágazatai mellett, erőteljesen fejlődött még a villamos gépipari komplexum, a vegyipar, a textilipar, a bőrfeldolgozás, a cipő-, harisnyagyártás, a nyomda- és az építőipar. Ezzel összhangban többé-kevésbé intenzív fejlődés várható a jövőben is, mivel a város rendelkezésére állnak a szükséges erőforrások (kapacitások, tudás és tapasztalat, szakosított munkaerő, alapnyersanyagok, illetve rendelkezésre álló komponensek, piac) Szabadka özssterületéből, ami 100.700 ha-t tesz ki, 88.443, ha képez mezőgazdasági földterületet, ami az özssterület körülbelül 90%-a.

Vajdaság községeinek fejlettségi szintje 2010–2015 között változó volt. A 2010-es években, Vajdaságban számos fejlett község volt, majd ezek száma évről évre csökkent. Különleges fejlesztési igényű községek főként keleten jellemzőek, azonban számuk nem növekszik. A 2010-es és 2015-ös év összehasonlításában láthatjuk, hogy jelentősen megváltozott a vajdasági községek fejlettség szerinti besorolása. Stabilan 100 százalékos fejlettség felett mindössze Újvidék és Szabadka, valamint agglomerációk maradtak (Ördögh, 2017).

2.1. A vámszabad övezet

Olyan különleges, exterritoriális övezet egy ország területén, ahol más országokból jövő mezőgazdasági befektetők végeznek gazdasági tevékenységeket, ami elsősorban liberálisabb gazdálkodási rendszert jelent a vámszabad övezetekről szóló törvénnyel összhangban (3. ábra). Meghatározott vámengedmények és maximálisan leegyszerűsített adminisztratív eljárások mellett a vámszabad övezetben olyan tevékenységek folytathatók, amelyek nem jelentenek veszélyt a nemzetbiztonságra, és nem károsak a környezetre. A gazdálkodás előnyei: az áruk és szolgáltatások szabad behozatala és kivitele, adó- és vámmentesség, korlátlan időtartamú vámfelügyelet melletti gazdálkodás, az általános forgalmi adó (ÁFA) fizetése alóli mentesség, termelésre szolgáló nyersanyagok utáni általános forgalmi adó (ÁFA) alóli mentesség stb. (subotica.rs).

2.1.1 A Subotica Vámszabad Övezet Kft.

A Kft.-t 1996-ban alapították, a vállalkozás 2000-től egyre eredményesebben működik. A vámszabad övezet gazdálkodási rendszere mintegy 40 hektárt ölel fel. A Subotica Vámszabad Övezetnek rendkívül jó földrajzi fekvése van. Belgrádot és a szerb–magyar határt összekötő főút közelében található, amely a nemzeti és európai fontosságú útvonalakat összekapcsoló páneurópai

10-es korridor mellett helyezkedik el. Az említett korridoron áthaladó autópályák és vonatútvonalak összekötik az északnyugati és közép-európai országokat a délkelet-európai országokkal, valamint Közel- és Közép-Kelettel. A vám szabad övezetben jelentős, de mindenekelőtt a kivitt célzó termelési tevékenységek folynak. Az alapvető cél az, hogy Szabadkán a mezőgazdasági tevékenységet ösztönözzék a kivitt célzó termelés megszervezését mint komparatív előnyt kihasználják. Ezek a „káprázatos” adatok nem szabad, hogy álomba ringassanak és elégedetté tegyenek bennünket. Amennyiben nem indul be a saját tudásunkra és a fejlesztési szektorokra támaszkodó helyi ipar fejlődése, a kivitt szintje szorosan kapcsolódni fog a behozatalhoz, ami azzal a veszéllyel fenyegethet, hogy beleesünk a közepes fejlettség csapdájába. Ebben az esetben a kivitt majdnem teljes egészében terheli a behozatal, ami hosszú távon fenntarthatatlan fejlődéshez vezethet, és rövid időn belül tartós stagnálásra kerülhet sor mind a foglalkoztatottság, mind a foglalkoztatottak fizetésének szintje tekintetében. Megteremtődtek az előfeltételek, mindenképp a külföldi befektetők részére és új munkahelyek létrehozására. Az előző időszakban a megvalósított és a folyó külföldi befektetések útján hozzávetőlegesen 3260 új munkahely nyílt, de amennyiben az elkövetkező időszakban végrehajtják a bejelentett befektetéseket, várható, hogy az új munkahelyek száma meghaladja a 4300-at.

3. ábra: Szabadka és peremterületei

Forrás: <http://suboticagis.rs/>

A Mali Bajmok Ipari Övezetben a Siemensnek, a Dunkenmotorennek, a Norma Groupnak, a Continental Contitechnek, a Swarowskinak és a Calzedoniának, valamint a többi befektetőnek köszönhetően új lehetőségek és esélyek adódnak arra, hogy Szabadka újra Vajdaság és Szerbia ipari központja legyen.

2009-ben a Helyi Gazaságfejlesztési Országos Szövetség programjába belépő községek és városok közül az első nyolc helyi önkormányzat megkapta a NALED-tanúsítványt a kedvező üzleti környezet létrehozásáért, köztük Szabadka is. Az odaítélt tanúsítvány egyfajta igazolás, azaz garancia arra, hogy a város kész, hogy rövid időn belül a befektetőkkel megosszon minden fontos információt a befektetések idevonása érdekében. A fent említett elismerés kitűnő ajánlás a hazai és a külföldi befektetők részére. A „Jövő európai városai és régiói” pályázaton, amelyet a Financial Times tulajdonában levő FDI Intelligence magazin szervezett, Szabadka a magas 10. helyet foglalta el 2011-ben a 2012. és 2013. évi külföldi befektetéseket népszerűsítő stratégiával rendelkező városok kategóriájában.

Prosperitai Alapítvány gazdaságfejlesztési stratégiájának köszönhetően a mikro- és a kisvállalatok pályázatokból új gépeket tudtak vásárolni, ezzel piaci versenyképességre szert tenni. A nagyvállalatok pályázatok útján választják ki az alvállalkozóikat és a beszállítóikat. Így Szabadkán a vállalatoknak is be kellett látniuk, hogy amennyiben nem fejlesztik az üzemüket és nem fektetnek az oktatásba, tanulásba, nem tudnak versenyképesek maradni a piacon.

Az új gépek új szaktudást is igényelnek, azok a munkaadók, akik nem képezik magukat vagy fizetik meg a munkásokat, gyorsan visszaesnek a kezdeti állapotról. Az új technológia kevesebb emberi munkát igényel.

Vajdaságot még nem érte el 4.0 ipari forradalom, de a szele már érezhető, különösen a Siemens szabadkai gyárában. A vállalat elszívó erőként működött a fémmegmunkálással foglalkozó mikro- és kisvállalatokkal szemben. A kedvező munkafeltételek nagyon vonzóak voltak a szakképzett munkásoknak. A cég megnyitásának pozitív hatása volt a munkanélküliség csökkenésére is, 2005-ben mintegy 600 foglalkoztatottal csökkent a munkanélküliek száma.

3. Ipar 4.0 – a negyedik ipari forradalom

A negyedik ipari forradalom elsősorban a termelőrendszerek hatékonyságának gyorsuló növekedését jelenti. Ebben a fejezetben bemutatjuk ennek az előttünk álló forradalmi fejlődésnek a részleteit és azokat az előnyöket, melyeket egy szervezet, illetve gazdasági régió elérhet általa. Látni fogjuk, hogy annak érdekében, hogy a negyedik ipari forradalom részesei lehessünk, nem

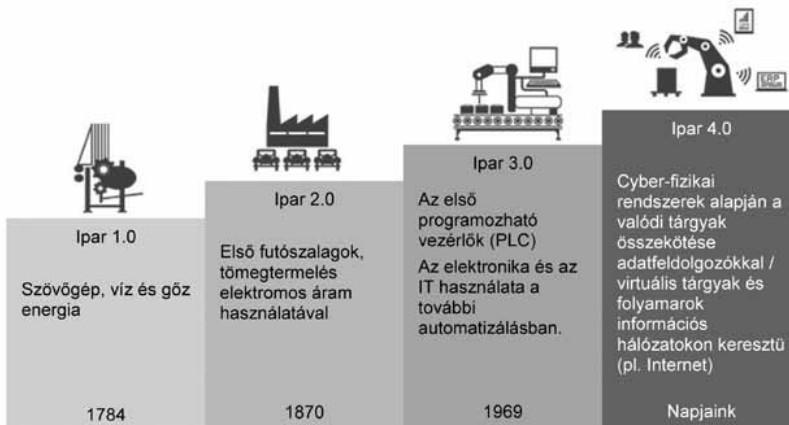

csupán technikai fejlesztések szükségesek, hanem a termelési folyamatra, az együttműködésre, és az innovációra vonatkozó szemléletmódunk megváltoztatása is szükséges.

3.1. Az Ipar 4.0 fogalma

Az Ipar 4.0 címszót elsősorban Európában, különösen Németországban használják a gyártóipar fejlettségére vonatkozóan. Az ilyen fejlettségű szintű gyártórendszerek és az őket támogató informatikai eszközök egy rendkívül erős eszköztár köré rendeződtek. Az új eszköztár, különösen, ha egységes keretben kezeljük, ténylegesen forradalmasítani fogja a teljes gazdaságot. Az USA-ban ahol az átfogó kép még kevésbé rajzolódott ki, az eszköztár elemei a kiber-fizikai rendszerek, a tárgyak internete és az ipari internet és a „nagy számok”, a „big data”, az ipari marketing által generált „hype”.

4. ábra: Ipari forradalmak és a termelőrendszerek komplexitása

Forrás: Heng, 2017

Ahogy a 4. ábra mutatja, ipari forradalomról akkor beszélhetünk, amikor egy új technológiai megoldásnak köszönhetően a termelőrendszerek hatékonysága jelentősen megnövekszik. „Természetesen” minden ilyen áttörés kizárólag a rendszerek komplexitásának növelésével érhető el, azaz e rendszerek tervezése és üzemeltetése egyre inkább igényli a tudást és az erőforrás. Az első ipari forradalom esetén a 18. század végén a mechanikai termelőrendszerek megjelenése tette lehetővé a forradalmi fejlesztéseket, melyeknek az elektromos

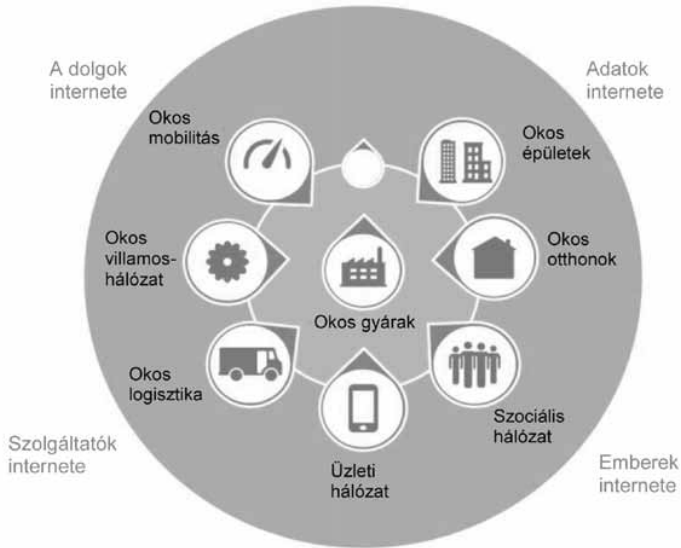
energia megjelenése és elterjedése adott újabb lökést. A harmadik ipari forradalom esetén az automatizálás volt az a technikai elem, amely a működtetéshez szükséges emberi tevékenységek helyett alternatívát kínált, felgyorsítva és függetlenítvé az elemi gyártási folyamatokat. Most elsődlegesen ezen elemek integrálása kapcsán várható áttörés. A negyedik ipari forradalom tehát annak köszönhető, hogy olyan technológiai elemek és módszerek alkalmazása válik lehetővé, melyekkel még komplexebb rendszerek, azaz teljes ellátási láncok hálózata működtethető összehangoltan és automatizált módon. A fejlődésnek ez a szintje előreláthatóan a következő évtizedben bontakozik ki. Fontos kiemelni, hogy tudatos „forradalmasításról” beszélhetünk, azaz az elvárt eredmények specifikációi és a célok eléréséhez szükséges tevékenységek már jól kidolgozottak. Németországban a nemzeti szintű fejlesztési stratégiában a stratégia megvalósítását ajánlásokban rögzítették.

Fontos megjegyezni, hogy egy gazdasági szervezet és egy ország számára a hatékonyság és a versenyképesség növelésén túl a fenntartható fejlődés globális kihívásai is ösztönzői ezeknek a „forradalmasításoknak”. A megújuló energiaforrások, a fenntarthatóságot biztosító energia és nyersanyag használatának megvalósítása és a demográfiai változások mind-mind olyan problémák, amelyek megoldásában az Ipar 4.0 eszköztára és szemléletmódja segítséget nyújthat. A megoldások alapja, hogy autonóm, elosztott intelligenciával rendelkező, egymással szoros kapcsolatban lévő okos gyárakat alakítunk ki, és ezen okos elemek komplex rendszerét az elemek részletes és összekapcsolt modelljeinek alkalmazásával átfogó célok alapján optimalizálhatjuk. E koncepció megvalósítása tehát nem csupán az „okos” elemek hálózatba foglalását igényli, hanem azoknak egy „kibernetikai térben” való összehangolását is szükségessé teszi. Ez modellalapú optimalizálással, valamint a szimulációs eszközök alkalmazására épülő fejlesztéssel valósítható meg (5. ábra).

A koncepció szerint a kiber-fizikai termelőrendszerek (CPPS cyber-physical-production systems) nem csupán a termelő eszközöket foglalják intelligens hálózatokba, hanem a teljes ellátási láncot, ideértve a kapcsolódó energiaellátó rendszereket, logisztikai folyamatokat, épületmenedzsment-rendszereket integrálják. Az okos termelőeszközök kihasználtságukra, állapotukra – pl. karbantartási- és erőforrásigényünkre – vonatkozó információt osztanak meg egymással, és az önmagukat érintő kérdésekben autonóm módon döntenek. A koordináció a megosztott információkkal szimulációs és optimalizációs eszközök intenzív alkalmazásával, ideális esetben szintén teljesen autonóm módon, összehangolja a folyamatokat a hatékonyság növelése, az erőforrások csökkentése, a kapacitások kihasználása, az átfutási idők csökkentése és a minőség javítása érdekében.

5. ábra: Az Ipar 4.0 kialakítását lehetővé tevő kiber-fizikai rendszerek rendszere

Forrás: Deloitte, 2014

3.2. Az ipar 4.0 technológiai feltételei

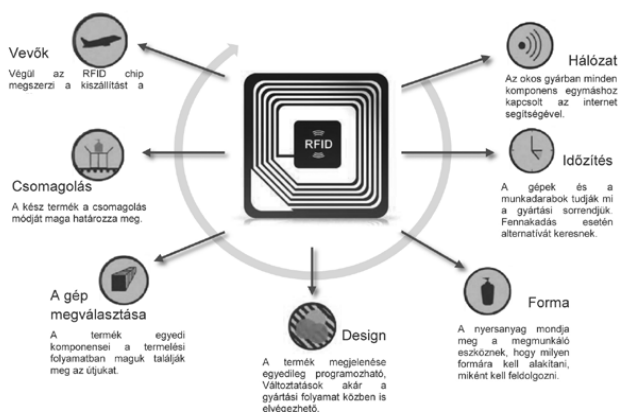
Az áttörő fejlődés nem csupán a továbbiakban részletesen kifejtett integráltságnak, a kiber-fizikai megoldásoknak (lesz) köszönhető. Szükséges a kibernetikai és a fizikai réteg elemei közötti kommunikáció fejlesztése is. E kommunikáció kulcsa az RFID-technológia elterjesztése és alkalmazási lehetőségeinek fejlesztése (lásd 6. ábra), valamint minden eszköz hálózati kommunikációjának biztosítása.

A központi elemeken és az intelligens infrastrukturális, mobilitást biztosító, logisztikai feladatokat ellátó elemeken és az ezek összekapcsolásához szükséges kapcsolódó felületek fejlesztésén kívül elengedhetetlen az RFID (Radio Frequency Identification) automatikus azonosításhoz és adatközléshez használt technológia, melynek lényege adatok tárolása és továbbítása RFID-címkék és -eszközök segítségével. Az RFID-címke egy apró tárgy, amely rögzíthető vagy beépíthető az azonosítani kívánt objektumba. Az objektum lehet tárgy, például egy árucikk vagy alkatrész, illetve élőlény, így akár ember is. A termelőrendszerek magjának, a termelés folyamatának, valamint az értéknövelési folyamat koncepciójának exponenciális fejlesztése/fejlődése. figyelhető meg. A

3D-nyomtatás, a szenzortechnológia, a mesterséges intelligencia, a robotika, a drónok és a nanotechnológia csupán pár példa ezekre az exponenciálisan fejlődő technológiákra (lásd 4. ábra). Ezek közül sok 20–30 éve egyáltalán nem létezett, ipari hasznosításuk a költségcsökkentés és a miniaturizálás kapcsán vált elérhetővé.

6. ábra: RFID-technika alkalmazásának módjai a termelőrendszerek hatékonyságnövelésében

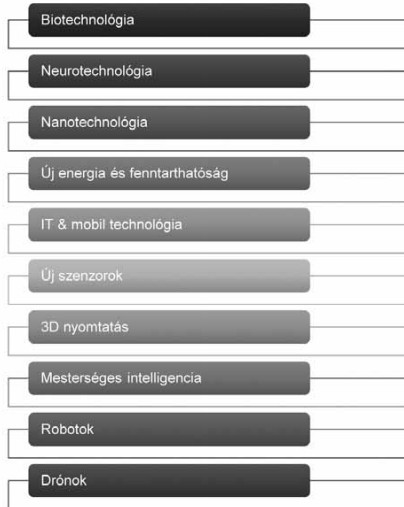
Forrás: Heng, 2014

Egy kevésbé ismert történet szerint, amikor II. Henry Ford büszkén mutatta Walter Reuthernek, az Amerikai Autóipari Munkások (United Automobile Workers) szakszervezeti vezetőjének az új automatizált autógyárat, a következő párbeszéd hangzott el: „Walter, hogyan fogod rábírní ezeket a robotokat, hogy fizessenek szakszervezeti díjat?”– kérdezte Ford. Reuther azonnal válaszolt: „Henry, és te hogyan fogod rávenni őket, hogy vásárolják meg az autójukat?”

A párbeszéd tökéletesen bemutatja korunk zsákcúcs technológiai és gazdasági fejlődésének gordiuszi csomóját. Eddig hozzászoktunk, hogy az ipari forradalmak, műszaki technikai fejlődés, az innováció növelik a termelékenységet. Ez a teljesítménynövekedés az árak esését eredményezi, ami viszont növeli a keresletet. Kereslet viszont csak akkor lesz, ha mindezzel párhuzamosan nő a foglalkoztatás, illetve nőnek a bérek is (Molnár Szilárd, Nemzeti Hírközlési és Információs Tanács).

7. ábra: Az ipar 4.0-t is meghatározó exponenciális fejlődés irányai

Forrás: Abonyi J, 2016

3.3.A Siemens gyár Szabadkán jó példa az ipar 4.0-ra

A Szabadkán található Siemens üzem az egyik legjelentősebb hazai gépgyártó, példája a szerb gazdaságnak. A Siemens a legjobb 10 exportőr közé tartozik Szerbiában.

A szabadkai Siemens üzem, amelyet 2003-ban alapítottak a Loher GmbH, a Flender groupe része, a szél-erőművek generátorait, valamint a napenergia-erőművek átalakítóit gyártja. A Siemens AG Németország 2005-ben vásárolta meg a Flender Csoportot, és azóta a gyár széles körben bővült, az eredeti 12-ről közel 600-ra növekedett az alkalmazottak száma. 2010. január 1-től a szabadkai gyár a belgrádi Siemens Kft.-hez tartozik, és eddig több mint 14000 generátort termelt. Több mint 20 millió háztartásban fedezik a villamosenergia iránti keresletet. A minőségnek köszönhetően, a szállítási időket, eljárásokat és szabványokat tiszteletben tartva, a termelés folyamatos innovációjával a gyár a világ 26 legnagyobb Siemens üzemének csoportjába került.

Amellett, hogy megújuló energiát használó eszközöket gyárt, ez a Siemens gyár is energiatakarékos. Az energiahatékony gépek használata 2 MW megtakarítást eredményezett, míg a víz- és hőfogyasztás szigorú ellenőrzése miatt az összes energiaköltség 15-20 százalékkal csökkent. A gyárnak ezenkívül lehetősége

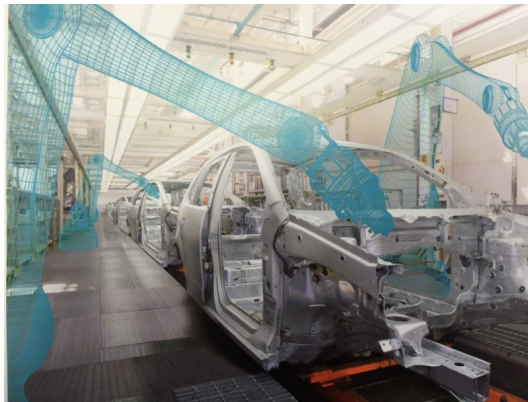
van a legköltséghatékonyabb energiaforrás kiválasztására, így gázhiány esetén üzemanyagolajat használhat, ami független az energiaellátás zavarától. Ezen túlmenően az ipari hulladék 75 százaléka kerül feldolgozásra melléktermékként a termelésben. Ez a példa világosan mutatja, hogy Szerbiában is sikeresen alkalmazhatjuk az energiahatékonyság elvét, az ökológiailag felelős vállalattá válással további gazdasági hatás érhető el, amely ösztönzi az üzleti fejlődést.

A szabadkai Siemens-gyár új beruházásainak fázisában, 2011 decemberében a két meglévő csarnok mellé egy harmadik is épült, ahol megépülése és a berendezések telepítése után 2012 augusztusában megkezdődött a munka, így most ez a gyár összesen 28 000 négyzetméter termelési területtel rendelkezik, és ezzel kiérdemelte a Szerbia legmodernebb gyára titulust.

3.3.1.A szerbiai Siemens vállalt jövőképe

A Siemens területén vezető szerepet tölt be a feldolgozóipar és a feldolgozóipar komplex megoldása terén. Az automatizálási technológiák és a különböző típusú ipari megoldások széles választékának köszönhetően növeli a felhasználók termelékenységét, hatékonyságát és rugalmasságát az ipar és az infrastruktúra minden szegmensében. A Siemens tervei között szerepel a teljes integrált automatizálás fogalma, amely kölcsönösen kompatibilis és korszerűsített termékek széles skáláját eredményezné. A Fiat kragujevaci üzemében az egyik legjelentősebb tervüket vitték véghez, amely a teljes automatizációt jelenti a gyártás minden szintjén (8. ábra).

8. ábra: Siemens koncepciója a teljes integrált automatizálásra

Forrás: Siemens d.o.o. Beograd Institut za savremenu istoriju, 2012.

3.3.2. A folyamatos tanulás

Az egyes régiók fejlettsége mérhető a lakosság iskolai végzettségével. Ez a mutató ugyanakkor jól befolyásolható különböző kormányzati eszközökkel. Jellemző tendencia azonban, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező lakosság a nagyobb városokban, egyetemi központokban koncentrálódik.

Az iskolai végzettség nélküli lakosság száma mára már ugyan elenyésző, viszont a nem befejezett általános iskolával rendelkező lakosság száma még mindig számottevő. A lakosság többségének középiskolai végzettsége van. Dél-Bácska körzetben az átlagostól magasabb az egyetemi végzettséggel rendelkező lakosság aránya (13,92 százalékkal), ami egyrészt az újvidéki egyetemi központ jelenlétének tudható be, másrészt pedig annak, hogy Újvidék és agglomerációja képes foglalkoztatni nagyobb számban magasabb végzettséggel rendelkező lakosságot, hiszen ebben a körzetben magasabb a gazdasági fejlettség. A 2011-es népszámlálási adatok szerint Vajdaságban 147 565 tizenöt évnél idősebb diákat és egyetemistát regisztráltak. Egyetemi és diákvárosnak elsősorban Újvidék tekinthető, de Szabadkán is több állami, illetve magántulajdonban lévő kar működik. A lakosság iskolai végzettsége a szerbiai átlaghoz képest Vajdaságban magasabb. A csökkenő lakosságszám azonban az oktatási intézmények, tagozatok számának csökkenését, az összevont tagozatok számának növekedését eredményezi (Ördögh [szerk.], 2017).

A Siemens az ipar fejlődésének egy másik lépését kezdte meg, a középiskolások duális képzésével. A Siemens vállalat 2014-ben együttműködési szerződést kötött a duális képzésről a szabadkai Ivan Sarić Műszaki Középiskolával.

A Siemens vállalat szabadkai igazgatója Francesc Espriu Cabedo és az Ivan Sarić Műszaki középiskola igazgatója, Rajčić Željko 2019 májusában bővítették az együttműködést a duális képzésen belül a diákok részére. A középiskolás diákok a következő tanévtől a gyakorlati munkát a Siemens vállalnál tudják tölteni, ahol gyakorlatban is megismerhetik az iskolai tananyagot (<https://www.subotica.info/2019/05/23/nastavak-saradnje-siemens-i-ts-ivan-saric>).

4. Következtetések

A tanulmányból kiderült, hogy az informatikai változások exponenciális ütemben fejlődnek, viszont ezt egyelőre nem követi a termelékenység növekedése. A fejlettebb vállalatok vonzóbb munkalehetőségeket teremtettek a középiskolai végzettségű lakosság körében. Szabadkán a 20–30 évvel ezelőtti termelés átalakult és több munkahely is megszűnt. Az új munkahelyek betöltéséhez már

nem feltétel a munkavállaló neme, sőt már a magasabb iskolai végzettség sem szükséges egy pozíció elnyeréséhez. Betanított munkákra a pék végzettségű személyektől az ápolóig mindenkit fel tudnak venni.

Újvidék után Szabadkára összpontosul a munkahelyek nagy része, míg a környező községekből is áttelepülnek a lakosok a munkahelyek lehetősége miatt Szabadkára. Egyes vállalatok vállalati buszokkal járó körbe a peremvárosi településeket és községeket, így minden nap Szabadkára tudják szállítani a munkásokat, ezzel is erősítik a dolgozói elégedettséget, elköteleződést. Amennyiben az állam nem lép be, nem ellensúlyozza a piaci rossz mechanizmusokat, úgy a közeljövőben nő a szegénység, folytatódik a társadalom polarizálódása, hosszútávon a középosztály meggyengülése, akár eltűnése. Mindez új foglalkoztatási, gazdasági, társadalompolitikai, szociálpolitikai megoldások feltárását, kikísérletezését teszi szükségessé.

A vállalatok célja, hogy minél olcsóbban tudják előállítani a termékeiket, kevesebb munkabért, járulékot, szabadságot fizessenek ki. Az emberi munka a robotokkal szemben a vállalatok számára sokkal kifizetődőbb befektetés. A robotok nem fáradnak, és képesek a nap 24 órájában dolgozni ugyanolyan minőségben. Az emberi munkaerő által produkált munka változó, a munka intenzitásától a munka minőségéig. Ez a fogyasztás terén fog jelentős visszaesést okozni, így a negyedik technológiai forradalom nem a „lépít és létrehoz új munkahelyeket mechanizmus” mentén játszódik le (Molnár Szilárd, Nemzeti Hírközlési és Információs Tanács).

Várhatóan munkahelyek fognak megszűnni a jövőben, mert több párhuzamosan működő gép kezeléséhez elegendő lesz egy ember. Ezeket a munkákat jelenleg sokkal több ember tölti be. A lakosságnak fel kell készülnie a folyamatos tanulás időszakára és a jövőben csak azok a munkások tudnak majd érvényesülni, akik nyitottak a tanulásra, az új technológia megismerésére és a folyamatos változásokat elfogadják (Póra–Kömüves–Horváthné Petrás, 2017).

Irodalomjegyzék

- ÖRDÖGH T. (szerk.) 2017: *Vajdaság társadalmi és gazdasági jellemzői*. Szabadka, Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete.
- ABONYI J.: *Hálózatok metszéspontjain: A negyedik ipari forradalom társadalmi kihívásai*. Veszprém, University of Pannonia–Savaria University Press.
- PÓRA G.–KÖMÜVES ZS.–HORVÁTHNÉ PETRÁS V. 2017: Női vezetők a Dél-Dunántúlon. – *Acta Scientiarum Socialium*. 47. 71–86.
- MOLNÁRD SZILÁRD: *A negyedik ipari forradalom nem várt hatása*. Nemzeti Hírközlési és Információs Tanács. <http://www.mrtt.hu/comitatus.html>

FORD, MARTIN 2009: *The Lights in the Tunnel. Automation, Accelerating Technology and the Economy of the Future*. Acculant Publishing.

Marković J. Predrag–Čedomir Antić–Danilo Šarenac 2012: *Korak ispred vremena, 125 godina Simensa u Srbiji, Siemens d.o.o.* Beograd, Institut za savremenu istorij–Alta Nova d.o.o.

Szabadka Város Helyi Fenntartható Fejlődési Stratégiája 2013–2022. http://www.subotica.rs/documents/slorslor_hu.pdf

Vajdaság körzetei. http://vajdasag.rs/A_Vajdas%C3%A1g

Nagy Imrét Kaposváron ismertem meg. Sokszor találkoztunk a Diáktanyán, ahol először Balogh Laci köré, majd később Kerekes Sanyi köré szerveződő hagyományos csütörtök esti némi alkohollal fűszerezett beszélgetések folytak. Később többször találkoztunk Szabadkán. Imrével először világ körüli utazásainkról beszélgettünk, azután a Balkánról, oktatásról, egyetemünkről, míg általában a végén világmegváltó ötleteinknél kötötünk ki. A beszélgetést segítette, hogy a kölcsönös ismerkedés során rájöttünk: világnézetünk nagymértékben hasonlít egymásra.

Szakmai területen viszonylag keveset érintkeztünk, bár a regionális témakörben is fontos helyi pénzekről sokszor beszélgettünk (és sajnos keveset írtunk). Közös anyag írásába nehéz Imrét bevonni, de tiszta szívvel segítette pályámnak egyes publikációs szakaszait. Részt vettem habilitációjának értékelésében. Azután, némileg szerepet cserélve, már egyetemi tanárként, ő buzdított a szakmai továbblépésre.

Kedves Imre, Isten éltesen sokáig! Kívánok Neked, magunknak még számtalan kellemes és hasznos beszélgetést sok korsó hideg sör legurításának élményével!

Varga József

egyetemi docens

Kaposvári Egyetem, Kaposvár

Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

A FELSŐOKTATÁSI HELYI PÉNZ BEVEZETÉSÉNEK EGYES KÉRDÉSEI

ABSZTRAKT

Jelen publikáció témája egy olyan gazdasági elemzés bemutatása, ahol egy felsőoktatási intézmény helyi pénzt bocsát ki. Céloom annak megmutatása, hogy hogyan tudna egy felsőoktatási intézmény a gazdaságba helyi pénzt kihelyezni, mint irányító szerv, és azt nagy forgási sebességgel használni. Ebből a szempontból ez egy kísérleti regionális probléma felvetése, mely illeszkedni kíván a kötet regionális attitűdjéhez.

A rendszer elsődleges célja a helyben működő vállalkozások forgalmának növelése, de az egyetemi tanulók és dolgozók számára is kedvezményeket kíván biztosítani, valamint lehetővé válna az egyetemi szolgáltatásokat igénybevétele is helyi pénz ellenében. A másodlagos cél egy olyan foglalkoztatási és ösztöndíj program kialakítása, amely során a helyi pénz elfogadóhelyeken felsőoktatási hallgatók dolgozhatnak, illetve a pénzhelyettesítő fedezetéül lekötött betét kamatjövédelme szociális célokra biztosítana. A modell felállításánál fontos szempont annak bővíthetősége,

természetesen a régió korlátait figyelembe véve, hiszen a helyi pénz legfontosabb jellemzője, hogy elköltése csak egy adott földrajzi területen belül lehetséges.

KULCSSZAVAK: felsőoktatás, helyi pénz, előny

1. Bevezetés

E publikáció a felsőoktatási intézményekben bevezetésre kerülő helyi pénz egyes kulcskérdéseit elemzi. A helyi pénzek elterjedése a globalizáció okozta válságra adott egyik válasznak tekinthető (Lakócai et al., 2018; Varga–Cseh, 2017). A szakirodalmi áttekintés mellett – amely alapvetően Gesell 2004 munkásságán alapul – e témakörrel a Kaposvári Egyetemen tartott KAKTUSZ rendezvények is hasznos segítséget nyújtottak.¹ E szellemi műhely egyik témája több éven keresztül – szakmai vezetésemmel – a helyi pénzrendszerek működtetése volt. Ennek keretében az anyag empirikus része kérdőíves felmérés keretében végzett közös munka alapján készült. Jelen publikáció ezen empirikus részeket terjedelmi okokból nem tartalmazza, néhány helyen azonban az ez alapján levont következtetéseket igen.

2. A helyi pénzrendszer sajátos hatásai a felsőoktatás területén

E helyen a helyi pénzrendszereknek csak a felsőoktatás területén jelentkező speciális hatásaival foglalkozunk. A hatások számbavételénél figyelembe kell vennünk, hogy a felsőoktatásban a hallgatók körében erős az innovatív szemlélet. A helyi pénzrendszer témakörének elméleti tanulmányozása mellett a területtel foglalkozás gyakorlati tevékenysége hozzájárulhat egy regionális irányultságú gazdaság kialakulásához, amely a gazdasági előnyökön túl az ökológiai és társadalmi szempontokra is kedvező hatással van.

Az ökológiai szempontok közé a rövidebb termékpályát és az áttekinthetőbb termelési folyamatrendszert sorolhatjuk. Az előbbi során, tekintettel arra, hogy a helyi pénzek ösztönzőleg hatnak a helyi gazdasági kapcsolatok megszervezésére, az új értékkeremtési, illetve ellátási láncok kiépítésére, olyan termékek termelése és elosztása is lehetővé válhat, amelyeket korábban nagyobb távolságról kellett beszerezni. A szállítási távolságok tehát jó eséllyel rövidülnek, kevesebb szennyezést, illetve kárt okozva ezzel a természetnek. Ahogy a termelés és fogyasztás közelebb kerül egymáshoz, az alternatív közlekedési megoldások is lehetővé válnak. Az utóbbi területen megállapítható, hogy minél

¹ A Kaposvári Egyetem keretében tartott KAKTUSZ (Kaposvári Közgazdaságtudományi Szeminárium)

inkább együtt mozog termelés és fogyasztás, annál átláthatóbb a termelési folyamat a végső felhasználó számára. A szállítási területtől messze működő cégek könnyebben figyelmen kívül tudják hagyni a környezetvédelmi előírásokat, normákat. Ha az értékteremtési, valamint ellátási láncok a régióon belülre kerülnek (közelebb kerülve a végső felhasználóhoz), akkor a termelési folyamat megfigyelhetőbbé válik, és kisebb eséllyel következnek be szabálytalanságok.

A helyi pénzek társadalmi vonatkozása több szinten és formában is megjelenik. Ilyenek a közösségi összetartó erő, annak erősítése, mely bizalmi tőkén alapul. A helyi pénz gazdasági és nem gazdasági szereplőket köt össze, növeli az összetartozás érzését a közös kereskedés által. Mivel általában van lejárat ideje, érdekeltté teszi a régióban helyi pénzt használókat, hogy valóban használják is azt. Szintén fontos terület a munkahelyek megtartásának és bővítésének a lehetősége, amennyiben a foglalkoztatottak bérének egy részét helyi pénzben fizetik ki. A helyi pénz alkalmazásával elkerülhető, hogy a régió csak a másodlagos multiplikátorhatások révén, a bázis- és erőforrásfüggő szektor jövedelemnövelő hatására fejlődjön, mivel a helyi szektor a régióon belüli keresletet elégíti ki. Kihagyhatatlan szerepük van az önkormányzatoknak is, mivel egy helyi pénz csak akkor lehet igazán sikeres, ha nem csupán magánkezdeményezés, hanem a helyi önkormányzat is aktív szerepet vállal benne a fizetések, segélyek egy részének helyi pénzben történő kifizetése, illetve a kiadások egy részének helyi pénzt elfogadó vállalkozásoknál történő megvalósítása által (Léglér, 2011; Szóka, 2013).

A helyi pénz működtetésének társadalmi szempontjai területén az egyetemi közösségek számára fontos folyamat, hogy a jelenlegi globális folyamatok gyakran írnak felül bizonyos helyi feltételeket, állapotokat. Az emberek intenzívebb mozgása miatt, illetve mert a regionális jellegzetességek áldozatul esnek a globális cégek versenyének, a régióon belül kialakult közösségi hálózatok rendszerint megritkulnak. E folyamat fennmaradása, vagy mélyülése esetén ez sajnos akár a kulturális sokféleség kihalásával járhat. Számítalan ember (oktató és diák is!) érzi magát haszontalannak vagy épp túlképzettnek a piacgazdaság elvárásaihoz képest. Sokan rendelkeznek kihasználatlan tehetséggel, ötletekkel és jártassággal, amik kárba vesznek. A helyi pénzek az embert – többek közt – arra ösztönzik, hogy adottságait megossza a közösség többi tagjával, így energiája és ideje egy részét bizonyos árukra és szolgáltatásokra felhasználható pénzre is válthatja.

A regionális, vagy helyi pénzek olyan társadalmi folyamatokat indíthatnak útjukra, melyek a különböző társadalmi csoportok integrálásához, egyfajta identitástudat kiépítéséhez, valamint a sajátos kulturális jellegzetességek megőrzéséhez, továbbfejlesztéséhez vezetnek. Különösen a régió kis- és középvállalkozásait támogathatják (Bácsiné, 2015). Segítik továbbá áttekinthetőbbé

tenni a fogyasztó számára a termelési folyamatokat, valamint a rövidebb szállítási távolságok révén megóvni a környezetet. A helyi pénzek rendelkeznek azzal a potenciállal, hogy a helyi társadalom kulcsfontosságú tényezőit (helyi vállalkozások, lakosok, helyi állami és önkéntes szervek) közelebb hozzák az adott területet gazdasági és társadalmi-kulturális fejlődése érdekében.

A helyi pénzrendszerek működtetése regionális kultúra és identitástudatot alakít ki. A helyi pénzek fókuszja bizonyos földrajzi területre, illetve közösségi érdekkörön belülre helyeződik. A helyi vagy regionális gazdaságok segítséget jelenthetnek a még meglévő diverzitás megőrzésében és támogatásában. Amikor a globális kereskedelmi forgalom regionális piacokkal egészül ki, azok a kultúrák is képessé válnak a fejlődésre, amelyek máskülönben nem élnék túl a globális versenyt.

A helyi pénz neve és kapcsolata az adott területtel segíthet abban, hogy a helyi pénz használói köre nagyobb kötődést érezzen a régió identitása iránt. A helyi pénzben történő fizetés mindennapi tapasztalata révén különös kapcsolat alakulhat ki a kulturális környezetével. Ebből a perspektívából nézve, a helyi pénz egyfajta identitástudat kialakításának, valamint a regionális kultúra fejlődésének eszköze is lehet.

Tapasztalataim szerint, a helyi pénzrendszerekben érintett hallgatók és oktatók egy része automatikusan foglalkozni kezd a monetáris témák valamelyikével. A csoportok olyan kérdéseket tettek fel, amelyek a pénzteremtéssel kapcsolatos ismereteik elmélyítését célozzák. Mi a pénz, hogyan keletkezik, és hogyan működik? Hogyan szerveződik egy gazdaság és milyen szerepe van benne az egyéneknek? Honnan származnak a vásárolt termékek? Hol és hogyan lehet ahhoz hozzájutni helyi szinten? Mi tartozik a régióhoz, hogyan definiálhatom annak határait? Az oktatás területén a gazdaság, pénz, a helyi termékek melletti elkötelezettség, a helyi cégek, és a saját régió jellegzetességeinek kiemelkedése mind fontos szempont a helyi pénzzel foglalkozó számára. Továbbá olyan területekkel is összefüggésbe kerülhetnek, mint a decentralizált energiakínálat, regeneratív energiaforrások, ökológiai gazdálkodás stb. A helyi pénzrendszerek tanulmányozása – és főképpen működtetése – különleges és értékes impulzust tud adni az intézményi kereteken kívüli oktatásnak.

Mint bármely más esetben, a helyi pénzek gazdasági haszna (pl. kamatbevétel) is felhasználható az adott társadalmi helyzet javítására (pl. ösztöndíj, környezetvédelem, megújuló energia projektek), valamint társadalmi erősségeiből is hosszú távú gazdasági előnyök születhetnek. A helyi pénzektől elvárt legfontosabb hatás az, hogy a helyi pénz kibocsátása segít a gazdasági aktivitás növelésében. Ennek feltétele, hogy szabad, kihasználatlan kapacitások álljanak rendelkezésre, mely kapacitásokat a helyi pénz tudja a piacra csalogatni.

A helyi pénztől várt előny talán legfontosabb pénzügyi eleme a kamatjövedelem. A helyi pénz egyik legfontosabb bevétele a 100 %-os elhelyezett fedezet hozamának bevétele. E bevételeket tovább emeli, hogy a helyi pénz egy részét nem vásárlás céljára fordítják, mert a gyűjtők a helyi pénz egy részét bizonyosan emlékül félrerakják. További hatás, hogy – a jegybanki készpénzhez hasonlóan – az elveszett, megsemmisült helyipénz-jegyek összértéke szintén nem kerül beváltásra, tehát ez a kibocsátó szervezet adósságának csökkenése, azaz nyeresége. A helyi pénz speciális nyeresége, hogy a helyi pénzt beváltó pénzügyi intézet jutalékot és/vagy eltérő vételi és eladási árfolyamot határoz(hat) meg a helyi pénz beváltására, ugyanúgy, mint a külföldi pénzeszközök (valuták) beváltása során.

A helyi pénz bevezetésének legnagyobb előnyeként azonban a helyi kereskedelem és gazdaság fellendülését, az adott régiók gazdasági teljesítményének emelkedését tekinthetjük. Ehhez kapcsolódóan meg kell még említenünk a nem elhanyagolható társadalmi és politikai szempontokat, az adott régió öntudatosságának, politikai büszkeségének emelkedését, amely – feltételezhetően – a régióban lakó emberek boldogságának emelkedését jelenti. Tulajdonképpen ezen utóbbi célok a helyi pénz bevezetésének fő motívumai. Azért fontos erre a tényezőre itt röviden kitérni, mert a kereskedelmi hatást itt nem fejtem ki és a társadalmi-politikai hatásokra nem térek ki. (Varga–Madaras, 2013)

A helyi pénz bevezetése azon a fő előnyön nyugszik, amelyet a pénzteremtés során seigniorage bevételként ismerünk. Míg a törvényes fizetőeszköz teremtése során valódi seigniorage-bevételről beszélhetünk, addig a helyi pénz teremtése kapcsán egy seigniorage-on alapuló kamatjövedelemről van szó. A folyamat lényege, hogy modern gazdaságban a jegybankpénz a központi bank forrása (passzívája), azaz a központi bank adósságaként keletkezik. Ez igaz a jegybankpénz készpénz és számlapénz esetére is. Ez az adósság ugyanakkor – legalábbis rövidtávon – nem realizált adósság, hiszen a jegybank semmilyen más pénzeszközre nem váltja be a jegybankpénzt. Ebből a felfogásból kiindulva a jegybank tehát olyan adósságot (pénzt) teremt – szinte – ingyen, amellyel szemben áru-és szolgáltatásvásárlás teljesíthető, illetve kamatjövedelem realizálható. A helyi pénz e hatása magas kamatszint mellett lehet jelentős. A jelenlegi alacsony kamatkörnyezetben e hatás kevésbé érvényesül, ez is hozzájárul, hogy jelenleg a hazai helyi pénzek kibocsátásának kezdeti lendülete jelentősen csökkent.

A helyi pénz helyettesítők megjelenése esetünkben elsősorban az egyetem területére korlátozódik. Itt kell koncentráltan megjeleneni, főleg a hallgatók és a dolgozók számára nyújtott kiskereskedelmi értékesítés területein első körben. A külső egységek termékeit beszállítva, a szolgáltatásaikat viszont helyben kell

a helyi pénzben fizethetővé tenni. A vásárlók mobilizálódása a merev keresletű áruknál – ami a lokális fizetőeszközünk tekintetében fontos – alacsonyabb szintű. A kereskedelmi szektoron túl a termelésben és az alapanyag piacon történő elfogadáskor lehet sikeres bevezetésről és működésről beszélni, mint például az Alsómocsoládi Rigac esetében.

A piacot uraló törvényes fizetőeszköz és pénzhelyettesítők mellett az egyéb elszámolási rendszerekkel – utalvány- és pont-gyűjtőkártya rendszerek – kell versenyezni a felhasználók kegyeiért, tudatos pénzügyi döntéseikért. A piaci rést itt kell megtalálni, mely racionális az engedményrendszerekben, emocionálisan a lojalításban található meg.

3. Az egyetemi helyi pénz bevezetésének elemei

A gazdasági környezet hatása

A pénzügyi kultúra Magyarországon még nem fejlődött megfelelő szintre, az elmúlt rendszer társadalmi berendezkedése nem adott lehetőséget a felnövekvő nemzedékek számára a pénzügyi gondolkodásuk kialakítására. A következmény egy csak a közvetlen és intenzív előnyöket észlelő rövidtávú pénzügyi szemlélet, mely beágyazódik minden pénzügyi döntés mögé. Emellett további nagy hátrány a kereskedelmi – vásárlási – szokások és kultúra, mely az elmúlt két évtizedben nagyon lassú emelkedést mutat. Az országos politikai szintéren – ez például a Balatoni Korona megvalósításánál – találkozott a helyi politikai erők szándékaival, ugyanakkor a soproni önkormányzat és a HA-MI Európai Szövetkezet kapcsolata nehezítette az ottani használat terjedési sebességét.

Az alsómocsoládi közösségi – komplex – helyi gazdaság, helyi pénzrendszer összhangja viszont példaértékű, azzal a fenntartással, hogy a megvalósíthatóság kiterjesztése – regionális szinten és mennyiségileg – erősen korlátozott. Ez a bevezetendő egyetemi pénzre is elmondható. Az egyetemek zárt környezetében viszonylag kis ellenállásra lehet számítani, a központi akarat példamutatása és ereje segítheti a megvalósítást. Ellenállást jelenthetnek ugyanakkor azok a gazdasági-kereskedelmi körök, amelyek a helyi pénz bevezetésével piacot veszítenének.

Az informatikai környezet ellátottsága, fejlettsége minden megoldási variációra alkalmas, mint az elektronikus, mint a papíralapú megvalósítás hátere biztosított. A biztonsági elemek és a belső elszámolási rendszerek védettsége megoldható ugyanolyan szinten, mint a törvényes fizetőeszköz esetében. A gazdaságos előállítás lehetséges olyan minőségben, amely bizalmat sugároz a használók felé, ilyen tulajdonságok lehetnek a jobb minőségű alapanyagok, nagyobb méret, több védelmi elem, szebb formatervezés stb.

A helyi pénz S.W.O.T.-analízise

A helyi pénz S.W.O.T.-analízise során a fizetőeszköz erőssége, hogy a kiskereskedelmi piacon olyan engedményrendszerrel tud megjelenni, amely összehasonlítható az egyéb – hálózati – akciókkal, az egyedi akciókkal – pl.: szavatossági idő lejáratára miatti árengedmény –, ezt jól kommunikálva felerősíthető az „akció- vagy engedményhalmaz” és az „akció állandóság”. Ez a vevők számára biztonságot jelent és az adott kereskedelmi egységhez kötődést erősíti. A más utalványrendszerekhez hasonlítva a többszöri használati lehetőség – papíralapú helyi pénzhelyettesítők esetén – tovább erősítheti az elfogadottságot, mely a fizikai – törvényes fizetőeszközhöz való – hasonlósággal tovább fokozható. A fizikai különbség lehető legkisebbre csökkentése a mindenkori törvényes fizetőeszközhöz képest, a formában, a jelképekben és az egyéb elemekben leginkább a Balatoni Koronánál valósult meg, amely a forintunkra építve készült el egy modern, a mai fizetőeszközökhöz hasonló elrendezéssel kombinálva.

A helyi pénz fő gyengesége, hogy egy helyi fizetőeszköz beindítása és piaci helyzetének megszilárdítása csak kellő számú elfogadóhellyel lehetséges, melynek az abszolút száma meghatározó. Egy alapszám – mely a mindenkori kiterjedtség és a vásárolható árukínálatának, az igénybe vehető szolgáltatások kínálatának szélessége tükrében – minimálisan szükséges, ugyanakkor nem elégséges feltétel. A szükséges kínálat egy része elkerülhetetlenül külső forrásból beszerzett szolgáltatás, illetve termék, melynek tranzakciós költsége az elfogadóhelyet terheli. A helyi egyetemeken problémát jelenthet a szűkös kínálat és bizonyos árucsoportok értékesítési lehetőségének hiánya.

Lehetőség a helyi pénz bevezetésénél a helyi gazdaság megerősítése, a termelő szektorig történő eljutása. A helyi gazdasági szereplőknek egy megjelenési lehetőség, amely jó tartalommal megtöltve újra és újra hírértéket kínál és a rendszer használatán túl a cégek image építésében is részt vesz. A helyi pénz legnagyobb veszélye a korábban és jelenleg is működő vásárlói közösségek gyengesége, azoknak az elfogadóhelyeknek a bekerülése, amelyek a gyengébb minőségű árukat, illetve szolgáltatásokat kínáltak a vásárlóknak. Az egészségtelen konkurenciaharc, mely kifejezetten a kisebb közösségekben jelentkezhet a szűk kereskedelmi agglomeráció miatt, további veszélyt jelenthet. Kezelésére folyamatos egyeztetések szükségesek és a közösségtudat megerősítésére a „külső” konkurenciával szembeni összefogás felismerésére. A kettős árfeltüntetetés a vásárlóknál értelmezési nehézségeket okozhat. Az egyetemi helyi pénz bevezetésénél a szűk kínálat és a kettős árazás – a kezdeti időszakban – nagyobb veszélyt jelent, mint a gyenge minőség, mivel a kínálat ellenőrzött körülmények között kerülhet forgalomba.

A helyi pénz bevezetése során eldöntendő alapvető kérdések

Egy pénzhelyettesítő bevezetésével kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy milyen formában történjen a kibocsátás. A kibocsátás formáját tekintve két alapvető formáról beszélhetünk. Egyrészt egy elektronikus rendszer bevezetéséről, amely contactless alapú ez által, számos előnnyel bír elsősorban az alacsony elhasználódás és a gyors fizetések terén. Ennek ellenére sok olyan kérdést vett fel, amelyeket fontos számba venni abban az esetben, ha a helyi pénzeket elektronikus formában kívánjuk kibocsájtani. Ezek a rendszerek például fokozott biztonsági intézkedéseket igényelnek, a visszaélések elkerülése érdekében. Továbbá nehéz felbecsülni egy rendszer kiépítésének költségét is, hiszen gyakorlatilag egy komplett informatikai háttér támogatást igényel, egyéni számlákat kell felállítani a használók közt. A rendszer előnye, hogy bár költséges és technológiailag nehezebben kivitelezhető mégis ez a fajta rendszer lenne a legmodernebb és a legátláthatóbb is.

A másik lehetőség a papíralapú helyi pénz kibocsátása, mely alapjául a 2013. május 1-én bevezetésre került Alsómocsoládi Rigac szolgálhat példával. A helyi önkormányzat megközelítőleg háromszázezer forint költség mellett mintegy hétmillió forintnak megfelelő Rigacot nyomtatott. Bár ezek az utalványok minőségükben elmaradnak a jelenleg Magyarországon működő veszp-rémi Balatoni Korona és a Soproni Kékfranktól, ezzel szemben a kibocsátás költsége itt csupán töredéke az előbbieknél. Utalványformájukból fakadóan viszont könnyen és gyorsan el lehet fogadtatni az emberekkel. További előnye a dolgozók és a hallgatók bevonása az utalvány megjelenítésének formázásában.

A bevezetés formáján kívül másik vizsgálat részét képező kérdés a kedvezmények rendszere, melyből szintén kettő lehetőség áll fenn. Egyrészt egy klasszikus kedvezmény rendszer felállítása lenne a cél, itt a használat mellé kedvezmény igénybevétele társul. Ez magában foglalja annak a lehetőségét, hogy az egyes vállalkozásokat, illetve az egyes termékcsoportokat és szolgáltatásokat mind saját kedvezmény mértékkel lehet felruházni. Felvetődik a kérdés, vajon elég motiváló erő a kedvezmény önmagában mai fogyasztók számára, és az egyetemen működő vállalkozások mennyire tudják kihasználni az ebben rejlő lehetőségeket vagy éppen mennyire élnek vissza a rendszerrel a saját hasznukra. A másik lehetőség egy átváltási rendszer lenne, ahol a helyi pénzt használók a beváltott hivatalos fizetőeszközzért cserébe több helyi pénzt kapnak. Ebben az esetben viszont meg kell teremteni a mögöttes fedezetet, mivel a minden kibocsátott pénzhelyettesítő mögött forint fedezettel kell rendelkezni. Ezen kívül olyan visszaváltási rátát kell meghatározni, amely elsősorban a fogyasztást ösztönzi. Ellenkező esetben a rendszer lehetőséget kínál a visszaélésekre (Varga–Ágoston, 2018).

A felsőoktatási intézményben bevezetésre váró helyi pénz esetében a kibocsátás elsődleges célcsoportja az egyetemi dolgozók és hallgatók köre. A szükséges pénzhelyettesítőnk mértékének meghatározásához meg kell vizsgálni a dolgozók bérezését, valamint a hallgatók ösztöndíj rendszerét, valamint meg kell határozni, hogy mennyi az a maximális összeg, amelyet bér vagy ösztöndíj formájában ki szeretnénk fizetni személyenként helyi pénzben. Alaphelyzetben az ösztöndíjak közel 50 százaléka, valamint a nettó dolgozói bérek 10 százalékaival lehetséges kalkulálni. Ezen összeget fizethetné ki az egyetem helyi pénz formájában.

A klasszikus értelemben vett marketinget és a helyi pénzhelyettesítők egyediségét, mint két teljesen eltérő területet kell összekapcsolni. Ez hagyományos úton, a szokásos marketingeszközökkel nem lehetséges. Egy tárgyiasult termék értékesítését ösztönözni a jó tulajdonságai kiemelésével, piaci pozícionálásával vagy éppen egy életérzés sugallásával lehet. A lokális pénzhelyettesítőnk esetében a klasszikus technika nem vagy részben alkalmazható, mivel itt nem első sorban a tárgyiasult formát kell megismertetni, megszerettetni, hanem a bizalmat kell eladni a leendő „vevőknek”.

Irodalomjegyzék

- GESELL, SILVIO 2004: *A természetes gazdasági rend*. Kétezeregy Kiadó.
- HORVÁTHNÉ BÁCSI JUDIT 2015: A helyi pénzek szerepe a magyar kis- és középvállalkozások vonatkozásában. – *Journal of Central European Green Innovation*. 97–106. o. <http://greeneconomy.karolyrobert.hu/>
- LAKÓCAI CSABA–GÁL ZOLTÁN–KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT 2018: Helyi kötődésű alternatív fizetőeszközök. Új lehetőségek a lokális pénzügyi szolgáltatások bővítésében. – *Pénzügyi Szemle*. 4.
- LÉGLER NIKOLETTA–KOVÁCS TAMÁS–VÁGYI FERENC RÓBERT 2011: A helyi pénz és az önkormányzat kapcsolata. In: *Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaság-tudományi Kar. Adóz(z)unk a jövőnek? – Modern pénzügyek Uniós kihívások. Konferencia helye, ideje: Sopron, Magyarország, 2011.10.06–2011.10.07*. Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar. KT 1–21. o.
- SZÓKA KÁROLY 2013: A helyi pénz és társadalmi vonatkozásai. – *Acta Scientiarum Socialium*. 38. 5–6. 59–66. o.
- VARGA JÓZSEF–MADARAS ATTILA 2013: A helyi pénz kezdeményezések elméleti alapjai. – *Acta Scientiarum Socialium*. 16:(38) 45–57. o.
- VARGA JÓZSEF–CSEH BALÁZS 2017: A hazai helyi pénzek gyakorlatának kritikai elemzése. In: VERESNÉ, SOMOSI MARIANN–LIPTÁK,

KATALIN (szerk.): „Mérleg és Kihívások” X. Nemzetközi Tudományos Konferencia – „Balance and Challenges” X. International Scientific Conference : Konferenciakiadvány: A közgazdászképzés elindításának 30. évfordulója alkalmából Miskolc-Egyetemváros, Magyarország. Miskolc, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar. 400-406. o.

VARGA JÓZSEF-ÁGOSTON ANITA 2018: Introduction of local currency in higher education institutions. In: POP, GHEORGHE-CSATA, ANDREA-FEJÉR-KIRÁLY, GERGELY-KASSAY, JÁNOS-NAGY, BENEDEK-ZSARNÓCZKY, MARTIN-PÁL, LÁSZLÓ (szerk.): *14th Annual International Conference on Economics and Business: CHALLENGES IN THE CARPATHIAN BASIN : Innovation and technology in the knowledge based economy*. Csíkszereda, Sapientia Hungarian University of Transylvania. 383–391.

BAKÓ Tamás

PhD-hallgató

Széchenyi István Egyetem, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola

A SZERB GAZDASÁGPOLITIKA KETTŐSSÉGE – PÉNZÜGYI STABILITÁS, DE NEM ELÉG GYORS NÖVEKEDÉS

ABSZTRAKT

A szerb kormány 2014-ben bevezetett gazdasági megszorító csomagja elérte célját, hiszen az ország külföldi adóssága közel 25%-kal csökkent, a költségvetés helyzete folyamatosan javul, a munkanélküliség aránya jelentősen csökkent, ugyanakkor a GDP éves növekedésének üteme messze elmarad a környező országok átlagos emelkedésétől. A szerb gazdaságpolitika problémái évek óta ugyanazok – állami vállalatok vezetőinek alkalmatlansága, politikailag nem kedvelt szerb vállalatok izolálása (a szerb nagyvállalkozók jelentős része Szerbia helyett a környező országokat választja befektetéseinek célpontjául), szociálpolitikával indokolt rossz állami ármeghatározás (elektromos áram), külföldi befektetők túlzott támogatása –, összességében megállapítható, hogy változás a közeljövőben sem várható. Az említett kettősség – siker és lassú haladás – minden területen megfigyelhető, hiszen óriási sikerként könyvelhető el, hogy a kínai beruházásoknak köszönhetően a teljes összeomlástól megmenekült a szerb acélipar és ércbányászat, így városok és nagyobb régiók nem néptelenedtek el, ugyanakkor a szerb energetikai vállalatok felelőtlen gazdálkodása óriási veszteségeket okoz és a GDP-növekedést hátráltatja.

KULCSSZAVAK: államadósság, beruházás, Vučić, állami vállalatok, hintapolitika

Szerbia gazdasági növekedésének régiós összehasonlítása

Jelenleg Szerbia Európa egyik legfejletlenebb országa, és ami még rosszabb, a Közép- és Kelet-európai országokhoz viszonyított lemaradása évről évre növekszik (Románia, Bulgária). 2018-ban sem történt lényegi változás, noha Szerbia a közép- és kelet-európai átlaghoz viszonyítva egészen jó 4,3%-os növekedést ért el, de 2018-ban a növekedés a 2017-es szárazság utáni időszakban a mezőgazdaságban jelentkező 15%-os komoly emelkedés miatt emelkedett négy százalék fölé. E nélkül a GDP növekedés 2018-ban is 3,5%-os szint alatt maradt volna, azaz a Közép- és Kelet-Európában átlagos növekedéssel lett volna egyenlő.¹

1 Danko Brčerević, szerb közgazdász, *Nin*, 2019.május 16.

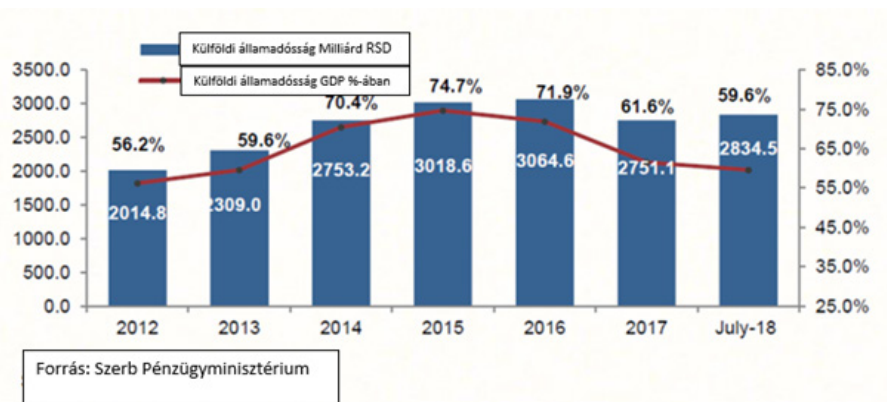

11 közép- és kelet-európai EU-tagállamban 2012–2018 között a GDP átlagos éves növekedése 3,1% volt, a nyugat-balkáni országokban 2,7%, míg Szerbiában csak 2,1%. Az elmúlt 10 évben Szerbiában a GDP növekedése nagyjából 10%-os emelkedést mutatott, ami messze elmarad a romániai, bolgár és észak-macedóniai növekedéstől, ahol ennél 2,4-szer, Albániában pedig háromszor gyorsabb növekedés volt megfigyelhető, sőt a teljes régió átlagos növekedési átlaga is duplája volt szerb növekedésnek.²

A régióban a leggyorsabb növekedés 2017 év második felében volt – 2,5%-ot meghaladó – azóta azonban lassul a folyamat, ami adódik abból, hogy a régió országaiban eléggé bizonytalan a politikai helyzet, ráadásul bizonytalan az EU jövője is. A Brexit mellett a francia politikai problémák, Olaszország szuverén adósságának magas szintje és a brüsszeli kormányzat elleni egyre több tagállam ellenállásának következtében egyre bizonytalanabb a helyzet, ami párosul az EP-választást követő nem teljesen világos gazdaságpolitikai helyzettel. 2019-ben és 2020-ban az eurózóna éves gazdasági növekedése várhatóan nem fogja meghaladni az 1,7%-os szintet.

Ezek nem jó előjelek Szerbia számára, hiszen a két legjelentősebb külkereskedelmi és befektetési partnerénél a gazdaság lassul: Olaszország technikai-
lag már válságba került, és a világgazdasági folyamatok alapján Németországra is ez vár.

1. ábra: Külföldi államadósság

² Blic c. napilap 2019. június 29 – Miloško Arsić közgazdász <https://www.blic.rs/biznis/vesti/arsic-rast-bdp-srbije-u-prvom-kvartalu-25-odsto-najmanji-u-regionu/w4dbls8>

Szerbia makrogazdasági helyzete – Szerbia gazdasági kapcsolatainak orientációja

A Szerb Köztársaság külgazdaságára továbbra is jellemző, hogy folytatódott a már korábbi években is jellemző ún. hintapolitika, melynek elméleti alapjai a titói éraban keresendők. Miközben az ország elkötelezett maradt az európai uniós integráció mellett, továbbá igyekezett – lehetőségeihez mérten – igazodni a térségben hagyományosan meghatározó német erővonalhoz, egyben megőrizte erős, történelmi alapokon nyugvó kapcsolatait is Oroszországgal. Ezzel párhuzamosan, az aktuális gazdaságpolitikai érvek és indokok mentén a lehető legjobb kapcsolatok megteremtésére törekedett az olyan relációkban, mint Kína vagy Törökország, valamint a koszovói rendezési folyamat okán igyekezett álláspontját hatékonyan bemutatni az Egyesült Államokban is.

A 2009-es világgazdasági válság óta a szerb gazdaság hosszú recesszió után a tavalyi évben ért el először komoly növekedést (4,3%). 2009–2015 között három válságidőszakot figyelhetünk meg. A 2012-es válság a szerb kormány hibájából következett be, mert nem volt felkészülve a strukturális költségvetési hiányok kezelésére (2012-ben csak 3 európai országban csökkent a GDP). Szerbia gazdaságpolitikája csak 2014-et követően változik érdemlegesen, a fogyasztásösztönzési modell helyett a takarékoság lesz az költségvetési konszolidáció alapja. Az elmúlt három évben az eredményekből kiolvasható, hogy a költségvetést sikerült teljes mértékben stabilizálni, hiszen: az éves GDP-arányos tervezett 3,8%-os hiány helyett a külföldi államadósság 2015–2018 között 20 százalékkal csökkent.

Positív eredményeket hozott, hogy a szürkegazdaság felszámolásával jelentősen nőttek az állami bevételek, a bér- és nyugdíjcsökkentés következtében komoly állami költség megtakarítás keletkezett, továbbá, a világgazdasági helyzet is nagyon kedvezően alakult (kőolaj árak csökkenése, az EU-övezet erősödése, kamatok csökkenése). 2015-től Szerbiában elkezdődött egy szerény, EU-átlag szintű gazdasági növekedés.

Szerbia az utóbbi tíz évben tavaly érte el a GDP legnagyobb arányú, 4,3%-os növekedését, és először érte el a közép- és kelet-európai országok gazdasági növekedésének szintjét. Ahhoz, hogy ez a növekedési szint megmaradjon (vagy legalábbis megközelítse a tavalyi szintet), szükséges lenne a makroszintű költségvetési stabilitás megőrzése (nem lehet komoly fizetés-, és nyugdíjmelést végrehajtani), sőt meg kellene őrizni a tavalyi beruházási értéket is. A GDP növekedését túlnyomórészt a beruházások mellett az export és a magánfogyasztás biztosíthatja, ugyanakkor a közfogyasztásnak arányban kellene maradnia a gazdasági növekedéssel. Ez a típusú gazdaságpolitika sikeresnek bizonyult már 2015-ben és 2016-ban.

Az utóbbi két évben a növekedésben a befektetések aránya nem változott, az export nem növekedett jelentősen és dominált a fogyasztás jelentősége a GDP-növekedésben. 2018-ban a befektetések teljes összege 6%-kal növekedett, a GDP-hez viszonyított aránya azonban nem emelkedett 18% fölé, ami kevesebb, mint amivel a kormányzat számolt. Az állami nagyberuházások a tervezettnél alacsonyabb szinten maradtak (GDP 3,6%-a). A fenntartható növekedés biztosításához a következő időszakban a beruházásoknak évente legalább 12%-kal kellene növekednie, ami a jelenlegi szint közel kétszerese.

Az állami nagyberuházások mellett a hazai magánberuházások ösztönzésére lenne szükség, ami az általános üzleti feltételek jelentős fejlesztését igényelné. Szükséges lenne a magántulajdon és a szerződések hatékonyabb védelmére, az adózási fegyelem további erősítésére. Szerbiának komoly esélye lenne arra, hogy a negyedik ipari forradalomban és digitalizációban ugrásszerű növekedést érjen el, hogy az új beruházásokkal fokozza a gazdaság technológiai fejlettségét és növelje az itt előállított termékek hozzáadott értékét, ami azonban csak az oktatási rendszerbe történő újabb befektetéseken keresztül valósulhatna csak meg.

Ana Brnabić jelenlegi miniszterelnök elmúlt két éves mandátumának értékelésében a költségvetési stabilitás a legnagyobb siker, amelynek része a közvetlen külföldi befektetések jelentős emelkedése. A költségvetési többlettel, a GDP arányos külföldi államadósság 50%-os szintre történő csökkenésével, sokkal kedvezőbb jelenleg a helyzet, mint Vučić (jelenlegi köztársasági elnök, 2014–2017 között miniszterelnök) előtti kormányok idején, amikor a költségvetési hiány éves szinten elérte a GDP 7%-át, az államadósság szintje pedig meghaladta a 70%-ot.

Vitathatatlan, hogy az utóbbi években kialakult makrogazdasági stabilitás a szerb kormány sikere és az ellenzék részéről megfogalmazott kritika, amely arra vonatkozott, hogy a megszorítások csak a nyugdíjasokat és a közalkalmazottakat sújtja, messze áll a valóságtól.

A szerb gazdaságban hiányoznak a magánszektor kisebb értékű befektetései is. A Költségvetési Tanács³ a növekedési ütem felgyorsítása érdekében az állami beruházások növelését és a fizetések adó terheinek csökkentését javasolja. A Költségvetési Tanács szerint Szerbia számára a legnagyobb gazdasági probléma a nem elég gyors növekedés, de a kormány a Stratégia Tervezetben ezt nem tartja túlságosan fontosnak, ezért csak kisebb, nem jelentős lépéseket helyez kilátásba, mint pl. digitális transzformáció, innovációs voucherek bevezetése, amelyek nem fognak rontani, de nem is járulnak hozzá az érzékelhetően gyorsabb növekedéshez. Az életszínvonal fenntartható növekedése a gazdasági

3 Fiskalni savet www.fiskalnisavet.rs

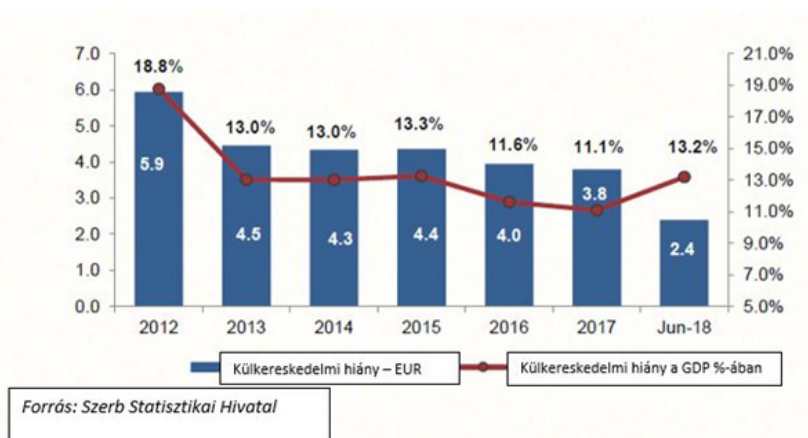

növekedéstől függ, az alacsony költségvetési hiány és az államadósság csökkenése kiváló eredmény, de az életszínvonal tartós javulásához nem elegendő.

A kormányfő a költségvetési stabilitás után a második legfontosabb eredményének tartja, hogy a digitalizáció bevezetésével megváltoztatta a közigazgatást, ugyanakkor a béremelés a közigazgatásban újra meghiúsult. A kormány továbbra sem oldotta meg a legégetőbb problémát, hiszen a legnagyobb veszteséget termelő állami vállalatnál, a Szerb Elektromos Műveknél (EPS) nem történt menedzsmenkváltás annak ellenére, hogy az utóbbi két évben a gazdasági növekedés lassulását éppen ez a vállalat vesztesége okozza.

Vannak persze nagyon komoly sikerek is a gazdaságban, hiszen megoldódott az RTB Bor (rézbánya), a Galenika gyógyszergyár és a Železara Smederevo (Szendrői Vasmű) helyzete, aminek köszönhetően egész városok, sőt régiók menekültek meg a csódtól és elnéptelenedéstől. Tény ugyanakkor, hogy a nagyobbik kormánypart, a Szerb Haladó Párt (SNS) befolyása miatt bizonyos állami vállalatoknál katasztrofális a vállalati irányítás, ami évek óta komoly gondokat okoz Szerbiának. A szociálpolitikában és az azzal összefüggő szolgáltatások árpolitikájában is átalakításokat kellene végezni. Szerbiában például az elektromos áram Európán belül talán a legolcsóbb, ugyanakkor az előállítás az egyik legköltségesebb.

2. ábra: Kereskedelmi hiány a GDP százalékában

A kormány három évre kidolgozott gazdaságpolitikai tervében egyáltalán nem szerepel az EPS, ahol a reformok végrehajtásához szükséges politikai elhatározás hiányában évek óta elmaradnak a beruházások, elévültek a kapacitások (ezért

drága az elektromos áram előállítás). Hasonló módon, nincs politikai szándék arra se, hogy a megbízott igazgatókat, kormányhivatalok, ügynökségek tisztségviselőit pályázati úton válasszák ki átlátható módon. A kormányfő javaslatára hozza meg az SNS vezetősége a kinevezésekre vonatkozó döntéseit. Az elmúlt két évben az állami vállalatok és intézmények kétharmadánál a vezető beosztottakat nem pályázat útján választották ki, sok esetben még törvényszerűen megbízott vezetők sincsenek, pedig a kormány maga határozott úgy korábban, hogy az így kinevezett személyek megbízásai 2018-ig maradnak érvényben. A Világbank Doing Business listáján Szerbia a 43. helyről a 48-ra csúszott vissza, ami annak a jele, hogy az intézmények nem tettek eleget az üzleti környezet javítása érdekében.⁴

A szerb kormány hosszútávú fejlesztési tervei – Felkészülés a jövő évi parlamenti és önkormányzati választásokra

Az utóbbi években a köztársasági elnök által irányított gazdaságpolitikát leginkább a Szerb Haladó Párt (SNS) politikai elképzeléseinek, ambícióinak lett alárendelve. A legutóbb bejelentett fejlesztési terv nagyon hasonlít a 2006-os Dinkić-féle⁵ Nemzeti Fejlesztési Tervhez. A jelenlegi szerb üzleti környezetben alacsony a magánberuházások aránya és kevés az innovatív befektetés, és leginkább a bérmunkagyártású investíció a meghatározó. Vučić elhatározta, hogy az elkövetkező 5 évben összesen 10 milliárd eurót infrastruktúrafejlesztésekre fog fordítani, metróépítésbe, nemzeti stadion építésébe, utak, vasutak és közműfejlesztésekbe. A terv, hogy az állam új munkahelyeket teremt és ezzel felgyorsítja a gazdasági növekedést.

Vučić egy ügyes politikus, most is, mint mindig, egy vonzó ötlettel áll elő, hiszen szükséges fejlesztésekről beszél, összhangban a szakértők évek óta hangsúlyozott véleményével, hogy Szerbiában az állami beruházások arányát növelni kell. Az elmúlt években nem történt kellő fejlesztés az európai szinttől messze elmaradó infrastruktúrában, és feltehetően ezért is marad el a gazdasági növekedés szintje a vele összehasonlítható országokétól. Az állami beruházások nagyobb aránya a GDP-ben hosszabb távon kedvező hatást gyakorolhatnának a foglalkoztatásra. A probléma csak az, hogy a tervtől a megvalósításig az eredmény alapvetően nem a gazdaság és az életszínvonal növekedését eredményezi, hanem a pénz az „előre ismert játékosok” között kerül szétosztásra.

4 <https://www.doingbusiness.org/en/rankings>

5 Mladen Dinkić korábbi gazdasági és regionális fejlesztési miniszter, a G17PLUS párt elnöke. Korábban is betöltötte ugyanezt a posztot a második Vojislav Koštunica-kormányban, illetve pénzügyminisztere volt az első Koštunica-kormányban, illetve Milošević bukását követően, a 2000-es évek elején a Szerb Nemzeti Bank elnöke is volt (2000–2003)

Egy ilyen tervhez megfelelő tervezési és beruházási szakértők kellene, azaz hosszútávú stratégiai tervezésre - nem elhamarkodott, ad hoc elképzelésekre, hiányos intézkedésekre - azután pedig törvényekre, amelyek a következő kormányzatokat is kötelezi a beruházások folytatására.

Ehhez azonban egy közös, lakosság által is támogatott platformnak kellene születnie, hogy mi az, amire valóban szüksége van Szerbiának. A 10 milliárd euró öt évre elosztva nem elérhetetlen, grandiózus cél. Persze nem mindegy, hogy hazai vagy külföldi kivitelezők dolgoznak majd a beruházásokon. Sajnos a szerbiai építőipar az utóbbi két évtizedben tönkre ment, többnyire a hitelezők miatt, jelenleg a szerb cégek nem elég erősek a nagyobb projektek kivitelezéséhez. Szerbiában a vállalkozások tőkehiányosak, a kormányközeli vállalkozók pedig még nem elég erősek. Az állam és az önkormányzatok fejlesztéseinek értéke jelenleg évente 1,5 milliárd euró körül mozog, amit 2 milliárdra kellene emelni.

Szerbia állami vállalatainak a helyzete

Az IMF küldöttsége a legutóbbi belgrádi látogatásán nem tárgyalt a szerb kormánnyal a szerb állami vállalatok helyzetéről. A kormány a tárgyalások előtt a legfőbb témának a villamos energia árának emelését jelölte meg, de ez egyáltalán nem is került napirendre. A szerb közzállalatoknál a pénzügyi helyzet nem válságos, nem veszélyeztetik az állami költségvetés stabilitását, ezért „elnézők” a nemzetközi szervezetek (IMF, WB). A szerb kormánynak nem érdeke a közzállalatok reformja, nem tervezi a 2013-ban, a költségvetési konszolidáció idején az áramra bevezetett jövedéki adó megszüntetését, holott ezzel a Szerb Villamos Művek (EPS) nagyobb jövedelemhez juthatna, több lehetne a beruházás, a polgárok pedig olcsóbban jutnának áramhoz.

Szerbiában 561 közzállalatot tartanak számon, beleértve ebbe az önkormányzati közmű vállalatait is. Négy egymást követő évben pozitív szaldóval zártak összességében az állami vállalatok azonban 2018-ban a nyereségük összesen ötödére csökkent. 2017-ben a közzállalatok nyeresége összesen 25,7 milliárd dinár, 2018-ban pedig ennél ötször kevesebb, csak 5 milliárd dinár. Szerbia gazdasági növekedése csak részben függ a közzállalatok teljesítményétől, a növekedést ez csak 1–3%-os mértékben befolyásolja. A közzállalatok végeredményét sokkal inkább befolyásolja a dinár árfolyamának alakulása. A reformok szempontjából a 2017-es év hasonló 2018-as évhez, mert változás a vállalatok struktúrájában nem történt.

A 2017-es és a 2018-as nyereség között a majd 20 milliárdos különbségnek a fele a Srbijagásnak az árfolyam kedvezőtlen alakulása miatti veszteségből adódott. Várható, hogy Szerbia-szerte a távhőszolgáltató vállalatoknak

is a pénzügyi eredménye rosszabb lesz, és kevesebb lesz a nyereségük mint az előző évben. A legnagyobb veszteséggel működő önkormányzati közvállalat a belgrádi közlekedési vállalat (GSP).⁶

Az IMF legutóbbi jelentése alátámasztja a szerb gazdasági szakértők véleményét, hogy bizonyos állami vállalatok veszélyt jelentenek a költségvetésre akkor is, amikor a közpénzekből egyáltalán nem részesülnek támogatásban. 2015-ben az IMF-fel folytatott tárgyalások központi témája volt az EPS átfogó reformjának szükségessége, ami a mai napig nem valósult meg. Az EPS nem terheli a költségvetést, mégis ez a szerb gazdaság legnagyobb gondja, mert a legnagyobb vállalat és mert befolyásolja a gazdasági növekedés alakulását. A költségvetési konszolidáció és a kedvező makrogazdasági helyzet az, ami a közvállalatoknál is pótolja továbbra is az elmaradó reformok miatti hiányosságokat. Az IMF ezért ehhez a kérdéshez jelenleg nem ragaszkodik. Az EPS-nél hosszú idő óta nem történt fejlesztés. Aktuálisak lesznek a csatlakozással kapcsolatos környezetvédelmi újítások, de a bevezetésük miatti termelés csökkenés elkerülése érdekében, kapacitásbővítésre lenne szükség. Mind ezek a körülmények érintik a teljes szerb gazdaságot. Az EPS-nél hatalmas a foglalkoztatottak száma, nincs megfelelő működő fizetési rendszer. 2016-2017-ben 6,5 milliárd dinárt fordítottak végkielégítésekre, sőt a végkielégítések összegén túl, a bértömeget három milliárd dinárral növelték.

2018 év végén az 561 közvállalatnál egy év alatt a foglalkoztatottak száma csak 1000-rel csökkent, az a kötelezettségvállalások összege 950-ről 973 milliárd RSD-re (1 RSD kb. 2,7 HUF) nőtt, és a teljes veszteség megközelítette az öt milliárd eurót, aminek túlnyomó része az állami nagyvállalatoknál keletkezett. Srbijagás cégnél nincsenek beruházások, a kintlévőségei miatt évente mintegy 50 millió euró a vesztesége, annyi, amennyi szükséges volna az újabb fejlesztésekre, átalakításokra.

Néhány állami vállalat átalakításának sikerére is van példa:

1. Szerb Állami Vasutak – Železnice Srbije – vezet a reformokban: 17 ezer főről 11 ezerre csökkent a foglalkoztatottak száma;
2. Bóri Rézbánya – RTB Bor – rendeződött a helyzete a kínai befektetés által;
3. Azotara vegyipari gyár – csökkentek a problémák, de maradt az egyik legjelentősebb gyár, amely veszélyezteti az állami költségvetést.

Szerbia költségvetése

Az idei évi költségvetésben a szerb kormány 1,246 milliárd dinár bevétellel és 1.269 milliárd dinár kiadással számol, amelyek teljesen reális adatok. A tervezett költségvetési hiány alacsony, mintegy 23 milliárd RSD, ami a GDP 0,4%-a, miközben a külföldi adósság GDP-ben számolt értéke 54%-ról várhatóan 51,5%-ra kellene csökkennie az idei év végére.⁷

Ha megvizsgáljuk a költségvetés szerkezetét, kiderülnek a hiányosságai, amelyeknek komoly, hosszútávú következményei lesznek a szerb gazdaság alakulásában. A szerb Költségvetési Tanács által készített elemzés szerint, a szerb kormány az idei évi költségvetéssel a kormány az állami szektort próbálja minden áron erősíteni, míg a privát szektor támogatása teljesen háttérbe szorul. Ennek kézzelfogható jele először is az állami szektorban megvalósuló béremelés. Idén átlagosan 9%-kal emelkednek a nettó bérek (szektoronként 7-12% közötti a növekedés). Ezzel szemben a versenyszférában a béremelések várhatóan csak 5% körül emelkednek. Az idei év már a második egymást követő év lesz, amikor a bérek az állami szektorban kétszer gyorsabb ütemben növekednek, mint a magánszférában (2018-ban a bérek 9%-kal emelkedtek az állami szektorban míg a versenyszférában 5%-os volt a növekedés).

Az állami beruházások Szerbiában évek óta meg se közelítik azt a szintet, amit a régió gazdaságilag sikeres országai fektetnek be ezen a területen. 2019-ben jelentős növekedést irányoz elő a szerb kormány, hiszen a tavalyi 127 milliárdról 165 milliárd dinárra emelkednek az állami beruházások értéke. Az adatok azonban csalókák, hiszen a növekedési különbözet nem új utakra, vasúti pályákra, személtlerakókra, csatornahálózatra és hasonló beruházásokra fogja költeni Szerbia, hanem a hadsereg és rendőrség felszerelésének beszerzéseire, tehát nem produktív célokra. A biztonsági erők céljaira történő 46 Mrd RSD beruházás (kétszer annyi, mint a tavalyi, és négyszerese a tavalyelőtti évi adatnak), ami teljes állami beruházások egyharmadával egyenlő.

Míg a hadseregbe és rendőrségbe történő beruházásoknál hatalmas a növekedés, az egészségügyre és az oktatásra szánt összeg kb. egymilliárd dinárral csökken. Ismét elmarad az állami szektor kategorizálása, az IMF-nek korábban beígért bérkategóriák bevezetése (még 2016-ban meg kellett volna valósítani). Ez jól mutatja, hogy egyáltalán nincs meg a szándék arra, hogy ezt a két fontos területet megreformálják, és összeegyeztessék egy korszerű, feltörekvő társadalom igényeivel. Vučić tisztában van azzal, hogy az egészséges és a képzett lakosság, különösen az ifjúság biztosíthatná a gazdasági növekedést a következő

⁷ A GDP-arányos államadósság szintje 50,2%-ra csökkent a szerb dinár árfolyamának emelkedésének köszönhetően

években, ugyanakkor az pártja számára nem biztosítana győzelmet a várhatóan már jövő tavasszal megrendezésre kerülő választásokon.

Komoly változások nem várhatóak az adópolitika területén sem, pedig egy komoly adóreform akár több százalékos plusz gazdasági növekedést is generálhatna. Igaz, hogy a kormány a költségvetésben tervezi a bérek terheinek 63%-ról 62%-ra történő csökkentését (a munkáltalót terhelő munkanélküliségi járulék megszüntetésével, ami 0,75%), de a Költségvetési Tanács ennél háromszor nagyobb csökkentést javasolt (3%-os csökkentést is megengedne az államkassza helyzete).

A „költségvetési sminkkel” a szerb kormány eleget tesz a Nemzetközi Valutaalap minimum elvárásának, de ez gyakorlatilag semmilyen plusz eredményt nem fog okozni, igaz nem is kerül sokba a költségvetésnek (összesen 9 milliárd dinár plusz többlet). A bérek utáni járulékok nagyobb csökkentése lenne igazán komoly ösztönzés a beruházások emelésére. Ezzel nőne a foglalkoztatottak száma, és felszabadulnának az eszközök a magán beruházásokra, ami elindítana egy gyorsabb gazdasági növekedést. Ezen a területen a legnagyobb a lemaradása Szerbiának. Romániában 50%-kal, míg Bulgáriában 30%-kal kevesebb az egy főre jutó foglalkoztatási költségek aránya.

A szerb kormány jövő évi költségvetéséről elmondható, hogy azzal még tovább erősíti az állam a befolyását, és mindent a jövő tavaszi előrehozott választásoknak rendel alá.

Szerbia makrogazdasági nehézségeinek okai

A külkereskedelmi hiány 2018-ban 30 százalékkal nagyobb volt, mint 2017-ben. Szerbiának ezért további 1,3 milliárd euróra van szüksége, hogy fedezze a külkereskedelmi mérlegben keletkezett hiányát. Az import az energia területén nőtt legnagyobb mértékben, ami az energiahordozók tavalyi USD-árfolyam növekedésével magyarázható. Vannak ugyan jó hírek is: gépipari behozatal 14, nyersanyag behozatala 13%-kal nőtt. Aggasztó viszont, hogy az export a korábbinál gyengébb ütemben emelkedett, hiszen míg 2010-2017 között évente 13%-kal nőtt, tavaly viszont csak ennek a fele volt a növekedés. A legaggasztóbb, az autópipari export 15 %-os csökkenése, ami miatt 10 százalékkal nőtt a külkereskedelmi hiány.

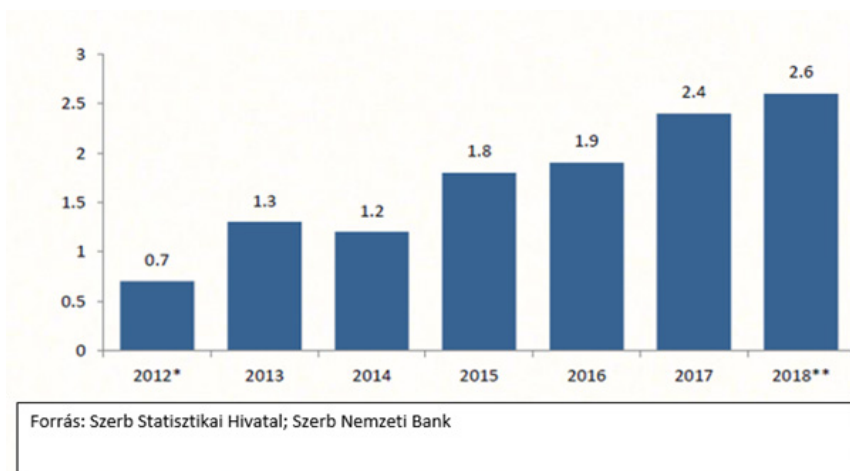
Az exportban területén az IT-szektor exportja 27%-kal nőtt, de ez nem elég, hogy pótolja az általános negatív tendenciát. Az iparban a foglalkoztatottak aránya csak 27%-os, ami a volt keleti blokk gyorsan fejlődő országaiban Szlovákia, Bulgária, Horvátország estében 35-40% között mozog. Az ipar produktivitása csak a fele az említett régiós országok teljesítményének.

A magánszektor fokozottabb beruházásai, a célirányos külföldi befektetések lennének az export és gyorsabb ütemű növekedés kulcsa.

2016-tól az RSD (dinár) 6%-kal erősödött az euróval szemben, viszont a termelékenység csak egy százalékkal nőtt. A gazdaság versenyképessége abban az esetben nem romlott volna, ha az RSD euróhoz viszonyított árfolyama nem 6%-kal emelkedett volna, hanem változatlan maradt volna. A hazai termékek drágulásának köszönhetően a behozatali cikkek olcsóbbak lettek. A reálberek, RSD-ben számolva, ebben az időszakban kb. 5%-kal emelkedtek. A közfogyasztás növekedése némileg kicsúszott a kormány ellenőrzés alól, aminek köszönhetően ez az import meglódult, ami akár fizetési mérlegválsággal is járhat. A szerb gazdaság több mint egy évtizede ugyanazokkal a problémákkal és kihívásokkal küzd.

3. ábra: Közvetlen külföldi befektetés (Mrd EUR)

Szerbia gyorsabb gazdasági növekedésének lehetséges feltételei:

1. Az állam, azaz a szerb kormány hatékonyságának növelése – állami szolgáltatások minőségének javulása, a politikától való függetlenség növelése, a kormány megbízhatóságának növekedése mellett.⁸

8 A World Governance Indicator szerint Szerbia 10 ponttal van lemaradva Horvátország és 12 ponttal Lengyelország mögött. Csak a lakosság fele elégedett az állam szolgáltatásaival, ami jóval kevesebb, mint pl. Bulgáriában, Horvátországban, Észtországban, Lettországon, Litvániában, Szlovákiában és Szlovéniában, ahol 70%. Ide tartozik az adóhatóság reformja, a bírósági eljárások, közbeszerzések, a kataszterek működése.

2. Pénzügyi szektor fejlesztése⁹ – mikro-, kis- és középvállalkozások (SME) akadályokba ütköznek amikor a anyagi eszközökhöz akarnak jutni. Különösen érintettek a mikrocégek és az újonnan alapított cégek. Nincs kidolgozott finanszírozási mechanizmus a kisvállalatok számára (faktoring, leasing, saját tőkéből és kockázatot vállaló beruházó tőkéjéből történő finanszírozás).
3. Tudás, képességek – oktatás minőségének növelése. A jelenlegi szerb munkaerő nem rendelkezik a megfelelő képességekkel. Elismert értékelési módszerrel megállapított eredmények alapján kidolgozott modell szerint kellene finanszírozni a felsőfokú oktatást, piacorientált oktatási stratégiát kellene készíteni, csökkenteni kellene a középfokú szakiskolákban tanulók számát és növelni azokét, akik a korszerű, általános oktatási rendszerben tanulnak, célszerűsíteni kellene az iskola-hálózatot, valamint népszerűsíteni kell az innovációt és a vállalkozási lehetőségeket a felsőfokú oktatásban.

Irodalomjegyzék

- Western Balkans – Higher but Fragile Growth – 2018/09/01 Document Type Report; Report Number 138952.
- Fiskalni Savet – Költségvetési Tanács kiadványa; Megjelenés dátuma: 2017. június 27
- Serbia Competitiveness and Jobs – P152104 – Sequence No. 08 June 18, 2019
- Huszka Beáta–Bakó Tamás 2007: *Észak-Vajdaság Magyar Többségű Községeinek Gazdasága*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutató Közalapítvány.
- Worldbank Annual Report – Serbia : Systematic Country Diagnostic 10986/23104 License: CC BY 3.0 IGO Worldbank Annual Report
- Doing Business 2019: Training for Reform; Published: October 31, 2018
- Nin*. 2019.május 16.
- Blic*. 2019. június 29.

⁹ <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/23104> – Worldbank Annual Report - Serbia : Systematic Country Diagnostic 10986/23104 License: CC BY 3.0 IGO

Kedves Imre!

Régi ismeretség a miénk, először még az Újvidéki Egyetem színeiben jártál a Tervhivatal Tervgazdasági Intézetében. A csodált 3. utas szocialista Jugoszlávia képviselőjeként ismerkedtél a hazai területfejlesztés maroknyi csapatával. Aztán fordult a világ és az RKK-ban találkoztunk újra, ahol már Bálint és Zsolt nyújtott azilumot Neked.

A Dél-Alföld régióigazgatójaként mindig furdalt a lelkiismeret, hogy keveset tudunk és keveset cselekszünk a határ túloldalának a fejlesztéséért. Őszintén támogattad, hogy a civil szervezetünk a Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesület kapcsolódjon bele a Magyarország és Szerbia közötti területfejlesztési célú együttműködésbe.

A Vajdaságban 2005-től szerveztünk képzéseket és nem titkolom voltak bennünk félelmek a háború utáni Szerbiában bolyongani. Emlékszel, hogy a Temerinben szervezett EU-s képzésünkön nagy számban az akkori Radikális Párt képviselői is megjelentek, de Te megnyugtattál minket, hogy ez egy pragmatikus ország. Valóban, amikor a Voice of the Village IPA-projektünk szándéknyilatkozatát 4 település polgármestere lelkesen aláírta, csak otthon döbbsentem rá, hogy 4 különböző párt képviselője húz egy irányba.

Azóta sok közös projektben, kutatásban és konferencián vettünk részt, volt olyan hét, amikor Újvidéken több szakmai fórumon is összefutottunk. Az együttműködésünkben tudatosan vállaltam, hogy a Vajdaság távolabbi, akár a szórvány térségeit is vonjuk be, ne járjuk a partnerségi eredményvadászok kényelmes útját, akiknek Magyarkanizsánál vagy Szabadkánál véget ér a világ. Pontosan érzékeltük, hogy ez mennyire fontos a Vajdaság távolabbi térségeiben élő magyarság számára.

Így mi többet mozogtunk Óbecsén, Temerinben, Újvidéken, kutattunk Székelykevéen, Adán, Erzsébetlakon.

Tanári minőségben is együttműködtünk, az elmúlt évek nyári szakmai gyakorlatait az ELTE-s diákjaim a Vajdaságban töltötték. Te nyitottál ablakot a hallgatónak, amikor Újvidék fejlődését bemutattad és amikor a rejtett ösvényeken Szalánkeménnél a bácskai dombokon „szembe nézhettünk” a Tiszával.

Kedves Imre! Kívánom, hogy továbbra is olyan természetességgel találkozhassunk Temerin főutcáján, vagy az ELTE folyosóján és olyan szenvedélyesen beszélhessünk a Prosperitati támogatási rendszeréről vagy az IPA-projektekről. Az Astal Saren minket vár...

Schwertner János

NAGY IMRE MUNKÁSSÁGA

Nagy Imre 1954-ben született Újvidéken. Az általános iskola és a gimnázium elvégzése után az Újvidéki Egyetem Földrajz Tanszékén diplomázott 1978-ban. A magiszteri értekezését 1983-ban védte meg és féléves ösztöndíjjal részt vett az ELTE Regionális Földrajzi Tanszékének szakmai továbbképzésén is. Doktori disszertációját 1990-ben védte meg a Belgrádi Egyetem Földrajzi Karán.

A Magyar Tudományos Akadémia, Regionális Kutatások Központja, Alföldi Tudományos Kutatóintézetének tudományos munkatársa Szolnokon, majd ugyanezen intézmény Békéscsabai Osztályán tudományos főmunkatárs-ként, 2002–2009 között tudományos osztályvezetőként dolgozik. 2009 és 2011 között az intézmény Kecskeméti Osztályának munkatársa.

2010-től, rendes egyetemi tanári kinevezését követően az Újvidéki Egyetem Természettudományi - Matematikai Kar Földrajzi Intézetében egyetemi tanárként dolgozik. Az EU regionális politikája és a Városi rendszerek ökológiája tárgyakat, valamint más szaktantárgyakat oktat. A Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Karának részmunkaidős tanáraként a Környezet gazdaságtan és az EU környezetpolitikája elnevezésű tárgyak felelőse. Eddig több mint 190 tudományos értekezése jelent meg magyar, szerb és angol nyelven és számos tudományos szakelőadást tartott Magyarországon és Szerbián kívül az USA-ban, Kínában, Indiában, Egyiptomban és a Kelet-közép Európai államokban.

Számos az Európai Unió által finanszírozott projektben, a Vajdaság AT által támogatott fejlesztési stratégiák készítésében, magyarországi fejlesztési stratégiák készítésében és tudományos értékelésekben menedzser-, témavezető- és szakértőként vett részt, valamint 2005–2013 között a határon átnyúló együttműködést támogató projektek értékelője volt az EU Magyarország–Szlovénia, Magyarország–Szerbia, Magyarország–Horvátország és Magyarország–Románia INTERREG és IPA programjaiban. Mindezek mellett a Vajdasági magyar közösségek terület- és gazdaságfejlesztési stratégiája szerkesztője. E stratégia megvalósításáért felelős Prosperitási Alapítvány igazgató bizottságának az elnöke.

Már második mandátumban alelnöke a Magyar Regionális Tudományi Társaságnak és oszlopos tagja annak vajdasági tagozatának a szabadkai Regionális Tudományi Társaságnak.

2017-ben Áder János Magyarország köztársasági elnöke a vajdasági magyar közösségek terület- és gazdaságfejlesztési stratégiájának kidolgozása, valamint megvalósítása terén végzett magas színvonalú munkája elismeréseként adományozta a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését Nagy Imre számára.

CONTENT

	Editor's Greeting	9
	<i>Environmental Policy Outlook</i>	
Sándor Kerekes	Environmental Policy, Free Ride and Regression Discontinuity	13
Cecília Mezei Sándor Zsolt Kovács Viktor Varjú	Local Opportunity of Local Resource-Based Modelling, Focusing on Renewable Energy Sources	27
István Fodor Bernadett Gálosi-Kovács	Cross-Border Natural Values of the Carpathian Basin	39
Balázs Duray	Green Infrastructure Network of the Körös Valley	53
Gábor Velkey	Environmental and Conservation Dilemmas in the Example of Thermal Water Utilisation for Energy Purposes in Szentes	67
	<i>Spatial Development in the Carpathian Basin</i>	
Béla Baranyi	Changes in the Nature of Border Situation in Hungary after the Treaty of Trianon	85
Tamás Molnár, Katalin Molnárné Barna	Examination of Convergence Processes in the NUTS 3 Territorial Units of Hungary	95
Szilárd Rácz	About the Development of Space Structure in Southeast Europe	123
Márton Péti, Gábor Mozga	Economic Development and National Strategic Messages of Hungarian Development Plans in the Carpathian Basin	137
Zoltán Pámer	A Brief Overview of Croatia's Regional Development Instruments and Institutions from its Independence to the Present Day	157

Theoretical and Practical Possibilities of Rural Development

Imre Fertő	Is the Gibrat Act Valid in Hungarian Agriculture? – A Review	177
Boglárka Szerb, András Bence Szerb, Arnold Csonka	Global Agricultural Responsibility The Role of Agricultural Forestry Systems in Sustainable Food Production	187
Diána Koponicsné Györke, Kinga Szabó	Impact of (Different) Brexit (Scenarios) on Rural Development Budget	201
Andrea Csata	The Role of County Level in Ensuring the Sustainability of Municipal Rural Development Projects in Harghita County, Romania	213
Zoran A. Ristić, Imre Nadj	The Shooting of Ringed (marked) Pheasant Chickens in the Hunting Grounds of Vojvodina for Hunting Seasons 2014/15; 2015/16; 2016/17; 2017/18 and 2018/19	231

Geopolitical Dilemmas in the Danube Region

László Gulyás, Gábor Csüllög	Contributions to Regional Historical Research 7. The Hungarian State Experiment in Transforming the Ethnic Picture of The Returned Southern Region (1941–1944)	243
Zoltán Hajdú	Serbian (Yugoslav?) Dream – Fulfilment – Disillusionment, 1918-1921	253
Ferenc Szávai	Austria–Hungary as an Empire in the Long 21st Century	263
Tamás Hardi	History and Geopolitics in the Background of Danube Developments	279

Challenges of the 21st Century

Zoltán Gál, Sándor Zsolt Kovács	Sustainability Challenges of the International Financial System	293
------------------------------------	---	-----

Irén Gábrity Molnár	Is it Possible to Stop the Massive Exodus of Intellectuals from Vojvodina?	309
Sándor Somogyi	Thoughts on Some Destructive Socio-Economic Phenomena	321
Stella Víg Szalma	Industry and Innovation in North Bačka	333
József Varga	Some Issues with the Introduction of Local Money in Higher Education	349
Tamás Bakó	The Duality of Serbian Economic Policy – Financial Stability, but Not Enough Fast Growth	359
János Schwertner	Salutation	371
	The work of Imre Nagy	373
	Content	377

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Újvidék

332.1(082)

502.1(082)

A KÖRNYEZET és a határok kutatója : tiszteletkötet Nagy Imre 65. születésnapja alkalmából / szerkesztette Gál Zoltán, Ricz András. - Szabadka : Regionális Tudományi Társaság, 2019 (Tóthfalu : Bagidesign). - 380 str. : ilustr. ; 23 cm

Tíráž 300. - Bibliografija.

ISBN 978-86-86929-07-5

a) Регионална привреда -- Зборници б) Еколошка политика -- Зборници

COBISS.SR-ID 331462407